

Очил Тоғаев

ИДРОК ВА ИЖОД

Адабий-танқидий
мақолалар

Тошкент
Гафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

Тогаев, Очил.

Идрок ва ижод: Адабий-танқидий мақолалар.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982.—416 б.

Филология фаълари доктори, профессор Очил Тогаевнинг мазкур китобига ўзбек совет очеркчилигининг, проза ва поэзия ҳамда драматургиясининг тарққиёт босқичлари ҳақидаги мулоҳаза ва кузатишлари киритилди. Ундан ёзувчининг граждалик бурчи, ижод дарди ва камолоти хусусидаги қизиқарли мушоҳадалари ҳам ў, ин олган.

Тогаев, Ачил. Творчество и восприятие: Лит-крит. статьи.

83.3Уз7

Т 70202—6 148—82 4603010202
М352 (04)—82

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1982 й.

АДАБИЁТИМИЗ ТАДҚИҚОТЧИСИ ВА ТАРҒИБОТЧИСИ

Ўзбек адабиётшунослиги ва адабий танқиди илмий-эстетик савияси, шакл ранг-баранглиги жиҳатдан юксак даражага кўтарилди. Бу жараёнинг оригинал тафаккур, услуб жиоларига эга истеъдодли вакиллари ўсиб ўтишди. Уларнинг ижоди бадий адабиёт асарлари сингари севиб ўқилмоқда. Ўзбек совет адабиётшунослиги ва адабий танқидининг истеъдодли вакилларидан бири Очил Тоғаев (1926 йилда туғилган) элгиинчи йилларнинг бошларида катта ижодий эҳтирос билан адабиётга кириб келди. Уша вақтда Бухоро педагогика институтида таҳсил олаётган тиришқоқ студентнинг машқ шеърлари, очерклари, адабий тақризлари республика газеталарида, «Шарқ юлдузи» журналинда, ёшлар альманахларида босилган эсимда. Низомий номли Тошкент Давлат педагогика институтида аспирантура (1954—1957)ни тугатган, ёш тадқиқотчини илмий-адабий ҳаёт батамом ўзига жалб этди. «Шарқ юлдузи» журналин (1957—1961) да бўлим бошлиги вазифасидаги хизмати унинг адабий танқидчилик талантини камолга етказган бўлса, В. И. Ленин номли Тошкент Давлат университети илмий-педагогик фаолияти учун кенг уфқ очди.

Партия-совет матбуоти кафедрасининг профессори О. Тоғаевнинг республикамизда журналистик кадрлар етиштиришда муносиб ҳиссаси бор. У йиғирма йилдан бери университетда журналистика назарияси ва практикаси фанидан таълим бериб келмоқда. О. Тоғаев моҳир лектор-педагог бўлиши билан бирга, айни пайтда жамоатчиликка таниқли олим ҳамдир.

О. Тоғаевнинг илмий-адабий фаолияти асосан икки йўналишда давом этмоқда. У ҳозирги замон ўзбек адабиётининг актуал проблемалари ҳамда таниқли вакиллари ижодини тадқиқ этиш борасида баракали хизмат қилмоқда. «Ўзбек совет адабиётинда коммунист образи» (1963) деб номланган биринчи илмий-оммабоп рисолати мавзунинг актуаллиги, масалани кенг кўламда қамраб олишга интилиши, жўшқин публицистик услуби билан диққатга сазовор. О. Тоғаевнинг «Асқад Мухтор романларида конфликт ва характер» (1962) мавзудидаги кандидатлик диссертацияси жиддий илмий назарий хулосалари, оригинал илмий таҳлил хусусияти билан ўзбек адабиётшунослигида янгилик бўлди. Шу илмий тадқиқот самараси сифатида ўзбек (1966) ва рус (1972) тилларда нашр этилган «Асқад Мухтор» номли илмий-адабий монографиясида адб ижоди адабиётимизда янги ҳодиса сифатида ҳаққоний баҳоланди.

О. Тоғаевнинг «Ўзбек бадий публицистикасининг назария ва маҳорат проблемалари» мавзудида 1973 йилда ҳимоя қилган док-

торлик диссертацияси унинг илмий фаолиятида иккинчи тадқиқот йўналишини вужудга келтирди. Бу — Ўрта Осиё ва Қозоғистонда журналистика назарияси бўйича биринчи йиллик тадқиқот бўлди.

О. Тоғаевнинг «Ўзбек бадиий публицистикаси» (1973) илмий монгорафиясида, «Публицистика жанрлари» (журналистика факультети студентлари учун ўқув қўлланмаси, (1976) китобида, шуниингдек, илмий тўпламларда боспаган бир қанча мақолаларида бадиий публицистика жанрларининг тарихи ҳамда назарий ва амалий масалалари ҳар тарафлама чуқур ва оригинал тадқиқ этилган. Олимнинг мазкур тадқиқотлари бадиий публицистика жанрларининг ҳаётни актив тушутириши ва ривожлантиришига таъсир кўрсатишдаги куч ва имкониятларини илмий-назарий асослади, чуқурлаштирди. Ҳозирги вақтда бу жанрларда нисон образини акс эттиришда таъсирчанликнинг ошганлиги, ҳаёт ва унинг муаммоларини публицистик таҳлил ва тадқиқ этиш хусусиятининг чуқурлашганлиги О. Тоғаев тадқиқотларининг илмий-амалий қимматини яна бир бор таъкидлайди. Хуллас, О. Тоғаев муҳим тадқиқотлари, етиштирган шогирдларининг илмий-амалий хизмати билан Ўзбек адабиётшунослиги илмида публицистика назарияси соҳасини, шу янги йўналишни яратди.

Филология фанлари доктори О. Тоғаевнинг «Қураш ва қаҳрамон» (1970), «Адиблар ва жанрлар» (1976) мақолалар тўпламлари, Ўзбекистон халқ ёзувчилари Назир Сафаров (1975), Иброҳим Раҳим (1976) ҳақидаги рисоаларида адабиётда замонавийлик, ёзувчи ва ҳаёт, адибнинг ижодий лабораторияси, муҳим образлари, уларнинг ғоявий-эстетик моҳияти масалалари илмий-публицистик таҳлил этилади. Ҳозирги замон Ўзбек прозаси ва публицистикасининг актуал масалаларига бағинланган мақола ва тақризлари, адабий давралардаги фикр ва мулоҳазалари О. Тоғаевнинг илмий тадқиқотини актив адабий танқидчилик фаолияти билан узвий боғлиқ равишда давом эттираётганини кўрсатади.

Улуғ В. Г. Белинский танқидчилик талапти ноёб ва қаттиқ талап, деган эди. Адабий танқид адабий жараёнининг муҳим тараққиёт тенденцияларини, янги адабий ҳодисаларни ҳозиржавоблик билан таъсирчан услубда таҳлил ва таъкиқ этиш санъатидир. Партияimizin бадиий адабиёт, жумладан, адабий танқиднинг ривожига ҳақида қилаётган долмиий ғамхўрлиги, бу ҳақда қабул қилган махсус қарори (1972) республикамизда адабий танқидчиликнинг илмий-фалсафий ва граждонлик нафосини оширди. О. Тоғаевнинг мазкур тўпламга кирган мақолалари адабий ҳаётга актив аралашуви меваси. Бу асар ҳозирги адабий жараёнимизнинг бир қанча муҳим тенденцияларини чуқур ва жуда фойдали тарзда таҳлил қилади ва акс эттиради.

Воҳид Зоҳидов,

Ўзбекистон фанлар академиясининг академиги

МАЪНАВИЙ ЕТУҚЛИК — ЗАМОН БЕЛГИСИ

Социалистик жамиятда шахснинг юксак маънавий фазилатлари партиянинг, ҳалқнинг олий идеали учун курашида рўёбга чиқади. «Коммунизмни мустаҳкамлаш ва батамом қуриш учун курашиш, коммунистик ахлоқнинг асосидир»¹. В. И. Ленин курашга киришган пролетариат оmmasидаги матонат, шижоат, қатъият, мақсадга интилувчанлик хусусиятларига юксак баҳо берган, «пролетариатнинг бу сифатлари — пролетариатнинг ғалаба қозонишининг гаровидир», деб таъкидлаган эди.

Свет ҳалқининг чуқур инқилобий кураш анъанасига асосланган олижаноб коммунистик характер ва хислатлари совет адабиётининг ғоявий ва эстетик асосини ташкил этади. Буржуа мафкурачилари эса буни инкор этишга уринадилар. Ғарбий Европа адабиётида «янги роман» деб аталган оқимнинг тарафдорларидан бири совет адабиёти инчичининг ишлаб чиқариш планини бажариши, квартира олиш учун интилиши сингари манфаатларастликдан иборат масалалар билан шуғулланмоқда, деб даъво қилади². Ҳозирги замон совет адабиётининг жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган муваффақиятлари буржуа адабиётчиларининг бу даъволари пуч

¹ В. И. Ленин. Коммунистик ахлоқ тўғрисида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1966, 239-бет.

² Қаранг: Ф. Кузнецов. Духовные ценности: мифы и действительность, ж.; «Новый мир», 1974, № 1, стр. 212.

эканлигини рўй-рост тасдиқлайди. Совет адабиёти ҳеч қачон бундай тор амалиётчилик мақсадларини кўзда тутмаганлиги ўз-ўзидан аён. Совет кишининг коммунизм қурилишида актив намоён бўлаётган юксак инсоний фазилатларини, шахснинг олижаноб маънавий бойлигини эстетик тадқиқ этиш совет адабиётининг бош муддаосидир.

Совет кишилари характерида юз берган янги коммунистик хислатлар, замондошимизнинг маънавий бойлиги биринчи навбатда адабиётимизнинг етакчи қаҳрамонлари сиймосида ифодаланмоқда. Совет адабиётининг дастлабки бош қаҳрамонлари революцион пролетариат ичидан етишиб чиққан кишилар бўлиб, ишчилар синфига хос жангворлик, қатъият ва жасорат, соғлиқ ва ҳалоллик хислатларини ўзда мужассамлаштирган эдилар. «Софлиги жиҳатидан шу қадар мафтункор,— деб ёзган эди А. А. Фадеев Н. Островскийнинг қаҳрамони Павел Корчагин ҳақида,— айни чоқда шу қадар ҳаётий образ, назаримда бутун совет адабиётида ҳалига қадар яратилган эмас».

Коммунистик ахлоқий сифатларнинг жамият ҳаёти ва инсон тақдиридаги ҳаётбахш кучини биринчи навбатда ўзбек совет адабиётида кейинги йилларда яратилган асарларнинг бош қаҳрамонлари коммунистлар образлари қисфасида кўриш мумкин. Асқад Мухтор «Бўронларда бордек ҳаловат» қиссасида Мурунгов олтин кони кишилари ҳақида ҳикоя қилади. Муҳим долзарб ижтимоий муаммо қисса конфликтининг негизини ташкил этади. Кон бойлигини Ватан, ҳалқ хизматига тезроқ сафарбар этиш учун Қизилқумдаги қурилиш ишларини жадаллаштирмоқ керак. Қумтов кони бошқармаси бошлиғи Мардонқул Заргаров саҳродаги ташкилотларни маъмурий жиҳатдан марказлаштириш орқали уларнинг фаолиятини ягона мақсадга актив сафарбар этиш фикрини олға суради.

Асқад Мухторнинг аввалги асарлари сингари мазкур қиссада ҳам ишлаб чиқарниш муаммосига асосланган муҳим конфликт бош қаҳрамон образининг руҳий таҳлилида ҳаётгӣ-эстетик восита бўлиб хизмат қилади. Қаҳрамоннинг ўз ҳаётидаги ҳар бир воқеа-ҳодиса, хатти-ҳаракатларининг моҳиятини обдон чуқур ҳис этиши, шу руҳий жараённинг психологик таҳлили Асқад Мухтор услубига хос хусусиятдир. Бундай аналитик ижодий услуб замондошимизнинг ибратли образларини яратишда муҳим аҳамиятга эга эканини кўрсатади.

Тапқидчилик Заргаров образини ўзбек адабиётида янгилик деб тўғри қайд этди. Тапқидчи У. Норматов қисса ва унинг бош қаҳрамони Заргаровнинг бир қанча хусусиятларини дуруст таҳлил этди. Шу билан бирга унинг тезисларида адабий образнинг эстетик моҳиятига зид айрим фикрлар ҳам учрайди. Тапқидчи Заргаров образини характерлаганда ушн «ишчи синфига, давлат арбобига, егук зиёли олимга хос энг яхши хислатларнинг жамулжами»дан иборат деб кўрсатади. Бир адабий образда бир-биридан моддий-маънавий жиҳатдан кескин фарқ қилувчи бир неча тоифа ёки синфнинг типик хусусиятларининг мужассамлаштирилишини тасаввур этиш қийин, албатта. Шундай хислатларнинг жамулжами, деб фараз қиладиган бўлсак, у ҳолда Заргаров жонли образ эмас, замондошимизнинг олижаноб хислатлари ҳақидаги ёзувчи концепциясининг мантиқий синтезидан иборат бўлиб қолар эди.

Заргаров ўзбек совет адабиётида яратилган коммунист раҳбарлар образининг анъанавий давомидир. Заргаров қиёфасида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Яшин, Уйғун, Шароф Рашидов асарларида, шунингдек, Асқад Мухторнинг бундан олдинги асарларида яратилган шу тоифадаги образлар хусусиятларининг айрим белгиларини кўраимиз. Заргаров образидаги оригиналлик шундан иборатки, у ўз даврининг — коммунизм қурилиши авж олдирилган янги даврнинг талаб ва эҳтиёжларини

ифодалайди. Аниқроғи, Заргаровда аввалги раҳбар образларга хос ижтимоий ҳаёт ва ўз фаолиятини теран идрок этиш, яъни ҳаётга таҳлил ва тадқиқот кўзи билан қараш, тараққиётимиз тенденциясини истиқбол нуқтаи назаридан баҳолаш хусусияти янада чуқурлашади.

Заргаров ўзининг акси бўлган Аббосов сингари осойишта ҳаётда кайфу сафо суриб, беғам яшашни истайдиган раҳбарлар хилдан эмас. У «ўз дунёси, ўз феълү табиати, ўзлигига» эга бўлган кишидир. Хўш, унинг ўзлиги нимадан иборат? Заргаров раҳбарлик салоҳиятининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у кенг кўламдаги шиддаткор ҳаёт ва актив амалий фаолиятни қўмсовчи жанговар характерли инсон. Шунинг учун ҳам унинг саҳродаги меҳнат фаолиятига бўлган муҳаббати беқиёс. Шу муҳаббат унинг инсоний характерини, маънавиятини, ақл-идрокини, мақсадининг кўламини белгиловчи кучдир. «Саҳрога илиқ нафас, файз бахш этиш истаги уни худди озодлик руҳидек ўзига чорлар эди. Заргаров келажак умрининг қум бўронларда ўтишини қарийб аниқ биларди», Шунинг учун ҳам Заргаровни бундай жанговар ҳаёт поэзияси ўзига мафтун этган, касбга бўлган муҳаббат Заргаров характерига романтик кайфият бағишлаган.

Ундаги саҳрога муҳаббат оддий романтик қизиқиш, ҳавасдан иборат бўлиб қолган эмас, у буюк мақсад, эътиқод билан йўғрилган катта муҳаббатдир. «Изғиб, нимадир излаш билан ўтади шекилли умр,— дейди у хотини Фотимага,— излаш топилган нарсанинг ўзидан кўра мароқлироқ туюлади, ҳайронман, тўхтасам ғарқ бўладиганга ўхшайман». Республика партия Марказий Комитетида Қумтов қурилишига раҳбарлик масаласи ҳақидаги суҳбатдан руҳланиб қайтган Заргаров дейди: «Розилик бермасдан иложим йўқ эди...— Заргаров осмонни қучмоқчи бўлгандек қулоч ёзиб, қаёққадир шифтга интилди,— бу — катта, жуда катта

масала. Фотима, сен билан бизнинг кайфиятларимиздан катта...»

Мардонқулнинг кенг миқёсда ижодий ўйловчи раҳбар эканлиги унинг фикр ва режаларидагина эмас, шунингдек, амалий ҳаракатлари орқали ҳам кўрсатилади. Заргаров комбинат директори Сагинуов, машина канал қурилиши бошлиғи Сайрамов, мармар кони директори Маткаримов билан учрашганда иш жараёнини кенг тадқиқ этиш орқали улар фаолиятидаги тор амалиётчилик хусусиятларини аниқлайди. Уларга ижодий таъсир кўрсатади. Натижада саҳродаги якка, тарқоқ ташкилотлар фаолиятини ягона мақсадга қаратишга муваффақ бўлади. Сагинуов ўз участкаси эҳтиёжларинингга ҳисобга олиб, сув келтириш учун ҳажм жиҳатдан тор қувурларини ётқизаётган эди. Заргаров бунга асосли эътироз билдиради. Ҳар бир ташкилотнинг ўзи учунига қувур ётқизиб сув келтириши бемаънилик эканини исботлайди. Қувур диаметрига ўзгартириш киритиш капиталистик мамалакатлар билан тузилган шартномалар билан боғлиқ мураккаб масала эди. Бундан қатъи назар Заргаров ўз муддаосини изчил амалга оширади. Худди шунингдек, Сайрамов билан бўлган баҳсда ҳам Заргаров ҳаммадан аввал йўл қурилишини амалга ошириш умумий иш учун фойдали эканини далиллар билан нишонтирарли исботлайди.

Заргаров уйғонаётган саҳро билан бирга одамларни маънавий уйғотиш, уларнинг қалбига меҳнат орқали одамийлик, ҳалоллик фазилатларини сингдиришдан иборат тарбиявий тадбирлар билан ҳам шугулланади. Ижтимоий ташкилотчилик ва тарбиявий таъсир кўрсатиш Заргаров образини характерлайдиган белгилардир. Хуллас, Заргаровнинг конфликт шировардида рақибларини ҳам ўз тарафига мойил қилишга муваффақ бўлиши, курашда ғолиб келиб ўз мақсадига эришувининг туб сабаби ўз раҳбарлик фаолиятида марксистик тафаккурга изчил амал қилишидадир.

Заргаров — интеллектуал образ, деган таърифга асосан қўшилши мумкин. Шахснинг интеллектуаллиги ҳаёт ва фаолиятда билимдон, доно, юксак савияли инсон, деган маънони билдиради. Адабий образнинг интеллектуаллиги эса, бу хусусиятларнинг бадний жиҳатдан мукаммал ифодаланishi ҳамдир. Чунки интеллектуал хислатлар эҳтиросли сўз саныати орқали одамларга таъсир этувчи кучга айланади. Шу нуқтан назардан қараганимизда, Заргаров образида бадний жиҳатдан қисмига етмаган ўринлар ҳам йўқ эмас. Асарда образнинг амалий хатти-ҳаракатларининг табний, кўргазмалли тасвирга инсбатан маптикаий муҳокама— баҳс устунлик қилади. Бу ўз навбатида бош қаҳрамоннинг яна ҳам эҳтиросли ифодаланишига муайян даражада соя солиб турибди.

Адабиётимизда яратилган коммунистлар образи ҳаётнийлиги, бадний жиҳатдан ранг-баранглиги билан ҳаққоний ва таъсирчандир. Ёзувчиларимиз асарларида шундай коммунист раҳбар образлар мавжудки, уларнинг характери меҳнаткаш ҳалқнинг маънавий-ахлоқий анъаналари негизида таркиб топганлигини кўрамиз. Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўгли» романининг бош қаҳрамони шундай хусусиятга эга¹. Арслон район ижроия комитетининг раиси лавозимда ишлаб туриб хатога йўл қўяди. Фирибгарлар, текинхўр унсурлар Арслоннинг соддалигидан фойдаланиб, давлатга, халққа зиён етказадиган ишларни амалга оширадилар. Бу ҳол Арслоннинг ижтимоий фаолиятига путур етказди. Вазифасидан бўшатирилган Арслон ўз хатоси ҳақида чуқур ўйлайди, тегишли сабоқ олади. Арслон образидаги соддадиллик, ишонувчанлик, кўнгли бўшлик қабил халқона анъанавий хусусиятлар илмий-техника даврига хос чуқур таҳлил ва тадқиқот тафаккури билан қўшил-

¹ «Ижодкор назари» мақоласида бу ҳақда кенгроқ фикр юритилган.

ган тақдирда ҳаётга таъсир кўрсата олувчи фазилатга айланиши мумкин. Акс ҳолда улар раҳбар шахсни муваффақиятсизликка олиб келади. Арслон образи ана шу ҳақиқатни жиддий идрок этишга ундайди.

Маълумки, коммунистик идеал учун кураш актив ижтимоий фаолият билан бирга маънавий юксаклик, поклик, ҳалол меҳнат қилишни тақозо этади. Таниқли ёзувчи Ҳамид Фулом «Бишафша атри» (1975) романида бу муаммони оригинал бадий тадқиқ этолган.

Романда бу ғоявий йўналишни гавдалантирувчи икки раҳбар типи яратилган. Мирзачўлдаги янги пахтакор совхозларга директорлик қилувчи Азиз ва Аҳмаджонлар бир даврда яшаб, бир хил ижтимоий фаолиятни ўтаётган кишилардир. Икки совхозда амалга оширилаётган ишлар, режаларни синчиклаб кўздан кечирган китобхон ишбилармон, маънавий юксак раҳбар фаолиятининг халқ хўжалиги тараққиётида нақадар муҳим аҳамиятга эга эканини тираш ҳис қилади. Азиз ва Аҳмаджон фаолиятидаги янги, муҳим қирралар шундаки, улар тап-тақир ерда янги хўжаликни ташкил этиб, янги совхозларга асос солишади. Янгидан яратиш, янги ер очиш, янги посёлка, янги аҳоли — янги ишчилар отрядининг яратилишига бошчилик қилиш! Нақадар шарафли, масъулиятли вазифа. Бироқ бир хил шаронгда бошланган раҳбарлик икки хўжаликда икки хил натижага олиб келади. Азиз раҳбар бўлган совхозда ҳамма режалар кўнгилдагидек ҳаётга тадбиқ этила бошлаяди: ширин посёлка қад кўтараяди, янги ер очилади, одамларнинг моддий ва маънавий ҳаёт шаронти изга тушади. Аҳмаджон бошлиқ бўлган совхозда эса бирмунча қийинчиликлар рўй беради.

Хўш, икки хўжаликда икки хил аҳволнинг юз беришига сабаб нима? Ёзувчи қаҳрамонлар характери ижтимоий муҳит билан боғлиқ равишда оча боради. Ҳар икки образ ғоявий жиҳатдан муайян муштаракликка эга бўлса-да, бироқ, бир-бирини такрорламайдиган

индивидуал образлардир. Уларнинг иккаласи ҳам актив ижтимоий фаолият кишилари. Шундай бўлгач, Азиз ижтимоий фаолиятининг сирини нимада? Коммунистик аср, илмий-техника революцияси даврига хос интеллектуал раҳбарлик усули Азиз ижтимоий фаолиятининг моҳиятини белгилайди. Азизнинг хўжаликка илмий-ижодий раҳбарлиги деҳқончиликни чуқур тушуниб, планли ташкил эта олишида, одамлар билан онгли муносабатда, умуман ташкилий хўжалик салоҳиятида яққол кўрилади.

Аҳмаджонни ижтимоий лоқайдлик ёки пассивликда айблаб бўлмайди. Аҳмаджон совхоз директорлиги лавозимида гоят жонкуяр, фидокор раҳбар сифатида фаолият кўрсатади. «Ҳосилни эллик центнерга кўтариш учун эртаю кеч типим билмайди. Иш деса, меҳнат деса, эл-юрт манфаати деса соғлиғини ҳам бутунлай унутади. У эл олдидаги ижтимоий бурчини ҳам ўзича тушунади. Чўлдаги ишни, янги ерлар очишни «армия хизмати каби олий бурч», деб билади¹.

Лекин раҳбарнинг бундай жонкуярлиги негадир самарасиз оқибатларга олиб келади. Хўжалик орқага кетади, ишнинг кўнгилдагидек юришмаётганлигидан қаттиқ таъсирланган Аҳмаджоннинг соғлиги ёмонлашади. Унинг фаолиятидаги муваффақиятсизликнинг сабаби режасизлик, бошбошдоқлик, аниқроғи, ташкилий-хўжалик ишларини илмий-ижодий ташкил эта билмасликдир. Романда Аҳмаджон муваффақиятсизлигининг бошқа сабабларига ҳам алоҳида эътибор қилинган.

Раҳбарлик маданияти актив фаолиятнинг илмий-ижодий салоҳият билан қўшилишидангина иборат эмас. Ҳозирги замоннинг юксак талаблари даражасидаги ком-

¹ П. Шермухамедов. Бинафша — назокат, нафосат рамзи. «Бинафша атри» романига сўнги сўз. 297-бет.

мунистик раҳбар маънавий жиҳатдан ҳам баркамол бўлмоғи лозим. Азиз ана шундай тоифа раҳбарлар тип сифатида характерланади. Азиз ўзининг эҳтирослари, ички тугўиларини дуч келганга ошкор этаверади-ган, беҳуда куйиб-ёнадиган кишилардан эмас. Шахсий муносабатларда муваффақиятсизликка учраган кезларида туйғулар гирдобига қолиб кетмайди, меҳнат билан овунади. Ижтимоий меҳнатга ортқи даражада берилувчанлик Азизни одамлар билан муносабатларда баъзан англашилмовчиликларга олиб келади. Унинг Нафисага бўлган муҳаббатида шундай ҳолни кўрамиз. Азиз Нафисанинг қалбини, тугўнли муҳаббатини тўла англаб етмаганидек, (Нафисанинг Каримга узатилаётганини қизнинг розилиги деб тушунади), мағрур Нафиса ҳам Азизнинг руҳий изтироблари ҳақида, инсон бахти, тақдири ҳал этилаётганда ўткинчи аламзадалик, қизиққонлик хунук оқибатларга олиб келиши ҳақида чуқур ўйлаб кўрмайди. Натижада, улар хатога йўл қўядилар. Нафисанинг бахтсизликка учраб, изтироб чекишларида фақат Азиз эмас, пассивлик, аламзада, енгилтаклик қилган Нафиса ҳам сабабчидир. Пировардида Азиз йўл қўйган хатосини англаб етмади, улар муҳаббати ҳаёт сиповидан ўтиб қолиб чиқади.

Аҳмаджон хотини Дилдорнинг қалб гўзаллигини тушунмайди, уни одамлардан, ҳатто, шифохонадаги беморлардан, курсдоши Азиздан беҳуда рашк қилади. Оиладаги шубҳа ва ишончсизликлар Аҳмаджонни бетайин кишилар тузоғига илиниб, маънавий таназзулга юз ўгиришига, оилага хиёнат қилишига олиб келади. Азизнинг илк муҳаббатига қайтиши, Нафисанинг ўғли Ферузни ўз фарзандидек меҳр-муҳаббат билан бағрига олиши каби психологик ўзгаришлар чуқурроқ далилланганда Аҳмаджоннинг тақдиридаги бу ўзгаришлар ишонарли ва таъсирли бўларди.

Аҳмаджон раҳбарлик қилаётган совхозни иқтисодий тушқунликдан, қаҳрамоннинг шахсий ҳаётини бузилиши-

дан сақлаб қолишда совхоз партия ташкилоти муҳим роль ўйнайди. Партком секретари Абдулла Саидовда замонавий коммунист раҳбар учун энг зарур фазилат — маданий баркамоллик, маънавий поклик сифатлари алоҳида таъкидланади. Ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг бирлиги, ижтимоий фаолиятда активлик, курашчанлик, маънавий баркамоллик — ҳозирги замон совет кишининг маънавий гўзаллигидир. Самарали раҳбарлик маънавий баркамоллик ҳамдир.

Коммунист раҳбарнинг ижтимоий-ахлоқий қиёфаси, бу фазилатларнинг табиий уйғунлиги муаммоси Одил Ёқубов «Диёнат» романининг бош ғоявий муддаосини белгилайди.

Одил Ёқубов «Фарзандлар бурчи» очеркида колхозларга ташкилий хўжалик раҳбарлик масаласини кўтарган, илғор колхоз раҳбарлари фаолиятида кузатганларини ифодалаган эди. Очеркда тасвирланишича, колхоз раиси Манпопжон Жалолов раҳбарлигида кўриқ ерда қисқа муддатда катта пахта хўжалиги бунёд этилади. «Ҳақиқатдан, нари борса, ўн-ўн икки йил ичида гиёҳсиз қақроқ даштда шунча иш қилиш, боғ-роғлар яратиш осон эмас! Лекин бу колхознинг довуғини кўп эшитиб, кўп нарса кутганим учунми, билмадим, негадир, кўнглим тўлмади. Айниқса, ёш болаларнинг дала пийпопларида тупроқда қоришиб ётганини кўриб хиёл ранжидим». (*Таъкид бизники — О.Т.*) Очеркчи бу мулоҳазаларни раисга айтганида Манпопжон буларни камчилигимиз, деб таш олмайди, пахта ишлари билан ортиқча банд бўлганлигини асосий ваз қилиб кўрсатади.

— Мана энди ер ишларидан қутулдик ҳисоб, далага чиққан бўлсангиз кўргангизирсиз, ерни хўп тобига келтирганмиз. Сиз айтган маданий ишларга мана энди киришамиз...

Маданий масалалар фақат қишлоқ хўжалигидан сўнг киришиладиган мавсумий ишлар эмаслиги, улар

ўзоро боғлиқ равишда олиб борилган тақдирдагина маънавий-иқтисодий фойда келтириши мумкинлиги ўз-ўзидан аён. Бу оддий ҳақиқатни раис ҳам муайян даражада тан олса-да, иқтисодий планни бажариш жараёнида буни упутиб қўяди. Очеркнавис раиснинг важларига жиддий эътироз билдириш ўринга, аксинча, уни маъқуллаганидан, муаллифнинг ўз сўзлари билан айтганда, «хиёл ранжиган» эдик.

Ёзувчи «Дённат» романида адресли очеркда очиқ айтишга андиша қилган фикрларини характерлар мантиқига сиғдириб юборган. Романининг бош қаҳрамонларидан бири Отақўзи очеркдаги раисларга монанд раҳбарларнинг умумлашган образи.

Отақўзи романда шаклланган образ сифатида берилган. Асар шундай бошланади: «Отақўзи миллионер раисларга хос виқор ва дабдаба билан қўққисдан бостириб келди. Домла Шомуродов машина овозини эшитиб кўчага чиққанида дарвоза олдида бири оқ, бири ҳаворанг иккита «Волга» қатор турарди. Кетма-кет «газик» келиб тўхтади». Отақўзини катта иқтисодий кўрсаткичларга эришган ташкилотчи раҳбар сифатида англаймиз. Бироқ романда характернинг шу хусусиятини акс эттириш асосий ўрин тутмайди. Ёзувчининг мақсади Отақўзининг маънавий-ахлоқий оламини эстетик тадқиқ этишдан иборат. Тайёр қаҳрамонни таҳлил этиш — бадий-аналитик тасвир усули Одил Ёқубов ижодий маҳоратига хос муҳим хусусият.

Отақўзи ўқитувчиликдан колхоз раислигига кўтарилган зиёли раҳбарлар тоифасидан. Раҳбарлик фаолиятининг дастлабки йилларида Отақўзи халқ орасида бўлиб, унинг шодлигу ташвишларини бирга баҳам кўради, халқнинг ҳурмат ва муҳаббатини қозонади. Майда колхозлар йириклаштирилди. Отақўзи раис бўлган колхозга бирин-кетин икки колхозни қўшиб бергандаридан сўнг раис маънавиятида аста-секин ўзгариш беради, юриш-туришларида «қандайдир ғурур» билан булади.

Отақўзи ўзини бу «ҳадсиз колхознинг ҳокими», деб ҳис эта бошлайди. Натижада халқ фикри билан ҳисоблашмайдиган ўта иззатталаб шахсга айланади, қизиққоплик билан баъзи адолатсизликларга йўл қўяди, қонунни оёқ ости қилиш даражасига бориб етади.

Таъқидчиликда Отақўзи образининг бадий хусусиятлари ҳақида айрим фикрлар баён қилинди. Отақўзи образи — ёзувчининг ижодий муваффақияти. О. Ёқубов Ойбек, Уйғун, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Шароф Рашидовнинг коммунист образлар яратишдаги ижодий аъъанасини, шубҳасиз, ҳисобга олган.

Биз бу ўрнида асосан образнинг ижтимоий моҳияти ҳақида фикр юритмоқчимиз. Отақўзи шу куннинг долзарб ижтимоий-ахлоқий муаммосининг индивидуал конкрет ифодасидир. У янги даврда вужудга келган ижтимоий ҳодисадир.

Отақўзи янги ерлар очиш, колхоз иқтисодини кўтариш бўйича жиддий ютуқларга эришади. Давлат планлари ошириб бажарилади, аҳоли турмуши фаровонлашади. У давлат учун ҳам, эл учун ҳам анчагина хизматини ўтайди. Табний, хизматга яраша раҳмат, мақтовлар ёғила бошлайди. Отақўзи маънавиятида вужудга келган иллатнинг негизи ана шу мишлатдорчиликлар моҳиятини тушуниб етмасликдан бошланади. Маълумки, кенг миқёсдаги нарсанинг моҳиятини қисқа, конкрет ифодалашда умумлаштириш усулларида фойдаланилади. Коллектив томонидан яратилган колхоз муваффақиятига умумлашган ҳолда баҳо берилганда колхоз раисининг фаолияти беихтиёр биринчи ўринга чиқарилади.

Отақўзи ҳам худди шундай вазиятни бошидан кечиради. Бутун матбуот, радио, телевидение раисни байроқ қилиб кўкларга кўтаради. Бугина эмас, тегишли мутасадди ташкилотлар, айрим раҳбар шахслар ҳам бундай ташвиқот усулини қўллаб-қувватлайдилар. Меҳнатга муносиб эъзозлаш ҳам зарур, албатта. Мақтов ҳар та-

рафлама ҳаққоний бўлиб, мақталадиган киши буни тўғри тушуниб қабул қилса, мақтов, шубҳасиз, кишини ўстиради, фаолиятини активлаштиради.

Меъёридан ортиқ ёки кам бўлган ҳар бир нарса ҳаёт мувозанатини бузади ва муайян иллатларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Бу ўринда коллектив меҳнати эвазига эришилган мақтовлар биргина раис шахсияти учун оғирлик қилади.

Бундай мақтовларнинг хавfli томони раисни бутун ютуқларнинг бош сабабчиси қилиб кўрсатишдангина иборат эмас, албатта. Бундай кўтар-кўтарларнинг иккинчи хавfli томони шундаки, Отақўзи фаолиятига фақат иқтисодий кўрсаткичларнинг бажарилишига қараб баҳо берилади. Бу кўрсаткичларга қандай усуллар билан эришилганлиги, раиснинг халққа муносабати каби маънавий-ахлоқий омиллар ҳисобга олинмайди. Бошқача қилиб айтганда, раҳбарнинг ижтимоий бурчга муносабати ҳисобга олинади-ю, инсоний бурч, виждон, одамийлик хусусиятлари эътибордан соқит қилинади. Ўз фаолиятига фақат иқтисодий кўрсаткичлар орқали баҳо берилаётганини англаган Отақўзи бутун имкониятларини фақат шу соҳага қаратади. Иқтисодий кўрсаткичларнинг мукамаллиги рансга янги-янги шуҳратлар келтиради. Отақўзи ҳар бир янги ташаббусга қўл урганда, қўриқ ерларни ўзлаштиришда ҳам, саҳрода шаҳарча барпо этаётганда ҳам, Мингбулоқдай гўзал, баҳаво жойда йирик молхона қуришни плаплаштиришда ҳам ўзини янги шуҳратлар қапотида ҳис этади. Ўз фаолияти ва шахсиятидаги камчилик ва нуқсонлар ҳақида гап юриб қолгундай бўлса мансаб ташвиши бир дақиқа кўнглини хира қилади. Бирдан бу похуш фикрни ўзидан йироқлаштиради, унинг мансабига ҳеч ким ва ҳеч нарса таҳдид сололмайди. Чунки у яна бир янги иқтисодий ташаббусга қўл урган, бу эса, унинг мавқеини яна ҳам мустаҳкамлайди. «Йўқ,— деди у тўсатдан тоғасига хос қайсарлик билан.— Қетиб бўйман! Аввал

сахрода қура бошлаган ана шу шаҳарчани қуриб тутатаман. Аввал ниятимга етаман. Ана шундан кейин, марҳамат, истаган одамига бўшатиб бераман ўршимни».

Отақўзининг чўлдаги шаҳарча қурилишидан кузатган нияти янги шуҳрат чўққисига кўтарилиш эди. У меҳнат қаҳрамони уивонига эга бўлмоқчи. Ана шундан кейин мансабининг истаган одамига «бўшатиб» берганида ҳам ҳеч ким ололмайди. Юқоридагилардан равшанки, ранс Отақўзи дастлабки даврларда эл манфаати учун меҳнат қилиб обрўга эга бўлган бўлса, эндиликда ундаги худбин ниятлар биринчи ўринга чиқади. Райком секретари Шукуров сўзи билан айтганда, «ёлғиз ўзим кўкарай» деган фалсафа Отақўзи шахсиятини бошқарувчи голиб туйғуга айланади. Шундай ниятда тегинли ташкилотлардан эгри йўллар билан ортиқча ўнг олишга эришади ва ҳоказо. Шуҳратпарастлик иллати рансинг инсоний, коммунистик виждонига зид хатти-ҳаракатлар ва кирдикорларга стаклайди. **Ижтимоий бурч ва виждон зиддияти юз беради.**

«Раҳбарга ҳақиқий обрўни,— деб ёзади «Правда» «Партия ходими» деб аталган (1978 йил 16 март) бош мақоласида,— унинг амали бермайди, ҳақиқий обрў шахсий меҳнат ва билим туфайли, ишга бенуқсон, муносабат, омма билан уйғунлашиш, унинг қувонч ва ташвишлари билан яшаш туфайли қарор топади».

Ортиқча мақтовлар, шуҳратпарастлик Отақўзини қанчалик «юқори»га кўтарган бўлса, ўзига тиргак бўлган меҳнатқаш халқдан шунчалик узоқлаштирди.

Адабиётимизда бундан аввал яратилган Отақўзига мазмундош образларнинг тақдирига бир эътибор қилинг: «Навбахор»даги Дадавой, «Синчалак»даги Қаландаровлар ўз фаолиятларининг сўнгида илмда мўрт эканликларини тап оладилар. Дадавой ҳам, Қаландаров ҳам бирор махсус мактаб ўтаган раислар эмас, улар катта ҳаётий, иқтисодий тажрибага, инсон руҳиятини синчков тушуна олиш уқувига эга бўлганликлари

туфайли халқ хўжалигини узоқ йиллар тўғри йўлдан бошқардилар, одамларни уюштириб, янги вазифаларга сафарбар этолдилар. Бироқ уларнинг ҳаётий тажрибага асосланган иқтисодий ташкилотчилик малакаси янги давр кўндаланг қўйган вазифалар миқёсига мувофиқ келмай қолди. Аниқроғи, улардаги тажриба ва малака давр талабларига зид келиб, эскилик тусини ола бошлади. Улар ҳаётий ҳақиқатни тап олишни нстамадилар, бинобарин тараққиётга тўсиқ бўлиб қолдилар.

Отақўзининг бу раҳбарлар типидан фарқи шундаки, унинг фаолияти илмий-техника даври талабларига асосан мувофиқ келади. Отақўзи маънавиятидаги заифликнинг бош сабаби унда марксча-ленинча назарий қарашнинг помукаммаллигидадир. Марксча-ленинча таълимот жамият тараққиётининг аниқ композицияга бўлиб қолмай, ҳар бир шахс ижтимоий фаолияти ҳамда маънавиятининг йўлчи юлдузидир. Бу соҳадаги етишмовчилик ижтимоий фаолиятда дармонсизлик ва чалкашликлар келтириб чиқаради, ҳатто шахсни маънавий инқирозга олиб келиши ҳам мумкин.

Отақўзи меҳнаткаш халқ ижтимоий тараққиётни ҳаракатга келтирувчи қудратли куч эканини ҳис этади, бироқ ўз фаолиятида бунга тўла амал қилмайди.

Мақтов ва шуҳратлар Отақўзининг кўзини хиралаштириш билан бирга ақлини ҳам ўтмаслаштирган эди. У ўзини чекланмаган ҳуқуққа эга, ҳамма нарсага қодир, деб ҳисоблай бошлайди. Ўз фаолиятига доир ҳар бир камчилик ва нуқсонни обдан таҳлил этиб, ҳаққоний мулоҳаза юритиш, уларни ўз вақтида бартараф қилиш ўрнига хусумат деб ҳисоблайди ва хизматини пеш қилади. «Керак бўлса олишар» раисликни, дейди у хотинининг эътирозларига жавобан.

Раис маънавиятидаги шахсиятпарастлик иллати икки ҳаётий факт таъсирида айниқса юқори нуқтага кўтарилади. Булар механизатор Наимжон оиласини

уйидан кўчириш ва куёви Қодиржоннинг жиноятини бости-бости қилишга уриниш воқеаларидир. Наимжоннинг хотини Нодира раис ҳовлимизни ноҳақ тортиб олди, деб юқори ташкилотларга арз қилади. Отақўзи бу масалада ўзининг ҳақлигини исботламоқчи бўлиб, далиллар келтиради. Фронтда ҳалок бўлган Совет Иттифоқи Қаҳрамонининг отаси, умр бўйи йиққан ўн минг жилдли нодир кутубхонасини колхозга текин тақдим этган катта олим Шомуродовнинг наҳотки колхозда бирор дурустроқ ҳовлида яшашга ҳаққи бўлмаса?! Иккинчидан, Отақўзи кексайиб, ёлғизлашиб қолган тоғасига қарашиб туриш қулай бўлсин, деб ўз ҳовлисига ёндош ҳовлини унга олиб берган.

Отақўзининг бу важдарида ҳам жон бор, албатта. Лекин Отақўзи далиллари билан уй эгасининг порозилигини тарозининг икки палласига қўйиб кўрилса, биричисига нисбатан иккинчиси фоят оғир экани маълум бўлади. Биричи ҳақиқатни деб иккинчисини поймол этиш бутун умри бўйи нопоклик билан курашиб келган Шомуродовдек покиза инсон шаънига доғ тушириш билан барабардир. Бу ҳақиқатни Отақўзи тан олишни истамайди. Отақўзи колхозда, ҳатто район кўламида ниманики амалга оширишга қодир бўлса, шунини ҳақиқат деб ҳисоблайди.

Машинаси билан одам бостирган куёви Қодиржон жиноятини хаспўшлашга уриниш орқали Отақўзи қопуши ҳам оёқ ости қилади. Хуллас, Отақўзининг ҳақиқати воқелик билан, халқ ҳақиқати билан тўқнашувда инқирозга учрайди. Аброр Шукуров унинг бундан кейин ҳам раҳбарлик қилиши халқ порозилигининг кучайишига сабаб бўлади, деган фикрга келади.

Лекин Отақўзининг ҳаётга зид келиб қолган хатти-ҳаракатларини кўздан кечирган китобхонда бу одамга нисбатан ўта ҳуш кўрмаслик ҳисси келиб чиқмайди, аксинча пчки бир самимият, ташвиш ва пировардида Отақўзи тақдиринга ачиниш туйғуси пайдо бў-

лади. Чунки ёзувчи қаҳрамоннинг ижобий сифатларини хайрихоҳлик билан акс эттиради.

Виждон ва бурч мувофиқлиги коммунистик аср кишининг маънавий гўзаллигидир. Романда бу ғоявий йўналиш райком секретари Аброр Шукуров ва кекса коммунист олим Нормурод Шомуродов образларида давом эттирилади. Нопокликка нафрат, коммунистик бурчга садоқат бу икки образга хос муштарак хусусиятлардир. Аброр Шукуровнинг шахсий манфаат-парастлик иллатига шафқатсизлиги Отақўзи ва унинг фаолиятига нисбатан партиявий принципааллиги романда ишонарли тасвирланган.

А. Шукуров маънавиятидаги бурчга садоқат ва виждоний поклик кўпроқ ижтимоий фаолият кўламида намоён бўлса, Нормурод Шомуродов қиёфасида бу хислат коммунист шахсиятининг индивидуал ҳаётини концепциясига айланганини кўрамиз. Бу кекса олим ноҳақлик ва қаллобликка қарши умр бўйи курашиб келган, ўз эътиқодига гард юқтирмаган, виждонига зид бирон-бир ноҳўя хатти-ҳаракатга йўл қўймаган юксак инсон сифатида таассурот қолдиради. Ана шу ҳаётини принцип туфайли у жияни Отақўзи билан ҳам бир неча бор тўқнашади. Шомуродов ҳаётини концепцияси жиҳатидан «Имон» пьесасидаги Комилов образини эслатади. Комилов, Шомуродов характерлари Октябрь революцияси ғалабасини мустаҳкамлаш учун кураш жараёнларида шаклланган ва тобланган. Коммунистик идеалга садоқат ва бунини турмушга татбиқ этиш учун кураш, ҳақниқат, озодлик ғоялари сингари умуминсоний ғоядир. Бу хусусият кишиларимиз характерида соғлом анъанавий фазилат сифатида давом этмоқда.

ДАЪВАТ ЭТУВЧИ ҚАҲРАМОНЛАР

Коммунистнинг асосий хусусияти шундаки, унинг маънавиятида дунёни инқилобий ўзгартириш тушунчаси аниқ мақсадга — коммунистик идеалга асослангандир. Коммунистик идеалга садоқат, уни амалга ошириш йўлида актив ижтимоий фаолият, синфий-партиявий жасорат, онгли фидойилик коммунистни характерлайдиган асосий хислатлардир. Коммунист етакчи раҳбар, коммунист меҳнатда машғал, коммунист инсоний поклик, маънавий гўзаллик тимсолидир. Давримизнинг илғор тенденцияси, социалистик воқелигимизнинг бу типик хусусияти ўзбек совет адабиётининг кейинги йиллардаги асарларида ҳам муҳим ўрин тутди.

Сўнги давр ўзбек совет адабиётининг муваффақиятларидан бири унда олий коммунист инсон В. И. Ленин образининг яратилишидир. В. И. Ленин СССР халқлари доҳийсидир. Ҳар бир халқ адабиёти Ленин образининг яратилишига ўз муносиб улушини қўшмоқда. Ўзбек совет адабиётида яратилган Ленин образидаги янгилик шундан иборатки, бу образ узбек миллий материали асосида, ўзбек халқининг тарихий тақдири, миллий характери билан бeғлиқ равишда акс эттирилмоқда. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони атоқли ёзувчи Комил Яшин ўзбек адабиётида Лениннинг реалистик образини биринчи бўлиб яратган адиблардандир. К. Яшин умумсовет адабиётидаги Ленин образини икки муҳим хусусият билан бойитди. Ленин образи-

даги биринчи муҳим характер белгисини драматургининг «Йўлчи юлдуз» (1957) пьесасида кўрамиз. Ленин — Туркистон халқлари, жумладан, ўзбек халқининг халоскори ва ғамхўри, янги ҳаёт, порлоқ истиқбол учун курашда буюк раҳнамо — бу ғоявий муддао драмада ҳаётий жиҳатдан шу қадар табиий, индивидуал конкрет акс эттирилганки, биз тирик Ильични яққол кўрамиз ва ҳис этамиз. Урта Осиёда Октябрь социалистик революцияси ғалабаларининг барқарорлиги учун шиддатли кураш кетаётган дамларда бу ўлка халқларининг озодлиги, келажаги ҳақидаги фикр ва режа доҳийнинг диққат марказида турган масалалардандир. Лениннинг Туркистон делегацияси аъзолари билан учрашуви — пьесанинг ҳаётий-ҳаққоний ва бадий юксак ифодаланган бу кўринишида Ленин ва меҳнаткаш халқлар бирлиги, Ленини оммага яқинлаштирадиган оддий одамийлик ва меҳнаткаш халқда истиқболга ишонч руҳини уйғотадиган дополик, хуллас, ишчилар севиб таъкидлаган ҳақиқат сингари соддалик ва улғвор дополик хусусияти ҳаяжонли акс эттирилган.

К. Яшиннинг «Инқилоб тонги» (1973) тарихий ҳужжатли драмасида Ленин образи янги жиҳатдан намоён бўлади. Бунда Ленин образидаги қўшимча янгилик шундан иборатки, Ленин ўзбек миллий интеллигенциясининг таниқли вакилларида марксистик онг ва революцион курашчи характерининг шаклланишига ҳал этувчи таъсир кўрсата олган мураббий, улғ йўлбошчи сифатида акс эттирилгандир. 1920-йилларда Бухоро меҳнаткашларининг тарихий тақдири озодлик учун кураш йўлининг ҳаққоний белгиланишига боғлиқ эди. Феодалистик истибдоднинг тарихий тўсиқ бўлиб қолганлигини ҳис этган ва унга қарши норозилик позициясига ўтган ўзбек зиёлиларининг таниқли вакили Фозилхўжа чигал сиёсий кураш йўлини босиб ўтади. У халқ ҳаётини енгиллаштириш, уни жаҳолатдан қутқаришнинг

йўли сиёсий, ислоҳ ва маърифатпарварликдир, деган ақидага дастлаб амал қилади. Ёш бухороликлар ўз пиятларининг амалга оширилишига тўсиқ бўлган амирлик тузумини емириш зарурлигини тушуниб етган бўлсалар-да, лекин улар марксизмдан йироқ эдилар. Халқ ҳаёти ва мақсадига айни мувофиқ келадиган катта ҳақиқат йўлини уларга Ленин кўрсатди. Ленин ёш бухороликлар партиясининг программасини таҳлил қилиб, бу партия ўрта ва камбағал деҳқон манфаатини ҳимоя қилаётганини, хусусий мулкни муқаддас, деб таъна олиганини, уларнинг туган йўли коммунизм идеалига зид эканини кўрсатади. Ленин билан учрашув, унинг кенг ва чуқур мулоҳазасидан қаттиқ таъсирланган Фозилхўжада сиёсий уйғониш рўй беради. Фозилхўжа Ленин ҳузурида коммунизмга садоқатини қатъий таъкидлайди: «Ниҳоят, ҳақиқатни Москвадан, коммунистлар таълимотидан топдим, мен ўзимни бугун коммунистман дейиш билан бахтиёрман».

Ленин маҳаллий халқлар манфаатини ифодалаган революционер-раҳбар коммунистларнинг шаклланишига ёрдам бериш орқали халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш ғоясининг турмушга тўғри татбиқ этилишига эришади.

Таниқли ёзувчи Назир Сафаров «Наврўз» асарида Ленин образи талқинига ўзига хос ёндошишга ҳаракат қилган. Маълумки, халқ оғзаки асарларида, шунингдек Ҳамид Олимжоннинг машҳур «Самарқандда ўлмаган ку у» балладасида Ленин образи меҳнаткашларнинг бахтли истиқболи ҳақидаги орзу-интилишлари, шу истиқболга йўл очган буюк инсонга меҳр-муҳаббатидан иборат романтик кечинмалари тасвири орқали мужассамлаштирилган. «Наврўз»да эса, Лениннинг руҳий образи янги ҳаётга қадам қўяётган халқнинг улуғ халоскор, пажоткор йўлбошчидан миннатдорчилик туйғулари орқали реалистик ифодаланади. Асерий тутқаниликдан халос бўлган халқ оммаси Октябрдан кейин ўз

ҳаётида содир бўлаётган ижтимоий ўзгаришларда, ҳар бир янгиликда Ленин нафасини, унинг шарофати ва кароматини яққол сезади ва юракдан ҳис этади. Халқ йўлбошчилари — коммунистлар Ҳайдарбек, Жайноқ ва янги зиёли вакиллари Ленин ҳақиқатини оммага тушутирадилар, Ленин бошлиқ совет ҳукумати порлоқ истиқбол томон бораётганини уқтирадилар ва меҳнаткашларни Ленин байроғи остида бирлаштириб, ягона мақсадга, совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш, синфий душманларга қарши курашга сафарбар этадилар. Революция туфайли уйғонган халқ оммасини янги ҳаёт қурилишига актив сафарбар этишда Ленин даҳоси йўлчи юлдуз бўлди — бу «Наврўз»нинг муҳим ғоявий йўналишларидандир.

Ириқ давлат арбоблари, етакчи коммунист раҳбарларнинг реалистик образларини яратишга киришилганлиги адабиётимизнинг ҳаётни сиёсий-эстетик идрок этиш қуввати ошганлиги нишонасидир. Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон», Санд Аҳмаднинг «Уфқ», «Қирқ беш кун» романларида Совет Ўзбекистонининг биринчи Президенти, эл оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев, атоқли партия раҳбари Усмон Юсупов образлари маълум ҳаётий воқеа ва муаммоларга дахлдорлик нуқтаи назаридан таъсирли таъвирланган. Маълумки, кенг миқёсдаги йирик тарихий шахслар — коммунист раҳбарлар образларини яратиш катта бадний маҳорат билан бирга, кенг ва чуқур сиёсий билим, фалсафий тафаккур, аниқроғи, ўша образларнинг ҳаётдаги психаси — прототиплари даражасидаги ҳаётний ва маънавий стукликни талаб қилади. К. Яшиннинг «Иңқилоб тонги» пьесаси тарихий инқилобий мавзунини чуқур сиёсий-бадий идрок этишнинг намунаси бўлса, Ҳабиб Нуъмон, Шораҳмедовнинг «Ота» романи шу етишмовчилик туфайли старли даражада ҳаётний ўрнак кучига эга бўла олмади.

Коммунист раҳбар образини яратишда Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, К. Яшин, Шароф Рашидов ва бошқа адиблар ижодида барқарор этилган адабий-ижодий тажриба янада чуқурлаштирилмоқда ва бойитилмоқда. Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар» (1972) романида коммунистлар образларининг ғоявий ва эстетик таъсир қуввати янада ошганлигини таъқидчилик мамнуният билан қайд этди. Бунга сабаб шуки, ёзувчи Ойқиз, Жўрабоев, Смирнов, Олимжон образлари қиёфасида ижтимоий ва инсоний туйғуларни яхлит бир бутунликда акс эттириш орқали уларнинг бой маънавий дунёсини табиий акс эттиради, бу образларнинг парвозини, ижтимоий жасоратининг ҳаётий негизларини чуқур очади.

Ҳаётга, одамларга муҳаббати кучли бўлган Ойқиз ўспиринлик йиллариданоқ юксак орзулар қанотида яшайди. Совет воқелиги партия раҳбарлиги, эркин меҳнат бу покиза орзунинг ижтимоий жасоратга айланишига ёрдам беради. Ойқиз бир вақтлар босмачилар бекитиб кетган булоқларнинг кўзини очиш, сув ҳавзаси барпо этиш, канал қазиб, янги ерларни ўзлаштириш, хуллас, Олтинсойни пахтакор районга айлантириш ташаббусини биричи бўлиб кўтариб чиқади. Ойқиз умум манфаати курашида ҳам, партиявий принципиаллигида ҳам, Олимжонга бўлган муҳаббатида ҳам, ҳаттоки, тўгон қурилишида йўл қўйган хатоларида ҳам жозибалидир. Ижтимоий фаолиятдаги беғубор муваффақиятларгина эмас, балки ўз вақтида тап олиб тузатилган хатолар ҳам коммунистнинг фазилатидир. Ойқиз образи ана шундай ҳаётий сабоқ беради китобхонга.

Ўзбек аёллари коммунист раҳбарлар типини яратишда Уйғуннинг «Парвоз» драмаси ҳам ўзбек адабиётида муҳим ўрин тутади. «Хуррият» драмасидаги бош қаҳрамоннинг ижтимоий, маънавий жиҳатдан камолоти «Парвоз»нинг асосий ғоявий йўналишини белгилайди.

Бу асарлардаги коммунист раҳбарларга хос бош хусусият оммани уюштира олиш, уни янги вазифаларга сафарбар эта олиш, яъни ижтимоий ташкилотчилик салоҳиятидир. «Ғолиблар»даги райком секретари Жўрабоев омманинг ташаббусини тез пайқайди, бу ташаббуснинг ижтимоий моҳиятини ўрганиб, ҳаётга татбиқ этишда оқилона раҳбарлик қилади. Партия раҳбарлиги, ақл-идроки билан йўғрилган меҳнаткаш омма ташаббуси, ғайрат ва шижоати катта ўзгартирувчилик кучга эга бўлади. Жўрабоев, Смирнов каби раҳбарлар — коммунист образлар замиридаги ҳаётий ҳақиқат шундан иборат.

Ҳамид Ғуломнинг «Бинафша атри» романидаги коммунист қаҳрамонлар характерида қишлоқ хўжалигига раҳбарлик муаммоси айрим янги жиҳатлардан очилади. Мирзачўлдаги совхоз директорлари Азиз ва Аҳмаджон, совхоз партия ташкилотининг секретари Абдулла Саидов, райком секретари Нормат ака образлари орқали ёзувчи коммунист раҳбар қиёфасида ижтимоий фаолият билан маънавий баркамоллик, ахлокий софликнинг бир-бирига уйғунлиги муаммосини эстетик тадқиқ этади. Коммунистик аср кишисига хос бундай фазилатнинг хиёл нотўқислиги раҳбар фалолиятини муваффақиятсизликка олиб келади. Бу Аҳмаджон Умурзоқов образида табиий акс эттирилган. Аҳмаджон 50-йилларда адабиётимизда муваффақиятли чизилган ижтимоий фаолиятсиз хўжалик ходими ёки ижтимоий фаолиятидаги муваффақиятлари билан мағрурланиб кетган такаббур консерватор раҳбарлар тоифасидан эмас. Актив ижтимоий фаолият, умум иши учун жонкуярлик, ҳатто, бу борадаги муваффақият ҳам раҳбар шахсга ахлоқий зид хатти-ҳаракатларга йўл қўйишга ҳуқуқ бермайди, албатта. Аҳмаджон шу ҳақда чуқурроқ ўйлаб кўрмайди. Лекин пожўя кирдикорларини сизгидира олмайдиган воқелигимиз, ҳаётнинг ўзи Аҳмаджонга ибратли сабоқ беради. Муҳим ижтимоий

муаммо асосида индивидуал, конкрет чизилган Азиз, Аҳмаджон ибратли образлардир.

Коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишда коммунистнинг уюштирувчилик, сафарбарлик, илмий-ижодий раҳбарлик салоҳиятигина эмас, унинг бевосита меҳнатдаги жасорати ҳам катта маънавий таъсир кучига эгадир. Адабиётимизда меҳнаткаш коммунист образини яратишга кейинги йилларда алоҳида эътибор қилинаётгани диққатга сазовордир. Ш. Рашидовнинг «Ғолиблар» романидаги Олимжон ана шундай меҳнаткаш коммунист пайванасидир. Олимжон образида онгли ижтимоий меҳнатнинг инсон фаолиятидаги илҳомбахш роли бадий ифодаланган бўлса, П. Қодировнинг «Мерос» қиссасида коммунист инсон ва меҳнат муаммоси махсус эстетик тадқиқ этилади. Қисса қаҳрамони Елқин Отажонов учун меҳнат фақат илҳомбахш восита, завқли фаолият бўлиб қолмасдан, унинг моддий-маънавий эҳтиёжига, ҳаётининг маъноси-га айланади.

Маълумки, Мирзачўлини ўзлаштириш республика-миз тарихида буюк ижтимоий-иқтисодий воқеадир. Шу билан бирга, Мирзачўл кишиларимиз учун жисмоний-маънавий жасорат майдони ҳам бўлди. Елқин Отажонов образининг типик хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаммавақт қийин ва машаққатли меҳнатни кўмсайди, бунга катта эҳтиёж билан киришади ва бундай фаолиятнинг самарасидан катта маънавий озуқ олади. Характер мазмуниндаги бундай подир фазилатнинг тағаминини юксак ижтимоий онглилик ташкил этади. Маълумки, ўзлигини ўйлаш, худбинлик, шахсий роҳат-фароғат, ҳўзур-ҳаловат — ҳамма нарса, ижтимоий манфаат — ҳеч нарса принципи буржуа жамиятида ижтимоий мафкура даражасига кўтарилган. Бунга қарама-қарши бизнинг жамиятимизда ижтимоий ва шахсий манфаатларнинг узвий бирлиги ҳозирги замон совет кишиси маънавиятининг негизини ташкил этади.

Адиб қаҳрамон маънавиятини ҳаракатлаштирувчи бу ҳаётбахш хусусиятни Ёлқин ва Азлар образларининг қиёсий тасвирида ёрқин очиб беради. Азлар жамият маиёатиининг фақат ўзига фойдали жиҳатларининггина кўради ва ўзининг ижтимоий фаолиятини ана шу жиҳатларини ўзлаштиришга қаратади. Ёлқин бундай ҳаётни кўлмак сувга ўхшатади. «Кўлмак сув оқолмайди,— деб таъкидлайди. Ёлқин укаси Турсунга,—оқса бирпасда қуриб тамом бўлади. Лекин сой оқмаса туролмайди. Сой сувини ҳамиша ўзидап орттириб дала-даштга беради. Кўлмак қуригандап кейин ўрнида оқ доғ қолади. Сой ўтган жойини обод қилиб кетади». Бу сўзларда Ёлқин ва Азлар умрининг сиқиқ фалсафий маъноси ифода-ланган.

Ёлқиннинг бу юксак ижтимоий қарашлари фақат ахлоқий тушуничадангина иборат эмас, балки харак-терининг ҳаётий пегизига айланган.

Унинг меҳнатдаги фаолияти, фидойилиги оддий ҳаёт қонунини сифатида табиий рўй беради. Меҳнатга муҳаббатининг чуқурлашуви уни аста-секин плҳомбахш ижодий жараёнга айлаштиради. Ўз касбининг мафтунини бўлиб қолган Ёлқин шундай фидойилик билан ишлай-дики, меҳнатининг ҳар бир муваффақиятидан мадад олиб, юксакликка кўтарила бошлайди. «Партияга ки-риш қасрда мушкул иш бўлса, ўшага кўкрак кериб бориш бўлар экан», деб тушунтиради у меҳрибон жон-сарак онасига. Ўзлинги ижтимоийлигига табиий сингиб кетганидек, унинг раҳбарлиги меҳнаткашлиги билан яхлит бир бутун фаолиятини ташкил этади. Янги таш-кил этилган совхозга директорликка тайинлангандан кейин ҳам унинг ишдаги фидойилиги меҳнаткаш раҳ-бар сифатида икки барабар онади.

Асарда қаҳрамон меҳнатининг реалистик тасвири ор-қали Мирзачўини ўзлаштириш ва унинг ерларида ҳосил ундиришнинг бутун машаққат ва қийинчиликлари рўй-рост кўрсатилган бўлиб, меҳнат жараёнининг бундай

тасвири китобхонда қаҳрамонликларга чорловчи кўтаринки руҳ, заҳматкашлар жасоратига ҳавас, мафтункорлик туйғусини ҳосил қилади. Пахтакорни, халққа фойда келтираётган меҳнаткаш инсонни астойдил севган кишигина шундай юрак ёлқини билан самимий ҳикоя қилиши мумкин. Ёзувчи оддий ҳаётини воқеада катта инсоний қалб ва қаҳрамонликни кўрсатиб бера олганки, Ёлқин бизнинг кўз олдимизда бугунги куннинг қаҳрамони — Павел Қорчагини бўлиб гавдаланади. Шу қадар фидокор, шу қадар беғубор инсон — оддий пахтакор образи адабиётимизда яратилмаган эди. Партиянинг раҳбарлик ролини ҳар тарафлама кенг ва чуқур акс эттириш, ижтимоий ва маънавий ҳаётда намуна бўлаётган коммунистларнинг ҳар жиҳатдан мукамал образларини яратиш адабиётимизнинг доимий долзарб вазифаларидандир.

1976

ЮКСАК ОБРАЗ

(Этюдлар)

Социалистик воқелигимиз тараққиётининг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, Ленин мангу бир қўш бўлиб, ҳаётимизга, келажак йўлимизга, адабиёт ва санъатимизга нур сочиб турибди. Ленин даҳосидан миннатдорлик гоёси — халқ қалбида революция билан бирга тугилган бу улкан муҳаббат туйғуси бадний адабиёт асарларида ифодаланди.

Ленин адабиётимизнинг нурли сиймоси! Ҳамма халқ, ҳамма элатлар Ленинни ўз тушунчаси, ўз бадний савияси, ўз ҳаётини урф-одатларига мувофиқ ўзига хос қўйлайди. Маълумки, бу қўйининг боши совет адабиётининг асосчилари А. М. Горький ва В. В. Маяковскийдан бошланади.

Партия, Ленин ва халқ бирлиги — Владимир Маяковский «В. И. Ленин» достопининг асосий лейтмотиви. Владимир Маяковскийнинг бу достопи поэзияда улуг доҳийга қўйилган бадний ҳайкал бўлса, Максим Горькийнинг «В. И. Ленин» очерки прозада яратилган шундай дастлабки асарлардан биридир. Максим Горький бу асарида буюк инсон ва улуг доҳийнинг жонли образини муҳаббат ва самимият билан тасвирлайди. Очеркда Владимир Ильич Ленин сиймосида инччилар сифи, меҳнаткам инсондаги энг олижаноб хислатларнинг мужассамлаштирилганлигини кўрамыз.

Очеркда В. И. Лениннинг улкан, сермазмун фаоллиги ва ажойиб хислатлари, жонли характери кўз олди-

миздан бирма-бир ўтади. Мапа, у марксизм голярининг софлигини, ишчилар синфи партиясининг бирлигини ҳимоя қилувчи улуғ нотик-пропагандист, революция йилларида партия кадрлари ҳақида ғамхўрлик қилувчи буюк инсон.

М. Горький очеркда В. И. Ленинни партиянинг ўша вақтдаги (1907 йиллар) бошқа арбоблари билан қиёслаш орқали унинг партия ишига садоқат, келажакка буюк ишонч ҳислари билан тўлиб-тошган жанговар образини, жонли қиёфасини чизади: «Унинг олдинга чўзилган қўли ва бир оз юқори кўтарилган кафти гўё ҳар бир сўзни салмоқлаб кўргандай туюлар, муҳолифларининг қуруқ гапларини пучга чиқариб, ишчилар синфи либерал буржуа орқасидан ва ҳатто унинг ёнидан ҳам бормай, балки ўз йўлидан боришга ҳақли ва зарур эканлигини кучли қоидалар ва далиллар билан исбот қиларди... бу сўзлар Лениннинг ўзи томонидан эмас, балки ҳақиқатан тарихнинг иродаси билан гапирилаётгандай эди»¹.

Бутун ҳаётини халқ бахт-саодатига бағишлаган Ленин оддий кишилар билан яқин алоқада бўлар, уларнинг юрагини билар, уларга революциянинг энг мураккаб масалаларини ҳам содда ва аниқ қилиб тушуштириб берар эди. Ҳамма ерда, чет элларда ҳам меҳнаткашлар уни ғоят иззат-ҳурмат қилар эдилар. Италиян балиқчилари ҳузурига жуда кўп кишилар келиб-кетар, аммо улар ҳаммадан кўра В. И. Ленинни ёқтиришар, у билан самимий суҳбатлашар эдилар.

В. И. Ленин адабиёт ва санъат мухлиси, жонкуяри ва ташвиқотчиси эди. М. Горькийнинг «Она» романини ўз вақтида ёзилган, зарур китоб деб уқтириб, адабиётнинг замонавийлиги ва партиявийлиги, ижтимоий тараққиётга ўзгартирувчилик таъсири ҳақида завқ-шавқ билан гапиради.

¹ М. Горький. В. И. Ленин. Ўздавнашр, Тошкент, 1960 йил, 16-бет.

Горький сўз санъатининг кучи шундаки, у ўзининг ҳар бир тезис ва мулоҳазаларини Владимир Ильич Лениннинг ҳаёти, турмуши, хатти-ҳаракатларига хос конкрет картина ва психологик тасвирлар билан тасдиқлайди. Бундай психологик тасвирлардан аниқ, лўнда, ростгўй хулосалар чиқаради. «Унинг қаҳрамонлиги — одамларнинг бахти деб оғир ишларни бажариш учун дунёнинг бутун вақтичоғлиқларидан кечган бир кишининг қаҳрамонлигидир»¹.

М. Горький очеркда кучли маптикаий далиллар, публицистик тадқиқот ва ҳаяжонли психологик тасвирлар орқали В. И. Лениннинг жонли, жозибали образини яратишга муваффақ бўлади. Очеркни ўқиган ҳар бир киши В. И. Лениннинг бой маънавий дунёсини чуқур ҳис этади.

Совет адабиётида В. И. Ленин образини яратиш, унинг кўп қиррали сиёсий-ижтимоий фаолиятининг характерли томонларини бадний аке эттириш жиҳатидан Ленин мукофоти лауреати П. Погодиннинг драматик трилогияси², ёзувчи Э. Казакевичнинг «Кўк дафтар» повести ва бошқа ёзувчиларнинг асарлари, айниқса, диққатга сазовор.

Улуғ доҳий образини яратишга бағишланган асарлар кўп миллатли совет адабиёти шохобчаларидан бири бўлган ўзбек адабиётида ҳам пайдо бўлди. В. И. Ленин образи ўзбек адабиётида дастлаб халқ оғзаки ижодида, меҳнаткашларнинг янги ҳаёт, социалистик турмуш ҳақидаги ёлқинли қўшиқларида куйланди.

Халқ адолатли куйчи, ҳар томонлама чуқур фикрловчи файласуф. У ўзининг самимий, қалб қўшиқларини ҳаминша элу юрт севган олижаноб инсонларга, халқ бахт-саодати учун курашган қаҳрамонларга бағишлай-

¹ М. Горький. Юқоридаги асар, 6-бет.

² П. Погодин. «Милтиқли киши», «Кремль курантлари», «Учинчи илҳомбахш қисса», Ўздавнашр, Тошкент, 1963 йил.

ди. Халқ бундай қаҳрамонларини қадим-қадимлардан ўз хаёлида, фантазиясида яратиб келган. бутун эзгу ниятларни, олий туйғуларини шулар қиёфасида мўжассамлаштирган, уларни ҳамма нарсадан кучли, ҳамма нарсага қодир қилиб кўрсатган эди. В. И. Лениннинг дунёга келиши халқнинг бу орзусини реал воқеликка айлантirdи. Шундан бошлаб халқларнинг ҳаёлий-романтик ўй-фикрлари, бутун юрак қўри Ленинга бағишланди. Халқ поэзиясида В. И. Ленин образи юксак романтик туйғулар ва ҳаётний деталларнинг бирга қўшилшидан туғилди. Халқ поэзиясида В. И. Ленин сиймоси бахт ва фаровон турмуш символи, нур ва қуёш рамзи сифатида гавдаланади.

Боққа баҳорда булбул —
Келар яқин-ёироқдан.
Уйимиз равшанлиги
Ильич ёққан чироқдан.

Совет юрти қизининг
Рўмоллари шоҳидан.
Қўшиқларининг бовни
Улуғ Ленин доҳидан.

Олма оқиб келади,
Беҳи қалқиб келади.
Ленини тилга олсам
Бахтим балқиб келади.

В. И. Ленин ҳақида халқ шoirлари ҳам кўпилаб асарлар яратдилар. Эргаш Жуманбулбулнинг «Ўртақ Ленин» достонида доҳий ва халқнинг бир-бирига яқинлиги, меҳнатқан инсон бахти ва Ленин фазилатлари соҳида, халқчилт мисраларда куйланади. Ўзбек адабиётида доҳий ҳақидаги дастлабки йирик асар бўлган бу достоннинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, шoir Ленин сифатларини, унинг гешиаллиги ва оддий инсо-

адабиёт халқ кўзи билан кўради, халқ сўзи ва тушунчаси орқали ифода қилади¹.

Ўзбек совет поэзиясининг В. И. Ленинга бағишланган асарларида шoirларимиз доҳий образини яратишга шеърининг ранг-баранг бўёқларидан, услуб ва усулларидан фойдаланишга ҳаракат қилдилар.

30-йиллар поэзиясида В. И. Ленин образи купла-кун яшнаётган халқ ҳаётида, халқ ўй-фикрларида Ленин дилхоҳ рамзини кўриш, халқнинг улуг доҳийга бўлган улкан муҳаббат ва садоқатини куйлаш орқали яратилди. Ҳамид Олимжоннинг «1924 йилнинг 22 январда Самарқанд» балладасида ўзбек меҳнаткашларининг Ленинга бўлган чексиз муҳаббати зўр нафос билан аке эгтирилди. Шoir шеърда Лениннинг улугвэр хислатларини баён этмайди, балки меҳнаткаш халқнинг қалби бир ойна бўлиб, шoirга Лениннинг буюклигини, халқпарварлигини бадий идрок этишга имкон беради. Шунинг учун ҳам шеърда Ленин вафоти муносабати билан қайтуга тушган шаҳар аҳолисининг қалб туйғуларини тасвирлаш асосий ўрин тутади. Ленин сиймоси ана шу қалб туйғулари тасвирида, халқнинг ўз кишиси, халққа меҳрибон инсон сифатида намоён бўлади. Шoir Ленинга муҳаббат тимсоли бўлган халқ ўй-фикрларини, чуқур ички кечималарини моҳам кунги вазият, халқ оқими, табиат манзараси — қиш тасвирлари орқали янада кучлироқ, таъсирлироқ ифода қилади ва доҳий образини эҳгиросли поэтик бўёқларда намоён этади.

Денгиз каби чайқалар майдон, 9
Денгиз каби оғир ҳансирар,

¹ Адабиётшунос Ш. Юсупов бу дostonчи ёзма адабиёт намунаси деб ҳисоблаш ҳам мумкин, дейди. Қараг: Ш. Юсупов. Лениннома саҳифалари. Ўзбек шеъринида Ленин сиймоси. Е. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1959, 64—65-бетлар.

Тўлқинлардай тинимсиздир жон,
Тўлқин каби юраклар урар.
Оғир эди қалблардаги зор,
Қўюларди бамисоли қор!

Янги дунё қураётган халқ қалбига айланган буюк инсон — Ленин ҳақидаги ўзбек шеърлятининг қон томирида. ана шу олижаноб идея ётади. Шукруллонинг «Мақбара олдида» шеърида бу фикр образли маъно касб этади. Шоир Ленин мақбараси олдида турган чол ҳақида: «Мармарларни тешиб қалб меҳри билан Лениннинг олдида кириб чиқди у» — дейди.

Миртемирнинг «Сажда эмас» шеърида ўтмишда машаққатли оғир ҳаёт йўлини босиб ўтган меҳнаткаш инсоннинг улуғ доҳийга чуқур миннатдорлик туйғуси жозибали ифодаланган. Шоир чолнинг Ленин ҳайкали олдида бош эгини эпизодини баъзи асарларда бўлгани каби дабдабали яланғоч фикрларни айтиш учун қуруқ шеърый усул сифатида қўллаган эмас. Шеър ғоясининг таъсирли чиқишига сабаб қорақалпоқ чол образининг ҳаётий чизилганлигидир. Шоир характерли деталлар, психологик ҳолат тасвирлари орқали чолнинг жонли қиёфасини гавдалантириш билан бирга, унинг ҳаёт йўли ва ҳис-туйғуларидан катта умумлашма қилади. Қорақалпоқ чолнинг қисқа, ихчам акс эттирилган ҳаёт йўли — автоном республика меҳнаткашларининг ҳаёт йўлидир. Бу йўлнинг нузли чўққиси Ленин бахш этган бахтли замон. Чолнинг Ленинга муҳаббати, озода, фаровон ҳаёт учун унда миннатдорлик туйғулари халқнинг юрак туйғулари сифатида юксак мазмун касб этади. Шундай қилиб, Ленин меҳнаткаш инсоннинг улуғ доҳийси деган олижаноб ғоя китобхон қалбига етиб боради.

Миртемир В. И. Ленин ҳақидаги бадийй изланишларини давом эттирди. Шоирнинг «Ленин жи.майиши» шеърлар туркуми ўзбек поэзиясида Ленин образини яратишда янги саҳифа очди. Бу шеърлардаги муҳим

хусусият тасвирининг ҳаётийлиги, поэтик туйғуларнинг халқ юрагига яқинлиги, самимийлигидир. Ленин образи ўзбек шеърлятига хос миллий услуб ва ифодаларда ёрқин чизилган.

В. И. Лениннинг абадийлиги шеърларимизда ранг-баранг бўёқларда, оригинал образларда ифодаланди. Мирмуҳсиннинг «Уста Ғиёс» поэмасида Ленин даҳоси ўзбек қишлоғининг янги ҳаёти мазмунида, ўзбек меҳнат-кашларининг юрак тўрида яшаётганлиги ҳаяжонли тасвирланади. Шоир бу ажойиб фикрни қишлоқда В. И. Ленин образи тасвирланган кинофильмни кўриш эпизодди орқали ифодалайди. Ленин аста-секин экрандан тушиб келиб колхозчилар орасига киради, улар билан колхоз хўжалигининг равнақи ҳақида суҳбатлашади. Ленин сиймоси экрандан кишилар қалбига кириб, уларга ўз ишига, меҳнатига нисбатан юксак ижтимоий масъулият ҳиссларини алаңгалатади. Ана шу эпизодда доҳийнинг халққа яқинлиги, унинг халқ каби абадийлиги бадиий мужассамлаштирилган.

Шуҳратнинг «Мангулик» балладасининг гоёвий-бадиий асосини ҳам ана шу юксак гоё ташкил қилади. Шоир Ленин образини бир-бирига қарама-қарши икки дунё, икки ахлоқ, икки олам кишиларининг буюк инсон хотирасига бўлган муносабати орқали чизади. Маънуқ тоғидаги улкан тошга совет расмони томонидан зўр муҳаббат билан ишланган Ленин суратини бу ерга бостириб кирган фашистлар йўқ қилиб юбормоқчи бўладилар. Ленин режалари амалга ошмайди. Бу ҳодиса ўзига хос рамзий маънога эга: Ленин таълимотига асосланган жамият ва халқлар энгилмасдир. Ленинга муҳаббат, эркин ҳаётга муҳаббат, истиқболга ишончдир. Поэма шу фикрни тарраином этади. Шуҳратнинг «Меҳрибон» балладасида эса, доҳийнинг инсонпарварлиги ҳаётий манзараларда завқ-шавқ билан куйланади. Ленин оғир ярадор бўлиб ётган жангчининг аҳволидан хабар олиб, онласига ёрдам кўрсатади.

Бу балладаларда айрим чўзиқликлар учрайди, бадий сайқал беришни талаб қиладиган ўришлар бор. Бундан қатъи назар, бу асарлар В. И. Ленин образини ифодалашда бир-бирини тўлдирди.

Ленин образи, унинг инсоний фазилатлари Зулфия, Ҳамид Фулом, Рамз Бобожон, Абдулла Орипов, Жуманияз Жабборов, Эркин Воҳидов, Ҳусниддин Шарипов, Юсуф Шомансур, Азиз Абдураззоқ, Зоҳиджон Обидов, Толиб Йўлдош ва бошқа шоирларнинг шеърларида ҳам куйланади.

Ленин ҳаётимизнинг ҳар бир гўзал лавҳасига, ёш авлоднинг гунча очаетган юрак ҳисларида (Рамз Бобожон) яшайди. Ленин коммунизм томон йўлимизни, оптимизмни ёритувчи ҳаётбахш нур бўлиб бонимиз ўзра перлаб турибди (Зулфия), «Бу умр башарининг кафтидаги дур» (А. Мухтор), сафарга чиққанмизда ҳам ҳар қаерда «у қўл чўзиб кутиб олади» (З. Обидов).

Бундан ташқари шоирларимиз В. И. Ленин ҳаётига доир подир ҳужжатлар, характерли деталлар, кичик реалистик штрихлар орқали доҳийнинг ижтимоий сиёсий, инсоний фазилатларини очнига интиладилар. М. Шайхзоданинг «Харита», «Зинараоялар» Ҳасан Пўлатнинг «Меҳрибонлар», Гафратийнинг «Ленин шачбаликда», Сайёрининг «Ленин календари» ва бошқа асарларида В. И. Ленин образи юқоридики кўриб ўтганимиз романтик-символистик тасаввурдан поэтик конкретликка ўтади, ҳаётий реалистик чизиқларда намойиш бўла бошлайди. М. Шайхзоданинг «Харита» шеърисида В. И. Лениннинг ўз кабинетидикиги иш жараёнини бирмунча конкрет ҳис этамиз. Ленин Ўрта Осиё келажакини олдиндан кўрсатиб берган буюк доҳий. Лениннинг иккилобий ўзгартирувчилик фаолиятини шоир кичик бир эпизодда ҳаяжонли ифодалайди:

Шу тарихий деворда турар осиялик 7,5

Тури эстоникинг кенг харитаси.

Гўё сувсиз қумлардан эсар иссилик...

Дерларки, бу эшикдан кириб шонлигини
Ўтираркан шу столнинг орқасига у,
Қонларини чимириб ёзаркан Ильяч,
Айлангириб қўяркан бир зумда уйни
Жаҳон инқилобининг марказига у.

Доҳийининг ҳаётига онд фактларни бадний гавдалач-
тирувчи бундай шеърлар ўша воқеа ва ҳодисаларнинг
олдай прозаник тасвиридан иборат эмас. Шеърларнинг
охирда конкрет тасвирдан чиқарилган катта образли
умумлашмаларда Лениннинг умумбашарий доҳиёла
хислати алоҳида таъкидланади.

Шоир Ғайратий Лениннинг коммунистик шавбаллик-
да қатнашганлиги ҳақида гапириб, фавқулодда таъсир-
ли янги образли хулоса қилади:

Егон эмас, Ленин қўлида
Кўтарилди ёрқин келажак.

Шукрулло «Янги ҳаёт устунин» шеърда худди шу
факт тасвиридан ўзинга хос бошқача образли маъно
чиқаради:

Кичик тўсин эмас, янги жаҳонга
Ленин меҳнат билан қўйди илк устун.

Хусниддин Шарнинов ўз шеърда:

Қадоқли қўлларга таяниб Ильяч
Қўбшга буролди ернинг юзини,—

дейди.

Бу образли фалсафий умумлашмалар янги дунё
ижодчиси Ленин сиймосини, унинг таълимоти ва фао-
лиятининг оламнумул аҳамиятини янада чуқурроқ ҳас
этишга ёрдам беради.

Доҳий ҳаётини чуқур ўрганиш натижасида поэзия-мизда Ленин образи тасвирида рамзий-романтик бўёқларга инсбатан реалистик ҳаёт манзаралари асосий ўрин ола бошлади. Темир Фаттоҳнинг қатор шеърлари, Эркин Воҳидовнинг «Буюк ҳаёт тонги», Ҳусниддин Шариповнинг «Изма-из», Муҳаммад Алининг «Йигирма етти ёшим» каби асарлари Ленин ҳаёти ва фаолиятига доир биографик маълумотларга асосланиб ёзилган асарлардир.

Эркин Воҳидовнинг «Буюк ҳаёт тонги» поэмаси ўзбек поэзиясида Лениннинг ҳаётини реалистик тасвирлашда муваффақиятли ижодий интилиш ҳисобланади. Бу поэмада Лениннинг ёшлик йилларида айрим лавҳалар тасвирланиб, ёш Володя революцион тушунчасининг ўсиши кўрсатилади. Шоир Володя образини баҳор образи билан қиёсан тасвирлайди. Бу икки образнинг гўзаллик, жўшқинлик, навқиронлик, яратувчилик хусусиятлари бир-бирига ўтиб, авторнинг гоёвий мақсадини — Лениннинг революцион ҳаёт йўлига кириши инсоният баҳорининг бошланишидир, деган фикрни ишонарли ифодалайди. Романтик хусусият ёш Володя жўшқин характерининг асосини ташкил этади. У ҳамма нарсага юксак туйғулар нуқтаи назаридан қарайди. Володянинг балиқчи чолнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоясини тинглаганида ҳам, унга берган саволларида ҳам шундай хусусият мужассамлантирилгандир.

Кўкка нарвон қўйиб одам,
Ойни тўса оларми?
Юлдузчалар нима дейди
Сўзлашганда ўзаро?..
Уфқлардан ортда не бор?
Қайда дунё поёни?

Бу мисраларда дунё чигалига теран кўз билан разм солиб, унинг сирларини билишга чанқоқлик билан

киришадган ёниқ қалбли ўспирин қиёфаси гавдаланади.

Муҳаммад Алининг «Йигирма етти ёшим» достонида Лениннинг Шушинское қишлоғида сургундаги ҳаёти акс эттирилади. Реакцион гуруҳлар Ленини катта мақсад йўлидан четлатмоқчи бўлиб шундай қилган эдилар. Бироқ Ленин сургундалик давридаёқ ўзи таплаган оғир, машаққатли йўлнинг гоят ҳаққоний экапига тўла ишонч ҳосил қиладди. Поэмада Лениннинг буюк ижтимоий мақсад билан уриб турган оташин қалби, катта маънавий дунёси, хуллас, Ленин ва Россия образи оригинал мажозий бўёқларда ифодаланади.

Мана, у столга
Сингиб ўлтирар,
Оқ саҳифаларга
Сўзлар тергали.
Гўё ҳузурига
Россия кирар,
Номан аъмоли
Айтиб бергали.
Мужик қиёфаси
Бор эди унда
Қўлларида болга...
Қўзларида ёш.
Сўнг сўзлай бошлади,
Жўшқин тўлқиндай...
Ильич «Бай-бай!» дер,
Тебратару бош
Россия кўксига
Қулоғин тутар.
«Ҳай ҳай! Юрагингда
Турёплар ётар!»
Тиниқлашган туйғу,
Чархланган ақл,
Сайқалланган шуур,

Сергакланган сит...
Этарлоглик тойдлай
Безовта хабл,
Парвоз дер, парвоз дер!
Тўхтатини маҳол

Сўз санъаткорлари Ленин мавзуини янада кенгроқ маънода талқин этадилар.

Тошкентда бўлиб ўтган «Ленин ва Шарқ халқлари маданияти» мавзудаги симпозиумда: «Ленин сиймосини бадий идрок этишининг янги босқичи — Лениннинг фақат инсоний фазилатларини эмас, унинг гоёларини, касбиятларини амалга оширини, доҳий ишларини давом эттиришни ифозалаш босқичи бошланади» (Н. Брагинский),¹ деб таъкидланади.

Ўзбек совет адабиётида А. Мухтор бу адабий-ижодий жараёнин биринчи бўлиб ҳис этган ёзувчилардандир.

Асқад Мухторнинг «Маиғуликка дахлдор» (1969) поэмаси Ленин мавзуини ўзига хос талқин этганлиги билан юқоридаги асарлардан ажралиб туради. Бу янгилик асарининг шаклида эмас. Адабиётимизда шоирнинг ҳаётий деталлар, муҳим ижтимоий муаммолар ҳақидаги лирик-фалсафий монологи кенг ўрин олган эркин сюжетли поэмалар яратилаётган бир вақтда А. Мухтор ўз асарини классик адабиётимиздаги қадимий ашъана — ягона қаҳрамон тақдирин билан боғлиқ эпик-драматик сюжет асосида қуради.

Поэмада Ленин мавзуи: улуг доҳий гоёсини меҳнаткаш халқ онгига сингдириши, ҳаётга тадбиқ этиш учун кураш олиб борган халқ қаҳрамонин образин тимсолида бевосита аке эттирилади.

А. Мухтор ўзининг эпик асарларида мамлакат ва халқ тарихида муҳим босқич ҳисобланган, қаҳрамон характери ёрқин намоён бўладиган улуг ва шиддаткор

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1970 йил, 3-сон, 179 бет.

давр воқеаларини асос қилиб олади. Музкур поэмада ҳам граждандар уруши даври аке эттирилади. 1918 йилда Туркистон республикаси Совет Россиясидан ажралиб, душман оккупацияга тушиб қолган эди. Республика ҳукумати ёрдам сўриб Ленинга мурожаат қилади. «Бу даврда,— деб ёзди А. Мухтор,— революционер Алибий Жонсиддин афсонавий жасорат намунасини кўрсатди. У шунки ой юриб, Устюртнинг сусиз дашт-биёбонидан Туркистон учун қурол яроғ олиб ўтган катта бир отрядга раҳбарлик қилади.»

Достонда Алибий билан бир вақтда бошқа йўлдан «Правда» газетаси ортган туяни бошлаб боради. Рустам давлати куйланади. Рустам қум-саҳро қийинчилик-дуростига эмас, балки динмарининг қамоқ ва қийлоқларида ҳам мардо: алик билан бардош бери ди. Ленин ёуларга билиган «Правда»ни халққа етказиб ҳалок бўлади.

Рустам ўбек адабиётида Ленин гоёси учун жангбарар курашчиларининг янги образидир. Ҳамма Ҳаким тоданин «Бой ила хитлатин» драмасидан Гофир, Ойбекининг шу номли поэмасидаги Темирчи Жўра ва бошқа шу каби образлар ҳам илқилоб галабаси учун, бинобарини Ленин гоёси учун курашчилар ҳисобланади. Ҳар бир ўзувчилнинг ўз гоёвий мақсадига мувофиқ мукаммал яратилган бу реалистик образлар Лениннинг илқилоб гоёси—меҳнат-кашлар ҳақиқатини рўёбга чиқарини учун кураш олиб бордилар. Рустам ўз замондошин Темирчи Жўрага ишба-тан Ленин ҳақиқатининг сиёсий-сиёсий моҳиятини чуқур тушунган, ўз ҳаётини онгли равишда шу гоё галабасига бағишлаган коммунист революционердир.

Бош қаҳрамон характеридаги етакчи гоёсини аниқ бел-гиллаб, уни қатъий ва илчил очиб бериш — Асқад Мухтор-нинг романдаги бу бадний маҳорати поэмда ҳам мунаффақиятли қўлланилган. Ленин гоёсига чексиз садо-қат, қўзлаган мақсадга қатъий иштилин Рустам харак-теридаги етакчи гоёвий йўналишидир. Қаҳрамон асарга тайёр ҳолда киритилади. Рустам образида Ленин гоёсига

садоқат ва жасоратнинг шаклланиши эмас, балки кескин драматик воқеада бу хусусиятнинг намойи бўлиши кўрсатилади.

Асарда қаҳрамоннинг қўйма маънавий портрети ҳаяжонли чизилган. Рустам революцион кураш ва жасоратга маънавий жиҳатдан тайёрланган кишидир. Унинг отасини ҳам аксилиқилбчилар янги ҳаёт учун, курашдаги актив фаолияти учун отиб ташлаган эдилар. Улкан ижтимоий мақсадга хизмат қилаётганини чуқур ҳис этинч, юксак ижтимоий ифтихор туйғуси қаҳрамон маънавий ҳаёти ва жасоратининг туб асосини ташкил этади.

Туякашим бу сирларни билган каби осуда,
Кун ботаркан, бархаплардан тебранади кўлкаси.
Орқасида ёлқинлар тўлғоқ тутган Россия,
Олда кесик қўл сингари тинирчилар ўлкаси.

* * *

Ингит билди ўлса кетмас армонда,
Кун-тун эзгу бир ўй ўйлаб боради.
Ёлғиз бу нор. Аммо буюк карвонда
Сахро эмас, тарих бўйлаб боради.

Чалқар шаҳрида Рустамни тутиб авахтага соладилар. Бунда ҳам қаҳрамон қалбида ўз жонидан қўрқув ва даҳшат эмас, балки кўзлаган мақсади йўлида пайдо бўлган гов туфайли афсус ва алам ҳисси тугён уради.

Биров чангал солса эзгу ўйларингга,
Кўзда қувонч чақнаб чўлли янграймаса...
Ингит умринг бўйлаб илк бор тонг отмаса,
Алам қилмайдими?

Лекин Рустам юксак ғоя деб ўз жонидан, кишига бир марта бериладиган азиз ҳаётидан осонгина воз кечиб кетадиган қаҳрамон эмас. Шоир унинг қалб диалектика-

сини реалистик тадқиқ этади. Рустам яшаш учун ҳаётдан баҳраманд бўлиш учун, бинобарин, буюк мақсадни амалга ошириш ниятида яшамоқ учун курашади. Ана шу мақсад учун авахтадаги оғир қийноқларга бардош беради. Рустам «Правда»даги Ленин сўзларини эл орасида эълон қилаётганида қўлга тушгандан кейин ўлим ҳақ бўлиб қолади. Шунда унинг кўзларига ҳаёт янада гўзалроқ бўлиб туюлади. Онанзори, «Шуъладай тутқич бермас ўғилчаси», «Шарбат рангли лабларида офтоб ҳиди» бор севгилиси ҳаёлини банд этади. Рустам ташқарида янги ҳаёт гуркираб одим ташлаб бораётганини, шунинг учун ҳам душманлар бу ҳаёт курашчиларидан шафқатсиз ўч олаётганини ҳис этади:

Водийларда шаршарадан кумуш қаҳқаҳа, 6,5
Йўқса, бу тун уни шунча азоблармиди!

Ўлим қудратли эмас, ўлим даҳшатдир. Ўлим қаҳрамонни яратмайди. Қаҳрамонни яратадиган куч ўлимдан қудратлидир. Бундай куч кишининг сиёсий ва ҳаётий эътиқоди, ҳаётга муҳаббатидир. **Рустам учун ўлимдан қудратли куч Ленин ғояси бўлди.**

Аввало В. И. Лениннинг мазлум Шарқ халқлари тақдириндаги халоскорлик роли Ленин ғояси билан Шарқдаги асрий ақида ва адолатсизликлар ўртасидаги кескин зиддиятда очиб берилади. Бу ҳол поэмада ўрни-ўрни билан бир-бирига пайванд бўлиб кетган шоир ва қаҳрамон ўйларида ёрқин акс этади. Фикр ва образнинг табиий уйғунлигидан иборат бўлган бу ўйлар ўзига хос таъсирли драматизм билан суғорилган. Осие кулфатлари чексиздир. Бунда ҳинд халқининг доҳийси Ганди «оёқ яланг тентираб» халқ дардига даво излайди, бунда ўз асарига ваъда қилинган мукофотни ололмай оламдан ўтган Фирдавсий алами юракларимизни зирқиратади. Буларнинг ҳаммасининг сабаби халқнинг ҳақиқий кураш йўлини билмагани эди.

Бу қитъада тасалли — бир риё,
Нун ёнгоқ улашса — бизлар биринчи,
Жаннат, дорил бақо, парни дунё —
Ришва товонидай қадоқ бўлган гаплар,
Нақадар омонат ҳаёт илишжи!

Ана шундай тарихий бир вазиятда заҳматқаш инсон-
нинг қалб ёлқинидан Планетада Ленин туғилди!

У ваъда тасалли бермайди бизга,
Унга на сизиниш, на малҳу сано.
У ўзи сизинар шу нарки сўзга:
Кураш — ҳаётингдир, мангулигингдир,
Инсонга инсонил, инсон — раббонил!

Ленин Туркистонда бўлмаган, лекин унинг даҳоси бу
ердаги ҳаёт замирига сишиб кетгандир.

Пўқ, у келолмади бизнинг эларга,
Аmmo уфқимизда тонг бўлиб балқди.
Зилол сув бўлиб чанқоқ ерларга,
Зулмат мудронидан уйғотди бизни,
Журбат бўлиб келди, ошг бўлиб балқди.

Балки у бўлгандир Темур Малюда,
Ахир Ульяновда ҳошир мужассам,
Шумилова, балки Алибекда...
Балки Ленин бордир шу инграб ёнган
Қўқонлик навқирон коммунистда ҳам.

Буюк Ленин умри ёлғиз бир кишининг торғина ҳаёт
сўқмоғидан иборат эмас эди. Ленин даҳоси туфайли бу
умр революцион асрга, одамларга, ҳаётга бағишланди. Бу
умр ленинчиларга ўтганлиги, уларда жанговор курашчан
руҳ пайдо қилганлиги билан мангудир. Рустам ҳаёти
Ленин умрининг бир нарчасидай раъзий маъно касб

эгади. Халқ бахт-саодати учун кураш олиб борган ва шу кураш йўлида ҳалок бўлган ленинчилар умри Ленин умрига уланади, уларнинг ҳаёти ҳам Ленин ҳаёти сий-лари мангудир.

Улар ҳақиқатга ташна туғилиб,
Фақат кураш билан ҳондилар.
Дилда имон бўлиб,
Этқир дард бўлиб,
Мангу олов бўлиб қолдилар.
Уни кўргандайман худди кунин кеча,
Мангуликка унинг дахли бор?
Ҳа, дахли бор!
Мангуликнинг эса,
Эндигина юз йили ўтди.

Ленин умри халқ ҳаётига айланганлиги тафайли мангу барҳаётдир. Ленин сиймоси халқ ишида, коммунистик келажак учун курашчилар жасоратида мужасамлангандир. Поэмада Ленин образи ана шундай тўлқинлантирувчи рамзий маъно касб эгади. Бу поэтик мазмун бош қаҳрамон Рустам образини янада мукаммалаштирган. Рустам ўзбек поэмасида яратилган етук коммунист образидир.

Поэзиямизда В. И. Ленин образи фалсафий умумлашмалар даражасига кўтарилган таътаъвор поэтик монологларда ифодаланади. Бу жиҳатдан Ғафур Ғуломнинг Ленин ва партияга бағишланган асарлари алоҳида аҳамиятга молик.

Шоир Ғафур Ғулом «Ленин учун» шеърда Лениннинг машулигини жамиятимизнинг абадий барқарорлигида кўради. Ленин татлимотиининг ҳаётбахшлиги жамиятимизнинг равнақида, кишиларимизнинг бахтли ҳаётида.

Ленин татлимотиининг Шарқдаги ҳайкалидир,
Хондон ободлиги, уйимизда ҳар китоб.

Бу покиза чеҳралар Лениннинг сайқалидир,
Уйинида ўзинг бор, демак доим офтоб.

Ғафур Ғулом В. Маяковскийнинг Ленин образини яратишдаги ҳаётбахш традициясини ўзбек адабиётида ижодий давом эттирган улкан шоирдир. Унинг асарларида Лениннинг юксак граждалик эҳтироси билан куйланган бадий образи намойиш бўлади. Бу образда Ленин ва партия, Ленин ва халқ, Ленин ва коммунистик келажак тушунчалари бир бутун ҳолда зўр эҳтирос билан мужасамлашган.

Лениннинг бадий-фалсафий образи Ойбек, Шайхзода, Уйғун ва бошқа шоирларнинг шеърларида ўзига хос йўсинда тарафум этилди. Ойбекнинг 1930 йилда ёзган «Ленин» шеърида Ленин умрининг моҳияти, фаолиятининг оламшумул аҳамияти оригинал, фалсафий ташбеҳларда ифодаланади:

Оммаларнинг тўлқинини у
Юксалтириб Ҳимолай каби,
Юракларга ёқиб ўт-туйғу,
Олиб борди курашлар сарил
Омма эди ўнг ва сўл қўли,
Қояларнинг у эди зўри.
Ҳодисанинг тийран томири
Яққол эди Ленин фикрига,
Ҳар масала учи, зеҳнида.
Ҳар чигилини қиларди «алиф»,
Унда ўйлар эди бир синф.

Ленин буюк таълимоти, кенг кўламли сиёсий фаолияти билан жаҳоншумул ҳодисадир. Ўзбек поэзиясида Ленин даҳосининг бу жиҳати ҳам қаламга олинган. Ленин ва чет эл меҳнаткаш омма муносабати мавзуси Ҳамид Ғуломнинг «Каприда унинг излари», «Раҳнамо» балладаларида тарафум этилди. Маълумки, В. И. Ленин чет эл-

даги вақтида Италиядаги хушманзара Капри оролида бир неча бор бўлган. М. Горький билан шу ерда учрашган эди. В. И. Ленин Капри аҳолиси билан фоят яқин муносабат ўрнатган, Капри балиқчилари бу хушмуомала, ақлли, ҳозиржавоб «синьор»ни бениҳоя ҳурмат қилар ва севар эдилар.

Ҳамид Фулом чет эл саёҳатида Капридаги ишчилар билан учрашганда шу тарихий воқеани эслайди. Қайиқда уларни саёҳат қилдириб юрган кишилардан бири тоққа ишора қилиб, бу ерда Ленин яшаганлигини айтади. Шоир Капри меҳнаткашлари қалбида улуг доҳийга бўлган чуқур ҳурмат ва муҳаббатни ҳис этади.

Тўлқин эмас, қалққан денгиз сатҳида —
Доҳиймининг босган қадам излари.
Каприда итальянлар қалбида
Пақшланган ўтли сўзлари.

Балладада Капри ишчиларидан Теодор Банеллининг қиёфаси гавдаланади. Бу кекса ишчи Ленин билан учрашганини, унга хизмат қилганлигини гурур билан сўзлаб беради. Теодор Банеллининг ҳаёти ана шу эпизод орқали поэтик аҳамият касб этади. Балладада Капри балиқчиларининг Ленинга ёлқинли муҳаббати тасвирланиб қолмай, бу муҳаббатнинг буюк ифтихор туйғусига айлангани кўрсатилади. Бу мавзу «Раҳнамо» балладасида бошқа бир деталь орқали давом эттирилган. Чет элда ишчилардан бири совет кишилари билан учрашганда кўкрагидаги Ленин нишонини кўрсатади. Бу эса, икки орадаги алоқанинг боғланишига бир восита бўлади. Ленин курашчан қалбларни бирлаштирувчи сеҳрли куч—балладанинг бу ғоявий муддаоси таъсирли ифодаланган.

Шундай қилиб, В. И. Ленин образи шеърятимизнинг ғоявий салмоғини оширди, шоирларимиз бадий тафак-

кўриниш янада кенгайтирилди ва чуқурлаштирилди¹. Аммо булар ҳам поэзиямизда В. И. Ленин образини яратиб беришдаги муваффақиятларнинг ижодий интилишларидир, холос. Ушбу Ленинга бағишланган поэтик асарлар доҳийнинг айрим хислатларини очувчи, баъзи ҳаёт воқеаларини тавдлаштирувчи прагматик асарлар аҳамиятига эга бўлиб қолаётир. Гоявий-бадиий ва жанр имкониятлари жиҳатидан аяча тараққий этган ўзбек совет поэзиясида В. И. Лениннинг тўлақонли реалистик образини яратиш гадаги вазифалардан².

Драматург К. Янни «Пўлчи юлдуз» драмасида (1957) В. И. Ленин образини яратишга инебатан мукаммал ҳисса қўшди. В. И. Ленин совет Шарқи халқларининг халоскори, гамхўри, меҳрибон дўсти — бу гоя «Пўлчи юлдуз» драмасининг муҳим гоявий йўналишини ташқил этади. Ушбу доҳийнинг бу хусусияти чет эл империалистлари ва маҳаллий эксцелуататорлар билан революцион халқ ўртасидаги кескин ижтимоий конфликт ривожда ифодаланади. В. И. Ленин бу курашларда бевосита иштирок этмайди. Аммо ана шундай кураш кетаётган бир даврда ўрта Осиёнинг озодлиги ҳақидаги фикр ва режа доҳийнинг диққат марказида турган масалалардандир. Ўсанинг еттичи кўринишида В. И. Ленин революция доҳийси сифатида, айниқса, ёрқин ифодаланган. Ташкентдан келган ҳаяжонли телеграммани олганда В. И. Ленин Туркистон меҳнатқашларининг аҳволи, озодлиги ҳақида чуқур ўйга ботади.

¹ Ўзбек поэзиясида В. И. Ленин образини яратилиши ҳақида Ҳ. Дошёрнов, С. Мирзаевнинг «Ўзбек совет поэзиясида В. И. Ленин образи» деган мақоласида фикр билдирилган. Шу авторларнинг «Сўз санъати» деган китобига қаранг. Ўзадабийшиёр, 1962 йил, 45—70-бетлар.

² Ш. Юсуповнинг «Лениннома саҳифалари» китобида Ленин сиймосини тўлақонли аке эттиришида инмаларга эътибор қилиш зарурлиги ҳақида фойдали мулоҳазалар баён қилинган. 183—190-бетлар.

Драматургининг олдидан турган вазифа революция доҳийси образини яратилишида риторикага йўл қўймасликдан иборат эди. Чунки, асарида риторика, декларативлик образининг эмоционал таъсирини пасайтиради, схематизмга олиб келади. Ёзувчи буни чуқур ҳис этиб, доҳийсининг жонли образини яратади. Ленинининг ҳар бир ноёб фикрининг кичик ҳаётий деталлар орқали ифодалашга эришади. Бир мисол, делегация ўзбек устаси поэтлик ўйма нақшлар солиб меҳр билан ишлаган стулчани Ленинга солиш қилади. В. И. Ленин бүгуннинг тўзалган илдан ҳаяжоқланиб, уни яратган халқнинг санъати, истеъдодига таҳсин ўқийди ва Жақнидан стулча устидаги ёзувларни ўқиб беришни сўрайди. Жақинининг ўқибмай ўнгайбизланганини сезиб, унга меҳрибонлик билан далолат беради. Шу муносабат билан Ленин маҳаллий халқлар истиқбол ҳақида ишонч билан бундай дейди: «Меҳнат-кашларининг, айниқса, подачининг нешонасига мактаб битмаган. Юзлаб мактаблар, санъатчиликни битирадиган курслар очамиз. Сиз учун, сизнинг болаларингиз учун (*хаёл суғиб*). Шундай кунлар келадикки, подачилардан академиклар, файласуфлар, ўткир сиёсатдонлар ётишиб чиқадил... Шундай қилиб ҳеч биттангиз ўқиб бера олмай-сизми?»

Ленин пьесада асосан бир эпизодлагина кўринади. Аммо доҳий образи шу эпизод доғрасидагина чегараланиб қолмаган, балки Ленин сиймоси пьесанинг бутун гоявий йўналишини қизил ип сингари ўтиб туради. Революцион халқ кураши билан В. И. Ленин таълимоти, кўрсатмалари орасида чамбарчас алоқа мавжуд. В. И. Ленин кўрсатмалари халқнинг революцион курашига асосланган бўлса, халқ кураши эса, Ленин таълимоти ва режаларининг амалга ошири, реал ҳаётга айланганидир. Пьесада ана шу ҳаётий ва фалсафий ҳақиқат ўз баллий ифодасини топган. Пьеса қаҳрамонлари В. И. Ленинининг, партиянинг раҳбарлигининг чуқур ҳис этиб олган борадилар. Пьесанинг бош қаҳрамонларидан

бири Полторацкий энг оғир дамларда В. И. Ленинга телеграмма юбориб, маслаҳат, ёрдам сўрайди. У синфий душманлар билан баҳслашганда пролетариатнинг интернационал бирлиги ҳақидаги Ленин фикрларини далил келтиради, ҳинд аскарлари билан қилган суҳбатида Ҳиндистоннинг келажаги ҳақидаги Ленин сўзларини айтиб, унинг озодликка бўлган ишончини мустаҳкамлайди.

Бундан ташқари пьесада Ленин образи революция рақибларининг улуг доҳийга муносабати орқали ҳам чизилади. Ленин сиймоси, унинг таълимоти контрреволюционерларга даҳшат солади. Англия, Америка империализмининг Туркистондаги агентлари В. И. Лениннинг мазлум Шарқ халқларига мурожаатини ўқиб, талвасага тушадилар. «Россия оғир касал, юқади. Бу даҳшатли эпизод — довул Ганг дарёсига ҳам тўлқин солмоқда», — дейди улар дарғазаб бўлиб.

Драматургининг маҳорати шундаки, Ленин образини ана шу кўринишдан бошлаб кейинги воқеалар ривожига ҳам сингдириб юборади, бугина эмас, доҳий образи ана шу воқеалар ривожининг негизи, асосидир. Туркистон делегацияси аъзолари билан учрашувда В. И. Ленин Туркистонда чет эл интервенцияси тамомила барбод бўлишини айтган эди. У Тошкентга, ўртоқ Вогицевга берган телеграммасида революцияга қарши бўлган чет эл фуқароларини қуролсизлантиришни, банклардан уларга ақча беришни тўхтатишни, улар билан расмий алоқада бўлган кишиларга нисбатан қаттиқ чоралар кўришни марказий ҳукумат номидан топширган эди. Лениннинг бу борадаги кўрсатмаларининг амалга оширилганлиги пьеса давомида реалистик ситуацияларда кўрсатилади. Бу воқеалар Ленин образини бавосита характерлайди. Пьесанинг бугун гоёвий мазмуни Ленин образи пафоси билан сугорилган.

Драматург К. Яшиннинг «Ийқилоб тонги» (1971) пьесасида ҳам Ленин образи яратилган. Асарда Туркистон меҳнаткашлари вакилларининг Ленин таълимотидан

баҳраманд бўлишлари, ўз республикаларида марксизм-ленинизм назарияси асосида миллий давлат тузиш учун кураши, Лениннинг бу республикалар халқи ҳақидаги гамхўрлиги акс эттирилади. Ўзбекистон Совет республикасининг раҳбарларидан бири Файзулла Хўжаевнинг сиёсий такомилда Лениннинг раҳбарлик роли ишонarli кўрсатилган.

* * *

В. И. Ленин образини яратишда санъатнинг бошқа воситалари ҳам муҳим роль ўйнамоқда. Комил Яшиннинг пьесалари асосида тайёрланган спектаклларда Ленин сиймоси янада ёрқин ифодаланган. «Йўлчи Юлдуз», «Инқилоб тошги» пьесаларидаги Ленин образини СССР халқ артистлари Олим Хўжаев, Зикир Муҳаммаджонов муваффақият билан ижро этдилар.

Ленин образи кино ва телевидение санъати орқали ҳам кенг талқин этилмоқда. Телевидение доҳий образини ташвиқ ва тарғиб этишда, айниқса, катта имкониятларга эга.

Ўзбекистон телевидениеси томонидан В. И. Ленин образи акс эттирилган асарлар асосида махсус тайёрлаган кўрсатувлар муҳим эстетик, маърифий-тарбиявий аҳамиятга эга.

В. И. Ленин ҳаёти ва кураши миллионлар учун буюк жасорат тимсоли бўлиб қолди. В. Маяковскийнинг «В. И. Ленин» достони (Асқад Мухтор таржимаси) асосида Ўзбекистон телестудияси тайёрлаган кўрсатув — эшиттириш бу ғояни яна бир марта юксак пафос билан тараннум этди. Мовий экранда бадий сўз ва тарихий ҳужжатлар асосида Лениннинг буюк ва оддий инсоний қиёфаси гавдаланади.

Тарих саҳифасида Лениннинг пайдо бўлиши тасодифий мўъжиза эмас, балки тарихий-ижтимоий ҳодиса, заруриятдир. Эшиттириш режиссёри Мақсуд Юнусов

В. Маяковскийнинг Ленин образини яратинидаги бу ижтимоий мудиасини телесценарияга ҳам асос қилиб олган.

Ленин тўғрисида

икки юз йил бурун

Қалбларда тутилгандир дастлабки дарақ,—

лейди шоир.

Экранда шеърини минераларга ҳамоҳанг тарзда Россиянинг революция арафасидаги манзаралари намоён бўлади. Буюк рус rassomi И. Е. Репнининг «Зурлақлар» асарини ва бошқа ҳужжатлар меҳнаткаш халқ оммасининг оғир ва машаққатли ҳаёт шаронтини ҳис эгиштига ёрдам беради. Халқ оммасида исёнкорлик руҳининг пайдо бўлиши халқ қасоскорларини майдонга чиқарди. Лекин уларнинг танилаган кураш йўли эса асл мақсадга олиб борадиган йўл эмас эди. Подшога сунқасд уюштирганлар қаторида Александр Ульяновнинг ҳам қатл этилиши Володяни чуқур ўйлантириб қўйди. Экранда ўз жигариорасини учун гам чекаётган муштинлар онани юпатиб турган Володянинг узоқларга тикилган ўтли нигоҳи буюк бир истиқболни кўзлаётгандай кучли таассурот қолдиради.

— Ака, ўзининг босиб енгамиз,
лекин

Биз бошқа йўл билан борамиз!

Экранда ёнгарчиликдан қорайган майдондан олға босиб бораётган забардаст этиклар одими эски дунёга, кашталга қаршини ҳужумга ўтган халқ иродасининг рамзини бўлиб туюлади. Ишчи синфини кашталлизм қароргоҳини топтаб ўтиб, янги эркин меҳнат дунёсини барию этади, деган ишонч руҳи экран асарининг бутун гоявий мазмунидан ўтади.

Шундай бир тарихий вазиятда Лениннинг романтик сиймоси тавдаланади:

Ленин қад кўтарди

жаҳон устида,

Енгилардан ёрқин
фикр парвози,
Тўилар тумбуридан
балавл овози.

Капитализм ишчилар армиясини вужудга келтирган бўлса, ишчи синфи ўз курашини йўлбошчилик қила оладиган доҳийни ярагди. Ленин революцион Россия фарзанди, революцион ишчи синфи фарзандидир. Бу улугвор гоё мавий экран воситалари орқали тинглавчи қалбига етсгади.

Улуг Октябрь социалистик революциясини тайёрлаш поэманинг асосий гоёвий йўналишларидан биридир. 1917 йил апрелида Россияга қайтган Лениннинг революцион омма томонидан кутиб олинishi, машҳур «Апрель тезислари» нутқи, партиянинг вақтинча яширин фаолиятга ўтishi, Разливдаги қисқа мулдатли, лекин революцион ҳаракатнинг тараққиётида буюк аҳамиятга эга бўлган ҳаёт тасвири, ниҳоят Қишки саройга хужум, Смольнийдаги революцион штаб фаолияти аке эътирилган манзараларда Ленин ва революция образи яқин бир бутунликда намоён бўлади.

Поэмада Ленин образининг энг муҳим ҳаётий ва ижтимоий пафоси яна шундаки, Ленин партия йўлбошчиси сифатида ҳаяжонли аке эътирилган. Бу мавзунин экранда ифодаловчи тарихий фотосуратлар ва кино кадрларга ҳамоҳанг тарада поэманинг машҳур сатрлари сеҳрли бир куч ва ўзига хос романтик салобат билан янграйдн.

Синфининг ақли,
синфининг иши,
қудрати
ва шуҳрати —
Мана бизнинг партиямиз
инима деган сўзлар.
Партия ва Ленин
қондош -- эгни так --
Она тарих учун

қай бири қиммат?

Ленинни

англаймиз

партия десак,

Ленини деганимиз

партия демак.

Сўзланаётган нарсанинг сиёсий ва бадий таъсир кучи кўп жиҳатдан сўзловчининг маҳоратига ҳам боғлиқдир. Бадий сўз устаси Убай Бурхон поэманинг жанговар революцион пафосини ёрқин очиб берган.

Поэмада Ленин ва партия мавзуи порлоқ истиқбол нуқтаи назаридан акс этирилган. Ленин фаолияти келажак ҳодисаси ҳамдир. В. Маяковскийнинг «В. И. Ленин» поэмаси асосида тайёрланган бу кўрсатув Ленин таълимоти доимий ҳаракатда эканини, бу ғоя халқимизни буюк истиқбол уфқлари сари дадил бошлаб бораётганини, Ленин ғоялари партиянинг ҳар бир янги қадамида таштапа қилаётганини яна бир бор тасдиқлайди.

Поэманинг мазмунига мувофиқ танланган гоҳ жанговар, гоҳ лирик тўлқинли музика садолари ҳамда эшиттиришнинг рамзий лейтмотиви сифатида тез-тез экранда пайдо бўлиб турган қизил байроқ асарнинг бадий-публицистик пафосни тағин ҳам оширган. Мовий экранда Ленин ва партияни мадҳ этувчи санъат асари — таъсирли патетик қисса яратилган.

Республикамиз адабиёти ва санъатида Ленин образини мужассамлаштиришда диққатга сазовор ишлар қилинди. Бироқ, бу ишлар ҳали старли эмас. Партия адабиёт ва санъатда В. И. Лениннинг ҳар тарафлама мукамал образини яратишга даъват этмоқда. Ҳаётимизнинг ўзи ҳам шунини талаб қилмоқда. Бу ҳол ўзбек ёзувчилари ҳамда санъаткорлари зиммасига катта ижодий масъулият юклайди.

1972

ҲАЁТ ҲАҚИҚАТИ ВА БАДИИЙ МАҲОРАТ

Ҳаётга, даврнинг долзарб муаммоларига актив муроҷиат, юксак гражданлик руҳ, ҳаётини конкретлилик ва поэтик самимият адабиётимизнинг кейинги бўғини ижодига хос муҳим аломатлардир. Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романи, Шукур Холмировнинг «Сўнги бекат», Насрат Аминовнинг «Елвизак», Мамадали Маҳмудовнинг «Боғдон қашқир» асарлари воқеликни фалсафий-эстетик идрок этиш тарзи, муайян материални бадий ас эттириш, баҳолаш, ўзига хос индивидуал белгиларни билан эътиборга лойиқ асарлардир.

Уткир Ҳошимовнинг ўз тенгдошлари ҳаётига доир ахлоқий-маънавий муаммоларга сезгир, синчков кўзга ташланган эди. «Нур борки...» асарида бу соғлом ижодий аломат такомиллашган ҳолда рўёбга чиққан. Ҳар бир янги бадий асарнинг қиммати ҳаётнинг қай жиҳатини қандай тарзда кашф этганлиги билан белгиланади. Одатда асарнинг бош ғоявий муддаси асарнинг сарлавҳасидаёқ кўпинча мажозий, ҳикматли қисқалик билан қайд этилади.

«Нур борки...» асарида ҳаёт воқеаларини нур ва соя зиддияти йўналишида умумлаштиришни мақсад қилиб қўяди. Маълумки, тараққиётимизнинг диалектик қонуни ҳисобланган салбий ва ижобий кучлар кураши ғоят умумий моҳиятга эга бўлиб, ҳаётимизнинг ҳамма соҳасини ўз ичига қамраб олади. Шу принципга асос-

данган сюжет чизигини, воқеалар тизмасини узлуksиз давом эттириши ҳам, нстаган ўрнида тўхтатиб қўйиш ҳам мумкин.

Романда шу кунинг бир қанча муҳим муаммоларига муносабат баалдирилган.

Ёзувчи (1) кафедра мудири Қалич Валиев, Домла, Сирожиддин образлари инсолида олий мактаб ҳаётидаги ҳақиқат ва попоклик зиддиятига диққатини жалб этса, (2) Тиниқсой воқеасида ифодаланган Раис бува образи орқали шухратнараст инсон одия бўлолмайдн, адолатсиз кнши эса, инсонпарварлик ҳиссидан маҳрумдир, деган фикрини уқтиради. (3) Шифохонадаги қисқа манзарада Шерзод врачлардан бирига: «Сиз одамларнинг танасини даволайсиз, руҳини ўлдирасиз», деб хитоб қилади. (4) Шерзод ўз журналистик фаолиятида дуч келган соялар ҳақнда тўғри хулоса чиқаради: «Нагари одамлар газетига тушинидан қўрқарди. Фельетон бўлган одам жазосини оларди. Ҳозир таиқид қилинган одам уёқда қолиб, таиқид қилган одам ба-лога йўлиқади». (5) Универмаг директори Сайфи Соқиевич образи орқали юлғичлик, текинхўрлик иллоти фоиш этилади. Романда қаламга олинган бошқа муаммолар, масалан, (6) санъаткорнинг ижодий мустақиллиги, (7) арзон муҳаббат гоаявий йўналишлари асосида яратилган айрим образлар лирик-психологик таъсирчанлиги билан диққатини жалб этади. Режиссёрнинг схематик кўрсатмаларига янги порозиллик баалдирувчи талантили ёш актриса Зуҳра терап интеллектуал мушоҳадаси билангина эмас, маънавий поклиги билан ҳам янги образ сифатида ёқимли таассурат қолдиради. Режиссёр ва Зуҳра муносабатини кузатган Шерзод: «Тобелик бор жойда ижод ўлади», деб ҳаққоний хулоса чиқаради ва схематизмни қоралайди. Медицина ҳамшираси Шоира, Фарида ҳам ҳаёт ва муҳаббатга ўзига хос муносабатлари билан ажралиб турувчи индивидуал образлардир.

Утқир Ҳошимов романининг китобхонларда қизиқни уйғотганлигига сабаб, биринчидан, асарда кинеларимизни ҳаяжонлангизрадиган бир қалча долзарб муаммоларнинг кўтаришганлиги, бу ҳусусда тўғри фикрлар баён қилинганлиги бўлса, иккинчидан, авторнинг бу муаммолар талқинидаги лирик-публицистик тасвири, граждонлик туйғусининг актив намўни бўлганлигидир. Муаллиф нурлар тасвирида қанчалик муҳаббат ва симпатия билан қасам юргизса, соғлар тасвирида ғазаб ва нафрат туйғуси шунчалик кучаяди. Баднийликнинг муҳим шароитларидан бири бўлган тасвирда шивқлик, ҳаётийлик Утқир Ҳошимов услубининг аломатларидандир. У экинчилик нафис лиризм билан табиий қўшодан ёзувини, у чизган ҳаётий манзаралар, табиат тасвирларида ўзига ҳос бир жозиба, миллий руҳ бор.

Ҳақиқий бадний асар китобхонларнинг ҳаёт муаммоларига инсбатан муносабатини, симпатия ва антипатиясини уйғотиш билангина кифолатимасдан ҳаётни ўзгартишга актив таъсир кўрсатмоли олим. Ҳаёт ҳақиқати мукаммал очилган асарларини ана шундай ҳужумкорлик ҳусусиятига эга бўлади. «Нур борки...» асарида қаламга олинган етти мустақил ҳаётий муаммонинг ҳаммасини бир кичик роман бўламанда чуқур эстетик тадқиқ этиш имконияти мавжудми? — деган савол туғилади. Менинг назаримда муаммоларининг кўлиги туғайли нур ва соя гоязий йўналиши чуқурлашган ўрнинга кенгайиб кетган. Бу эса, тасвирда муайян даражада юзаклик келтириб чиқарган. Ўзига ҳос мустақил зиддият — конфликтга эга бўлган новелласимон тасвирлар журналистнинг шу масалаларга муносабатининг беллетристик ифодасидой таъсирот қолдиради. Масалан, автор олий мактаб ҳаётида адолат ва ҳақиқат билан бирга поноклик ҳам мавжуд эканини ишонарли кўрсатади. Софдил педагог олим Қилич Башиев понокликка кескин порозлик билдиради, ўз хизмат фаолиятига тааллуқли бир-икки ноҳақ фактларни (масалан,

кириш имтиҳонидан ўз билимига нисбатан паст баҳо олган қиз шикоят) тузатади, холос. Қилич Валиевнинг бу адолатпарварлиги олий мактаб ҳаётидаги нопоклик, ноҳақликнинг илдиизига зарар етказа оладими? Аксинча, унинг бу хатти-ҳаракатидан нопоклик бирмунча сергак тортади, янада чуқурроқ ниқоблашиб, ўз мавқеини тагин ҳам мустаҳкамлаш чораларини кўради. Ёки самимият билан чизилган, бирмунча янгилик хусусиятига эга бўлган Зуҳра образини олиб қарайлик. Зуҳранинг санъатда ижодий мустақиллик тарафдори экани режиссёрнинг схематик кўрсатмаларига ички порозиликдан нарига ўтмайди. Ноҳақликка кескин порозилик газаб ва нафрат, ички тугён, яъни маънавий исёнкорлик — бош қаҳрамон Шерзодга хос бўлган бу етакчи хусусият бошқа ижобий персонажларнинг ҳам ғоявий асосини ташкил этади. Ўткирнинг ижобий қаҳрамонлари ҳалол, меҳнаткаш, олинжапоб кишилар. Улар кескин порозилик, ички тугён, исёнкорлик билангина кифояланмасдан жапговар курашчанлик мавқеига ўтишни талаб этиптилар. Жапговар курашчанлик эса, чуқур ижтимоий-эстетик тадқиқотни тақозо этади. Ёзувчи шу вазиятни ҳис этиб, романдаги мавжуд имкониятлардан фойдалана олиши мумкин эди. Масалан, асарда бирмунча кенгроқ ўрин тутган текинхўрлик иллатини фон этишни бош ғоявий йўналиш қилиб белгилаш айни муддао бўлур эди.

Дарҳақиқат ёзувчининг граждалик туйғуси текинхўрлик иллатини фон этиш борасида нисбатан актив рўй берган. Социалистик жамият табиатига батамом ёт бўлган бу маънум иллат воқелигимизда мавжуд бўлиб, муайян куч сифатида яширин амал қилаётганлигини кўрамиз.

Журналист Шерзод катта универмаг директори Сайфи Соқиевич билан шифохонада учрашади. Шифохона матмурлари Сайфи Соқиевичга атаб бир-икки кун илгарини махсус палатадан алоҳида жой тайёрлаб қўя-

дилар. Врачлар томонидан унга кўрсатилаётган илти-
фотлар, унинг ҳузурига келди-кетдиларнинг чеки йўқ.
Бизда ўз ҳалол меҳнати, элга келтирган ижтимоий
фойдаси билан шундай иззат-икромга сазовор бўлган
одамлар бор, албатта. Хўш, Сайфи Соқиевич бундай
имтиёзли мавқега қандай эришган? Сайфи Соқиевич
касалхонадан чиқиб келгач, унинг жаннатмисол ҳовли-
сида чинакам тўй бошланиб кетади. Универмаг ошхона-
сининг ходимлари қўли-қўлига тегмай хизматда. Улар-
нинг бири Сайфи Соқиевич оёғи остига катта қўчқорни
йиқитиб бўғизлайди. Галантерея фабрикасининг дирек-
тори дўстига атаб катта оқ от совға қилиб келтиради.
Ҳовлидагилардан бири ўн минг сўм турса керак, деб
тахминлайди. Дастурхон атрофида базм пайтида шаҳар
савдо бўлимининг мудирини машҳур бир артистнинг ашула-
сини эшитгиси келиб қолади. Хизматкорлардан бири бу
истакни ҳам «офтобини сояга етказмасдан» бажо келти-
ради: ўша артистни театрда эълон қилиб қўйилган
концертга қатнаштирмай Сайфи Соқиевич базмига
етказиб келади.

Бу тоифа шахслар ўз ҳаёт кечириш тарзига муво-
фиқ фалсафага ҳам эгадирлар. Ҳаётга, одамлар ораси-
даги муносабатларга текинхўрлик нуқтаи назардан
баҳо берадилар, бундай ифлос турмуш кечиришни
одатдаги ҳодиса сифатида асослаб кўрсатишга инти-
ладилар. Мунофиқлик, буқаламунлик, шарм-ҳаёсизлик,
очкўзлик, ғаразгўйлик — булар фалсафасининг моҳия-
тини белгилайди. Бундай хусусиятларни эгаллашни ҳа-
ёт кечириш шарт, деб биладилар. Сайфи Соқиевич
бир дақиқада бир печа қиёфага киря олади. Сайфи Со-
қиевич ҳозиргина ўзи товонини ялашга тайёр турган
горторг мудирини чиқиб кетгач, қўланса гаплар билан ҳа-
қорат қилади. «Ҳозир ҳамма шунақа қилади, ҳамма,—
дейди у ифлос хатти-ҳаракатларини ҳаётний жиҳатдан
асослашга интилиб.— Балиқ ҳам думини ликиллатма-
са, суза олмайди. Найшов, аҳмоқ. Аммо аҳмоқ бўлгани

билан амали бор. Бутун билим горторгининг мудари Муроса қилмаса, бир қўқийди-ю, учиради юборади. Бу дунёда ё заринг бўлени, ё зўринг»: «Текинга ни битмайди», дейди Сайфи Соқиевичининг хотини шифохонага келтирган нарсаларининг эрига кўрсатиб. Бу товфа, «ҳамма нарсаниям, илминиям, амалиниям, муҳаббатниям, боришгики, виждонини ҳам соғиб олса бўлади», деб ишонади.

Биз Сайфи Соқиевич ва шериклари образларида текникхўрлик иллатининг турқ-важоҳатининг, чиркин руҳий оламининг, фикр-қарашларининг тушунини билан бирга ҳис этамиз. Адабиётимизда муайян яшғилик бўлган Сайфи Соқиевич образи текникхўрлик иллати ҳаётда мавжуд эканини, иллатлиққуртдек умр кечирибгганини исботлайди. Сайфи Соқиевичлар «мустасно ҳодиса» эмаслигини ёзувчи публицистик нутқлар билан ҳам татқиқлайди. «Шунақалар ҳам борки, ўзи тўқсон сўм мавош олади-да, ойнага минг сўм совириб, улфатчилик қилади, ўттиз минг сўмлик шоҳона қаср қурали».

Текникхўрлик иллатининг манбаи битта — ўғирликдир, дейди ёзувчи ва бунга ишора фактлар келтиради. Сайфи Соқиевич универмага келган атласининг учдан бир қисми ҳам харидорга чиқмайди. Еки бошқа бир факт: қўли соат тақадиган «бир қоп тасма фабрикадан обчиқиб универмагда пулланса, қирқ минг сўм нақд пул!»— дейди халқ контроли комитети раиси Сулаймон Рустамович.

Текникхўрлик иллати мавжуд бўлиб, халқ ва давлат бойлигини ўғирлаб яшаётганлигини бадий қайд этиш ҳақиқатининг бир томонидир. Социалистик жамият моҳиятига тамомчла ёт бўлган бу «бегона воқелик»— Сайфи Соқиевичлар муҳити қасрдан пайдо бўлган, миллион-миллион меҳнаткашлар орасида қандай қилиб ўз ҳаром кирдикорларини амалга оширяпти, жон сақлаб «шоҳона» ҳаёт кечиряпти? Бу иллатга қарши қандай

каранимоқ керак? Текиhxўрлик иллатини ижтимоий-эстетик чуқур тадқиқ этиш орқали бу саволларга жавоб бериш мумкин. Бунинг учун Сайфи Соқиевичнинг балласт турмуши ва текиhxўрлик фалсафасини ифодали билангина кифояланмасдан, унинг хуфни кирди-корларини ҳам конкретлаштириш ва чуқурлаштириш зарур эди. Иккинчидан, текиhxўрлик иллатини мужасамлаштирган, бироқ асарда хиёл белгилаб ўтилган «фабрикант»— галаптерей фабрикасининг директори (қўл соат тасмаси ва Сайфи Соқиевичга тақдим этилган оқ от фактлари бу образ замиридаги муҳим маънодан дарак бериб турибди), горторг мудирини ва бошқа шу каби образларни Сайфи Соқиевич конфликтини донрасида чуқур очиб текиhxўрликнинг жамиятимизга, софдил совет кишиларига келтираётган моддий, маънавий зарарини ишонarli кўрсатишга имкон берарди.

Адабиётнинг ҳаётга актив ўзгартирувчан таъсири шундаки, у савол қўйиб билангина кифояланмасдан, бу саволларга жавоб ҳам бериши керак.

Роман жанрининг ҳаётний ва фалсафий кўлами текиhxўрлик иллатининг ижтимоий-психологик пегизларини ҳам конкрет очиб тақозо қилади. Бу иллат феодали эксплуататорлик ижтимоий психологияси сарқитининг айрим гоаявий беқарор кишилар қиёфасида амал қилишидир. Сайфи Соқиевич ва унинг шерикларини маънавиятида юз берган бу иллатнинг даҳшатли томонини шундаки, бунга йўлиққан кишилар фақат текиhxўрлик орқали ҳаёт кечириш билангина кифояланмайдилар. Текиhxўрлик оқибат-натияжада очкўзлик психологиясини келтириб чиқаради. Текиhxўр қўлга киритган бойликдан ҳузур-ҳаловат кечиришни кўзласа, очкўзликнинг мақсади фақат бойлик тўплашдан иборат бўлиб қолади. Ингилдан бойликдан сарфлаш азоб, унга қўшини роҳат — очкўзликнинг ижтимоий-психологик хусусияти ана шундай. Очкўзлик бойлик тўплашда ҳеч қандай тубанликдан қайтмайдиган, ҳеч бир ғайрини-

соний хатти-ҳаракатдап ҳазар қилмайдиған иллатдир. Етти пуштига етадиған бойлик тўплашни кўзлаган очкўзлик давлат ва халқ мулкани талашда гоят даҳшатли бўлиши билан бирга, янги текинхўр «авлодини» ҳам яратади.

Очкўзлик иллатининг эксплуататорлик жамиятидаги типик нуسخасини С. Айинининг «Судхўрнинг ўлими» қиссасидаги Қори Ишкамба тимсолида кўрган эдик. Бизнинг жамиятимизда бундай очкўзликнинг ижтимоий негизлари йўқ қилинган. Ҳамма гап бу чириган иллатнинг каламушдек зимдан қилаётган кирдикорларни, у суяниб жоп сақлаб келаётган устунларни рўй-рост очиб ташлашда.

Юқоридагилардан маълумки, текинхўрлик — очкўзлик психологиясини чуқур бадний тадқиқ этиш катта ижтимоий-драматик конфликт ва муҳим образлар яратинга имкон туғдирарди. Шу асосда вужудга келган, катта драматик пафосга эга бўлган фош этиш йўналишига, яъни сояларга қарши нурлар кураши драматизми қўшилганини бир тасаввур этиб кўринг-а. Ҳозир асарда тутган мавқега инсбатан бирмунча турғун, хирарок кўзга ташланувчи нур образлари — инсбор қалб Шерзод, аналитик ақл-идрокли, бошиқ характерли Сулаймон Рустамов ва бошқаларнинг ҳаракат доираси кенгаяр, уларнинг гоаявий-эстетик салмоғи тағни ҳам ошар эди. Хуллас, текинхўрлик иллатини ижтимоий-сиёсий, маънавий-психологик фош этиш борасидаги нурлар ва соялар курашининг ўзи романинг яхлит конфликтни бўла оларди. Маълумки, бадний ижод ўта индивидуал ҳодиса. Бу борада тайёр рецент тақдим этиш мумкин эмаслиги ўз-ўзидан аён. Биз ҳаёт ҳақиқатини чуқурроқ очишга даъват этувчи ўз мулоҳазаларимизни билдирдик. Асосий иш ёзувчи фалсафий тафаккурни ва ижодий фантазияси, маҳоратига боғлиқ. Шу ўринда Уткир Ҳошимов асарларида ижтимоий психология тасвирига инсбатан майший турмуш, шахсий интим руҳи-

ят тасвири муваффақиятлироқ чиққайлигини таъкид-
лаш керак.

Дарҳақиқат романи ижтимоий-фалсафий терапийи
жиҳатидан чинорга қиёс қилиш мумкин. Она-Ерга чуқур
бақувват илҳиз отган, соғлом таналари билан ўнларча
асарлари кўзлаган бу умри боқий дарахт бошқа ҳамма
дарахтлардан яққол ажралиб туради. Аммо адабиётдаги
асарлар хусусида ҳаммавақт ҳам бундай деб бўлмайди.
Романга хос ҳаётини материал ва тафаккурнинг етишмас-
лиги кейинги йилларда роман деб аталган айрим асар-
ларнинг жиҳдий қусуридир. Роман долзарб даврий
муаммо ва кенг ҳаётини кўлаши, чуқур ижтимоий-фалса-
фий тафаккури билан профессионал маҳорат маҳсули-
дир. Ҳаётдаги муҳим муаммоларни кўра олиш, зийрак
мушоҳада ва буларнинг тиниқ ифодали тасвири профес-
сионал маҳорат эмас, ёзувчилик уқувидир. Профессно-
нал маҳорат реалистик ҳаёт тасвирининг фалсафий
терапийи, мукамал ижтимоий эстетик тадқиқот билан
қўшилувидир.

Адабиётимизга ўзинга хос мавзу, бадиий бўёқлар олиб
кираётган истеъдодли ёш бўғин вакиллари ижодида
професснонал маҳоратнинг етишмаслиги у ёки бу тарзда
кўзга ташланмоқда. Баъзи асарларда ижтимоий-психо-
логик тадқиқотнинг саёзлиги туфайли ҳаёт ҳақиқати
тўла очилмаган бўлса, бошқа бир хил асарларда про-
фесснонал маҳоратнинг заифлиги туфайли умум аҳа-
миятга молик бўлмаган иккинчи даражали материал-
ларга, ижтимоийликдан маҳрум қуруқ руҳий кечинма-
лар тасвирига эътиборни жалб этиш, гоявий инъатнинг
мавҳумлиги, баъзан ҳаётни бузиб тасвирлаш ҳоллари
кўзга ташланади.

Шукур Холмирзаев ҳаётга унинг ўз бўёқлари билан
хиёл жило бериб ҳолисона манзаралар яратувчи ижод-
кор. Инсон туйғуларини, қаҳрамон эҳтиросларини, кечинма-
лари ҳақида ҳам қайноқ ошқора пафос билан ганирмайди.
Муносабатлар, манзаралар, деталларнинг қуйма

тасвири, индивидуал путқ воситалари орқали туйгулар суратини чизади. Асарда ичдан нурафшон бўлиб турувчи айрим образлар яратилган. Адабиётимизга Сурхандарё аҳолиси ҳаётига доир маҳаллий колоритни олиб кирганлиги ҳам рост. Автор туғилиб ўсган юртнинг табиий-жугрофий шароити, аҳолиси, урф-одатларини сафарномага хос аниқлик билан тасвирлаган саҳифалар, айниқса, қизиқиш билан ўқилади. «Сўнгги бекат» маънавий-этнографик хусусиятга эга қисса сингари таассурот қолдиради.

Маълумки, ёзувчи асарда бирор объектни акс эттириш билан бирга, айни чоқда ўзини, ўз савиясини ҳам акс эттиради. Адиб ҳеч қачон ўз бўйндан баланд асар яратолмайди, дейди Асқад Мухтор. Асарнинг гоёвий-фалсафий савияси авторнинг ҳаётини, пазарий тушунишининг ойпасидир. «Сўнгги бекат»да романига хос умум аҳамиятга эга йирик муаммо қўйилмаганлиги, фалсафий терминларнинг етишмаслиги, асар негизидаги бош концепциянинг поаниқлиги, танқидчиликда тўғри қайд этиб ўтилди.

Маълумки, ёзувчининг асосий гоёвий муддаоси даставвал бош қаҳрамон образида мужассамланган бўлади. Шу туйғулар билан биз Уктамнинг ижтимоий фаолияти ҳамда маънавий ҳаётига доир характерли камчиликлар ҳақида фикр билдирмоқчимиз. Бу асарнинг фалсафий-эстетик савиясининг қай даражада эканлиги тушунишни-мизга ҳам ёрдам беради.

Танқидчи Умарали Норматов асар ҳақида ёзган махсус тақризида Уктам образини бундай характерлайди: Уктам «ишбилармон одамлар» деб атаган қаҳрамонлар тоифасида. Уктам ҳам адабиётдаги шу тоифа типлар каби ишнинг кўзини билдирган (?), ўзини ўтга-чўққа урадиган, тиниб-тинчимайдиган раҳбар. У катта билим (?) ва имкониятларга эга. Уктам продалди, мард, пок қалбди, олижаноб, юксак эътиқодли инсон. Ундаги бу

ахсатлар табиий, тугма...» («Гулистон», 1976, 11-сон, 27 бет).

Асарда Уктам образининг манتيкий йўналиши ташиқилотчи раҳбар, олий маълумотли агроном сифатида белгиланган. Райком секретари Қосимов Уктамни ақли, фаол кишилардан бўлса керак, деб ўйлайди ва ўз ҳузурига чақириб, «Бекаат» оқсаб қолган, шуни кўтариб берасиз, деб уни совхозга директорликка тавсия этади. Уктам совхоз ишида ҳақиқатан куюнчаклик билан югуриб солиб ҳаракат қилади. Унинг яна бир фазилати баъзи хўжалик раҳбарлари сингари юлғичлик йўлига кирмайди. Муттаҳам Содиқнинг ҳамлаларига бардон бериб, совхоз мулкига хиёнат қилмайди. Лекин куюнчаклик, ижтимоий фаолиятда ҳалоллик раҳбарнинг «ишбилармон»лигини, «катта билимга эга» эканини кўрсатадими?

Фактларга мурожаат қилайлик. «Бекаат» богдорчилик совхози. Хўжаликнинг фақат ўн олти гектар пахтаси бор. Уктам пахта оралаб нимжонроқ тупларига дуч келади. «Чўнқайиб чаноқларга тикилади. Ажаб, сўппайган танада беш-ўнта чачоқ гана, ёқ ёпишиб турибди. Пахтаси лўппи бушиб очилган. Лекич юқори шохларидаги кўсаклар ҳали «тизишнинг оқини» ҳам кўрсатмаган. Биттасининг бўғзидан митти пахта кўриниб турарди. Уктам уни ютиб олди. Чаноқларни кериб очганда тўрттала чаноғидаги пахта ҳам шалдираб ерга тушди.

У ҳайрон бўлиб у ёқ бу ёққа қаради. Сўнг аламини келди. Тезиниб, гўзаларга оёғи чалиниб, сўқмоққа чиқди». Уктам пахтачилик бўйича олий маълумотли агрономни «қирқ гектарлик боққа қарай олмагани, ҳатто парварини қилишни ҳам билмагани учун (?) қизиққонлик қилиб бўшатиб юборган эди. Узининг бу енгилтаклигидан қаттиқ афсусланади. «Назарига лаънат ўшандай агрономни!» деди.

Уктам деҳқонларга маслаҳат солганда ҳам бунчалик бўлмасди. Қарадики, пахтанинг бўйи чўзилмаяпти.

Институтда пахтачилик умумий тарзда ўтилмайдими, бу соҳада бир қадар тасаввурга эга бўлган Уктам бўлим мудирига: «Фосфордан бериб кўринг-чи» деди. Зоотехника техникумини битирган Огақул Бобоқулов Уктамнинг айтганини қияди. Ҳақиқатан ҳам бир ҳафтада ғўзаларнинг бўйи чўзилиб қолди. Уктам бундан мамнуун бўлиб: «Э, ўзимиз ҳам биламиз... Яна бердириг, ҳеч нарса бўлмади!» деди.

Натижа шу бўлдики, пахта бўйига куч бериб говлаб кетди. Деҳқонларнинг чилиши ҳам иш бермади...» Ғўза тупларидаги нимжонликдан тажаиб бўлиб, агрономни лаянатлаган, фосфор солдиргандан кейин ғўзанинг ривожидан суюнган Уктамни бирдан телбаларча ваҳима босади. «Расво қилдим... Биров масала қилиб кўтарса, борми, онамни кўрсатишди. Жўрасвга ўхшаган биттаси сал кўширтирса, пахтанинг душмани дейишлари ҳеч гапмас.

У совуқ тушганда очилади, дсб ўзини овутиб келарди. Энди бир илож қилишга қарор берди. Шунда негадир Жўрасвнинг совхозига ўтиши лозимдек туюлди: «Нима, агрономлари билан гаплашаманми? Кулги бўлади».

Совхозда боғдорчилик техникумини битирган бир неча мутахассис кадрлар бўлишига қарамай пахтачиликдан мутахассис кишининг боғдорчилик совхозига бош агроном қилиб тайинланиши — яъни мутахассис кадрлардан ўз ўрнида фойдаланишдан иборат партиявий-хўжалик принципининг «Бекат» совхозига нисбатан бузилганлиги воқеасининг далилланмаганлиги ҳақида гапириб ўтирмаймиз.

Олий қишлоқ хўжалиги маълумотига эга пахта агрономининг «эллик гектарлик боғни» оддий парварши қилишни ҳам билмаслиги, боғдорчилик факультетини битирган (пахтачилик умумий тарзда ўтилган) қишлоқ хўжалиги раҳбарининг ўн олти гектар пахтаинг айрим участкаларида ўсишдан қолган ғўзаларнинг сабабини

тушунмай, мактаб биология участкасидаги ўқувчи сингари муҳокама юритиб, тахминий топшириқлар бериши («Э, ўзимиз ҳам биламиз, яна фосфордан бердириш, ҳеч нарса бўлмайди»), натижада гўзаларни говлатиб юбориши, сўнг телбаларча ваҳимага тушиб, довдираб юриши қишлоқ хўжалиги мутахассислари, айниқса, совхоз директори шайига номуносиб, уларнинг фаолиятини сохталаштирувчи хатти-ҳаракатлардир. Шунингдек, гўзани фосфор эмас, селитра ўстиришини ҳар бир қишлоқ аҳолиси алифбенинг бош ҳарфидай аниқ билгани ҳолда олий агрономия маълумотига эга директорнинг буни тушунмаслиги ғоят ажабланарли ҳолдир. Агрономларнинг далолат беришича, фосфор тупроқни юмшатиб, гўзага илдири орқали жуда секинлик билан ташсир кўрсатади. Фосфор солинганда гўзанинг бу қадар ўсиб кетганлиги, ҳатто, деҳқонларнинг чилиши ҳам кор қилмай қолганлиги гайритабиий ҳодисадир.

Юқорида келтирилган эпизодни, У. Норматов тили билан айтганда, «гасодифий юзакилик» деб ҳисоблайлик. У ҳолда асардаги бошқа бир эпизодни — бўлим бошлиғи Раҳмонов тажриба учун жўяксиз эккан гўзаларни кўздан кечириб лавҳасини олиб кўрайлик. Аввало шунинг айтиши керакки, «ишбилармон раҳбар» ўз совхозини территориясида тажриба учун экилган ўн гектар гўзадан то нишиб етилиб, пахтаси очилганга қадар негандир ҳеч бир хабар топмайди?! Унинг бу хусусда Раҳмоновга берган саволлари нотаниш мамлакат ғаройиботларини кўздан кечириётган туристнинг ҳайратланишига ўхшайди. «Ўктам ҳайрон бўлиб тўхтаб қолди; Бу ерда жўяк қани? Жўяги йўқ-ку бу пахтанинг? Қандай қилиб сув ичди бу? Қизиқ! Лекин оппоқ очилиб ётибди. «Ўктам гўза сениб экилганини кўриб туриб, қайта-қайта сўрайди: «Сенилганми?» Раҳмоновнинг шу пайкалда гектарига қанча тун гўза бор? деган саволига «ишбилармон» Ўктам «Юз минг», деб тахминий жавоб беради. Бўлим бошлиғи мийғида кулиб, директорни тўғрилай-

ди: «Йўқ, бу ерда гектарига беш юз мингдан чигит тушган!» Уктам бу пахта қандай агротехника қондларига асосланиб экилган, уни машинада териб бўладими, Шупдай машина умуман яратилганми? «Мен ҳеч нарса тушунмаяман, менга тушунтиринг!» деб бетоқатланиб сўрайди. Раҳмонов жўяксиз пахта экин тажрибаси қадимдан қўлланилган экин, бу усул билан ҳозир ҳам мўл ҳосил олиш мумкинлигини «ишбилармон» директорга ҳижжалаб тушунтиради. Уктам Раҳмонов ташаббусини қўллаб-қувватлаш ўрнига сохта масъулият ташвишидан ваҳимага тушади. «Буни кагталардан биттаси кўриб қолса, нима дейди?» Раҳмонов бу ишнинг масъулиятини ўз зиммасига олишини айтганда Уктам «Ҳа, жавобини берасиз-а. Директорнинг ўзи рўхсат этган дерсиз». Бу ишнингиз ҳаёлпарастлик. Тезда териб «олиб, кўздан пана қилиш керак», дейди. Раҳмонов бу янгиликни «ишбилармон» директорга тушунтира олмаганидан хуноб бўлиб, бундан кейин бу хил «ҳаёлпарастликка» йўл қўймасликка ваъда беради.

Кўряпсизки, бу эпизодда Уктам қишлоқ хўжалиги ишларига ғоят бефаҳм, ношуд, одамларнинг мустақил ташаббусига, янгиликка ҳадиксераб қаровчи, сохта масъулият туйғусига амал қилувчи кўрқоқ бир киши сифатида намён бўлади.

Эки бошқа бир мисолни олиб кўрайлик. Уктам аэропорт директори Галановни буфетга олиб кириб, юзта-юзта отишиб, пахтага дори септиришни махсус гаулашади. Унинг қатъий ваъдасини олади: «Бир ҳафтадан кейин, ровна бир ҳафта,— деди аэропорт бошлиғи,— унча биз келиб, ерингизни кўрамыз. Санинспекциядан ҳам одам бўлиши керак. Уч кун аввал радио орқали одамларга хабар бериш лозим, правильно? Чунки пахтага дори сепгандан кейин минимум бир ҳафтагача ариқдан сув ичмаслик керак. Ҳатто моллар ҳам пайкалга яқин йўламаслиги керак».

Ўқтамнинг қишлоқ аҳолисига шунча ташвини орттириб, ўн олти гектар ерга самолётдан дори септиринчи бемаънилик эканини ёзувчи қораламайди, аксинча иншоич билан деталлаштириб акс эттиради.

Юқорида келтирилган фактлар тор мутахассисларгина тушуниши ва ҳал этиши мумкин бўлган специфик проблемалар эмас, балки қишлоқ хўжалигидан хабардор бўлган оддий мутахассислар, колхозчилар ҳам тушунадиган, уларнинг қундалик фаолиятига айланган ҳодисалар. Ёзувчи объектни чуқур ўрганмаганлиги, бинобарин, қаҳрамон ижтимоий фаолияти ва характерининг моҳиятини тушулмаганлиги сабабли бош қаҳрамонни қулгил аҳволга солиб қўяди.

Ўқтам ўқиган институтда пахтачилик қўшимча мутахассислик сифатида ўтилганлиги сабабли пахта илмидан чаласавод бўлиб, ғўза парваришида юқоридагидай ношудлик кўрсатган бўлса, балки ўз соҳаси ҳисобланган боғдорчиликдан яхши мутахассисдир? Аммо Ўқтам фаолияти тасвири бу саволга ҳам ижобий жавоб бера олмайди. Бир мисол. Область партия комитетининг секретари Шодиқул Жонниқулов совхоз директори Ўқтамнинг фаолиятидан порози бўлиб гапирди: «Ўн эшакка юк бўладиган пахтапиз бор. Шуниям энлолмайсизми? Хўп, майли... Лекин совхозни боғзорга айлаштираман, деган ваъдапиз қаёққа кетди? Мева ҳосили ҳаллям ўйна-ўша!»

Секретарининг ачиқ гапларидан қизишган Ўқтам уни «мақтанчоқ», деб атайди. «Бироқ, шу оннинг ўзида унинг сўзларида ҳақиқат борлигини ҳам тап олдн», Ўқтамнинг боғдорчиликка раҳбарлик фаолиятининг сустигини кўрсатувчи бошқа фактлар ҳам келтириши мумкин.

Ўқтамнинг раҳбарликдаги ношудлиги унинг интеллектуал доирасининг чекланганлигидан ҳам далолат беради. У энг жўн масалаларда ҳам мустақил фаҳмлай олмайди. Масалан, «Бу йил қиш эрта тушармиш»

дсган хабарнинг ростлигини аниқлаш, чорва масаласида конкрет тadbирлар белгилаш ўрнига райкомга шунлиб телефон қилади. Биринчи секретарнинг энциси қотиб, трубкани қўйиб қўйгач, юқоридаги савол билан ҳар бир кўринган кишига ҳовлиқиб мурожаат қилади. Ёки Уктамнинг Содиққа ака, сиз орган одами экансиз, айтинг-чи, нима учун баъзи эркаклар уйда хотини, болачақаси туриб бошқа биров билан юради? деб берган бачкана саволини эсланг. Қишлоқ аҳолиси ҳам Уктамнинг раҳбарлик фаолиятидан рози эмас. Қишлоқ доноларидан бири Қувватбеков Уктам ҳақида дейди: «У яхши директор эмас. Қандайдир енгил, ҳовлиқма болага ўхшайди». Қишлоқда ҳамма ҳурмат қиладиган одамнинг мазкур сўзлари айни ҳақиқат эканини Уктамнинг ўз хатти-ҳаракатлари тўла исботлайди. Шундай одамнинг «инининг кўзини билладиган», «катта билимга эга» раҳбар дейиш мумкинми?!

Хуллас, Уктам директорлик фаолиятининг тасвири ёзувчи Худойберди Тўхтабосвнинг «Қошизар юлдузлари» (1978) китобида келтирилган бир характерли воқеани эслатади. «Ажойиб йигит эди,— деб ҳикоя қилади совхоз директори Инёзов,— ўзини ўзи бебурт қилиб қўйди... Тўсатдан колхозга раис бўлиб қолди... Бир куни дала айланиб юрса, дала шийпонининг орқасида турган меркооптопосга кўзи тушиб қолибди. Бечора раис буни маданий ўғит деб ўйлабди. Далага аралашиб юрган ёш бола ҳам биладикки, меркооптопос заҳарли химикат... Қолхозчиларни уришиб сўкиб, «бу химикат» дейишларига ҳам қарамай, «Мени алдаб бўпсанлар...» деб химикатни эндигина шопага кирган гўзаларга септириб юборибди. Гайратига чидамай, этикни ечиб ўзи ҳам ишга тушибди. Шофёр болани ҳам ишлатибди... Кечга яқин бир эмас, тўртта азамат заҳарланиб қолса бўладими... Хайриятки, докторлар олдини олиб қолишди. Бўлмаса... Лекин бир гектар ернинг гўзаси паққос қуриб қолибди... Ҳали айтдим-ку, виждонли йигит эди деб,

«Мен қишлоқ хўжалигини билмас эканман», деган мазмунда ариза ёзиб ишдан бўшаб кетибди, мактабига қайтиб кетди...»

Ўз мутахассислиги бўйича мансабига муносиб Ўктамнинг шундай аҳволга тушиб қолишига сабаб нима? Бунинг сабаби қаҳрамоннинг ёзувчи томонидаги белгиланган маънавий йўналиши билан унинг асардаги тасвири орасида номувофиқликнинг вужудга келганлигидир. Ҳақиқатан, қаҳрамон китобхонни гоҳ ажаблантирадиган, гоҳ ғазаблантирадиган хатти-ҳаракатларга йўл қўяди.

Юқоридагилардан маълумки, Ўктам асло «ишбилармон» одамлар тоифасидан эмас. Ёзувчи Ўктам образчи орқали энг жўн масалаларда ҳам ношуд, психологик довдир, маънавий беқарор кишилар ҳам жойларда баъзан раҳбарлик лавозимларига ўтиб қоладилар, деган фикрни баяки ўқтирмоқчидир! Ҳар ҳолда Ўктам раҳбарлик фаолиятининг ҳолисона тасвири шундай хулосага олиб келади.

Биз Ўктамга нисбатан «маънавий беқарор» деган иборани қўлладик. Бу бежиз эмас, албатта. Ўктам оиловий ҳаётда ҳам ўз мавқеига номуносиб хатти-ҳаракатларга йўл қўяди. Эри Армияда бўлган ёш жувон Насиба билан иттиҳ алоқада бўлади. Танқидчи У. Норматов Ўктамнинг бундай ноахлоқий хатти-ҳаракатларини оқлашга, ҳатто, «маънавий юксаклик» деб кўрсатишга журъат этади. «Жаҳон тараққийпарвар адабиётинда,— деб ёзади танқидчи,— Ўктамга ўхшаб мураккаб вазиятга тушиб қолган ижобий қаҳрамонлар сон-саноқсизлиги ҳаммага равшан. Лоақал, Г. Неколзеванинг «Йўлдаги курашлар», Ч. Айгматовнинг «Жамала», «Алвидо Гулсарин» асарларида учрайдиган шу хилдаги вазиятлар ифодаси билан таиниш китобхон ҳам «Сўнгги бекат» қаҳрамони хатти-ҳаракати (яъни Ўктамнинг эри Армияда бўлган ёш келин Насиба билан иттиҳ алоқалари — О. Т.)дан ажабланиб ўқтирмайди...»

Совхоз директори билан эри солдатлик хизматида бўлган ёш келин ўртасидаги бундай муносабатлардан ҳеч ким «ажабланмайди ҳам», «ҳайратга ҳам тушмайди». Чунки бундай воқеалар ҳаётда учраб туради. Ҳаётини қандай акс эттириш ёзувчининг ҳуқуқи, бадний асар қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатларига китобхонни жалғитмасдан тўғри баҳо бериш эса, адабий танқиднинг вазифаси.

Ўзбек совет адабиётидаги айрим фавқуллода ҳодисаларни, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатларини бошқа адабиётлардаги шунга ўхшаш ҳодисалар билан юзаки далилланганга нисбатан танқидчи У. Норматов услубида тез-тез учраб туради. Фалон асарда шундай эпизод, хатти-ҳаракат бор, бу асарда нега мумкин эмас, деган даъво конкрет далил эмас, тахминий гапдир. Ҳар бир ёзувчи асардан кузатган муайян муддаоси ҳамда ўз услубига эга бўлганидек, у яратган ҳар бир образ ўз маънавий йўналиши, индивидуал хислатлари билан такрорланмас миллий нусхалардир. Рус кишидаги айрим ўзинга хос хусусиятларни қирғиз фарзандига тадбиқ қилиб бўлмаганидек, ўзбек халқи вакилининг қирғиз урф-одати, психологик ҳолати ёки хатти-ҳаракатларини айнан такрорлашни шарт эмас, албатта. Бундай такрорийлик бадний оригиналлик қонуниятига ҳам зиддир. Ч. Айтматовнинг Жамиласи ўзи суймаган эр билан эскирган қирғиз урф-одатлари сиртмогида яшаш маънавий тутқинлик эканини тушунади ва севгилиси Дошнёр билан эркин парвоз қилган қўшлардек овулдан чиқиб кетади. Бутун бир «Жамила» қиссаси қаҳрамон маънавиятида содир бўлаётган ана шу кескин ўзгаришни — маънавий тутқинликка порозлик, севгида эркинлик туйғусини ҳар тарафлама далилланган бағишланган.

«Алвидо Гулсарин» қиссасидаги бош қаҳрамон Танабой Бекасознинг Бибижон деган бева аёл билан интим муносабатлари ҳам Уктам хатти-ҳаракатларини оқлаш учун ҳеч бир далил бўлолмаслиги аён. Аввало йилқибо-

қар Танабой билан совхоз директори Уктам Умаралиев ўз мавқеи, мантиқий йўналиши билан бир-бирларидан фарқ қилувчи образлардир. Танабойнинг хатти-ҳаракатиши нега Уктам такорлаши керак?! Ҳар ким ўз кўр-насига қараб оёқ узатади, деган халқ мақоли бор. Иккинчидан, Ч. Айтматов Танабойнинг Бибижонга муносабатиши оилавий эркакининг бегона аёл билан интим саргузаштларини шунчаки кўз-кўз қилиш учун аке эттирган эмас. Бу эпизод асардаги бош ғоявий пиятти муайян жиҳатдан чуқурлаштиришга хизмат қилувчи зарур бадий воситаларидандир.

Бюрократизм одамларнинг ижтимоий активлигини сўндириб, сиёсий-маънавий мажруҳ шахсларга айлаштирувчи, уларнинг романтик ҳамда индивидуал лирик туйғуларини ҳам барбод этувчи разил иллатдир. Қиссадаги бу бош ғоявий йўналишини адиб бюрократ мансабдор шахсларнинг Танабойга, унинг дўсти Жўрага ҳамла саман йўрға от Гулсарига нисбатан ноҳақ, шафқатсиз муносабатларини қиёсан тасвирлаш орқали бадий ифодалайди.

Кексариб қолган Танабой ҳолсизланиб жон бераётган сезимли саман оти ёшида ўлтириб ўз умр йўлини хотирлайди. «Саман отнинг чопишидек тез ўтган йиллар, йиллар, йиллар», Танабойнинг умр йўли сезимли йўрғаси Гулсари умри билан барабар кечди. Йилқилар сурувини ларзага келтириб юрган саман от Танабойнинг энг қадрдон дўсти, манзилдоши, «сирдоши» эди. Саман йўрға Танабойни кечқуруллари бир тапиш ҳовлига олиб борар, эгасини очиқ чеҳра билан кутиб олган жувонининг иссиқ майини қўллари ўз пешонасини силашсини ёқтирарди. Саман йўрғанинг довруги тез орада амалдорлар қулоғига бориб етди. Чорвачилик бўйича ранс мезуни лаганбардор Иброҳим отини ранс Олдановга элтиб тутқазди. Саман йўрға аллақандай майхона, базмхона, сирли қоронғи уйлар, ифлос сайхоналарда қантаралиб кутишини, оғзидан аллақандай бадбўй ҳид

анқиб турган хўжайиннинг эгари узагисига оёқ қўйи-
шини хуш кўрмас, умуман тутқинликка тоқати йўқ эди.
Оғзида югани, оёгида кишини билан бир печа бор қо-
чиб келиб, сурувга қўшилди, яна қайтариб олиб кетди-
лар. Саман йўрғанинг асов характери охир-оқибатда
ўз бошига бало бўлди. Бир кун оқ-қора кийинган ки-
шилар Гулсарини ўртага олиб, «илдизи қирқилган
дарахтдай гурсиллатиб ерга йиқитдилар». «Тўрттала
оёғини тугун қилиб боғладилар. Бирдан кучли оғриқ-
дан йўрғанинг кўзларида ўт чақнаб кетди. Воҳ! Қизғиш
аламга ялт этиб ёнди-ю, дарров ҳаммаёқни қоронғилик
босди». Бичилган Гулсари анча ювош тартиб қолган эди.
Шундан кейин унинг эгари узагисига қанча-қанча
амалдорлар оёқ қўйдилар. Еру кўкка сигмайдиган са-
ман йўрға йиллар ўтиб, шу даражага бориб қолган эди-
ки, сўқмоқ четларидаги ўт-ўланга тиш тегизиб узиб
олишга ҳам мадорн етмас эди.

Танабойнинг умр йўли ҳам нимаси биландир Гулсари
тақдирига ўхшаб кетади. Танабой коммунизм ишига
астойдил берилган, жанговар характерли, куч-қувватга
тўла мард инсон эди. Партиядан ноҳақ ўчирилиши
воқеаси илдизига болта урилган дарахтдай уни қаттиқ
ларзага келтирди. Мансабпараст амалдорлар унинг
ижтимоий активлигини, сўндирдилар, романтик орзу
умидларини, йиғитлик куч-қувватларини барбод эгди-
лар. Саман оти сингари ҳамма нарсага лоқайд қуруқ
гавдага айлантириб қўйдилар. Танабой Бибижон билан
ўша навқирон йилларда кечган саргузашт онларини
худди тушдагидай хаёлдан ўтказди.

Бибижон билан мупосабат эпизоди Танабойнинг ах-
лоқини баҳолаш учун эмас, балки бюрократизмнинг
кишилар тақдирдаги фожиали изларини тадқиқ этиш
мақсадида келтирилганини оддий китобхон ҳам тушу-
нади. В. Маяковский сўзи билан айтганда бюрократизм-
ни гажиб ташлашга тайёр китобхон Танабой фожиасига
ачиниб хайрихоҳлик билдиради ва Бибижон воқеаси-

нинг ноахлоқий жиҳатларига у қадар аҳамият бермайди. Лекин Ч. Айтматов бу воқеани шундайлигича қолдириб кетмайди. Танабойнинг бу хатти-ҳаракати оилавий бурчга хиёнат эканини... бавосита татқиқлайди. Бўрон туриб яйловда йилқилар тумтарақай бўлиб кетган куни Бибижоннинг уйидан чопиб чиққан Танабойни хотини сезиб қолади. Ва унга оқилона таъбеҳ беради. Адиб Танабойнинг шундан кейинги ҳолатини бундай тасвирлайди: «Танабой отдан тушиб, ўт-ўланлар устидан юриб кетди. Ёнгинасидан тўрғай «нир» этиб учдида, баландга кўтарилиб сайрай кетди. Танабой бошини қуйи солиб борарди, тўсатдан гурс этиб ўзини ерга ташлади.

Гулсари эгасини ҳеч қачон бундай аҳволда кўрмаганди. У юзтубан ётар, елкалари йиғидан қалт-қалт қиларди. У номус ва аламдан йиғларди. Шунингдек, умрида сўнги бор эришган бахтидан айрилганини ҳам биларди. Тўрғай бўлса ҳамон сайрарди...» (Ч. Айтматов. Танланган асарлар. Иккинчи томлик. Том 1, Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 292-бет, Асил Рашидов таржимаси).

Танабой сир ошкор бўлгач, оиласи олдида кечирилмас гуноҳ қилганини алам билан чуқур ҳис этади ва қанчалик оғир бўлмасини ақл-идрокка бўйсуниб, оилавий эркакка помуносиб бўлган бу йўлда қатъий воз кечади.

Хуллас, китобхон Жамила ва Танабойнинг юқоридаги хатти-ҳаракатларига эътироз билдирмаслиги мумкин, лекин оқлаёлмайдди. Чунки оиллага хиёнат ҳаммавақт умуминсоний ахлоқ нормаларига хилоф хатти-ҳаракатдир. Шундай қилиб, юқоридаги асарларда тасвирланган қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари ҳар бир образнинг ўз маптикавий йўналишига мувофиқ реалистик чизилган бўлиб, Уктам ва Насиба муносабатларини оқлаш учун даъия бўла олмайди.

У Норматов роман ҳақидаги тақризида Уктам ва Насиба муносабатларини севги деб эмас, «эҳтиросли мулоқотлар», деб атаган. Уктамнинг бу қилмишини «инсоний заифлик», Насибанинг бу хатти-ҳаракатини эса, «катта гуноҳ», қайнотаси Исоқ чол хонадонига, яъни оилавий бурчга хиёнат, деб талқин этган эди. «Уктам умуман инсонга хос баъзи заифликлардан ҳоли эмас,— деб ёзган эди танқидчи,— бировнинг жуфти ҳалоли Насиба билан эҳтиросли мулоқотлардан узоқ вақт ўзини тия олмайди... Бироқ, пировардида масъулият туйғуси ғолиб чиқади... Эҳтирослар гирдобига тушиб қолган келин бу соддадил олижаноб чолнинг улкан меҳри қаршисига ўзини катта гуноҳкор, хиёнаткор сезиб, хонадондан бош олиб кетади» («Гулистон», 1976, 11-сон, 27-бет).

Танқидчи бирор йилдан кўпроқ вақт ўтгандан кейин ёзган «Меҳнат маънавий кўзгу» («Гулистон», 1978, 1-сон) деган мақоласида юқоридаги фикрларининг тескарисини тасдиқлайди. Танқидчи шу мақоласида эслатиб ўтган юқоридаги асарлар, хусусан,— «Жамила» қиссаси таъсирида фикр юритиб, Уктам ва Насиба муносабатларини ҳақиқий муҳаббатнинг уйғонини (?) деб атайди. Шу туфайли муҳаббатсиз оилавий турмушга писбатан муҳаббатли никоҳсиз алоқа маънавий юксакликдир, деб талқин этади. Танқидчи Уктам-Насиба муносабатларини шарҳлаб сўзини давом эттиради: «Насибага бўлган севгиси Уктам учун ҳам қувонч, ҳам бахт, ҳам ташвиш, ҳам бахтсизлик... Насиба билан учрашув, мулоқот Уктам учун ҳаётнинг энг ширин дамлари: икковлари ҳар жиҳатдан бир-бирларига муносиб, лекин улар асло бирга бўлолмайдилар, буни икковлари ҳам биладилар, биладилару бир-бирларига талпинаверадилар». Асардаги бу талқин Уктамнинг «маънавий беқарорлигини эмас, маънавий юксаклигини исботлайди». (Сўзларнинг ости-ни чиздик — О. Т.)

Насибанинг ўз оилавий турмушидан маънавий рози

эмаслиги рост. Лекин Уктам билан Насиба ораларидаги муносабатни ҳақиқий муҳаббатнинг уйғониши, танқидчи сўзи билан айтганда «икковлари ҳар жиҳатдан бир-бирларига муносиб», дейиш тўғри бўладими?

Насибанинг маънавиятига бир назар солайлик. Насиба баъзи хусусиятлари билан ҳақиқатан Жамилага эслатади. Жамила рўзғорда тadbиркор, баъмани адолатпарвар аёл қайночасини ҳурмат қилади. Бойбича келинининг дандилиги, мустақиллиги ҳамда боақллиги дан мамнун бўлиб, рўзғорга бошчиликни вақти келиб унга топширишни кўнглидан ўтказиб қўяди. Насиба билан қайночаси ораларида ҳам ана шундай ўзаро ҳурмат ва самимият мавжуд. Насиба кўп китоблар ўқиган маърифатли, одамларни тушунадиган, ҳатто улар маънавиятини, дунёқарашини тўғри баҳолай оладиган жувоп. Қайночасига масхараомуз муносабатда бўлган дангалчи Барот чолни ўхшатиб мулзам қилади. Қайночасининг руҳий синиқлигини у мансуб бўлган халқ руҳидан келиб чиқиб ҳаққоний баҳолайди. Насиба ўзи ўқиган китоблардаги севишган қахрамонлар ҳаёти, севишсига монанд, беғубор ва ҳар жиҳатдан ўзига муносиб ёрни қўмсайди. Қизнинг қуйидаги лирик ҳолати тасвирида унинг руҳий оламига хос хусусият ҳаққоний акс этган; «Насиба кўпдан ўзини ўзи тушушмай қолади. Мана шундай сокин сувга гамга ботиб қараб турар экан, бундан олам-олам роҳат олади. Сув унга аллаиарсаларни ҳикоя қилаётгандай туюлади. Қулоғига эса, жимжит сув шовиллаб эшитилади. Хаёли шу битта «шовиллаш» сўзини идрок этиш билан қалбида ғалаён туради. Тасавурида шовиллагап сирли ўрмонзорни кўради. Шунда юлдузлар ҳам чарақлаб кетади, ҳаво бузуқ, кўкни булут қоплаган бўлса ҳам унда юлдузларга тўла бўлиб кўринади осмон.

Сўнгра бу нарсалар орасида унинг севишлиси намоён бўлади; у аллақандай гўзал, чиройли. Таъсирчан, мард, тоғларни талқон қиладиган йигит! У ким? Мана, икки йилдирки, у шахс Уктам сиймосида аксини топган. Ук-

там... тўғри, Уктам унга кўп ҳам ўхшамайди. Лекин Насиба нима қилсин?» Турмушда севги идеалига эришолмаган Насиба ўз лирик-романтик туйғуларини Уктам қиёфасида тассавур этишга иштилаган ва унга яқинлашган. Бироқ, Уктам унинг севги идеалига муносибми? Асар бошида Уктамнинг Содиқ ва Мунира билан дастлабки учрашувида берган саволига эътибор қилинг: «Ака, мана сиз ораган одамисиз,— дейди Уктам Содиққа,— айтингчи, нима учун баъзи кишилар уйда хотини, боласи туриб, яна бошқаси билан юради?» Кўринадикки, Уктам ўзининг оиласи билан маънавий яқинликнинг йўқлиги сабабини, таъмиқланган оилавий турмуш билан ҳақиқий муҳаббатли турмушнинг фарқини тушуниб етмаган, ҳатто бу ҳақда жиддийроқ ўйлаб ҳам кўрмаган. Дарҳақиқат, Уктамни ҳозирги оилавий турмуш тўла қаноатландиради: «Иўқ, хотиним яхши»,— деб ўйлади Уктам машинага ўтиргач, менга меҳрибон! Боламини боқса, меҳмонимни кутса, уйимни чинидек тоза қилиб ўтирса. Яна ишласа!» Учрашувлар, танишувлар оқибатида Уктамда туйғу ва тушунчада дид-фаросатнинг етишмаслигини Насиба тобора аниқ сезади. Ҳатто, унинг маънавий саёз киши эканлини ошқора юзига айтади. Насиба ўзининг дангал бир саволидан ажабланиб Уктамга деди: «Сиз мени тушунамайсиз!— У Уктамга чақчайиб тиклади.— Сиз умрингизда ҳеч китоб ўқиганмисиз? Уқиган бўлсангиз ҳам уқмагансиз. Уктам ҳеч нарса тушуна олмади».

Ўз характерини тўла англаб етмаган киши бировларини тушуниши мумкин эмас, деган эди Лев Толстой.

Ниҳоят Уктамнинг киши қалбини тушуна олмайдиган дидсиз киши экани Насиба билан сўнгги учрашув лавҳасида айниқса, яққол намоён бўлади. Насиба юрагиндаги лирик туйғуларга ҳаминша бир туртки бўладиган табиат мўъжизаси — сув бўйида бугун бутунлай бошқа бир ҳолатда турибди. У иштилинлари сароб бўлиб чиққанидан, буниги устига муқаддас туйғуларни ҳақорат қилинаётганидан изтироб чекиб, ички бир тугён билан

ёниб, юрагини биров енгиллатини истаб, шовиллаган сууга мурожаат қилади:

— Уктам ака,— Насиба анҳорга тикилди,— энди мен бу ерда қандай яшайман?

— Тушуна олмадим.

— Бу ердан кетишим керак энди.

— Насиба, буни сира ўйламанг.

Уктам ўрнидан сапчиб турди. Насиба ҳам ўрнидан турди... Турди-ю, тагин анҳорга боқди. Уктамни ҳол-ҳайрон қолдириб:

— Хайр, анҳор!— деди. — Шовиллаган азиз сув! Мен энди кетаман бу юртдан. Жуда йироқларга кетаман. Уна кўришамизми, йўқми, ҳеч ким билмайди. Лекин мен сени сира-сира унута олмайман».

Насибанинг бу ҳолатидан Уктамнинг чиқарган хулосаси шу бўлди: «Уктам кўзларни киртайиб, аллақандай қўрқув билан унга боқиб турарди. «Худо ҳаққин, шу аёлнинг бир шариги етмайди», деб ўйлади».

Хуллас, Уктам билан Насиба туйғу ва тушунчада бир-бирларидан йироқ кишилардир. Шундай экан, нега улар бир-бирларига яқинлашиб қолганлар? Ораларидаги мупосабат севгимикан? Уктам Насиба билан учрашувга бориш олдидан қуйидагиларни ҳаслдан ўтказди: «Уктам аёлининг елкасини силади ва ҳайрат билан бир нарсани каниф этди: хотипи ҳаммавақт мана шунақа муте! Насибадаги эҳтиросли эмас. Ундай ёпиша қолмайди, ҳиссини қитиқламайди. Балки шунинг учун ҳам у билан ўзи орасидаги аллақачон узилиши керак бўлган риштани узмай келаётгандир». Уктамнинг бу сўзларига қараганда уни ўзига жалб этган нарса оқилона маънавий гўзаллик— севги эмас, Насибадаги аллақандай ҳиссий жозиба.

Ипҳоят, Уктам сув бўйидаги охириги хайрланув эпизодада Насиба билан ўз мулоқотларининг моҳиятини оддий кўнгил хуши, бир эрмак деб тушунганлигини беихтиёр ошкор этади. «Сиз билан ўтган мана шу дамлар,—

дейди Уктам унга,— ҳеч қачон ёдимдан чиқмайди. Сизга раҳмат! Сиз мендан ҳеч нарса талаб қилмадингиз». (Остини мен чиздим — О. Т.).

Аёлга ҳақиқий севги билан яқинлашган эркак охириги сўзларини унга айтишга журъат этармиди?! Бу сўзлар аёл туйғуларини масхаралаш экани Уктамнинг ҳаёлига ҳам келмайди.

Маълумки, аёл киши севги туйғуларини изҳорида чегараланган, таплаш имкониятидан маҳрум. Насиба, юқорида кўрганимиздек, ўз севги идеалини Уктам сиймосида тассавур этишга интилиб, унга яқинлашган эди. Насиба ораларидаги мупосабатлар севги даражасига кўтарила олмаганидан пировардида афсусланади. Уктам бемақсад саргузаштларга чек қўяйлик деб таклиф қилганида «Насиба Уктамга тикилди-ю, боши айланиб кетди: «Шу менинг севгилимми?» Насиба ораларидаги мупосабат узилган кунини ўзига ўзи дейди: «Айтмоқчи, унинг Уктамга бўлган муҳаббати — муҳаббатмиди?» Улар орасида маънавий яқинлик бўлмаганини, Насиба ўзига яқинлашганда қандайдир бегонасираб турганини Уктам ҳам тан олади. Сабоҳатнинг дафти маросимида Насиба Уктамда шундай таассурот қолдиради: «Менга бегонага қарагандай қаради-я? Ана шунда у бошқа нарсани кашф этди: Дарвоқе, у мени севармиди? Баъзан кимгадир айтиши керак бўлган гапни менга айтгандай бўлар эди».

Агар Насиба севги идеали орзусида Уктамга яқинлашган бўлса, Уктам эса, эҳтирослар гирдобига тушиб қолгандан пировардида афсусланади. Шофери Итолмаснинг ҳам ўзидаги юз ўнгирганидан жаҳли чиқиб, Уктам дейди: «Қайси гўрдаги ўшанга илашиб қолдим. Ўзим ахмоқ». Уктам учрашувлар сўнггида Насибанинг туйғуларини ҳақорат қилади, уни енгилтакликда, беқарорликда айблайди: «Чол пайқаб қолса нима деган одам бўламан. Мирзаражабнинг юз-хотири йўқми? Бу ахмоқ хотинга айтишим керак, ўзини тийсин», Уктамнинг бу сўзлари ҳарбий хизматдан қайтадиган қишлоқдошининг

юз-хотири ҳақида астойдил гамхўрлик эмас, балки со-
дир бўлган нопокликни хас-пўшлаш, сирни яшириш мақ-
садида айтилаётган мунофиқона сўзлардир.

Ўктам орани очиқ қилди. Лекин Насиба характери
унинг учун ҳамон жумбоқ бўлиб қолаверди. Шундан кей-
ин ҳам Ўктам Насибани ўз аршини билан ўлчаб, унинг
ҳақида ноҳақ фикрда бўлади. Мансабимга зиён стказа-
ди, деб хавфсирайди. Ғаламис Содиқ Насиба воқеасини
рўкач қилиб, мунофиқларча ҳужумга ўтганда Ўктам
ловдираб қолиб дейди: «Надаримга лаънат менинг!
Ўйламай сган огримай ўлади, дейдилар. Агар Насиба
номардлик қилса мен ҳам гапираман-да! Нима, мен унга
ваъда берибманми сени оламан, деб? Оиламни бузаман
деб?»

Кўряписизки, Ўктам мансаби, обрўсига зиён етишини
ўйлаб беҳуда талвасага тушяпти. Маълумки, донолар
ҳақиқий муҳаббатни ҳатто; худони ҳам, ўлимни ҳам
тан олмайдиган қудратли куч, деб таърифлайдилар. Ўк-
там Насибани севганида, унинг маънавий оламини ту-
шунганида, ҳатто, Содиқ каби ғаламислар ундан қурол
сифатида фойдаланмоқчи бўлганларида ҳам Насиба
бундай тубанликка йўл қўймайдиган танги аёл эканини
англаб етганида Содиқнинг сохта ҳамласига лаққа ту-
шиб, Насиба ҳақида шундай тубан фикрда бўлармиди?!
Шундай одамни «иродали, мард инсон» деб бўладими?!
Иккинчидан, қаҳрамоннинг сўзларидан маълумки, Ўктам
икки йил давомида Насибанинг тақдири ҳақида ўйлаш-
ни ҳаёлига ҳам келтирмай «нитим саргузашт»ларни да-
вом эттириб келган ва иложи бўлса бундан кейин ҳам
давом эттиравсарар эди. Насиба ўз эри билан севгисиз
ҳаётни аввал бахтсизлик деб билган бўлса, «саргузашт-
лар»дан сўнг виждонсизлик деб тушунади ва кетишга
қарор қилади. Ўктам эса, Насибанинг яна қишлоққа
қайтиб, Мирзаражаб билан ҳаётини давом эттиришини
маъқул кўради. Узининг бу қилмиши Насибани бахтсиз-
ликка, виждонсизлик ҳамда мунофиқликка маҳқум этиш

эканини Уктам тушунмайди ёки шундай ҳаётни унга раво кўради. Ҳақиқий муҳаббат эгаси ўз севгилисига нисбатан шундай фикрда бўлармиди? Шундай кишини «олижаноб инсон» деб аташ мумкинми? Уктамнинг бу қилмиши асло унинг маънавий юксаклигини кўрсатмайди.

Хуллас, Уктам билан Насиба «никковлари бир-бирларига ҳар жиҳатдан муносиб» эмас, балки бир-бирларидан йироқ, маънавий номуносиб кишилардир. Уктам учун Насиба «севги» ҳам эмас, «қувонч» ҳам эмас, «ташвиш» ҳам эмас, «бахт» ҳам эмас, «бахтсизлик» ҳам эмас. Насиба Уктам учун хотини Майрамгулга нисбатан ўзига кўпроқ жазм этадиган жозибалироқ аёл. Мақсадсиз интим муносабат эса, ўткинчи ҳис, кўнгил хуши, эрмакдир.

«Пировардида Уктам ҳам, Насиба ҳам, — деб ёзади У. Норматов, — қанча оғир бўлмасин, эл-юрт олдидagi бурч, масъулиятни деб, ўзларининг шахсий орзу истакларидан (?) воз кечадилар» («Гулистон» 1978, 1-сон, 29-бет).

Бурч жамият томонидан шахс олдига қўйиладиган маънавий-ахлоқий талаб ва мажбуриятлардир. Масъулият эса, шахснинг шу талабларга амал қилишидир. Дарҳақиқат, совет кишиси учун ижтимоий ҳамда онлавий бурч ҳаминша муқаддасдир. Бундан заррача четга чиқиш ахлоқсизлик томон тойиб кетиш демакдир.

Хўш, Насиба бу борада бурч ва масъулиятга амал қилдимикан? Насибанинг оилалик эркак билан интим алоқалар йўлига киришини ҳарбий хизматдаги эрига кўнгли йўқлиги баҳонаси билан ҳам асло оқлаб бўлмайди. Унинг бу хатти-ҳаракати оилавий бурчга хиёнатдан бошқа нарса эмас. Ахир, онлавий бурчининг муқаддаслиги, унга садоқат удуми қадимдан давом этиб келаётган умуминсоний ахлоқ принципларидан-ку! Лоақал, ўтган асрнинг граждани А. С. Пушкиннинг Татьянасини бир эсга олинг. Ҳаётда мавҳум идеал гирдобда юрган Онегин қиз севгисини вақтида қадр-

лай олмагани учун қаттиқ афсус ва надоматда Татьяна оёғига бош уриб келади. Аммо ғишт қолиндан кўчган, Татьяна онасининг кўз ёш билан қилган илтижоларига бўйсуниб, бошқа бировга турмушга чиққан эди. Татьянанинг қатъий, бироқ аламли сўзларига эътибор қилинг:

Бахтга очилганда ажойиб имкон
У шунча яқинда... Тақдирим аммо
Энди ҳал бўлгандир. Балки у замон
Ҳаракат қилганман ўйламай асло...
Эрга тегдим. Энди тиш қўйиш менн,
Тамом унутингиз, сўзим қатъий, чин,
Қалбингизда бордир — бу менга аён —
Ҳам ғурур, ҳам асл қувватли виждон,—
Мен сизни севаман (айёрлик нечун!)
Лекин мен ўзганинг ёримаи ортиқ,
Мен унга абадий қолурман содиқ.
(*Ойбек таржимаси*).

«Мана аёл кишига хос яхши хислатнинг чинакам ифтихори!— деб ёзади В. Г. Белинский Татьянанинг бу сўзларини шарҳлаб,— Лекин мен ўзгага берилганман, ўзимни бағишладим эмас, балки берилганман. Абадий содиқлик — кимга ва нимага? Бу садоқат туйғуни ва хотинлик латофатини хўрлайдиган муносабатларга бўлган садоқатдир. Чунки муҳаббат даму нафаси билан муқаддас муносабатларга айлантирилмаган баъзи муносабатлар ўта кетган даражада ахлоқсизликдир». (В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 467-бет).

А. С. Пушкин бу ўринда оилавий бурчин муқаддас биллиб, ҳаётда бир марта муяссар бўладиган ҳақиқий муҳаббат, шахсий бахтдан воз кечган рус аёлининг мустаҳкам иродасини хотин-қиз фазилатларидан бири сифатида улуғлапти.

Насиба ўтган асрнинг ахлоқ тушунчаларига амал қилиб, тақдирга тан берган Татьянадан ўртак олиши

мумкин эмас, дейишлари мумкин. Тўғри, Насиба ўз тақдирини ўзи яратишга, бахтли турмуш қуришга қодир ҳозирги замон ўзбек қизи. Лекин бу ҳол «севгида эркинлик», ўз тақдирини ўзи яратиш ниқоби остида умуминсоний ахлоқ нормаларининг соғлом жиҳатларидан воз кечишга асло ҳуқуқ бермайди.

Драматург М. Шатровнинг «Алвон яйловда кўк тулпорлар» деган пьесасида В. И. Ленин муҳаббат эркинлиги тўғрисида бундай фикр юритади: «Ҳар ҳолда бу — муҳаббатга жиддий қарашдан озодлик эмас. Муҳаббат эркинлиги деган сўз хотиннинг эрга хиёнат қилишга ҳаққи бор, деган сўз эмас. Аниқки, муҳаббат эркинлиги муҳаббат бобида моддий, маънавий жиҳатлари мўлжаллаб иш қилишдан озодлик, демакдир... Жамият хурфотларидан озодлик... Ота-оналарнинг зўрвоқлигидан озодлик... Қонун, суд ва полициянинг жабркор қишанларидан озодлик деган сўз бу». («Шарқ юлдузи», журнали, 1980, 8-сон, 127-бет). Бу драматургнинг персонаж нутқи учун атайлаб тўқилган сўзлари эмас, балки В. И. Лениннинг шу масалага оид ҳужжатли фикр-мулоҳазаларининг бадий публицистик ифодасидир.

Насиба ахлоқсизликка йўл қўймасдан, яъни оилавий бурчга хиёнат қилмасдан туриб ҳам Мирзаражаб уйини тарк этиши, ўз бахтини ўзи яратишга киришиши мумкин эди-ку! У ҳолда бу хатти-ҳаракат ижобий баҳоланишга сазовор бўлар эди. Насиба бу хуфя кирдикорлари қайпотаси Исоқ чолга ҳурматсизлик, виждонсизлик экани ҳақида баъзан ўйлайди, ўзини койган бўлади-ю, яна мақсадсиз попок қилмишини давом эттираверади. Шу ўрида яна Жамилани эсланг. Жувоннинг дадил исёнкор характери шундай таассурот қолдирдики, агар Дониёрга бўлган севгиси ҳаётини ижобий ўзгартишга олиб келмаса, у ўз эҳтиросларини вақтида тийиб, янтим саргузаинларга йўл қўймасданок бу йиғитдан ҳам мардонавор воз кечар ва ўзининг

маънавий юксаклигини яна бир бор кўрсатган бўлар эди. Дарҳақиқат, инсон ўз олдига қўйган аниқ мақсади ва бунга қатъий амал қилиши билан олижанобдир.

Ўктам-Насиба муносабатларини Ч. Айтматовнинг янги асари — «Асрга тенг бир кун» романи қаҳрамонлари — Едигей-Зарифа муносабатлари ойнасида кўздан кечирсак, моҳияти тағин ҳам равшанлашади. Саҳрода поезд йўлидаги кичик бекат назоратчиси Едигей бева жувон Зарифа қиёфасида хотин кишига хос юксак гўзалликни чуқур ҳис этади ва уни қаттиқ севиб қолади. Зарифа оилалик, бола-чақалик эркак билан ишқий дoston боши берк кўчага кириб қолишдан иборат эканини аниқ сезади. Едигей «икки ўт орасида» қолган инсон эди. Бу дoston Едигейнинг Зарифага етишуви билан тугаган тақдирда ҳам бир печа кишиларнинг бахтига раҳна солиши мумкин эди. Ойла бошлиги туҳматга учраб, бахтсизлик азобини кечирган Зарифа бировлар бахтсизлиги эвазига вужудга келадиган бахтдан юз ўгиради, Едигейга сездирмасдан номаълум томонга кўчиб кетади. Зарифа сиймосида муҳаббатда инсонпарварлик устун келади. Бу оқилона жасорат эди.

Нега Насиба ҳам Зарифа сингари оқилона йўл тутади, бу нопок саргузаштларга ўз вақтида чек қўя олмади? Бунинг сабаби шундаки, «кўп китоблар ўқиган» Насиба маърифатли жувон бўлса, Зарифа эри Абутолиб бошига тушган ташвиш ва қийинчиликларни баравар кечирган, турмуш тажрибасида тобланган ақлли аёл. Ҳар қандай ақллилик маърифатлилик бўлмаганидек, ҳар қандай маърифатлилик ҳам ақллилик деган сўз эмас. Маърифатлилик асосан китобий билим ва маълумотларга асосланса, ақллилик биринчи навбатда ҳаётий тажрибага асосланади. Насибанинг маърифатлилиги, ҳаётга, воқеа ва ҳодисаларга, айниқса, ҳиссий мулоқотларга лирик-романтик муносабатда бўлишга, ҳаётни бирмунча юзакни идрок этишга олиб келган. Насиба ўзининг Ўктамга ҳиссий мойиллиги туйғусига

маҳлиё бўлиб, бу туйғунинг қандай ҳосил бўлгани, ҳаётий моҳияти ва истиқболи, яъни қандай оқибатларга олиб бориши ҳақида жиддий ўйлаб кўрмайди. Бу эса, унинг умид-ишончларини боши берк кўчага олиб боради. Зотан, маданиятли жувон Насиба онлалик эркак билан, мулоқот боши берк кўчага кириш билан баравар экани ҳақида ҳеч бир ўйлаб кўрмадимикан? Дарвоқе, Насибанинг бу қилмишини ҳеч бир мақсадсиз хатти-ҳаракат дейиш тўғримики?

Насиба Уктам билан муносабатларидан нимадир умидвор эканини, унинг дили қандайдир худбиш мақсаддан ҳоли эмаслигини ўзи бир хатти-ҳаракати билан дафъатан ошкор этиб қўяди. Бу мақсадсиз муносабатларга чек қўййлик деб тақлиф қилган Уктамни Насиба «бсвафо» деб атайдди, уни «номардликда» айблайди. Бу Насибанинг аёл туйғуларини тушунмаган дидсиз бир эркакка жавоб сўзи бўлиб қолмай, шу билан бирга юраги тўрида яшириниб ётган алақандай умид учқушларининг сўнганидан аламзадалик ифодаси ҳам эди. Шундан кейин Уктамдан тамомил яуз ўгириб, бегонадай бўлиб кетиши ҳам шуни исботлайди. Демак, Насиба бошиқа бировларининг бахтсизлиги эвазига вужудга келадиган бахтга рози. Нақадар худбини шият!

Хуллас, Насиба Уктам билан алоқасининг узилишида ҳеч қандай бурч ёки масъулиятга амал қилган эмас.

Насиба билан интим муносабатларда бурч масаласида Уктамнинг гуноҳи янада огирроқ. Аввало, У. Норматовнинг шу ҳақдаги фикрига эътибор қилинг. У ёзади: Уктам «ўзининг эл-юрт, оила олдидagi бурчини, масъулиятини юксак қадрлайди». (Уша журнал, 1976, 11-сон, 27-бет) Қаҳрамоннинг асардаги хатти-ҳаракати билан юзаки таниш китобхон ҳам танқидчининг бу баҳосига асло қўшила олмайди.

Юқоридики мисол келтирганимиз пахта парваринидаги муносабат эпизодиди, шунингдек, бўлим бошлиғи

Раҳмонов тажриба учун экап жўяксиз пахта пайкалларини (боғдорчилик совхозида жўяксиз пахта экни тажрибасини ўтказини ҳам ажабланарли ҳолдир) кўздан кечириш жараёнида ва бошқа бир қалча шу каби эпизодлардан маълумки, Уктам бурч ва масъулиятни ҳам жуда тор — яъни хато қилиб қўйиб, жавобгарликка тортилмаслик, обрўга путур етказмаслик қабиллида тушунади. Шу тўғайли ҳар қапдай даднл янгликка чўчиб қарайди, умум схемадан чиқмасликка ҳаракат қилади. Бундай хусусият унинг, юқорида кўрганмиздек, интеллектуал донраси, яъни маърифий савиясининг чекланганлигидан ҳам далолат беради.

Уктам Насиба билан сўнгги учрашувда ораларидаги алоқани узиш ҳақида бўлиб ўтган суҳбатдан сўнг бундай мулоҳаза юритади: «Мен ўзи одам бўлмайман. Қимлигини унутиб қўяман... Совхоз директори! — у қўлини кўтариб қўйди. — Халқнинг оқсоқоли деган сўз бу! Мен ҳар жиҳатдан уларга ўрнак бўлишим керак». «Бошқа йиғитларга тўғри келар, балки. Лекин мени партия-ҳукумат «ўз нафсини ўйла» деб тарбиялаган эмас. Мен шу нарсани ўйласам ҳам ўзимни тийишим керак!»

Жуда ҳаққоний сўзлар. Лекин бу фикрларни изҳор этаётган шахснинг ўзи ҳаётда шу фикрларга амал қилдимикан? Ҳолбуки, Уктам-Насиба бир-бирларига «севги» изҳор эта бошлаган кезларда бу фикрлар Уктамнинг ҳаёлига ҳам келмаган эди. Орадан икки йил ўтиб, фиш қолишдан кўчган, оиллага хиёнат содир бўлгандан кейин қаҳрамоннинг бундай фикрларни айтиши худди ўз гуноҳини кечиниши тангридан илтижо қилаётган кишининг довлдирашига ўхшайди. Сўзловчининг ўзи амал қилмаган фикрлар мунофиқликдир.

Еки Уктам ўша кезларда шундай севги жазавасига йўлиққанки, ўзини бу йўлдан вақтида тийишининг иложи бўлмай қолганмикан? Уктамнинг Насиба билан муносабатларини У. Норматов қаҳрамоннинг «мурак-

каб вазиятга тушиб қолиши», деб атаган эди. Назаримда бу ўринда танқидчи Уктам Насибани қаттиқ севиб қолган, унга уйлана олмайди ҳам, ажралиши ҳам қийин, Насиба воқеаси Уктамга қўшимча ташвишлар ҳам келтириб чиқаради, демоқчи бўлса керак. Юқорида кўрганимиздек, Уктам билан Насиба ораларида ҳақиқий муҳаббат бўлмаган. Уктам истаган пайтда ўз ҳисларини тийиб, Насибадан ажралиб кета олиши мумкин эди. Пировардида икки йил ўтгач шундай қилди. Иккинчидан, муттаҳам Содиқнинг Насиба воқеасидан шахсий манфаатдор бўлиб қолишга интилиши ҳам Уктам учун бир муддатлик беҳуда ташвишдан бошқа ҳеч қандай мураккаб вазият вужудга келтирган эмас.

Ижтимоий ҳамда оилавий бурч коммунист раҳбар шахс учун оддий тушунчагина эмас, ҳаётини ва фаолиятининг бутун йўналишини нурафшон этувчи ҳақиқий маслак. Эл-юрт, қишлоқ аҳли ҳурмат ва муҳаббати раҳбар фаолиятининг муваффақиятини таъминловчи асосий омиллардан биридир. Эл ихлоси қайтган раҳбарнинг этагидан тутмайди. Пировардида бундай раҳбар оммага етакчилик ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

В. И. Ленин Қлара Цеткин билан қилган суҳбатида интим ҳис-туйғуларда беқарорлик, ўзини тута билмаслик актив ижтимоий фаолият кишига номуносиб, умуман, коммунистик хислатларга ёт хусусиятлар, деб таъкидлайди. Қлара Цеткиннинг хотирлашича, В. И. Ленин бундай дейди: «Мен ўзларининг ишқ-муҳаббат ишларини снѐсатга аралаштириб юборадиган хотинларнинг ҳам, дуч келган хотинга эргашадиган ва ҳар бир дўндиқчанинг сиртмоғига илинаверадиган эркекларнинг ҳам курашда ишончли ва сабатли бўлишларига ишонмайман». (В. И. Ленин. Коммунистик ахлоқ тўғрисида. Тошкент, 1966, 279-бет).

Уктам ана шуларни ўйлаб, яъни бурч ва масъулиятга амал қилиб, ўз ҳиссиѐтини вақтида тия олганида

унинг бу хатти-ҳаракатини «маънавий юксаклик» деб аташ мумкин бўлар эди. Ҳолбуки, оилага, қолаверса, ижтимоий бурчга, ҳарбий хизматдаги ёш йигит Мирза-ражабнинг оилавий орзу ниятларига хиёнат содир бўлгандан кейин Уктам қишлоқдаги ўз обрў эътиборига, мансабига зиён стишидан ҳадиксираб, Насиба билан алоқани узади.

Хуллас, Уктам Насибага муносабатларида бурчга амал қилган эмас. Унинг бу хатти-ҳаракатини маънавий беқарорлик дейиш камлик қилади. Бу — маънавий тубанлик, бузуқликдир.

Уктам-Насиба муносабатларини тасвирини У. Йорматов асардаги «энг ёрқин, нафис саҳифалардан бири», деб мақтайди. Ўз соҳасидан узоқ қишлоқ хўжалиги масалаларни тасвирида юзакилик ва чалкашликка йўл қўйган ёзувчи Уктам-Насиба саргузаштларини ҳақиқатан мароқ билан тасвирлайди. Насиба-Уктам муносабатлари ҳам сиртдан Ч. Айтматов асарларидаги эпизодларга ўхшаб кетади. Ч. Айтматов Танабой-Бибижон, Жамила-Дониёр муносабатлари тасвиридан юксак олижаноб гоини нфодалашда санъаткорона фойдаланганлигини юқорида кўриб ўтган эдик. Маълумки, Ч. Айтматовдан сабоқ олмоқ унга сиртдан ўхшашма эпизодлар чизишдан иборат эмас, балки чуқур фалсафий тағзаминга эга воқсаларни бадний кашф этишидир. Хўш, тақдирини завқлантирган Уктам-Насиба саргузаштларининг мароқли тасвиридан кузатилган мақсад нима? Юрак амри, кўнгил хоҳиши ҳар қандай бурчдан устун туради, эҳтиросли интим алоқа муҳаббатсиз оилавий ҳаётдан афзалдир, деган гоини одамлар онинга сингдиришми?! «Чиройли нарса соф бўлишни керак. Одамларнинг туйғуси билан ўйнашнинг гуноҳ» дейди Лсқад Мухтор «Чинор» романининг эътиборли қаҳрамонларидан бири. Бадний адабиёт юксак ижтимоий, олижаноб инсоний идеалларга хизмат қилишга даъват этилганлигини унутмаслигимиз керак.

МАЪНО, РАНГ, ТУЙГУ

Поэзия қалбга яқин гоят позик ҳамда қудратли кучдир. Позиклик ва қудратлилик — бир-бирига зиддиятли бу икки тушунчани айни бир вақтда ўзида табиий мужассамлаштирган поэзиянинг сеҳрли кучи улкан ижтимоий мазмунини юксак нафосат ва назокат билан жозибали ифодалашидадир. Партия белгилаган улугвор вазифаларини амалга ошираётган халқимизнинг юксак диди ва кайфиятига айни мувофиқ асарлар яратинида шоирларимиз ранг-баранг усул ва бетакрор рангини бўёқлардан фойдаланмоқдалар. Актив гражданилик руҳи ҳозирги ўзбек поэзиясининг ҳам бош хусусияти бўлиб, бу энг аввало сиёсий лирикада ёрқин намойиш бўлмоқда. Халқ ҳаётига актив араланиши, долзарб ижтимоий вазифаларга жанговар сафарбарлик сиёсий лириканинг туб моҳиятини ташкил этади. Даврнинг қайноқ нафасини чуқур ҳис этган, жанговар гражданилик руҳи билан ёнган шоиргина бу жанрда таъсирчан асарлар ярата олади.

Поэзиянинг даврга таъсир кўрсатиб ундан бирмунча илгарироқ қадам ташламоғи учун давр муаммоларини поэзия муаммоларига айланмоғи лозим. Шу нуқтан назардан етмишинчи йиллар поэзиясини кўздан кечирганимизда Рамз Бобожоннинг СССР Давлат мукофотига сазовор бўлган «Обиҳаёт» дostonи чуқур ижтимоий мазмуни, замонавий руҳи ва актив гражданилик нафоси билан алоҳида ажралиб туради. «Обиҳаёт» Ур-

та Оснѐ меҳнаткашлари, жумладан, ўзбек халқининг сув учун кураши ҳақида, замоннинг эпг долзарб муаммолари ҳақида ёзилган мажозий образли, сермаъно дostonдир.

«Обиҳаёт» дostonининг сюжети негизда Чоржўй шаҳрида юз берган сув тошқини ва шаҳар аҳолисига умумхалқ ёрдами воқеаси туради. Лекин бу воқеа халқ ҳаёти ва курашининг катта муаммолари ҳақида драматик баҳс юритиш учун бир ҳаётий туртки бўлиб хизмат қилади. Табиат стихиясига қарши кураш воқеасининг поэтик талқини асов табиатни халқ иродасига бўйсундириш учун, сув учун, демак янги бойлик яратиш, пахтачиликнинг истиқболи учун кураш рамзига, халқ жасорати ва фидойилиги рамзига айланади.

Дostonда муваффақиятли қўлланган патетик услуб, оригинал рангини ва ҳиссий бўёқлар ҳаёт муаммоларининг поэтик пафос даражасига кўтаришга имкон берган. Аникроги, давр муаммолари шоир кечинмаларига, бшобарини поэзия ҳодисасига айланган. «Обиҳаёт»даги поэтик умумлаштиришнинг ўзига хослиги шундаки, асарда эпикликка несбатаи лирик-фалсафийлик устуи. Шоир китобхон назарини воқеа тафсилотига эмас, ундаи олган ҳаётий, фалсафий таассуротларга, у ҳақдаги баҳо ва ҳукмларга, мулоҳазаларга жалб этади.

Ассоциатив сюжет йўналишига эга бўлган бундай дostonда ҳаётий типик фактлар ва уларни поэтик идрок этиш муҳим роль ўйнайди. Шоирнинг ҳаётий таассуротлари ва интеллектуал тафаккури қанча бой бўлса, фактларининг поэтик талқини шунчалик чуқур ва бўёқдор бўлади. Оригинал табиҳеҳлар билан янгидан кашф этилган жонли образларга айлантирилган фикр «Обиҳаёт» дostonининг бош қаҳрамонидир. Аникроги, дostonнинг поэзияси фикр поэзиясидан иборатдир. Маълумки, фикрнинг жонли образларга айлантириш мураккаб ижодий жараён. «Обиҳаёт»да шоирнинг ба-

дний тафаккури оддий ташбеҳлардангина иборат бўлиб қолмай, йирик фикрний муқояса ва мажозлар орқали катта мазмунни мужассамлаштирган жонли рамзларга айланади. Достондаги Аму, Сув, Ер, Муз каби образлар ана шундай хусусиятга эгадирлар. Бебоши Аму сувини ипсон жиловлайди, унинг табиат ва халққа келтирган зарарлари — жинойтлари учун суд қилиб, чанқоқ ерларга, саҳрога ҳайдашга қарор қиладилар.

Сув ўзбек халқининг миллий характериини ифодалашда тираи маъноли бадний восита бўлиб хизмат қилган. Сув учун кураш ва бу борадаги муваффақиятларнинг поэтик талқини орқали меҳнаткаш халқ қаҳрамонлиги образи яратилган.

«Обиҳаёт»да классик адабиётдаги сув учун кураш мотивларининг акс-садосини, Вл. Маяковский ва Гафур Гуломнинг, бошқа ҳозирги замон совет шоирлари (масалан, таланти совет шоири Игорь Исаев)нинг ижодий таъсирини сезиш мумкин. Рамз Бобожон бутун поэтик ижодининг синтези сифатида пайдо бўлган мазкур достон шоирини шеърхонлар назарида янгидан кашф этгандай таассурот қолдиради.

Умуминсоний гоя ва тушунчаларни баднийлаштиришда Рамз Бобожон асосан мажозий-публицистик шеърый бўёқлардан фойдаланган бўлса, Абдулла Орипов рамзий маънони реалистик шартли поэтик тасвир орқали конкрет ифодалашга ҳаракат қилади. Унинг «Бир тапшишим ҳақида баллада» асари шундай хусусиятга эгадир. Жўшқин ва таъсирчан мисраларда чизилган рамзий-реалистик лавҳада шоир ҳақиқат ва ноҳақлик ҳақида муҳокама юритади. Ҳақиқатнинг ноҳақликка қарши кураши оғир ва машаққатли экани, ҳақиқат кўп ҳолларда ноҳақлик панасида кўрипмай қолаётганлиги адолатпарвар рамзий бир киши тимсолида мужассамлаштирилади. Шеърда шоирнинг пияти адолатни ҳимоя қилиш, ноҳақликни қоралаш экани ўз-ўзидан аён. Шу

олижаноб ният шеърда тўла очилганми?— деган савол туғилади.

Ҳақиқатнинг рамзий образи шоирнинг ёшлигида кўз ўнгида бир марта, сўнг тушида бир марта кўриниб гойиб бўлади. Ҳақиқат — одам лирик қаҳроман билан тез-тез учраша олмаётганлигига сабаб қилиб иши кўплигини, яъни ноҳақликка қарши кураш билан банд эканлигини айтади.

Ҳақиқатнинг қадди дол эканини, ноҳақлик томонидан баъзан бўғиб қўйилаётганлигини ҳаққоний кўрсатиб беришнинг ўзи ҳам поэтик жасоратдир. Жасорат — бу курашчанлик демакдир. Бироқ шу ҳақиқатни поэтик кашф этиш билангина чегараланиш етарли эмас, албатта.

Шеърда ҳақиқатнинг одамлардан йироқлашиб кетганлиги ҳодисасидан кўра ҳам лирик қаҳрамоннинг ҳақиқат ва ноҳақлик курашига нисбатан муносабати бирмунча эътироз туғдиради. Лирик қаҳрамон улғайиши жараёнида бир неча бор ҳақиқат ва ноҳақликка рўбарў келади: ноҳақлик қаршида ожизлик, ҳайратланиш, ўзганинг кўмагига умид боғлаш, ҳақиқат тимсолидаги инсонни қўмсаш, уни кўролмаслигига тамомила ишонч ҳосил қилгач, афсусланиш — лирик қаҳрамоннинг шеърда ифодаланган туйғу ва кечинмалар оқими ана шундай. Бундай тасвирлар лирик қаҳрамоннинг маънавий эволюциясини акс эттириши жиҳатдан ўринлидир. Бироқ лирик қаҳрамон улғайгандан кейинги даврда ҳам шундай тушунча ва тасаввурлар билан яшаётгандай таассурот қолдиради.

Биламан ёшлик ҳам кетди бетакрор
Барн ўтиб кетди бир туш мисоли,
Эслайман гоҳ маҳзун, гоҳида қувноқ,
Фақат ўша сиймо, унинг хаёли
Менинг шууримга ўрнашди мутлоқ.
Дунё ишларига бўлиб юзма-юз,
Гоҳо келолмасам ўзим-ўзимга,

Унинг дийдорини қумсайман ҳануз.
Қўринсайди дейман бир зум кўзимга.
Балки кўришмакка энди фурсат йўқ,
Балки кута бериб ўзим ҳам толдим
Ва лекин дунёда у зотнинг аниқ
Иши кўплигига ишониб қолдим.
Балки келмагайман энди рўбарў,
Лекин у йўлимни ёритган чароқ!

Шоирнинг бу мисраларда ифодаланган қутлуг пияти ҳам таҳсинга сазовордир. Бироқ ҳозирги замон илгор кишиси учун ўз ҳаёти ва фаолияти йўлини ҳақиқатнинг чароғи билан ёритиб, ҳақиқатни даструламал қилиб, бу принципдан заррача ҳам четга чиқмай олга босишнинг ўзи кифоя қилмайди, албатта. Бас, лирик қаҳрамон туйғуларни тасвирида муҳим бир хусусият етишмаяпти. Нарсаларнинг ҳақиқатда қандай бўлиши кераклигини, уни қандай қилиб яхши томонга ўзгартириш мумкинлигини билиш кишининг донолиги ва гениаллигини кўрсатади. Маълумки, ҳаёт қарама-қаршиликлар курашидан иборат. Баллададаги мажозий тасвир усулини ҳисобга олган ҳолда шуни айтиш керакки, ҳақиқат олижаноб одамлардан йироқда эмас, уларнинг ўзида, характерида, фаолиятида мавжуд бўлиб, ноҳақлик билан кескин кураш давом этади.

Шеърхон лирик қаҳрамоннинг, улғайгандан кейинги даврда бўлса-да, ҳақиқат билан ноҳақлик курашидан четда турмаслигини, «ўша мўътабар зотнинг» ўзи ташриф буюришини зориқиб кутиб ўлтирмасдан уни излашини, имкониёти борича намоён этишга ҳаракат қилишини, ноҳақликнинг қўли устун келган ўринларда («дунёда у зотнинг иши кўплигига ишониб қолдим, эслиман қомати бир оз дол эди») ҳақиқат курашига ёрдам беришга журъат этишини истайди. Шеърхон, ҳаёт ҳақиқатини ростгўйлик билан бадий ифодалашни талаб қиляпти. Бу ерда гап ёш замондош вакили лирик қаҳра-

моннинг курашчанлиги ҳақида боряптики, бусиз ҳаёт ҳақиқати тўла ифодаланган, деб ҳисоблаш қийин.

Маълумки, курашчанлик, жанговарлик меҳнаткаш халқ руҳига хос типик хусусиятлардан бўлиб, халқнинг кўз-қулоғи, ақли, овози бўлган шоир халққа хос бу типик хислатни янада кучлироқ, чуқурроқ ифодалашга даъват этилган. Курашчанлик руҳининг поэзияда ифодаланиши эса, хилма-хил кўринишларга эга.

Абдулланинг шеърятда зиддиятли руҳият тасвирига мойиллиги, янглишмасам, тапқидчиликда қайд этиб ўтилган эди. Маълумки, коллизияли руҳий тасвир ҳаммавақт икки қутбга эга бўлади. Нур ва соя кураши тасвирларида меъёрни тўғри белгилаш ҳаёт ҳақиқатининг ростгўйлик билан ифодаланиши гаровидир. Актив курашчанлик каби ёрқин маънавий сифатларнинг таланти мунаққид Иброҳим Гафуров сўзи билан айтганда, Абдуллага хос «ёшиқ эҳтирос» билан поэтиклаштирилиши замондошимизда юксак граждалик туйғусини тарбиялашда муҳимдир.

Дарҳақиқат, шеър шундай бир поэтик санъатки, унда ёшиқ эҳтироссиз, ҳаққонийликсиз маъно тераплиги бўлиши мумкин эмас. Шоир қалбининг ҳарорати ичдан ёришиб турган шеърлар поэзия мухлислари учун ҳақиқий бахтир. Кейинги йилларда «сокин лирика» деб юритилаётган шеърятда Саида Зуннупова, Ҳалима Худойбердисва, Ойдин Ҳожиева, Эйтибор Охупова, Гулчеҳра Нуруллаева ва бошқаларнинг лирикаси алоҳида диққатга сазовор. Саида Зуннупованинг лирик қаҳрамони ҳам коллизияли ўйларга мойил. Унинг шеърлари ҳаётний ҳаққонийлиги, самимийлиги, нафосати билан жозибали. Шоира ўйлари қуруқ муҳокама, китобий фалсафа эмас, поэтик умумлашган ҳаётний кечинмалар туғенидир. «Проза илғай олмайдиған» туйғуларни шоирона ёшиқ дард билан ифодалайдики, бу мисраларга ўзига хос терапик, ҳаққонийлик бахш этади. Қуйидаги мисралар образлиги билан эмас, ҳаётний ва самимийлиги билан қалбларга яқин:

Одамлик изладим душманимдан ҳам,
 Дўст қийналса жоним типирчилади.
 Шуларни ўйлайман: ўйларим чексиз —
 Яхшилик, ёмолик, ўлим ва ҳаёт.
 Бировга бемаврид келган қазою,
 Бировга текинга берилган қанот,
 Майинлик, теранлик, ваҳшийлик, тундлик,
 Таъни кир қилгувчи хурофотгача —
 Уйлайман, қалбимдан ўтади бари,
 Гоҳи эркалатиб, гоҳ жароҳатлаб.
 Тезроқ чекинсайди тубанлик нари,
 Эзгулик ўтмаса ҳеч кимни ҳатлаб.

Бу мисраларда ҳаётдаги камчиликларга нисбатан актив граждалик, курашчанлик руҳи мужассамлашган.

Улуғ давримиз шарофати туфайли поэзиямизда шеърӣ қаламкашлар тез-тез пайдо бўлиб турибди. Бу қувончли ҳол. Бироқ, ана шу қаламкашларнинг баъзилари ижодида яхши шеърлардан кўра нурсиз, совуқ шеърӣ мисралар кўпроқ учрамоқда. Бундай шеърлар чинакам ҳаётӣ таассуротлар асосида эмас, енгил-елпи мушоҳадалар таъсирида ёзилади. Бундай хом мисраларнинг муаллифи шеърӣ техникадан хабари бор: муайян маъно асосида вази, қофия яратади, бироқ улар ижтимоӣ маъно, оригинал образ ва эҳтироснинг ўзаро яхлитлашувидан ҳосил бўладиган поэтик пафосдан маҳрум. Николай Асев уларни киноя билан «тажрибали шеърлар» деб атайдӣ. Фикримизни конкрет фактлар таҳлили билан асослашга ҳаракат қиламиз. Тўлқин Имомхўжасвнинг бир қанча шеърлари менда ана шундай похуш таассурот қолдирди. «Сукупат дақиқаси» деган серқатор шеърӣ Тошкентнинг В. И. Ленин майдонидаги номаълум солдат ёдгорлигига бағишланган. Аввало шуни айтиш керакки, қаҳрамонлар хиёбонида гранит мармар, солдат каскаси белгиси, мангу аланга воситалари ҳамда «Исминг сенинг ноаниқ, мардлигинг мангу

ёниқ» деб битилган шеърӣ мисралар орқали рассом, шоир ва архитекторлар Улуғ Ватан урушида қаҳрамонларча ҳалок бўлганлар руҳини абадийлаштирувчи конкрет образ — рамзий ёдгорлик яратганлар. Дафн этилган солдатнинг номаълумлиги бу ёдгорлик образи замиридаги рамзий умумлашма маънони тағин ҳам чуқурлаштирган.

Хўш, шоир ўз шеърисида ана шу рамзий образга қандай поэтик янгилик бахш эта олган, деган савол тугилди. Шоир шеърда ёдгорлик халқнинг зиёратгоҳига айланган, урушда бирор кишидан жудо бўлганлар, янги келин-куёвлар бу ерга келиб, бир дақиқа сукутга чўмишлари, ҳар оила бу ерда гўё ўз кишиси дафн этилгандай «янгидан аза очиши» ҳақида сўзлайди. Бу маълумотлар қаҳрамонлар хиёбонидаги образга бирор янгилик қўша олмаслиги ўз-ўзидан аён. Шоир шеърга асос бўлган ҳодисанинг ички моҳиятини янгидан ёрқин очадиган бирор оригинал образ тона олмагач, дидактикага ўтади, умумга аён фикрни таъкидлаш билан чегараланади.

Улар жонин тикканлар бугунги ҳаёт учун,
Ловиллагин, эй олов! Умрбод буида балқин!
Шулар кўрсатган халқим жасоратин ва кучин!
Юртдаги ҳар оила кимишидир шу жойга
Гўё дафн этгану аза очар янгидан...
Назаримда бу ерга дафн қилинган гўё
Жангаро Ватан дея бевақт ўлган ҳар солдат.

Қирқ мисрадан ортиқ шеърдан келтирилган бу сатрларнинг ўз ичида маъно қайтариғи ҳақида гапирмаганимизда ҳам, шоирнинг энг зарур сўзларни ҳам поэтик ҳис этишга ожизлик қилганлигини қайд этиш керак. Урушда қаҳрамонларча ҳалок бўлганларни «бевақт ўлганлар» деб сифатлаш ёки ҳар оиланинг бу ерга келиб гўё «янгидан аза очиши» сатрлари қаҳрамонларнинг ўлмас руҳига тикланган ажойиб образли ёд-

горликдан ҳар бир кишида беихтиёр пайдо бўладиган қонуний фахрланиш туйғусига зиддир. Шеър муаллифи ҳатто, «аланга» сўзининг рамзий-романтик маъносини ҳам ҳис этмасдан унга «ловиллагин, эй олов!» деб хитоб қилади.

Т. Имомхўжаевнинг «Дўстларим ва мен», «Меҳр» деган шеърлари ҳам шундай янги маъно ва образликдан маҳрумдир. «Меҳр» шеърида шундай мисралар бор:

Бир интилиш бўлса одамда,
Ҳаёт ширин бўлур оламда.
Омад келур ҳар бир қадамда.

Шундай оддий фикрни қуруқ таъкидлаш учун қофиядош мисралар тузиш зарурмикан?— деган саволимга: «Бир вақтлар шоирлик тушовига илиниб қолган киши аҳён-аҳёнда ўзини кўрсатиб туриши керак-да», деб жавоб берди мунаққид ҳамроҳим.

Совет адабиёти ва санъатида Улуғ Ватан урушида ҳалок бўлганлар хотирасига бағишланган қатор асарлар яратилди ва яратилмоқда. Бироқ, ҳар бир ижодкор бу муқаддас мавзуда ўз поэтик кашфиётини машаққатли меҳнат ва дардли изланиш натижасида яратади. Машҳур тажрибали шоир ҳамда ёш ижодкор асарларидан иккита мисол келтириб ўтмоқчиман. Новгородлик ёш шоир Анатолий Бухвалов «Мангу аланга ёнида»¹ деб аталган кичик шеърида ёдгорликни қуйидагича оригинал манзарали тасаввур этади: эрталабдан гулхан атрофида чордана қуриб ўлтирган солдатлар «Тревога!» сигналидан ўқдай отилиб туриб, сутдай ойдни кеча ичра сингиб кетгану аланга улардан мангу хотира бўлиб қолган.

Расул Ҳамзатовнинг «Турналар» шеърида ҳам шу мавзу талқин этилган. Шоир Ватан озодлиги учун

¹ «Литературная Россия», 1977 йил 1 апрель.

курашда ҳалок бўлганларнинг эл дилида мангу бар-ҳаётлилиги ғоясини ўзига хос янгидан кашф этади. Ҳалок бўлган солдатларни йил фаслларининг алмашуви-дан, ҳаётнинг янгиланишидан дарак берувчи турналар-га қиёс қилади. Уруш майдонларида ҳалок бўлганлар, дейди шоир, менинг назаримда, ерга кўмилган эмас, улар оппоқ турналарга айланиб осмонда учиб юрибди-лар, вақти-вақти билан кимларнингдир номларини ай-тиб овоз чиқарадилар. Шоир вақти келиб ўзининг ҳам шу оқ турналар сафига бориб қўшилишини орзу қила-ди. Чунки бундай ўлим мангуликдир, бундай мангулик эса муқаддас ва шарафлидир!

«Бедарак йўқолганлар» фильмига ёзилган бу қўшиқ тексти орқали биз қаҳрамонларнинг эл дилида ман-гулиги ғоясини муқаддас эзгулик сифатида ажиб бир ифтихор туйғуси билан чуқур ҳис этамиз.

Кўрпнадики, қўшиқ олдий шеърга нисбатан ҳам маъ-но янгиллиги, ҳамда нафис ҳиссиёт ва образлиликни та-лаб этадиган мураккаб жанрдир. Қўшиқчи — шоир халқ турмуши ва психологиясининг энг нозик жиҳат-ларини латиф бир интуиция билан пайқаб олиши, ра-вон ва жўшқин мисраларда образли акс эттириши ло-зим. Туроб Тўла бу нозик санъатни пухта эгаллаган шоирдир. Унинг қатор қўшиқлари бунини тасдиқлайди. Бироқ, баъзи шеър ёзувчи қаламкашлар қўшиқ жанри-нинг ўзига хос бу мураккаб табиатини етарли ҳис этмас-дан қўлга қалам оладилар. Улар, назаримда, қўшиқ текстининг музика орқали қайта суратланишини на-зарда тутиб, уни ярим хомашё материал, деб ўйласа-лар керак. Қатор қўшиқ текестлари шундай похуш таассурот қолдиради. Масалан, Ямин Қурбоновнинг «Тошкент оқшоми»да «Янги қўшиқлар» рубрикасида бо-силган бир гуруҳ шеърлари ҳақида, уларнинг танқидга бардошли эмаслигидан қатъий назар, қўшиқчилигимиз-га фойдали бўлар, деган умидда айрим мулоҳазалар билдирмоқчиман. Аввало бу шеърлар бошдан-оёқ сийқа

маъно, пурсиз, ҳиссиз мисралар тизмасидан иборат эканини таъкидламоқчиман. Бу ҳол дастлаб ҳар бир қўшиқда ифодаланиши мумкин бўлган фикр-муддаонинг поаниқлигида кўрилади. Муаллиф умуман меҳнатни, меҳмондўстликни, аёллар — лола яноқларини, чегарачи посбонни, дала жамолини «мадҳ» этмоқчи бўлади. Умумий мавзуларда ҳам қўшиқ яратиш мумкин, албатта. Бироқ қўшиқчи шу умумий мавзу муносабати билан шеърда айтилмоқчи бўлган фикр-ғояни, муддаони аниқ белгилаб олиш, уни конкретлаштирувчи поэтик воситалар излаш ўрнига умумий ваъзхонлик, қуруқ таъриф-тавсифга берилади. Натижада янги маъно ва оригинал образлар ўрнини «дил ҳарорати» «офтобий зиё», «чеҳраларнинг гулдек кулгани», «фазилат дарёси», «ҳаёингиз гўзалликнинг дарёси», «орзуим қуши», «шодликка тош отган ғам», «тошдек бошимнинг мағзи зиёдан», «тошлар зиё таратади йўлимда», «назокату ҳаё гулшани», «сувлари-е сайроқи» каби чучмал ташбеҳ ва тафсифлардан яралган мисралар эгаллайди.

«Марҳабо» шеърда меҳмонларни кутиб олаётган мезбон хурсандлигини бундай баён қилади:

Сиз билан, эй азиз шинавандалар,
Қалбим жилғалари дарёланади.
Сиз билан чеҳрамда ўйнаб хандалар,
Орзуим қуш каби ҳаволанади.

«Қафтимдасан» (?) шеърда ошиқ ўз ёрига бундай меҳрибонлик кўрсатади:

Қайғулар қарғаси қўнса бошингга,
Қарчиғай мисоли қувгайман, гул юз!
Мусоффо ҳаводек ҳар бир мақолнинг (аламинг
демоқчидир — О. Т.)

Умрим гулшанига обиҳаётдир.
Ёришган тонг каби нафис хаёлинг
Орзуим қушига толмас қанотдир.

Мазкур мисоллардаги маънони қўшиқ тингловчи бечоранинг музика пардалари орасидан англаб олишини шеър автори тасаввур эта олармикан?!

Шоир далаларимиз жамолини бундай «поэтик» ид-рок этади:

Далалар, воҳ, на хуш соз,
Кийган каби гул либос.
Деҳқонларни қаранг-а,
Бир-биридан дилнавоз...

«Постингда ҳушёр тур» шеърیدا шоир чегарачига бундай «антиқа» фикрларни уқтиради:

Бўлсин десанг осмон мусаффо,
Бўлсин десанг дарё бегубор,
Кулсин десанг мамлакат аро
Кўнгилларда яллаю гулёр,
Постингда сен тур ҳушёр, ҳушёр!

Юзакилик ва дидсизлиkning яққол памушаси бўлган бу мисоллар мустасно эмас, еттита қўшиқнинг умумий гоаяний-бадний савиясини кўрсатувчи типик мисралардир.

Хуллас, маъносизлик, предметсизлик, мавҳумлик, сийқалик қўшиқчилигимизда маддага айланган иллатдир. Бу иллатни ситиб чиқармасдан қўшиқ маданиятини кўтариш мумкин эмас.

Ниҳоят, бу ўринда буюк Навоийнинг қуйидаги фикрлари айни муддаодир. Навоий сийқа маъно, совуқ муҳокамадан иборат шеърларнинг бетаъсирлиги ва беқадрлигини алоҳида таъкидлайди: «Сўзнинг шеър лаззатидан ҳарорати бўлмаса, шеърнинг ишқ ҳароратидан куйдириши бўлмаса, ундай сўз билан шеърни ёруғсиз шам бил ва бошлиқсиз тўда гумон қил».

Шеър инсон маънавияти, қалб гўзаллигининг сеҳрли ифодасидир. Ҳақиқий шеърни ўқиган замондошимиз ўзини янада мусаффороқ, юксакроқ ҳис этади.

1977

ТИП — МУАММО — ХАРАКТЕР

Бадий адабиёт, Белинский сўзи билан айтганда, «ҳаёт ҳақиқатини бевосита мушоҳада этиш ёки образлар орқали фикрлашдир»¹. Образлар орқали фикрлаш — умумлаштириш ва индивидуаллаштиришнинг ўзаро табиий бирикуви, бошқача қилиб айтганда, ҳаётнинг конкрет манзараларини чизиш, киши образлари — персонажлар, характерлар, типлар яратиш демакдир. Характер асарда муайян ғоявий муддао асосида ҳар тарафлама кенг ва тўла тасвирланган киши образидир. Характер моҳиятининг янада чуқурлашуви типик характерни вужудга келтиради. «Ҳар қандай характер ҳам тип эмас. Тип моҳият-эътибори билан типик характердир, бу характернинг юксак кўрinishи катта бадий умумлашмадир»². Тип муайян тоифага хос муҳим хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган мукамал адабий образ, бадий ёрқин ва тўла тасвирланган характердир.

Маълумки, бадий публицистикада бадий адабиёт арсеналидаги воситалардан ўрни билан фойдаланилади. Бадий публицистика ҳам адабиёт сингари ҳаётнинг типик жиҳатларини акс эттиради, бадий умумлаштириш усулларидан фойдаланади. Бир қанча адрессиз очерклар, бадий публицистик мақолаларни шундай умумлашти-

¹ Русские писатели о литературном труде, Т. 1, Ленинград, 1954, стр. 518.

² Л. И. Тимофеев, Основы теории литературы, М., 1971, стр. 68.

ришнинг намунаси сифатида кўрсатиш мумкин. Хуж-
жатлиликка асосланган, яъни конкрет шахс, муайян
ҳодисани ўз объекти қилиб олган бадний публицистикада
ҳаётнинг ўз-ўзидан типик жиҳатларини ифодалаш муҳим
ўрин тутати. Бадний публицистика, жумладан, очерк
муайян типик факт, ҳодиса, киши характерининг сиёсий,
ижтимоий моҳиятини чуқур ва ёрқин очишга алоҳида
эътибор қилади. Пировардида моҳияти ёрқин очилган
ҳодиса, киши характери муайян давр, муҳитнинг, тоифа
ёки синфнинг, коллектив ёки халқнинг типик вакили сифатида
намоён бўлади. Публицистикада коллектив ёки
шахснинг типик моҳиятини очиш, яъни тип яратишда
ўзига хос бадний публицистик воситалардан фойдаланилади.
Шундай воситалардан бири типик публицистик
характеристикадир. Бунинг ўзи икки кўринишга эга:
биринчидан, маълум ижтимоий табақа, тоифа, синф,
халққа хос бўлган муҳим ижтимоий-маънавий характер
ва хислатлар, одатлар яхлит ҳолда, умумий тарзда публицистик
таърифланади. Иккинчидан, ижтимоий тоифа,
синф, халққа хос типик хусусиятлар унинг бирор вакили
тимсолида характерланади.

Бу публицистик характеристикалар умумийликка эга
бўлиб, конкрет тип сингари индивидуаллаштирилмайди.
Тадиқотчи Л. Ершов бундай характеристикаларни сатирик
публицистикада типажлар¹ деб атайди. Лекин бундай
ийғма характеристикаларда китобхон маълум тоифанинг
умумий сифатларини тушуниш билан бирга, шундай
хусусиятни ўзида мужассамлаштирган муайян шахсни
конкрет тасаввур этиши мумкин.

Илғор рус публицистикаси тарихида ҳамда ҳозирги
замон матбуотида бундай характеристикаларнинг намуналари
мавжуд. В. Г. Белинский «Гоголга хат» (1847 йил)
асарида ёзувчи ва халқ, ёзувчининг ватан олдидаги

¹ Л. Ершов. Советская сатирическая проза 20-х годов. М.,
Л., 1960, стр. 74.

бурчи, ижодий масъулият, виждоний поклик ва бошқа маънавий-ахлоқий проблемалар ҳақида кучли публицистик пафос билан сўзлайди. Хатда рус халқининг тарихий ва истиқболли сифатлари таърифланади, унинг мақола проблемаси нуқтаи назаридан публицистик характеристикаси чизилади. Автор рус халқининг динга муносабати ҳақида гапириб, ёзади: «Рус халқи бундай эмас, динга шайдо бўлиш мижозига тўғри келмайди: бу хусусда унинг ақл-идроки жуда баланд, фикри равшан ва мияси соғломдир, келажакда унинг ҳаётида жуда катта тарихий воқеалар бўлиши балки шундандир... Рус халқи хусусиятининг қандай тарзда бўлиши рус жамиятининг қандай аҳволда бўлишига боғлиқ; бу жамиятда янги навқирон кучлар қайнаб отилиб чиқишига уринмоқда, аммо уларни оғир зулм эзмоқда... Рус кишида ҳақиқатни сезиш туйғуси, гарчи ривож топган бўлмаса-да, ҳали анча мустаҳкамдир». Бу жамиятда «гарчи эндигина туғилиб келаётган бўлса-да, нечоғлик тоза ва соғлом туйғу борлигини кўрсатади ва бу ҳол унинг истиқболи очиқлигидан дарак беради»¹.

В. Г. Белинский сўзлари нақадар башорат билан айтилган ҳақиқат экаини тарихий тараққиёт тасдиқлади. Бундай публицистик характеристикалар Ўрта Осиё халқлари адабиётлари тарихида ҳам мавжуд².

Йиғма публицистик характеристикаларнинг ҳар икки хили марксизм-ленинизм классиклари ижодида кенг қўлланилган. В. И. Ленин публицистикасида синфлар ва сийсий партиялар, уларнинг айрим вакиллари портрет

¹ В. Г. Белинский. Танланган асарлар. Тошкент, 1955, 478, 481, 482-бетлар.

² Буюк ўзбек шоири, мутафаккири Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб» (1501) асарида зolim подшоҳлар, вазирлар, амалдорлар, шайхлар, мударрислар, деҳқонлар ва бошқа ижтимоий тоифалар ҳақида гапириб, уларнинг ҳар бирига яхлит публицистик таъриф беради. Қаранг: Алишер Навоий. Асарлар, 13-том, Тошкент, Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1966 йил.

характеристикалари муҳим ўрин тутади. Бундай портретларда мазкур синф ёки сиёсий тоифанинг энг муҳим типик хусусиятлари йиғма публицистик ифодаланган.

Шахснинг маънавияти ва фаолиятини чуқур идрок этиш, унинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини фавқулодда ёрқин очиш, умумлаштирувчи хулосалар чиқариш, ҳаққоний баҳолаш, муҳолифнинг туб сиёсий моҳиятини образли гавдалантирувчи характерли ҳаётий ассоциациялардан фойдаланиш, рақибнинг асосий ижтимоий қиёфасини чуқур фош этиш, жанговар ҳужумкорлик В. И. Ленин публицистик характеристикаларининг асосий хусусиятидир. В. И. Ленин «Иван Васильевич Бабушкин» (1910) мақоласида бу илгор революционерга хос ижтимоий-сиёсий, маънавий хусусиятларни публицистик характерлайди. Зеро Бабушкин ўтган асрнинг ўнпичи йилларидаги фидокор революционер типидир. Бабушкинга хос хусусиятларнинг негизи революцион рус ишчилар синфида, унинг ижтимоий-сиёсий кураш фаолиятидир. Бабушкин сифатлари — революцион рус ишчилар синфига хос хусусиятларнинг конкрет бир шахс қиёфасида зуҳур этишидир.

В. И. Ленин Бабушкинга хос типик хусусиятларни публицистик характерлаш билан чекланмайди, бу типик революционер хислатларини умумлаштиради ва баҳолайди. Конкрет шахс ҳақидаги публицистик характеристикадан илгор рус революционерларига хос хусусиятларнинг публицистик таърифига ўтади: «...Бундай халқ қаҳрамонлари бор. Булар — Бабушкин сингари кишилардир. Булар — бир йил ва икки йил эмас, балки революция олди-дан бутун ўн йил давомида ўзларини тамомила ишчилар синфини озод қилмиш учун курашга бағишладилар. Булар — ўзларини яқкаларнинг бефойда террористик ишлари учун сарф қилмасдан, балки пролетарлар оммаси ўртасида ҳақиқатан қаттиқ туриб, ҳеч бир огмасдан иш кўрдилар, уларнинг онгини ўстиришга ёрдам қилдилар, уларни уюштирдилар, уларнинг революцион ташаббускорлигини кучайтирдилар. Булар — кризис бўлганда

революция бошланганда, миллион-миллионлар ҳаракатга келганда чор самодержавиега қарши оммавий курашнинг тепасида турган кишилардир. Чор самодержавие билан курашиб қўлга киритилган нарсаларнинг ҳаммаси нуқул Бабушкин сингари кишилар раҳбарлик қилган омманинг кураши туфайлигина қўлга киритилган ютуқлардир.

Бундай кишилар бўлмаса, рус халқи абадий қул халқ, малай халқ бўлиб қолар эди. Бундай кишилар билан рус халқи ўзининг ҳар қандай эксплуатациядан тамомила озод бўлишига эришади»¹.

В. И. Ленин Бабушкинни муайян тонфа — революционер ишчилар отрядининг типик вакили сифатида характерлайди ва унинг сиймосини революционерлар учун идеал деб тақдим этади. Ҳаққоний чизилган типик публицистик характеристикаларнинг маърифий-тарбиявий роли беқиёсдир.

В. И. Ленин партиянинг душманлари, ишчилар синфи манфаатларига хиёнаткор гуруҳлар ҳақида гапирганда бундай типик характеристикаларнинг публицистик пафоси шафқатсиз фош этиш руҳига эга бўлади. В. И. Ленин «Малайхонада» (1919) деган асарда буржуазиянинг малайларига айланган меньшевик ва эсерларнинг ҳақиқий башарасини типик ҳаётний ассоциация орқали характерлайди. В. И. Ленин бу сийсий гуруҳнинг мақсад ва моҳиятини таъсирли очиш учун муҳокамада аналогия — қиёслаш усулидан фойдаланади. Аввало малайнинг ижтимоий моҳиятини ҳаққоний характерлайди.

В. И. Лениннинг кўрсатишича, ижтимоий тип малайнинг ўзи мансуб бўлган халққа энг оз даражада мойиллиги ва ортиқ даражада ўз хўжасига қарамлиги, унда иқтисодий манфаатдорлиги туфайли хўжайин манфаат-

¹ «В. И. Ленин матбуот тўғрисида», Тошкент, 1961, 459—460-бетлар.

дарини садоқат билан ҳимоя қилиш упи, шубҳасиз, халққа писбатан мунофиқликка олиб келади. В. И. Ленин менъшевик ва эсерларнинг сиёсий моҳиятини уларнинг халққа, ишчилар ҳаракатига писбатап тутган риёкорлик мавқенини малайчинг типик хусусиятига таққослаш орқали қаттиқ фош этади.

В. И. Ленин ўз сиёсий портретларида бадий публицистик сўз санъати имкониятларидан фойдаланади, уларнинг эмоционал таъсирчанлигини оширишга алоҳида эътибор қилади.

«В. И. Ленин публицистикадаги ижтимоий портретнинг адабий портретдап фарқини аниқ тушунар эди. Рус классик адабиётини яхши билган, ўз публицистикасида бадий адабиёт асарлари образларидан кенг фойдаланган Владимир Ильич, шу билан бирга, қандайдир «соф» адабий портрет яратишга уринган эмас. У яратган «социал типлар» галереяси ҳужжатли публицистик негизга асосланади. Қатта ижтимоий умумлашма кучига эга эканлиги, ижтимоий мазмун билан суғорилганлиги, образли, лексик воситаларнинг асосий фикр тараққиётига бўйсундирилганлиги туфайли бу асарлар китобхонга кучли таъсир этади»¹.

Тадқиқотчиннинг бу фикрларига қўшилиш билан бирга, шуни қайд этиш керакки, сиёсий умумлаштирувчи мазмун асосий ўрни тутган бу портретлар муайян конкретлиликка ҳам эгадир. Биз портретда акс эттирилган шахсларнинг сиёсий маслак ва мақсадини тушуниш билан бирга, уларни маълум даражада конкрет тасаввур ҳам эта оламиз. Шу туфайли В. И. Ленин яратган публицистик портретларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда уларни ўз прототипларининг образлари деб аташ мумкин.

¹ Н. Г. Зорина. В. И. Ленин и А. В. Луначарский. (К вопросу о политическом портрете в партийной публицистике) В кн.: «В. И. Ленин и проблемы печати», Из-во ЛГУ, Ленинград, 1970, стр. 172.

В. И. Ленин партиянинг сиёсий муҳолифларига, ҳар хил реакцион кучларга қарши курашда типик ижтимоий хусусиятлар маҳорат билан мужассамлаштирилган йиғма публицистик характеристикаларнинг ғоявий-манتيқий кучига юксак баҳо берган эди. В. И. Ленин ўз сафдошларини ҳам публицистиканинг жанговар ҳужумкорлик қувватидан кенг фойдаланишга даъват этди. В. И. Ленин А. В. Луначарскийга ёзган хатида (1905 йил) сиёсий-ахлоқий масалаларни буржуа нуқтаи назардан чалкаш, нотўғри ёритувчи реакцион рисоалар ва уларнинг муаллифларига қарши курашда йиғма публицистик портрет характеристикалардан фойдаланиш зарурлигини таъкидлайди. «Улардан тип яратинг,— деб маслаҳат беради В. И. Ленин А. В. Луначарскийга,— уларнинг ўзларидан олинган кўчирмалар ёрдами билан портретларни — ҳақиқий қиёфаларини тўла-тўқис чизиб беринг»¹.

Бу авторларнинг «асар»ларидаги мазмун жиддий сиёсий ёки илмий тапқиддан тубан, бемаъни, бетайин муҳокамалардан иборат эди. Памфлетнамо ҳажвий усулда ўткир киноа билан чизилган бундай публицистик портретлар уларнинг сиёсий, «илмий» қиёфасини эл олдида қаттиқ фош этиши мумкин эди.

В. И. Лениннинг сиёсий публицистик портрет яратиш анъанаси ҳозирги совет публицистикасида давом эттирилмоқда. Ижтимоий типнинг туб моҳиятини аниқ белгилаш, буни шахснинг муҳим инсоний хусусиятлари билан чамбарчас боғлиқ равишда образли фойдаланиш — Ленин публицистикасига хос бўлган бундай сиёсий публицистик маҳорат бадиий публицистика учун нодир ижодий анъанадир. Бу анъана ҳозирги замон совет публицистикасида давом эттирилмоқда.

Йиғма публицистик портрет характеристикалари Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Усмон Юсунов каби сиёсий публицистлар ижодида, шунингдек, Ҳамид Олим-

¹ В. И. Ленин. Полн. собр. сочинения. Т. 47, стр. 63.

жон, Ш. Рашидов, Воҳид Зоҳидов, Ғафур Ғулом ва бошқа сўз санъаткорларининг бадий публицистик мақолаларида кенг қўлланилган.

Сиёсий публицистикада яратилган типик йиғма характеристикаларда сиёсий-ижтимоий йўналиш ва шу мазмундаги материаллар асосий ўрин тутса, бадий публицистикадаги бундай типик характеристикаларда ҳаётий материалларнинг салмоғи ортади. Аниқроғи, биринчисид а ижтимоий-маптиқий муҳокама устун бўлса, бадий публицистикадаги типик характеристикаларда конкретлилик яққол кўзга ташланади.

Кейинги йиллардаги очеркларимизда маълум бадий конкретлилга эга бўлган ижтимоий портрет тури яратилди. Бу — сиёсий публицистикадаги типик портрет характеристикаси билан бадий портрет санъатининг ўзига хос синтезидан иборат жанрдир. Шунинг учун буни ижтимоий-бадий публицистик портрет, деб аташ мумкин.

Ҳозирги замон ижтимоий-бадий портрет намунаси олтишинчи йилларнинг иккинчи ярмида «Комсомольская правда» газетаси саҳифаларида яратилди. В. Аграновскийнинг «Шофёр», В. Ляшенконинг «Чўпон», И. Зюсюкиннинг «Уқитувчи», В. Игнатенконинг «Официант» ва бошқа шу каби очерклар ижтимоий портрет намуналаридир.

Бу очерклардаги типиклаштиришнинг муҳим хусусияти нимадан иборат? Агар соф бадий асарларда яратилган типларда умумийлик батамом конкретлилик орқали ифодаланган, конкретлилик замирига сингдириб юборилган бўлса, ижтимоий-бадий портретларда умумийлик ва конкретлилик ёнма-ён қўлланади. В. Аграновский «Шофёр» асарида яқка бир шахснинг индивидуал образини яратиш билан бирга, Совет Иттифоқида шофёрлик касбининг ижтимоий-иқтисодий ва маънавий моҳиятини очишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Очеркда шофёрлик касбига оид типик хусусиятлар

чуқур социологик тадқиқот асосида йиғма характерланади. Асосий қаҳрамон Пироговнинг муайян даражада индивидуаллашган образи эса шу мақсадни рўёбга чиқаришга восита бўлиб хизмат қилади.

Очеркда шофёрлик касбининг ҳар бир типик хусусияти характерланиб улар Пирогов образига нисбат берилади. Пирогов образи орқали муаллиф умумий типик хусусиятларни конкретлилик нури билан ёритиб боради.

Очеркда шофёрлик касбининг ўзига хос қийинчилик ва ташвишлари ифодаланади.

Шофёр ишга эрта кетиб, уйга кеч қайтади. Кундалик фаолияти худди конвейер устида ўлтиргандай ташвишли ва ҳаяжонли. Пирогов фаолияти бунинг яққол мисолидир. Пирогов уйга қайтганда болалари ухлаб қолган бўлади. Совиган кечки овқатни уйқу олдидан зарарли эканини била туриб таповул қилишга мажбур. Турмуш ҳаловатини сезмай йиллар ўтиб кетаверади.

Очеркда шофёрнинг узоқ машаққатли сафарга чиқishi, ремонт вақтида, машина бекор турганда ҳайдовчининг моддий зарар кўриши, машинага эҳтиёт қисмларнинг етишмаслиги ва бошқа хусусиятлар ҳам таъкидланади.

«Ўзаро муносабатлар қомуси» деб аталган қисмда умумий характеристика янада чуқурлашади. Бу ерда муаллиф социологик тадқиқот маълумотларига асосланиб, шофёрлик касбининг турлари, ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапиради, шофёрнинг ижтимоий, моддий аҳволи, маънавий эҳтиёжларини қайд этади.

Хуллас, очеркда муайян бир касб кишилари ва уларнинг фаолияти, моддий-маънавий ҳаётига хос типик хусусиятлар ҳам умумий тарзда, ҳам Пирогов образи орқали характерланади.

Юқорида қайд этилган бошқа очеркларда ҳам муайян соҳага хос типик хислатлар характерланган, бироқ барини шу соҳага мансуб бўлган тип яратилган.

Типик ижтимоий хусусиятлар характеристикасига асосланган портрет-образлар ўзбек адабиётида ҳам яратилди. Иброҳим Раҳимнинг «Коммунист», «Пахтапарвар» очерклари ана шундай ижтимоий-бадний портрет намуналари.

Бу очерклар, юқоридики ўрганимиздек, чуқур ижтимоий тадқиқот хусусиятига эга эмас, албатта. Бу очерклар маълум соҳага хос хусусиятларнинг образли публицистик характеристикасидан иборатдир. Лекин мазкур очерклар типик ижтимоий хусусиятларнинг қуруқ таъриф-тавсифидан иборат бўлиб қолган эмас, албатта.

Очерклардаги ижтимоий мазмушнинг ифодасини ташкил этган образлилик нимадан иборат? Бу—бадний публицистикада кенг қўлланиладиган рамзий образлиликдир. Қишлоқда коммунистнинг ижтимоий ўзгаришлар жараёнидаги инқилобий жанговар фаолиятини ифодалаш, социализм барпо этишидаги ролини кўрсатиши—«Коммунист» очеркидаги гоявий муддаодир. Бу кенг бадний ҳолатларда аке эттиришга лойиқ улкан гоя, йирик мавзудир. Бироқ, ёзувчи қишлоқ коммунистнинг сиёсий-ижтимоий йўлини, унинг фаолиятининг асосий хусусиятларини босқичма-босқич аниқ деталларда сиқик ифодалайди.

Ҳар бир ҳаётий деталь ва нутқ оттенкалари коммунистнинг ижтимоий типик хусусиятини таъкидлашга қаратилгандир.

Коммунистни «вақт барометри» деб атайдик. Бу образли ибора Умурзоқ фаолиятида қишлоқ ҳаётини янгилаган бутун бир давр ифодаланганини билдиради.

Умурзоқ қишлоқда Қўшчилар союзининг ташкилотчиларида. Умурзоқ «1925 йилнинг баҳор фаслида қаламини тарашлаб, дафтарини очиб:— Қўшчилар союзига ким ёзилади?— деб сўраб қолди».

Сойгузарга «Ислоҳот» сўзини кўтариб келган ҳам шу Умурзоқ бўлди. Дехқонлар ерга эгалик қилдилар.

Бироқ, «тирноқ билан қудуқ кавлаб бўлармиди!» Умурзоқ: «Партия, энди деҳқон тракторга минса эди, деяпти», деб деҳқонларга маслаҳат солади. Деҳқонлар унга эргашидилар.

Биринчи тракторчи ҳам шу Умурзоқ бўлди. «Ўша кезларда тракторчининг номи деҳқонга барча илм ва амалдан, барча улуг номулардан ҳам улуг эди».

Теримни машиналаштириш, пахтадан мўл ҳосил етиштириш, саводсизликни битириш жабҳаларида ҳам у активлик кўрсатди, йўлбошчилик қилди.

Коммунист — қишлоқда, янги ҳаёт қуришда йўлбошчи, коммунист — шахсий намуна кўрсатувчи, коммунист — байроқдор — бу типик хусусиятлар Умурзоқ қиёфасида бадий-публицистик руҳда мужассамлаштирилган. Умурзоқ — 30-йилларда ўзбек қишлоғида коммунист босиб ўтган йўлга рамзий ишорадир. Халқчилик Умурзоқ фаолиятининг негизи, типик хислатидир. Одамлар, «Умурзоқ шўро» бизни ёмон йўлга бошламайди» деб, Қўшчилар союзига ҳам аҳллик билан ёзилдилар. Умурзоқнинг ҳар бир янгилigi одамлар ҳаётини яхшилашга хизмат қилади. Шу сабабли халқ унга ишонч ва ихлос қўяди.

Халқчилик Умурзоқнинг сиёсий-ижтимоий муҳокамаларида ҳам яққол сезилиб туради. Унинг муҳокамаларида халқ руҳиятига, маънавиятига хос хусусиятлар мужассамлашган. «Инқилоб нима?» деган саволга Умурзоқ: «Инқилоб — озодлик», деб жавоб беради. «Ислоҳот»дан кейин у қишлоққа трактор олиб келади, тракторни одамлар «Ўт омоч» деб атайдилар ва унга ихлос қўя бошлайдилар.

Умурзоқнинг хатти-ҳаракатларида ҳам халқ характери мувофиқ ўзига хос соддалик ифодаланган. У вилоят марказидан ўроқ-болғали муҳр олиб келади. «Муҳрни тупугида ҳўллаб олгач, Нодирбойнинг болохонасига чиқди-да, нақшдор қўш қанотли эшикларга, қават-қават ойнали деразаларига муҳр босди». Умурзоқ

нинг инсоний хусусиятлари рамзий образлилик туфайли халқ фазилатлари сифатида кенг маънога эга бўлади. Унинг номи ҳам коммунистнинг барҳаётлиги, у бошлаган ишнинг тарихан муқаррарлигининг рамзий ифодасидир.

Умурзоқнинг кўп хусусиятлари халқ оғзаки ижодидаги қаҳрамонлар хусусиятларини эслатади. Бу хусусият коммунистнинг халқ билан мустақкам алоқасини ифодалайди. Хуллас, Умурзоқ халқ фарзанди, халқдан чиққан янги раҳбар тимсоли — коммунист типидир.

Умурзоқ қиёфасида қишлоқ коммунисти жанговар фаолиятининг асосий белгилари мужассамлашган бўлса, «Пахтапарвар» очеркида ўзбек пахтакорининг муҳим бир хусусияти ифодаланган. Коммунист Умурзоқ ижтимоий тип сифатида таассурот қолдиради. Пахтапарвар — ўзбек пахтакорига хос муҳим сифатларни бадний-публицистик ифодалаган мукамал тип эмас. Унда пахтакорнинг бир хусусияти — пахтани эл меҳнати, эл мулки, ифтихори сифатида эъозлаш хусусияти мужассамлаштирилган.

Очеркда тасвирланишича, суяги пахта билан қотган ўзбек қарияси тўкилган пахталарни кўз қорачигидай асраб, уларни териб олди. Отахон пахтапи нон билан қиёслайди. Пахтанинг ҳар бир толаси нон каби азиз ва мўътабар. «Ноннинг бир увоғи ҳам ерда қолмайди-ку. Бир тола пахта ҳам шундай! Чунки ўзбекнинг нони, оши, усти-боши ҳам пахтадан. Шу боисдан пахтанинг бир мисқоли нобуд бўлса ҳам понтепкилик қилган бўламиз. Ахир пахта осонлик билан битмайди!»

Отанинг пахтага бўлган меҳри элга бўлган муҳаббатининг тимсоли сифатида намоён бўлади. Ота ўз колхози, райони мажбуриятини бажарган бўлишига қарамай, область, республика плани ҳақида сўраб-суриштиради. Орқада қолаётганларни халқ тафаккурига хос кенг маъноли пичинглар билан чимчилаб ўтади.

«— Амунинг сувини тескари оқишишибди-да,— деди пахтапарвар.

— Нега?

— Шимолий районлар пахтаси жануб пахтасидан аввал етиладиган бўлиб қолди. Бухоро билан Сурхондарёга қуёш боқмай қўйдими ёки уларнинг ўзлари қуёшга қарамай қўйдиларми?»

Бу икки образда ҳам умумий типик хусусиятлар алоҳида таъкидланади. «Умурзоқ тўплама ном,— дейди ёзувчи, — Умурзоқ — қишлоқ коммунисти. Унинг қирқ етти йиллик стажи бўлса ҳам ҳамон жанговар сафда. Чунки қишлоқ коммунисти «истеъфони билмайди!» Ёзувчи кекса ўзбек деҳқонини ҳам лўнда қилиб пахтапарвар, деб атайди.

Шундай қилиб, бу образлар шахсан индивидуаллаштирилмаган типик образлардир. Рамзий маъно публицистик портретларга хиёл конкретлилик бахш этган. Образлардаги бундай хусусият уларнинг нуқсонини эмас, балки публицистикада муҳим ижтимоий гоҳини образли ифодалаш усулларидан биридир. Бундай тип яратилган усули сатирик публицистикада кенг қўлланилади. Масалан, фельетонлардаги қаҳрамонлар индивидуал белгилари билан эмас, балки аввало муҳим бир типик хусусиятлари билан китобхон диққатини жалб этади.

Ўзбек очеркида бундай ижтимоий типлар янгиликдир. Буни адабиётимизга ёзувчи — очеркнавис Иброҳим Раҳим олиб кирди. Бу образ — типларда умумий ижтимоийликнинг индивидуалликка нисбатан устун даражада ифодаланганлиги очерк жанрида тишиклаштиришнинг ўзига хос хусусиятини тушунишга ёрдам беради. Очеркда типиклаштиришнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг негизини ҳаммавақт публицистик нафос ташкил этади.

Очеркда публицистик руҳ икки кўринишда рўй беради. Очеркда публицистик руҳ соф бадиий тасвир ҳам-

да инсон образлари замирига сингдириб юборилган бўлади. «Очеркда энг асосий нарса шундан иборатки,— деб ёзган эди тажрибали очеркнавис Борис Агапов,— унда қандайдир йирик муҳим фикр бўлиши зарур»¹.

Асарда бирор муҳим фикрнинг бўлиши ҳамма жанрлардан ҳам талаб этилади. Бироқ, соф беллетристик жанрларда бундай фикр, биринчи навбатда, шахсий-индивидуал инсоний мазмунга эга бўлса, очеркнинг негизи ҳаммавақт ижтимоий фикрга асосланади. Аниқроғи, очеркнавис ижоди «дангал ижтимоий фикр, ижтимоий манфаатлар асосига»² қурилади.

С. Залигин В. Овечкин ижоди ҳақидаги сўзини давом эттириб ёзади: «Эстетик, психологик каби барча ижодий воситалар гўё иккинчи ўринга сурилиб, ёзувчи асарининг пафоси бевосита ўша давр жамиятининг яшаши учун зарур бўлган муҳим муаммолардан бири — қишлоқ хўжалиги муаммоси асосига қурилди»³.

Очеркда типиклаштириш асар негизидagi асосий фикрнинг маълум ўзига хос хусусияти билангина эмас, балки шу фикрнинг қандай ифодаланиши билан соф беллетристик асарлардаги типиклаштириш усулидан маълум даражада фарқ қилади.

Ҳар бир реалистик бадний тасвир ҳаёт ҳодисаларини маълум нуқтаи назардан баҳолашдан иборатдир. Шу жиҳатдан қараганимизда, бадний адабиёт реал воқелик ҳақидаги ўзига хос тадқиқотдир. Соф беллетристик асарларда ҳаёт тадқиқи асосан кишилар характери, индивидуал инсоний тақдир ва конкрет психологик жараён тасвири орқали бавосита амалга оширилса, очеркда бевоситалик муҳим ўрин тутди. Аниқроғи, соф беллетристик асарларда ижтимоий руҳ остки теран

¹ «Наши достижения» журнал, 1934, № 7—8, стр. 174.

^{2, 3} С. Залигин, Интервью у самого себя. М., 1970, стр. 204.

оқимга кўчирилган бўлади. Бадий-публицистик асарларда эса, ижтимоий масала айтилиб мушоава, тасвирлаш объекти бўлиб хизмат қилади. Бевоқифлик муаллиф ёки қаҳрамонларнинг ошқора публицистик ўй ва мулоҳазаларигагина хос бўлиб қолмай, балки очеркнинг бутун организмга хос хусусиятдир.

Ёзувчи ўз публицистик ўй-мулоҳазалари билангина эмас, бадий тасвир, инсон образлари, характерлар мазмунини билан ҳам жамиятни бевоқифлик тадқиқ этади. «Ёзувчи билан жамият орасидаги алоқа,— дейди С. Залигин,— тўғридан-тўғри, бевоқифлик алоқа эди»¹.

Очерк жанридаги бундай бевоқифлик, яъни ижтимоий-публицистик пафос воқеликни акс эттириш, образ, характер яратиш усулини ҳам белгилайди.

Шундай қилиб, очеркдаги типиклаштиришда муаммо ва характер масаласи келиб чиқади. Бадий ижоднинг бу муҳим масаласи соф беллетристика ҳамда бадий-публицистик асарларда қандай ҳал этилади? Соф беллетристика асарларда воқелик асосан инсон образини яратиш орқали акс эттирилади. Бундай асарларда индивидуал инсон образи, характер яратиш — типиклаштиришнинг бош мақсади. Муаммо характер замирига тамомилан сингдириб юборилади.

Очеркда муаммо ва характер муносабати масаласи ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бу хусусиятлардан бири шундан иборатки, ижтимоий жамият ҳаёти, ижтимоий муаммолар асосий ўрин тутган «тадқиқот очерк» (В. Овечкин)ларда ситуация, муаммо талқини бирламчи бўлиб, инсон образи ва бошқа бадий компонентлар ситуация, муаммо тадқиқига воқифлик бўлиб хизмат қилади. В. Овечкиннинг «Районнинг иш кунлари» асари бундай очеркнинг классик намунаси бўла олади.

¹ С. З а л и г и н. Юқоридаги асар, 204-бет.

Ташкилий-хўжалик раҳбарлигидаги ношудлик ту-
файли қишлоқ хўжалигида мушкул вазият вужудга кел-
ган. Қолхозда меҳнат кунига кам ҳақ тўланади, сабаби
ҳосилнинг кам бўлганлигидир. Ҳосилнинг кам бўлганли-
гига сабаб эса, колхозчиларнинг ёмон ишлаганликлари.
Бунинг сабаби ўтган йили кам ҳақ олганликлари. Бу
муаммо — ҳалқа В. Овечкин очеркининг марказий йў-
налишини ташкил этади. Очеркда ҳамма нарса, жумла-
дан, инсон образлари ҳам ана шу марказий муаммони
ҳар жиҳатдан тадқиқ этиш ва уни ҳал этиш йўлларини
излашдан иборат. Очеркдаги Борзов, Мартинов образ-
лари ҳам соф беллетристик асарлардаги сингари инди-
видуал характер яратиш нуқтаи назаридан эмас, мазкур
муаммога муносабати жиҳатидан чизилади. Очеркда
китобхоннинг диққатини Борзов, Мартинов ёки бошқа
бирор характер тақдири эмас (соф беллетристик асар-
ларда шундай бўлади), балки ситуация, муаммо тал-
қини ва ундан ҳосил бўлган драматик йўналиш жалб
этади. Бундай очерклардагигинакам бадийлик ижти-
мой-публицистик пафосдан иборат бўлиб, очеркнавис
публицист санъаткордир. «Районнинг иш кунлари»да,—
деб ёзади Б. Костелянец,— менимча, характерларни тас-
вирлаш эмас, ижтимоий аҳамиятга эга бўлган ситуа-
цияни таҳлил этиш асосийдир. Бадий очеркнинг ҳақи-
қий йўналиши ана шундан иборатдир»¹.

Ижтимоий-публицистик пафос портрет очеркларнинг
ҳам ғоявий-бадий асосини ташкил этади. Ўзбек ада-
биётидаги портрет очеркларда ижтимоий-публицистик
пафоснинг икки хил кўринишига дуч келамиз. Баъзи
портрет очеркларда ижтимоий муаммо талқини асосий
ўрин тутаяди. Қаҳрамон образи муаммо таҳлилига асо-
сий кўлам бўлиб хизмат қилади. Бундай очеркларда
қаҳрамон образини яратишга нисбатан, унинг ижтимоий
фаолиятини бадий-публицистик тадқиқ этиш муҳим

¹ «Вопросы литературы», 1966, № 7, стр. 40.

ўрин тутади. Қаҳрамон индивидуал ҳислатларининг мазкур ижтимоий фаолиятига тегишли жиҳатлари сиққ қайд этиб ўтилади. Бундаги образ соф беллетристик асарлардаги сингари конкрет-индивидуал шахс эмас, балки «ижтимоий инсон» (В. Богданов)¹дир.

И. Раҳим «Қаҳрамон ва унинг кенжаси» очеркида йирик ва атоқли колхоз раиси, уч марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳамроқул Турсунқулов портретини конкрет-психологик нуқтаи назардан акс эттиришни эмас, балки ижтимоий шахс сифатида бадий-публицистик гавдалантиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Шу туфайли очеркда раис ижтимоий фаолиятининг публицистик таҳлили асосий ўрин эгаллайди. Раис раҳбарлигида колхознинг моддий-хўжалик жиҳатдан юксалиши, бу юксалишнинг сабаб ва натижалари, моддий-маънавий раҳбарликнинг ўзига хос усуллари, унинг ҳаётга баракали таъсири ва самаралари очеркнинг ғоявий-бадий йўналишини белгилайди. Очеркнавис раиснинг ижтимоий-ташқилотчилик фаолиятини характерлаш учун эмоционал таъсирли бадий приём қўллайди. Раиснинг кенжа ўғли ота кўксига Олтин Юлдузларнинг сирини билишга қизиқади. Ота кенжа ўғилнинг саволларига жавоб бермоқ учун уни қишлоқда «осори атиқа» сифатида сақланаётган дўнгликлардан бирига бошлаб чиқади ва далаларни, боғ-роғларни, оппоқ иморатларни кўрсатади.

— Ер ҳам йўқ эди, сув ҳам...— ота ҳикоясида давом этди.— На гиёҳ, на дарахт бор эди. Бу жойлар баланд-пастликлар ва жилғалардан иборат бўлиб, унда фақат янтоқ ўсарди. Одам келса оёғи, қуш учса қаноғи қуядиган қўрқинчли ерлар эди. Унда безгак билан бойўғли яшар эди.

Ана шундай тап-тақир ерда қандай қилиб донгдор колхоз хўжалиги, жаннат мисоли колхоз посёлкаси ву-

¹ Шу журнал, 1964, № 12, стр. 49.

жудга келди? Бунчалик катта ўзгаришнинг сабаби ни-
мада?

Кенжа ўғил Рустамжоннинг қалбини тўлқилантира-
ётган бу саволлар ўқувчини ҳам ўзига жалб этади. Ки-
тобхон бу ўзгаришларнинг сирини билмоқ учун қизиқа-
ди. Очеркист — ёзувчи бу ўзгаришларнинг сабабини
бирин-кетин баён қила бошлайди. Бу ўзгаришларнинг
асосий сабаби коллектив хўжаликдадир. Куч бирликда-
дир. Шўралисой деҳқонлари фарғоналикларнинг ёрдами
билан хўжаликларни оёққа турғиздилар. Бугина эмас.
«Шўралисой деҳқонларининг кўзини тўйдириб, онгини
оширган бирдан-бир парса машина бўлди». Деҳқонга
ер керак, уни ер, сув билан таъминлаганиндан кейин
ҳосил ўз-ўзидан оқиб келаверади. Канал чиқариш фикри
туғилди, асрлар бўйи хоплар, беклар қилолмаган ишни
юз эллик хўжалик колхозчи амалга оширди. Ун икки
чақирим масофада сув баландга кўтарилиб қир ва ён-
бағирларга ҳаёт олиб чиқди. Ер ҳам салкам уч барабар
кўпайди. Ҳосилдорлик эса, тўхтамай ўса борди. Колхоз
техникадан унумли фойдаланди. Айниқса, машиналар
бевосита колхоз ихтиёрига ўтгач, иш япада жадал сурь-
ат билан олга борди. Тракторга деҳқоннинг ўзи мин-
ди, унинг ўзи бошқара бошлади. Ёзувчи бу ўзгаришлар-
ни; колхозда йиллар давомида қилинган ишларни бир
сира характерлайди. Буларнинг ҳаммасини Ҳамроқул
ота гапириб беради, аммо ўзи ҳақида бир оғиз сўз ҳам
айтмайди. Буларнинг ҳаммасини колхозчилар бажарди-
лар. «Мен ҳам ана шу колхозчилар билан бирга эдим»,
дейди у. Лекин колхоз муваффақиятлари ҳақидаги
сатрларнинг ички оқимидаги моҳир ташкилотчи, ташаб-
бускор раҳбар, донмо янгилик сари интилган, келажакка,
халқ оммасининг кучига ишонган, омма билан бир жол,
бир тан бўлиб, умумманфаати учун кураш олиб борган
ғоят камтар колхоз ролли образи гавдаланади. Колхоз
муваффақиятлари ҳақидаги маълумотларни ўқиган са-

ри китобхон қалбида бу одамга нисбатан катта ҳурмат ва муҳаббат уйғонади.

Ёзувчи унинг ўтмиш ҳаётига ҳам экскурс қилади. Ҳамроқул аканинг ўтмишда тортган азоб-уқубатлари, бойлар эшигида оч-ялангоч кечирган аяпчи кушлари, жанговар-революцион кураш йиллари ўқувчи кўз олди-дан бирма-бир ўтади. Бу маълумотлар қисқа баёндан иборат бўлишига қарамай, раис образини тўлдиради, мукаммалаштиради: унинг совет ҳокимияти учун, умум манфаати учун жонкуярлигининг сабабларини очиб беради. Ахир, у ҳақиқий бахтни совет тузуми даврида топди. Шу туфайли у коллектив хўжаликнинг муваффақиятлари учун, деҳқонлар манфаати учун жонбозлик кўрсатиб ишлади. Халққа хизмат қилиш орқали буюк ҳурматга сазовор бўлди, партия ва халқ унинг кўксига уч марта Олтин Юлдуз тақди.

Ёзувчи Совет Иттифоқида меҳнат шараф-шон, қаҳрамонлик ишига айланганлигини фақат раис образи билангина эмас, балки бошқа колхоз кишилари ҳақидаги маълумотлар билан ҳам таъкидлайди. Раис кенжа ўғил Рустамжонни етаклаб колхоз ҳурмат тахтаси ёнига келади. Унда раиснинг ўзи билан бирга ўн учта қаҳрамоннинг фотопортретлари қўйилган эди. Бу колхоз тузумининг катта галабасидир. Ана шу галабага Ҳамроқул аканинг ҳам ҳиссаси қўшилган.

Очеркда Ҳамроқул Турсунқулов колхоз деҳқонларининг типик вакили сифатида намоён бўлади. Колхоз ҳаётининг муваффақиятлари, колхоз кишиларига хос энг яхши хусусиятлар раис образида мужассамлашган-дир. Ҳар бир илғор совет кишиси, айниқса, моҳир ташкилотчи бугунги кун муваффақиятлари билан қаноатланиб қолмайди, у тобора олға интилади. Ҳамроқул ака образида ҳам илғор совет кишиларига хос ана шу хислатларни кўрамиз. Ота ўғлига ютуқларнинг сирини сўзлаб берин билан бирга келажак режаларини ҳам баён қилади. У дала машиналарини такомиллаштириш,

пахтанинг таннархини камайтириш, давлатга чигитли пахта эмас, тола сотиш, бунинг учун колхозда пахта заводи қуриш, пахтанинг тез пишадиган хилини етиштириш, намунали колхоз шаҳарчаси барпо қилиш, 15 километрлик трамвай йўли, бошқа бир қанча саноат корхоналари қуриш зарурлигини уқтиради. Колхоз раисининг амалий ишда, фаолиятидагина эмас, балки ўй-фикрларида, ҳис-туйғуларида ҳам коммунистик келажакнинг аён нишонлари ифодаланган. Раиснинг бу режалари шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги, ақлий меҳнат билан жисмоний меҳнат ўртасидаги тафовутни йўқотишга, коммунистик келажакка тезроқ яқинлаштиришга қаратилган тадбирлардир.

Езувчи колхоз муваффақиятларини ижтимоий-публицистик анализ қилиш, раиснинг ижтимоий фаолиятини характерлаш орқали ўз меҳнати ва зўр ташкилотчилик салоҳияти билан катта обрў ва эътибор қозонган, буюк халқ, партия ҳурматига сазовар бўлган раис образини яратди. Энди ана шундай ҳурматли киши тилидан айтилаётган ҳар бир сўз ҳам китобхон назарида катта ишонч касб этади, таъсирли жаранглайди.

Деҳқонлар оммасига таяниб, ундан ўрганиб, унга ўргатиб иш олиб борган, кўп йиллик тажрибага эга бўлган раиснинг кенжа ўғилга, бинобарин ўқувчи — китобхонга қаратилган, халқ ҳикмат ва донишмандлиги билан суғорилган қуйидаги сўзлари катта ишонч ва зўр таъсир кучига эгадир. «Одамни кўкка кўтарадиган ҳам омма, ерга киритадиган ҳам омма. Оммага хизмат қилишни ўргансанг бас!

Халққа хизмат қилишнинг бир неча асосий шарти бор: давлат ҳақида сўйла, кўпчилик ҳақида ўйла! Топганингни давлатга бер — давлат ҳам сен билан бўлишиб ер. Бунинг маъноси шуки, Бутуниттифоқ рўзғорига қўшилган ҳар бир дошнинг жамият қозонида бол бўлиб, яна ўзингнинг оғзингга тушади... Доим ишонч билан яшаш керак, ишончда гап кўп!»

«Қаҳрамон ва унинг кенжаси» очерки қизиқиш билан ўқилишига қарамай, баъзи ўринларда публицистика ижтимоий масала ва фактларни қуруқ тил билан баён қилиш даражасига тушиб қолади. Публицистика кўз билан кўрган, ақл билан идрок этган нарсаларнинггина эмас, балки юрак ҳиссиётининг ҳам ифодаси бўлиши керак.

Бундан қатъи назар, очеркда муваффақиятли акс эттирилган раис образи ва унинг ижтимоий фаолиятининг аҳамияти бир колхоз доирасидан бутун республика аҳамияти даражасига кўтарилади. Республикадаги бошқа колхозларнинг раҳбарлари унинг ташкилотчилик фаолиятидан ўрнак олиши, унинг тажрибаларини ўз колхозларида қўллаши мумкин. Шу билан бирга, китобхон яхши раҳбарлик ва моҳир ташкилотчилик бўлганда коллектив хўжаликнинг жуда катта муваффақиятларга эришуви мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Очеркнинг маърифий ва бадний эстетик қиммати ана шунда.

Хуллас, очеркда ижтимоий фаолият бевосита акс эттирилган, ранс образи эса, унинг ижтимоий фаолиятини таҳлил этиш, текшириш нагжаси сифатида бевосита гавдаланади. Бу ҳикоядаги сингари соф индивидуал бадний образ эмас, балки умумий сифатлар устун даражада ифодаланган «ижтимоий инсон», ашиқроғи қишлоқ хўжалиги раҳбарлари, колхоз раислари типидир.

И. Раҳимнинг «Механизаторнинг ўйлари» очеркида ҳам шундай хусусиятни кўрамиз. Қишлоқ хўжалигини механизациялаш муаммосининг бевосита тадқиқидан илгор механизатор, «ижтимоий шахс» образи гавдаланади. Бунда муаммо қаҳрамоннинг ўйлари орқали тадқиқ этилганлиги туфайли унинг маънавиятини, руҳий оламини бирмунча конкретроқ ҳис этиш мумкин. Лекин очеркда асосий белгилари сиқик қайд этилган образнинг маънавий олами оддий инсоний психологик кечималардан иборат эмас, балки ижтимоий психологиядир.

Руҳий деталлар «ижтимоий инсон» фаолиятини, ситуацияни тадқиқ этишда воситадир.

Бадий тасвир ва публицистик тадқиқот асосида ижтимоий инсон образини яратиш принципларини М. Горькийнинг очеркчилик ижодида кўрамиз. М. Горький «В. И. Ленин» очеркида умумхалқ, умумдават манфаати ҳақида ўйловчи ижтимоий фикр кишининг — янги совет кишининг ёрқин образини яратган эди. М. Горькийнинг очеркчилик соҳасидаги маҳорати буюк аҳамиятга эга. М. Горький оддий ҳаётнинг фактлар, сиртдан қараганда унчалик аҳамияти йўқдек бўлиб кўришган кичик эпизодлар, энг оддий психологик ҳолатларни ёрқин, конкрет ва жонли ифодалаш орқали В. И. Лениннинг мамлакат сиёсий, маданий ҳаётида буюк аҳамиятга эга бўлган муҳим ижтимоий-инсоний хусусиятларини очиб беради.

Совет очеркчилик мактабига хос принциплар ўзбек очеркида, айниқса, Иброҳим Раҳим ижодида кўзга ташланади.

Ҳаётдаги энг муҳим янгиликларни тез пайқаб олиш, уни марксистик нуқтаи назардан публицистик анализ қилиш, унинг сиёсий-ижтимоий моҳиятини, жамиятимиз тараққиёти учун фойдали томонларини партиявий сезгирлик, ақл-идрок ва донолик билан очиб бериш, партия кўрсатмаларининг ҳаётга татбиқ этилишини конкрет фактлар асосида ақс эттириш, бу кўрсатмаларнинг тезроқ амалга оширилишига ёрдам бериш, партия фикрлари билан халқ оммаси ҳис-туйғулари, орзу-ниятларининг уйғунлигини, бир-бири билан пайвандлашиб кетганлигини кўрсатиш — И. Раҳимнинг очеркчилик ижодига хос бўлган хусусиятлар ана шулардан иборат. Унинг бу соҳадаги талантининг кучи ҳам ана шундандир.

Иброҳим Раҳим ижоди ўзининг бу хусусиятлари билан В. Овечкинни эслатади. Дарҳақиқат, Иброҳим Раҳим ўзбек очеркида В. Овечкин ижодий анъанасини маълум жиҳатдан давом эттираётган ёзувчидир.

Адабиётчи Игорь Золотусский совет очеркининг В. Тендряков каби ёзувчилар ижоди билан боғланган тараққиёт йўналиши ҳақида гапириб бундай дейди: «Овечкин ижодига хос асосий мақсадга диққат-этибор бу ерда ҳам давом этади. Асосий мақсадини ифодалаш бунда бошқа воситалар билан амалга оширилади. Ғоялар бунда энди ниқоб эмас, енгил-елпи индивидуаллаштирилган маълумотлардан иборат эмас, балки жонли шахслардир.

Тўғри, бунда ҳам бадий тасвир публицистика билан қоришиб кетган. Сюжет тузилиши, персонажларнинг жойлаштирилиши кўпинча тенденциоз хусусиятга эга. Бироқ, инсоншунослик устун даражададир»¹. Совет очерки ва унинг ёрқин вакили бўлган В. Тендряков ижодий услубининг ўзбек очерки тараққиётига маълум даражада таъсир кўрсатганлигини қайд этиш лозим.

Иброҳим Раҳим очеркларида киши образини яратишда публицистик тадқиқот хусусиятлари устун бўлса, Йўлдош Шамшаров, Ҳаким Назир, Н Сафаров. С. Анорбоев, Ш. Гуломов очеркларида маълум ижтимоий муаммоларни бадий-публицистик текширишга нисбатан инсон образини, унинг характер ва хусусиятларини бадий конкрет акс эттиришга мойиллик кучлидир.

Ҳаким Назирнинг «Ўтлар туташганда» очеркида Жарқоқ — Тошкент газопроводи қурилишида фидокорона меҳнат қилаётган кишиларнинг ҳаёти ва меҳнатдаги жасорати тасвирланади.

Очеркда газ қувури ётқизиш процессида вужудга келган ишга доир айрим масалалар ҳам қайд этиб ўтилади. Бош инженер Евгений Николаевич Кузнецовнинг ёзувчи билан суҳбатида маълум бўлишича, Қогон районидаги трасса йўлида каттагина ботқоқликка дуч келиб, анча қийинчиликлар пайдо бўлган. Ана шундай қалтис шароитларда зарур масалани ҳал этиш жуда

¹ Игорь Золотусский. Тепло добра. М., стр. 35.

мушкул. Чунки қурилиш уч трестга қарайди. Бу трестлар Москва, Уфа, Челябинскда жойлашган. Инженер ана шу мушкулни ҳал этиш ншимизда катта қулайлик тугдирган бўлар эди, дейди. Аммо ёзувчи очеркда бу масалани публицистик текширишни мақсад қилиб қўйган эмас. Шунинг учун унга фақат йўл-йўлакай «тегиб» ўтади.

Ҳаким Назир ўз очеркида газопроводда ишлаётган кишиларнинг образларини яратишни мақсад қилиб қўяди. Бу нарса газ ёлқини билан кишилар қалб ўтининг туташганлигини образли ифодаловчи очерк сарлавҳасидан ҳам яққол сезилиб турибди.

Ёзувчи кишилар характери билан танишиш мақсадида ўқувчини газопровод қурувчиларининг қайноқ ҳаёти нчига олиб киради. Бу ерда рус, ўзбек ва турли миллат ёшлари ишлайдилар. Очеркист бу кишиларга хос бўлган ғайрат ва ишжонат, давлат толиғининг бажаришда жонқуярлик каби хусусиятларни таъкидлайди. Уларнинг ҳаммаси газ магистрални қурилишини тезлаштириш, халққа тезроқ миний алабга етказиб бериш иштиёқи билан ишайдилар. Қурувчи ёшларга хос бўлган ана шу буюк ватанпарварлик туйғуси очеркнинг бутун композицион йўналишини белгилайди. Мана, Иван ва унинг ёри Лида. Булар ўз юртлари Воронежга меҳнат отпускасига кетган эдилар. Қалби меҳнат иштиёқи билан тўлиб-тошган бу ватанпарварлар бутун мамлакат Бухоро газига кўз тикиб турган бир вақтда отпусcada сайр қилиб юришни истамадилар. Муддати тугамасдапоқ ишга қайтиб, шонли меҳнат оқимига қўшилдилар. Ҳатто, қовурма овқат буюриб кетган Искандарнинг кечкишидан қуйинаётган ошпаз Дуся хола қиёфасида ҳам трассада ишлаётган йигитларни мазали овқатлар билан сийлаб, уларнинг танига мадад, куч-қувват бағишлаш ва умум ишига ҳисса қўшиш ташвиши мужассамлашган. Ёзувчи ватанпарвар ёшларга хос хусусиятларни кўпроқ уларнинг ўзаро диалоглари ёрдами билан ифодалайди.

Маълумки, автор тоясини, қаҳрамонларнинг характер ва хусусиятларини диалоглар орқали ифодалаш ёзувчидан катта меҳнат ва маҳорат талаб қилади.

Диалогларда қаҳрамонларнинг индивидуал хусусиятлари, ҳис- туйғулари акс этиши билан бирга, диалоглар маълум бир ягона мақсадга қаратилган бўлиши лозим.

Ҳаким Назир очеркларида кўп ўринларда персонажлар диалоглари руҳий ўзгаришларни очишга, характерни ифодалашга хизмат қилади. Лекин баъзи очеркларида, жумладан, «Ўтлар туташганда» очеркида ҳам диалоглар тасвирида ҳаётий меъёрнинг бузилиши, сунъийлик каби камчиликлар мавжудлиги таъқидчиликда қайд этиб ўтилган эди.

Очеркда газопровод йўлида анчагина қийинчиликлар туғдирган ботқоқликка қарши кураш ва газопроводни ўрнатиш процессида кишиларнинг характер ва хусусиятлари кўзга ташланади. Очеркда Искандар образи муҳим ўрин тутаяди. Ёзувчи рус ва бошиқа миллат ёшлари билан ёнма-ён туриб хизмат қилаётган ўзбек йигитининг олижаноб хусусиятларини конкрет иш процессида ва публицистик тасвирларда очиб беради. Искандар институт кучоғида студентлар билан машгулот ўтказиб, тинчгина ўқитувчилик қилишни истамайди. Институтдан ташқари ҳаётга, жапговар амалий фаолиятга ўзини чоғлаб юрган Искандар ихтиёрий равишда Бухоро газопровод қурилишига жўнайди. Бу ернинг ўзар табиати ва коллектив билан ишлаш Искандарни чиққиради.

Искандарнинг ташкилотчилик фаолияти машинани бузиб ишдан чиқариб қўйган ака-ука Силинларга бўлган муносабатидан, айниқса, яққол очилади. Ака-ука Силинлар характеридаги қайсарлик, давлат ишида масъулиятни етарли ҳис этмаслик, бенарволик каби хусусиятларни ўз вақтида сезган Искандар, ёнларга салбий таъсир этиши мумкин бўлган бу камчиликни тезда умум муҳокамасига ҳавола қилади. Дала шароитига мувофиқ

уюштирилган йигилишда қурилишдаги қарийб барча ёшлар Силлиларнинг бу ноҳўя хатти-ҳаракатини қаттиқ қоралайдилар ва уларнинг бу бепарволиклари умум ишига катта зарба эканлигини тушунтирадилар.

Мажлис картинасида ёзувчи кичик бир деталь, айрим штрихлар ва асосан диалоглар ёрдами билан коллектив аъзоларининг қиёфасини гавдалантиришга ҳаркат қилади. «Уста битумчи ва моҳир спортчи бўлиб ном чиқарган, гавдаси пишиқ, қўнғизшоҳ мўйлови ўзига ярашиб тушган ленинбодлик Бобоҳон Расулов», унинг ёрдамчиси, қўлтиғида китоб қистирган бароққош Ҳамид Ураев Силлиларнинг айби билан бекорга ишлаётганликларини, улар қайнатган битум ишлатилмай қотиб қолаётганлигидан куюниб сўзлайдилар; ўртада чордапа қуриб қумга ўз отини ёзиб ўтирган, ярим яланғоч ўспириш изолятор машинасининг машинисти Деня Арзуманов бошида салладай қилиб ўраб ўлтирган кўйлагининг ени билан мисдек бетларининг терини артиб, ўриндап сакраб туриб, Силлиларга газаб билан тапбەҳ беради.

Бу характерли витуацияда Ватан, халқ манфаатини ҳамма нарсадан устун қўйган, чинакам уюшган, метилдек мустаҳкам ишчи коллективнинг айрим шахслар тақдирини ҳақидаги гамхўрлигини яққол кўрамыз. Коллектив Силлиларнинг камчилигини рўй-рост кўрсатиш билан бирга, уларнинг юрагида гайрат ўтини ёқади.

«Оғир дашиномлардан ўсал бўлиб, сувга тушган мушукдек бўкиб ўлтирган Силли бирдан санчиб турди-да: — Юр! — деб укасининг елкасидан санчиб тортди ва Искандарга дўқ аралаш ялинди. — Муҳлат бер!.. Ўзим тузатаман».

Искандар бу қурилишда иш соҳасида ҳам бирор қийинчиликка дуч келинганда дадил таклифларни ўртага ташлайди ва уларни амалга оширишда активлик кўрсатади.

Ёзувчи қурилишдаги иш процессини ва унда Искандарнинг фигурасини, айниқса, бадний конкрет ва ҳая-

жопли чизади. Мана, колонна ботқоқликка қарши ҳужум бошлайди. «Қучоққа сигмас пўлат қувурни кучли қанотларида кўтарган тўртта қувур ётқизиш машинаси, изоляция ва гидронотор машиналари қаторлашган. Уларни энг кетиндаги кўчма электр станцияларининг қўш прожектори баралла ёритиб юборди. Энг олдида одамлар «Чавапдоз» деб таърифловчи қувур тозаловчи машина. У қувурга маҳкам мишиб олган, унинг роторлари парракдек айланиб, ўткир металл «тирноқ»лари билан қалин занг босган қувурни тирнаб тозалаб бормоқда. Иккинчи паррак эса қувурни мойлаб кетмоқда. Бу машиналар билан одамлар ҳаракати ягона, улкан бир организм каби бирлашиб кетган эди, гўё уларнинг бири қўл бўлса, бири оёқ, бири бош бўлса, бири кўз-қулоқдай... Бир йўла ҳаракатга тушган саккизта мотор айюҳанноси қулоқларни том битирган, одамлар ўзаро имо-ишоралар билан сўзлашадилар. Бу гулдурас ичида қувур тозаловчи машинанинг ажралиб туради. У завод гудогидек қаттиқ қичқириқ солиб, атрофга учқун ва чапг-тўзон сочиб бораркан, прожектор ва машина фонарлари ёғдусида худди осмонда дуд аралаш ўт пуркаётгандек бўлиб кўришади. Искандарининг ихчам гавдаси ана шу лава ичида парвонадай учиб юрибди. Уни гоҳ Иван билан қувур ётқизувчи машина сунасида бири-бирининг қулоғига алланима деб қичқиришаётган, гоҳ ротор тепасида Силинларнинг ишига кўмаклашаётган ҳолда кўрамыз, гоҳ изоляция машинасининг қувурга қайпоқ битум суркаши ҳам гўладек ғалтакларнинг қувурни сариқ қоғозга йўрғаклаши, қувур ётқизувчиларнинг қурвурларни авайлабгина «бешикка»--траншеяга ётқиза боришини кузатаётган ҳолда учратамыз».

Рассом картинасидагидай аниқлик билан ҳаракатда чизилган бу конкрет ситуация ўткир мушоҳада ва меҳнат процессининг қалбдан чуқур ҳис этишининг натижасидир.

Киши характерининг энг муҳим белгисини акс эттириш орқали унинг ҳақида китобхонда тугалланган тунунча ҳосил қилиш услуби айниқса, кичик ҳажмли асарларда, масалап, ҳикояда кўпроқ учрайди. Бу бадий приёми Ҳаким Назир очеркда ҳам муваффақият билан қўлламоқда. Унинг очерклариди киши образи кичик бир-икки ситуацияда индивидуал нутқи ва хатти-ҳаракатлари, ички кечинмалари билан конкрет гавдаланади.

Ошхонада овқатланишган йигитлар тезроқ ишни бошлаб юбориш учун колонна бошлиғи Исқандарни тоқатсизлик билан кутяптилар. Шу пайт колонна механиги Қиселевдан айрим машиналар тайёр эмаслигини эшитган бригадир Иван Славешнинг қони қайнаб кетади.

«Ҳалиям-а? Субут борми ўзи? Ваъдаси шу бугунга эмасмиди? Силинлар қани?— Ғазабдан қизарган Иваннинг катта кўзлари қишидан чиқаёзди, еб қўйгудай бўлиб аллакими қидирди. Сўнг ўзинча гулдираб, шиддат билан ташқарига сакради. У вагонларга ўришган магазинга, устахонага, меҳнунктага, бошлиқнинг «кабинети»га ва кутубхонага чиқиб тушди. Силинларни тополмади».

Мана шу конкрет психологик ҳолатда Иван характерининг энг муҳим белгиси ишонтирарли акс эттирилган. Китобхон умумий ишга зарар келтирувчи, ҳар қандай камчиликка тоқат қилиб туролмайдиган бу қайноқ қон, ғайратли йигитнинг меҳнат процессида ҳам фидокорлик кўрсатишига ишонч ҳосил қилади. Худди шундай, асарнинг охирида биз Иванни қизғин меҳнат процессида, ўзбек йигити Исқандар билан ака-укадай бўлиб, ёнма-ён туриб ишлаётганлигини кўраимиз.

«Иван ҳам сувни ютоқиб шимирди-да, яланғоч билагини физкультурачилардай таранг қилиб, қайроқтошдай мускулларини ўйнатди.

— Неча кундан бери совиб ётган қонлар энди юришди-ку, совутадиган анойи борми!»

Шундай қилиб, ёзувчи Ивановнинг индивидуал психологик портретини, унинг характериға хос энг муҳим хусусиятини шу қадар қисқа ва конкрет акс эттирадими, ўқувчи уни бошқа ситуацияларда ҳам худди шундай тасаввур эта олади.

Юқорида биз Иброҳим Раҳимнинг очерклариде ижтимоий тадқиқот, фикрни мантиқий далиллар билан асослаш хусусиятининг устуи экаплигини кўриб ўтган эдик. Ҳ. Назир услубиде кўпроқ конкретлик, психологизм, ўзига хос драматизмға мойиллик кўзга ташланади.

Ҳ. Назир очеркда маълум гоини мантиқий далиллар билан эмас, балки қаҳрамоннинг характери психологик ҳолатини конкрет акс эттириш орқали ишонтирарли талқин этади.

Ҳаким Назирнинг Турсуной Охуноваға бағишланган «Муҳаббатнинг туғилиши» очеркида колхозчиларда пахта териш машинасиға муҳаббатнинг туғилиши ҳаётий, ишонтирарли кўрсатилган. Дўстларининг сўзлари қаттиқ таъсир этган «Оқсоқ йингит ўсал бўлиб ҳеч кимға қарай олмади. Аламини қанордан олиб, уни тешиворгудек қилиб пахта босарди. Қанор тўлгач, энди жуводизға зўр берди, уни зарб билан у ёқдан-бу ёққа портитлатиб тиқаркан қанорнинг оғзи йиртилиб кетгудай бўлди. Азбаройи кучанганидан дукки пешонаси, келг жағларигача терчилаб кетди. Бадаидан чиққан ҳовурни салқин куз шамоли ҳам босолмасди. У, тўнининг бари билан юз-кўзларини сидириб ташлаб, ошнасига қасам ичворди.

— Шу машинани ўрганмасам, ҳей, отимни бошқа қўяман!

— Қўрамиз.

— Қўрасан».

Бу табийи манзарали ҳолат акс эттирилмаганда йингитнинг аҳди ишонарли бўлмай қоларди ва ёзувчининг

оқсоқ йиғит ҳам машинани ҳайдашни қатъий аҳд қилди, деган фикри қуруқ деклоративликдан иборат бўлар эди. Бадийлик — китобхонни ишонтириш демакдир. Юқоридаги ситуацияда ёзувчининг ғоявий фикри бадий ифодаланган.

Баъзан очеркларимизда ана шундай бадий маҳорат, фикрни бадий ифодалаш етишмайди. Бадийликнинг ўрнини қуруқ ваъзхонлик эгаллайди. Очеркчиларимиз турмуш фактларини, ўз мулоҳазаларини бадий ёки образли мангиқий фикрларсиз китобхонга ҳавола қилдилар, бунда ҳатто, рақамлардан ҳам фойдаланиб бўлса-да, ўқувчини зўр бериб ишонтирмоқчи бўладилар. Бунда автор гўё нега ишонмайсиз, ахир, мен бўлган воқеани ёзяман-ку, деяётгандай бўлади. Ҳақиқий сўз санъаткори бадий тўқимани ғоят ишонтирарли акс эттириб, маълум ҳис-туйғу ҳосил қилганда баъзи очеркчилар ҳаётда ҳақиқатан бўлиб ўтган воқеани ишонтирарли қилиб беролмай китобхонда ҳақли равишда эътироз тугдиради. Бу эса китобхоннинг очеркка бўлган ҳавасини, қизиқшини пасайтиради.

Юқоридагилардан кўринадики, конкрет-психологик тасвирга мойиллик кучлироқ бўлган очерклардаги қаҳрамонлар образи замирида ҳам ижтимоий мазмун асосий ўрин тутаети. Бу образлардаги бадий психологик конкретлиқнинг негизини ижтимоийлик ташкил этади. Қаҳрамонларнинг руҳий олами улар ижтимоий фаолиятининг инъикоси сифатида ифодаланади.

Шундай қилиб очеркда киши образи биринчи навбатда ижтимоий инсон сифатида характерланади. Ижтимоий мазмун, фаолият фошида чизилган айрим руҳий, манший деталлар образни индивидуал гавдалантиришга ёрдам беради. Бироқ, бу хусусиятлар образни ҳикоядагидай аниқ психологик образ, характер даражасига кўтаришда кўп ҳолларда етарли бўлмайди.

Очерк образи замиридаги бундай публицистик пафос

бу жанрда образ, характер яратишга доир мунозарали фикрларга сабаб бўлди.

Танқидчи М. Қўшжонов «Изланиш» мақоласида очерк жанрининг ўзинга хос хусусиятларини асосан тўғри белгилайди. М. Қўшжоновнинг мазкур мақоласи адабиётшунослигимизда очерк жанри хусусида ҳукм суриб келаётган карахтликка барҳам берган, бир қанча долзарб назарий, ижодий муаммоларни муҳокамага ҳавола қилган янгилик бўлди. Мақолада шу билан бирга, мунозарали ўринлар ҳам йўқ эмас. Танқидчи очеркчилик асарлари ҳақидаги таҳлилдан бундай умумий хулоса чиқаради: «Уларнинг асарлари чинакам ҳаётий, адабиётга хос умумлашма даражасига кўтарилмайдди. Турсуной, Тюпко, ва Фанишерлар тўғрисидаги очерклар ўнлаб, юзлаб турсунойлар, Тюпкочилар, Фанишерлар тўғрисидаги очерклар бўлмасдан, фақат битта Турсуной, битта Тюпко, битта Фанишер тўғрисидаги очерклар бўлиб қолаётир», деб таъкидлайди. Ҳаётий — ҳужжатли материалларни бадний адабиёт даражасида кенг умумлаштиришни талаб этиш тўлақонли характерлар яратишни талаб қилиш демакдир. Танқидчининг фикрича, Турсуной, Тюпко, Фанишерлар кенг умумлаштириш асосида яратилган Жамилла, Гофир, Йўлчи сингари қаҳрамонлар бўлиши керак эди. Бундай талаб очеркнинг кенг бадний умумлаштириш асосида тирик характерлар яратишга қодир жанр эканини таъ олмоқ демакдир. Бироқ танқидчи ёзади: «Бирор очеркни таҳлил қила туриб унда яратилган конкрет характер тўғрисида гапириш тўғри бўлмаса керак». Хуллас, М. Қўшжонов адабий характер ҳақида йирик эпик асарларда яратилган характерлар нуқтаи назаридан муҳокама юритади ва кичик ҳажмли асарларда, айниқса, очеркда конкрет характер яратиш мумкин эмас, деган фикрни олға суради. У ёзади: «Агар биз характерни «кең ва чуқур ифодаланган шахснинг ирода йўналиши», деб қарайдиган бўлсак, қайси бир ёзувчи беш бет — ўн бетлик очеркда (гап фақат ҳажмда эмас,

албатта) бадний типни белгилайдиган шахс ирода йўналишини тўла ва чуқур тасвирлай олар экан»¹.

«Ҳар бир очеркчи ўз олдига конкрет характер яратиш вазифасини қўйиши мумкин Лекин бу ҳолда очерк жанрининг чегарасидан чиққан бўлади», дейди М. Қўшжонов ва бунга аввал ёзилган очерклар асосида яратилган қисса ёки романларни мисол келтиради. Масалан, Ойбекнинг «Покистон таассуротлари» очерки ва «Нур қидириб» повести, Н. Сафаровнинг «Турсуной» очеркидан сўнг «Қизларнинг сараси» деган қиссанинг яратилиши... ва ҳоказо².

Ҳаётни, инсон ва унинг фаолиятини ҳар бир адабий жанр ўз имкониятлари доирасида акс эттиради. Йирик эник асарларда ҳаёт ҳар тарафлама кенг ва чуқур тасвирланади ва шунга мувофиқ ирода йўналиши кенг ва чуқур тасвирланган типик характер яратилади. Кичик эник асарларда эса, мазкур жанр хусусиятларига хос услуб билан типик адабий характер яратилади. Бундан ҳам ҳажмда эмас, балки ёзувчининг ҳаётни акс эттириш маҳоратига боғлиқдир. Масалан, буюк сўз санъаткори -- новеллист ўткир мушоҳада натижасида маълум шахсининг энг характерли хусусиятини пайқаб олиб, ўз асарда уни бир-икки белги, психологик ҳолат орқали шундай усталик билан акс эттирадиган, ўқувчи кўз олдига тўла-тўкиё типик характер намойиш бўлади. А. П. Чеховнинг ҳажм жиҳатидан кичик новеллаларида типик характерлар мавжуд эканлигини ким инкор эта олади?! «Хамелеон» ҳикоясидаги Очумелев, Унтер Пришибеев», «Гилоф бандаси» ҳикоясидаги Беликов, «Чиповникнинг ўлими» ҳикоясидаги Чиповник ва бошқалар йирик эник асарларда тасвирланган адабий характерлардан кам таъсир кучига эга эмас, албатта.

¹ «Шарқ юлдузи», 1959, 8-сон, 131- бет.

² М. Қўшжонов. Ҳаёт ва маҳорат. Тошкент, 1962 йил, 163-бет.

Шунинг учун ҳам Чеховнинг повеллаларини кичик романлар, деб бежиз атамайдилар. Абдулла Қаҳҳор ва Саид Аҳмаднинг энг яхши кичик ҳикоялари ҳақида ҳам худди шунга айтиш мумкин. Демак, характер яратини асарнинг ҳажмига боғлиқ эмас. Ҳажм жиҳатида асосан ҳикояга тенг келадиган очеркларда ҳам конкрет характер яратиш мумкин. Лекин бу — ҳар бир очеркда ҳам характер яратиш шарт, деган сўз эмас албатта¹.

Публицистик тадқиқот устун бўлган, киши образи характер даражасига ўсиб етишмаган, лекин шунга қарамай, маърифий-бадний қимматга эга бўлган очерклар бундан кейин ҳам яратилаверади. Ёзувчи ўз асарида кишилар фаолиятида, онгида пайдо бўлган янгиликларга катта эътибор беради ва уни ижтимоий психологик планда тасвирлайди. Бундай очеркларда ёзувчининг маҳорати катта роль ўйнайди. Агар ёзувчи бой ҳаётини тажрибага ва адабий маҳоратга эга бўлса, кичик ҳажмли очеркда ҳам у тўлақонли адабий характер ярата олади. Аксинча, етарли адабий маҳоратга эга бўлмаган тажрибасиз ёзувчиларнинг инсон образини психологик планда тасвирлашнинг мақсад қилиб қўйган очеркларини ҳам бадний жиҳатдан бўш бўлиб чиқади. Бундай очеркларда адабий характер ҳақида гапириш у ёқда турсин, балки оддий киши образи ҳам яққол кўзга ташланиб турмайди.

Совет адабиётининг бой тажрибаси очеркда характер яратиш мумкинлигини аллақачон исбот қилган. В. Овечкин, В. Тендряков, А. Қалинин ва бошқа ёзувчиларнинг очеркларида, шубҳасиз, характерлар яратилган. Бироқ, очеркдаги характерларга соф беллетристик асарлар меъёри билан ёндашини тўғри ҳулоса чиқаришга ёрдам бермайди.

¹ М. Қўшжонов юқоридаги китобида «Очил Тоғасев... ҳар бир очеркда тўлақонли характер яратиш керак, деган талабни қўяди», деб (162-бет) бизнинг юқоридаги фикримизни бошқачароқ талқин этади.

Очеркшунос тадқиқотчи Е. Журбина бу жанрда характернинг ўзига хослиги ҳақида бундай дейди: «Очерк характери — бу йигма усулда яратилган характер эмас (бунинг учун очеркист етарли жой ва имкониятга эга эмас). Очерк характери муайян шахснинг асарда талқин этилаётган мавзуга тааллуқли... хусусиятлари ҳақида авторнинг образли ўйларидир». Тадқиқотчи ўзининг бу тезисини М. Горькийнинг «В. И. Ленин», «Лев Толстой» очерклари анализи орқали исботлайди. Дарҳақиқат мазкур очерклардаги портретлар ижтимоий фаолнати, маънавий-руҳий олами бадий публицистик воситалар орқали очилган характерлардир. Бундай публицистик характерлар аъёниси ҳозирги замон очеркистлар ижодида давом этирилмоқда. Бир мисол: Анатолий Аграновскийнинг «Фидойи» очеркида ажойиб совет олимнинг тирик характери публицистик чизиб берилган. Физика фаилари мутахассиси Богдан Войцеховский характерининг ўртак кучи шимада? «Менин янги қаҳрамоним, — деб ёзди очеркист, — музикани ёқтирмайди. Рассомлик асарлари ҳам уни қизиқтирмайди, кинога ҳам онда сонда боради. Бирор нарсага ишқибозлик — коллекционерлик эҳтирослари ҳам унга бегона, у спортдан йироқ. Унда радиоприёмниги йўқ, телевизорни ҳам, албатта, йўқ. «Ортиқча ҳеч нарса» — унинг ҳаётининг йўналишини шундай деб ифодалаш мумкин.

— Илмий иш учун фақат тўрт девор оралиги керак.

— Табиат-чи, Богдан Вячеславович?

— Тўғри, яна тоза ҳаво ҳам кириб туриши керак».

Войцеховский турмушда тортинчоқ. Меҳмондорчиликларда ғоят иймониб ўлтирарди, путқ сўзлашга ҳам уқувсиз. Одамлар билан кам гаплашадн, суҳбатни қисқа қилади. Ҳатто, «салом», «хайр» сўзларини ҳам ярмини ичида ютиб гапиради. Унга муддати ўтиб кетган икки йиллик отпускасини берганларида ҳам лаборато-

риядан пари кетмайдн. Унинг ҳеч бир бўш вақти йўқ. Ҳаётн ҳамнша тнғнз, ҳаяжонли иш билан банд.

Войцеховский ўз кўзлаган мақсадига етишнинг эгри-бугри йўлларидан воз кечиб, ягона тўғри йўлни танилаган. Ўз турмуш тарзини ҳам ана шу тўғри йўлга мослаштирган. Войцеховский ҳаётининг моҳиятини автор «фидойлик» («однолюб»), «савдойлик» («одержимость») сўзлари билан қисқа ифодалайди. Бунинг маъноси — ҳаётни бир нарсага — бир эътиқод, маслак, меҳнат соҳасига тамомла бахш этиш, бир нарсанинг шайдойи ошиги — савдойиси демакдир. Бундай ҳаёт тарзи унинг фаолияти ва маънавиятининг мукамал даражада ривожланишига ёрдам қилган. Автор олим шахсидан олган таассуротларини маантиқий муҳокамаларда таъкидлайди: «У бағоят кенг билимга эга. У жуда кучли инсон — изланишида, илмий баҳсда кучли!» Бу ҳол уни катта илмий кашфиётларга олиб келган. Масалан, у ихтиро қилган «сув тўни» халқ хўжалигига беқисс фойда келтирмоқда. У Ленин мукофоти лауреати, СССР Фаол Академиясининг муҳбир аъзоси.

Ҳаётда ҳамма нарсани, ҳатто ўз ҳузур-ҳаловатини ҳам бош мақсадга бўйсундирган, «ҳеч бир ортиқча нарса» принципи билан яшовчи, ўз соҳасининг «фидойиси», «савдойиси» бўлган, жамиятга катта фойда келтираётган, инсон ҳаётини ҳар тарафлама гармоник ривожланган киши ҳаётига инсбатан қашшоқ» дея оламизми?

Кашфиёт ҳаётда одат тусига кириб қолган турмуш тарзи, тушунча, қарашларга фавқулодда ўзгартиш киритиш, уларни бирор жиҳатдан янгилаш демакдир. А. Аграновский илмий фаолият кишилари ҳақидаги одатдаги тушунчаларимизга янгилик кирита оладиган оригинал характер кашф этган. Очеркист бу характер орқали ҳар тарафлама гармоник ривожланган инсон ҳақидаги машҳур концепцияни инкор этмайди, балки уни мукамаллаштиради, янги ғоя билан бойнади.

Очеркда тасвирланган қаҳрамонни «кенг ва чуқур

прода йўналишига эга» бўлмаган образ дея оламизми? Бироқ, бу прода йўналиши йирик беллетристик жанрлардан сизгари тўқнашувларда эмас, балки муҳим белгиси «образли публицистик ўй-мулоҳазаларда» (Е. Журбина) ифодаланган типик публицистик характердир.

Е. Журбинанинг очерк характери ҳақидаги юқоридаги конценцияси ҳужжатли публицистик портрет, сарфарнома, айрим проблематик очеркларга тааллуқлидир. Адреси ҳамда проблемаси умумлашган очеркларда беллетристик (яъни умумлашган йигма) характер яратиш услубидан ҳам, шубҳасиз, фойдаланилади. В. Овечкин, В. Тендряков, А. Калинин, Ефим Дорош ва башқа ёзувчиларнинг асарларидаги характерларда публицистик ва беллетристик ифода-тасвир услубининг муайян синтезини кўриш мумкин. Лекин мазкур адибларнинг асарлари юқоридаги хусусиятлари билан «очерк жанри доврасидан чиқиб кетган» эмас албатта. Улар яратган образлар мазмунида ижтимоий проблематика устун бўлиб, очерк характерига эгадир.

Е. Журбина проблем очерк хусусияти ҳақида бундай дейди: «Инсон, агар таъбир жонз бўлса, у ёки бу публицистик проблеманинг «елкасида» очеркка кириб келади ва у индивидуал тақдирини ҳал бўлганда кейин эмас, балки ўз образи рўёбга чиқарган проблема ҳал этилгач, асардан чиқиб кетади»¹. В. Овечкиннинг «Районнинг иш куллари» шу хил очеркларнинг типик намунасидир. Овечкин ижодини тадқиқ этган адабиётчилар ундаги асосий образлар — Борзов ва Мартиновни характерлар деб атайдилар. Тадқиқотчи Б. Костелянец бу образларни В. Г. Белинский қўллаган термин билан «очерк характера», яъни «характернинг очерки» деб атайди. Автор бу иборани очерк² сўзининг маъносидан

¹ Е. Журбина. Кўрсатилган асар, 135-бет.

² «Очерк» «очертить» сўздан олинган бўлиб, воқеа-ҳодисалар, кишилар характер-хусусиятларининг энг муҳим жиҳатларини қисқа, лўнда ифодаланиши билдиради.

келиб чиқиб изоҳлайди. «Характерлар очерки» иборасига эътибор қилинг,— деб сўзини давом эттиради Б. Костелянец,— бу ибора инсонни ҳар тарафлама тўла ва мукамал аке эттиришни эмас, балки маълум нуқтадан назардан энг муҳим жиҳатларингизга ифодалашни англатади»¹.

Дарҳақиқат, В. Овечкин очеркидаги характерлар шундай хусусиятга эга бўлиб, уларда публицистик пафос асосий ўрни тутади. В. Овечкин образлари ситуация, муаммони тадқиқ этишда автор билан бир қаторда актив роль ўйнайди. Бу образлар муаммони бадний ифодалашга катта ёрдам беради, бироқ уларнинг ўзи муаммога тамоман эришдириб юборилган эмас.

Овечкин образлари ўзаро муносабатлари, хатти-ҳаракатлари, ўй-мулоҳазалари орқали ижтимоий муаммони бадний-публицистик тадқиқ этишга ёрдам беради, В. Тендряков очеркларидаги характерлар муаммо замирига бевосита эришдириб юборилади. Бундай образларни «Муаммо-характер»² деб аташ мумкин. В. Тендряковнинг «Иван Чупровнинг қулаши» очеркида ана шундай муаммо-характер яратилган. Коллектив хўжаликка раҳбарликда нопок, қингир йўл иқтисодий самарадорликка эмас, раҳбарни маънавий тапаззулга олиб боради. Очеркда муаллиф ана шу муаммони тадқиқ этишни асосий мақсад қилиб қўяди. Ўз гоявий мақсадини рўйбга чиқаришда В. Овечкин қаҳрамонлардан ҳаётий-бадний далил — восита сифатида фойдаланган бўлса, В. Тендряков муаммони тадқиқ этишда персонажни асосий предмет қилиб олади. Аниқроғи, проблема қаҳрамоннинг ижтимоий психологиясига,

¹ Б. Костелянец. Описательный жанр?.. Нет! Журн.: «Вопросы литературы», 1966 г., № 7, стр. 40.

² В. Чалмаев. Проблема характера в очерках В. Тендрякова, В. сб. статей: «Об очерке», М., изд-во МГУ, 1958 г. стр. 107.

қаҳрамоннинг ижтимоий фаолияти ва руҳияти эса очеркнинг предметига айланган. Проблема ва характер формуласини икки очеркест икки хил кўринишда ижодий ҳал этади. Очеркда муаммо руҳий жараён орқали тадқиқ этилган. Раҳбарлик муаммоси колхоз раиси Иван Чупров тимсолида психологик жиҳатдан шу қадар конкрет ифодаланганки, оқибатда Иван Чупров муаммога, муаммо эса, Иван Чупровга айланган.

Иван Чупров психологик конкрет чизилганлиги туфайли соф беллетристик асарлардаги характерларни эслатади. Шу билан бирга улардан фарқ қилади. Бу фарқ шундан иборатки, Иван Чупров характерининг негизини публицистик пафос ташкил этади. Очеркда муаммо ва унинг тадқиқи бош вазифа бўлиб, Иван Чупров характери мазкур муаммо доирасида акс эттирилади. Муаллиф муаммо чегарасини шу қадар қатъий белгилаб оладикки, Иван Чупровнинг шу доира ичидagi энг муҳим хусусиятларининг қисқа ва аниқ тасвирланади. Шунинг учун Иван Чупровни ҳам очерк-характер, деб аташ мумкин.

Ўзбек очеркида ҳам хилма-хил кўринишга эга бўлган киши образлари яратилган. Юқорида очерк — тип, портрет хиллари, характернинг айрим белгилари муваффақият билан акс эттирилганини кўриб ўтган эдик. Очеркда инсон характерини яратиш соҳасида И. Шамшаровнинг изланишлари, айниқса, диққатга сазовар.

И. Шамшаров ўз очеркларида ижтимоий масалаларни, турмушдаги янгиликларни психологик планда, кишилар характерида ва улар психологиясида содир бўлган ўзгаришлар орқали акс эттиради. Бу жиҳатдан унинг «Раис бува», «Ойлиш кўллар», «Кўнгиш жаҳон кўради» ва бошқа очерклари характерлидир. «Раис бува» очеркида ёзувчи ҳаёт тараққиёти натижасида киши психологиясида вужудга келган ўзгаришларни анализ қилиш орқали муҳим ижтимоий масалани ифодалайди. Партия сўнги йилларда қишлоқ хўжалигимиздаги

қолоқликни тугатиш ва унинг жадал суръатлар билан ривожланишини таъминлаш учун бирмунча муҳим тadbирларни амалга оширди. Колхозларни ташкилий хўжалик жиҳатидан мустаҳкамлаш учун уларни сиёсий чишиққан, ҳозирги замон қишлоқ хўжалиги техника илми асосларини яхши билган раҳбар кадрлар билан таъминлаш зарур эди. Шундай бир вазиятда колхоз тараққиётига ҳар томонлама меҳнати сингган, кўп йиллик амалий иш тажрибасига эга бўлган, аммо назарий техника илми кам кекса раҳбарлар йирик ва мураккаб коллектив хўжаликни бошқаришнинг оғирлашиб қолганлигини тобора сеза бошладилар.

И. Шамшаров «Раис бува» очеркида ана шу муҳим ижтимоий муаммони қишлоқ хўжалиги тобора машиналаша бошлаган йирик колхоз ранси Акбар ака образи орқали ифодалайди. Ёзувчи соф беллетристик асарларда қаҳрамонни турли ситуацияларда, одамлар билан муносабатда, кураш ва қарама-қаршиликларда эркин равишда кўрсатиши, унинг мураккаб характер ва хусусиятларини, портретини, ички дунёсини асардан кузатишга мақсадга мувофиқ ҳар тарафлама кенг ва чуқур очиб бериши мумкин. Юқорида қайд этганимиздек, очерк-характер маълум муаммо доирасида қатъий амал қилади. И. Шамшаров образ психологиясини юқоридаги муаммога тааллуқли энг асосий моментини, инсон тақдиридаги муҳим ўзгариш жараёнини акс эттиради.

Очеркда раис бува — Акбар ака психологиясининг асосини, биричидан, колхознинг иқтисодий-маданий соҳада эришган муваффақиятлари билан фахрланиш, иккинчидан, колхоз истиқболи, коллектив манфаати ҳақида ғамхўрлик туйғуси ташкил қилади. Очеркнинг дастлабки қисмида характер психологиясида биринчи туйғу — юксак ифтихор ҳислари намоён бўлади.

Акбар ака кўп йиллардан бери колхозда ранс бўлиб, йирик хўжаликнинг тараққиётига катта меҳнати

синган. Ёзувчи бу фикрни характерли ҳаётий деталлар ва унинг қаҳрамон психологиясига таъсири орқали холисона кўрсатади. Раис дала йўлида Умринисони учратади. Колхознинг жонқуяр пешқадам бригадирларидан бири, ғурумсаройликларнинг Ўзбекистон ССР Олий Советига сайланган вакили. У Акбар ака билан қуюқ саломлашиб ўтиб кетади. «Қишлоғимиз қизи,— фахр билан кўнглидан ўтказди Акбар ака,— илгариги замонда узоқ, овлоқ қишлоқ деҳқонининг қизи қачон ва қасрда давлат олий ҳокимиятига сайлашиб, халқ помидан давлатни идора қилибди?— гўё биров билан баҳслашгандай хаёлан савол ташлади у.— Ҳеч қачон, ҳеч қасрда!» Мана, бир машина пахтаги юклар Шарпи Хўжаев ўтиб кетди. Пахтачиликда ўйлаб иш тутадиган бамаъни йигит. Велосипедда кетаётган биология ўқитувчиси Ҳамиджон Алижонов ҳам Акбар ака кўз олдида улғайиб вояга етди. Бутун мамлакат билан бирга Акбар ака раислик қилаётган колхоз ҳам тез суръатлар билан олға бормоқда. Колхозда тараққиётни янада тезлатишга қодир бўлган ва тезлатаётган янги авлод ўсиб етишди. Мана, Мелиқўзи Умрзоқов бошлаб берган ҳаракат бутун республика бўйлаб ёйилди. Ногаҳон бир воқеа хаёлидан ўтди. Мактаб болалари теримнинг энг қизғин пайтида кўчма қизил байроқни ўз қўлларида сақлаб келдилар. «Шу воқеа эсига тушди-ю, Акбар ака янада тетик, енгил тортиб кетди.— Ҳа, янги пахтакор авлод етишяпти, ўринбосарлар!— Буларнинг ҳаммаси раиснинг қалбини ифтихор ҳислари билан тўлдирди». Ахир, Акбар ака қувонмай ким қувонсин. Утмишда камбағаллар қишлоғи бўлган кўримсиз Ғурумсаройда тарихан қисқа вақт ичида шундай катта ўзгаришлар бўлди.

Ёзувчи қишлоқнинг ҳозирги даврини унинг ўтмишига қарама-қарши қўяди ва бу контрастнинг раис руҳий оламига таъсири орқали характер мазмунини чуқурлаштиради. Ғурумсарой деган сўзнинг асл маъноси ҳа-

қидаги ўйлар рансн қишлоқнинг ўтмишига етаклайди. Ғурумсарой ривоятга кўра қуллар қишлоғи, деган маънони билдирар экан. Ҳозир бу қишлоқ ижодкор, меҳнатсевар кишилар қишлоғидир, уни Хуррамсарой деса арзийди.

Ўтмиш ҳақидаги ўйлар ва янги ҳаёт нафаси ранс қалбини тўлқинлаштириб юборди. Шунда ёзувчининг тасвир услуби ҳам ўзгаради, аввалги деталлаштириш тўлқинли публицистика билан алмашади. «Сир жимирлаб жимиб оқар, лекин нарироқда, сув ўртасида худди мойжувоз кундасига ўхшаш тешик тегирмон тошидек пилдирар эди. Акбар ака дарё ўртасидаги гайритабиий бу «жувоз кунда»га — ўнқон гирдобига хийла тикилиб турди-да, кейин шосунага чўккалади. Озмунча одамни ютдими бу ўнқон!.. Эҳ, Жайҳун!— дея дарёга хитоб қилди у,— гоҳ у қирғоқни, гоҳ бу қирғоқни смириб, печ асрдан буён бу ердан оқиб ўтдинг, баҳордай ўкириб, атрофинга кўшик нуркаб, билмай яқинлашганини доминга тортавердинг, лекин қирғоғингдан нарига наминг юкмади-я!

Ҳа, намин юкмади, лекин Акбар Тошматовларнинг уйини ўнқон тортиб кетса ҳам шу дарё лабидан жилмадилар, ўзлари унинг сувидан ичолмадилару ерларида унган гиёҳ бир томчи сувга талшннб жнзганак бўлаверди».

Ёзувчи шундан фойдаланиб очерк қаҳрамонининг ҳаёт йўлига қисқа экскурс қилади. Акбар ака меҳнаткаш деҳқондан чиққан, дала ишини, деҳқончиликни яхши билади, одамларни уюштира олади. Кўп кадрлар етиштирди, ҳамма уни ҳурмат қилади. Аммо кейинги вақтда ранснинг иш услуби билан илмий-назарий жиҳатдан чиниққан навқирон кадрлар ўртасида маълум зиддият кўзга ташлана бошлади. Айниқса, Акбар аканинг ўзи тарбиялаб етиштирган Аҳмаджон Одилов кўп жиҳатдан мустақил иш тутадиган, колхоз хўжалигида пайдо бўлган янгиликларни қабул қилишда Акбар ака

порозиллик билдирган ёки пассивлик қилганда уни слтаб ташлайдиган бўлди.

Энди очеркда характер психологиясидаги иккинчи туйғу — колхоз истиқболи ҳақида ғамхўрлик туйғуси муҳим ўрин тутди. Ана шу туйғу Акбар ака маънавий дунёсини тамомила чулғаб олади. Раис билан ёшлар ўртасидаги зиддиятнинг асосини ҳам хўжаликнинг истиқболи ҳақидаги ғамхўрлик туйғуси ташқил этади. Бу зиддиятни Акбар ака чуқур ҳис этади. Ёзувчи юқоридида кўриб ўтганимиз, колхоз ҳаётида юз берган ўзгаришларнинг реалистик тасвири орқали, қаҳрамонда пайдо бўлган руҳий коллизияни ҳаётий жиҳатдан асослайди.

Руҳий коллизияни реалистик аке эттиришнинг ўзига кифоя қилмайди. Социалистик реализм ёзувчиси бу зиддиятнинг ҳал этилишини ҳам иншонтирарли кўрсата билиши лозим. Социалистик воқеалик ва совет кишисининг маънавий фазилатларини чуқур ўрганиш ёзувчига бу вазифани ҳам муваффақият билан ҳал этишга ёрдам беради. Совет жамияти даврида бахт тонган ва меҳнаткашлар маънавати учун курашиб келган кекса, тажрибали Акбар ака ўз хатти-ҳаракати, фаолияти ҳақида чуқур мулоҳаза қилади. Колхознинг илгарилаб кетганлиги, янги авлод ўсиб етишганлиги ҳақида ўқувчида конкрет тасаввур ҳосил қилган очеркист, қаҳрамон руҳий оламидаги кейинги ўзгаришни қисқа баён қилиши ва айрим эпизодларни эслаш орқали иншонтирарли ифодалайди. Ёшлар билан баъзи масалаларда келишимовчиликлар Акбар акани ўйлантириб қўяр, гоҳ унга қаттиқ ботарди. «У илми йўқлигидан, фақат тажриба билан қолганидан хафа бўларди. Бунинг устига колхозга техника тобора кўпроқ кириб, иш мураккаблаша бошлади. Техникани эса, ўқиган қўлга олди... Акбар ака хўп чамалаб, хўп ўйлаб кўрди, ақли шовдн».

Акбар ака кўз олдида кинглик у хоҳласа ҳам, хоҳ-

ламаса ҳам кириб келаверади. Масалаи, кетмонсиз ишлаш масаласи ҳам унга туртки бўлди. У энди ўзининг вазифаси оғирлашиб қолаётганлигини тобора аниқроқ сеза бошлайди. Бу ишни ўз эгасига тошширини керак деган қарорга келади. У районга мурожаат қилади.

Акбар ака биринчи марта мурожаат қилганда райком унинг илтимосини қабул қилмайди. «Юрагидагини ҳам айтиб улгурмасдан:— Чарчадингизми?— деди райком секретари.

— Йўқ, чарчамадик, лекин...

— Қаридингизми?

Акбар ака бирдан бежо бўлди, қизарди, ўтирган срида ўриндан бир қўзғалди, стол қирсиллаб кетди, қўли бенхтиёр мўйловини силади.

— Йўқ, қаримаймиз,— деди у шошилиб,— лекин...»

Акбар ака қарилкни тап олмайди. Яна бир печанилар колхозга раҳбарлик қилиш учун унда куч-қувват бор. Ахир, райком секретари ҳам унинг фикрдан норозидай бўлиб гапирди. Акбар ака секретарь билан суҳбатдан сўнг яна бир йил раислик қилди. Бу давр ичида у ўз зиммасидаги юкнинг тобора оғирлашганлигини янада яққолроқ сезди. Ёшлар билан бўлган бир воқеа ундаги бу ҳиссиётни янада кучайтирди.

Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Акбар аканинг янгиликка ҳадиксизраб қарашини, уни қабул қилишда иккиланиб туриши, қатъиятсизлигини, умуман кекса раиснинг ўзинга хос консерватив хусусиятлари колхоз тараққиётига зарар келтириши эмас, (йўқ, асло, у буни ҳаёлига ҳам келтирмайди) балки колхоз маифаати ҳақидаги яхши ниятидан келиб чиқади. Унинг машинага ишончсизлик билан қарашини ҳам колхоз маифаати ҳақидаги ғамхўрлик, яхши ниятни кўзда тутати. Хуллас, колхоз тараққиёти — халқ бахти! Унинг суръатига тўсиқ бўлиши умум бахтига раҳна солиши билан барабардир. Тараққиёт билан бирга қадам ташлаш олмаган

раҳбар халқ кўзига ём ва кўчма бўлиб кетди, тескариси бошлиққа айланади. Уйғурининг 40 — 50-йиллар ҳаёти-ни акс эттирган «Навбахор», «Хуррият» асарларида ана шундай раҳбарлар типини яратилган. Акбар аканинг тажрибалилиги шундаки, у юқорида қайд этилган раҳбарлар ҳолатига тушмайди. Дарҳақиқат, Акбар ака 60-йилларнинг охиридаги қишлоқ хўжалиги раҳбарлари топасидан. Акбар аканинг улардан фарқи, ўзига ҳослиги шундаки, у ҳозирги жараёни — колхоз тараққиёти талаблари билан ўз фаолияти орасидаги зиддиятнинг моҳиятини тўғри тушунади ва буни ҳал этишда ўзи ташаббус кўрсатади. Хуллас, у ҳар бир инсон психологиясида муайян даражада мавжуд бўлган шуҳрат-парастлик туйғусини ижтимоий манфаат, коллектив манфаатига буйсундира олади.

Характер мазмунида ҳал этувчи аҳамиятга эга бўлган муҳим маънавий-психологик ўзгариш бирданга эмас, ҳаётий воқеалар таъсирида аста-секин содир бўлади.

Раиснинг бу хатти-ҳаракати характернинг энг муҳим хусусиятини ифода қилади. Раис тушунчасидаги бу зиддиятнинг шундай ҳал этилиши муҳим ҳаётий-фалсафий аҳамиятга эгадир. Фақат совет кишинигина ана шундай қарорга келиши мумкин. Чунки социалистик жамиятда айрим шахс манфаати умумхалқ, жамият манфаати билан чамбарчас боғлиқдир. Жамиятнинг тараққиётидан манфаатдор бўлган совет кишини ўз фаолияти жамиятнинг ривожланиш суръатини тезлаштиришга монелик қилиб қолганлигини сезиб, жим туrolмайди. Шунинг учун Акбар ака ўз иш услуби билан янгилик ўртасида келиб чиққан зиддиятни жамият фойдасини кўзлаб ҳал этишда ўзи ташаббускор бўлади.

Хуллас, Акбар ака навбатдаги ҳисобот сайловда ўз ўрнига Аҳмаджон Одиловни тавсия қилади. Акбар аканинг узоқ йиллик катта тажрибасидан янги раҳбарлар фойдаланадилар. У яхши маслаҳатгўй, донишманд деҳ-

қон, кекса богбон сифатида колхозга фойда келтирадн.

Акбар ака йирик асарлардаги сингарн ҳар тарафлама мукаммал тасвирланган характер эмас, албатта. Бироқ, унинг фаолияти ва маънавияти билан боглиқ бўлган муҳим характер белгиси эртанги кунга оқилона кўз билан қарай олиш, ўз манфаагини, умумманфаати билан бир бутун деб билиш, шуҳратпарастлик туйғусидан инсонпарварликнинг устун келиши — ишонарли ва таъсирли кўрсатиб берилган.

Маълумки, Акбар ака образидаги конкрет-психологик тасвир бу ўринда ижтимоий негизга асослангандир. Акбар ака характерининг ўзига хос хусусияти шундаки, муаммо ва характер муносабатида диалектик бирлик ҳукм суради. Очеркда муаммо характерни, характер эса, муаммони ифодалашга ёрдам қилган. Бироқ, мазкур очеркда инсоншунослик устун даражада эканлиги алоҳида қайд этиш керак. И. Шамшаров В. Тендряков ижоди билан богланган тараққиёт тенденциясини ўзбек очеркида давом эттираётган ёзувчидир.

И. Шамшаров Акбар акадаги ана шу хусусиятини «Ойдин кўллар» деган очеркида янада давом эттиради. Бу икки очерк гоъвий-тематик ва композицион жиҳатдан бир-бирига боглиқ, бири иккинчисининг давомидир. «Ранс бува» очеркида ёзувчи вазифасини ўз ихтиёри билан ёшлар зиммасига юклаган собиқ ранс характерини яратган бўлса, «Ойдин кўллар» очеркида эстафетани қўлга олган ёшларни, уларнинг жапговар иш фаолиятини аке эттиради. Ёзувчи бу очеркида колхозда меҳнат чинакам ижод ва изланиш ишини эканлигини, бу соҳада, айниқса, ёшларнинг ташаббускорлигини бадний ифодалайди. Эркин ижодий меҳнат процессида ва кишиларнинг меҳнатга муносабати орқали жонли образлар яратади. Шунн алоҳида таъкидлаш керакки, киши образларини ижтимоий меҳнатга муносабат орқали кўрсатиш, очеркларимизнинг асосий моҳиятини белгилайди. Меҳ-

нат— совет кишиси энг яхши фазилатларининг кўзгусидир. Унинг бутун олижаноб хислатлари, маънавий фазилати эркин ижтимоий меҳнат процессида намоён бўлади.

«Ойдин кўллар» очеркида янги ер очиш масаласи талқин қилинади. Ёш бригадир Парпи янги ерларни ўзлаштириш колхоз хўжалигини ривожлантиришнинг асосий воситаларидан бири, деб ҳисоблайди. У колхоз «тўни» торлик қилиб қолаётганлиги, уни узайтириш, кенгайтириш ҳақида ўйлайди, изланади. Янги ер очиш масаласи ва колхозда бу муаммонинг ҳал этилиши билан бəғлиқ равишда Парпи характери, унинг типик ва индивидуал хусусиятлари очиб берилади. Парпини колхозда «индамас» йигит, деб атайдилар. Унинг бу хусусияти бежиз эмас. У ҳаммавақт нима ҳақдадир ўйлайди, фикр қилади. Унинг бу хусусияти ташқи қиёфасида ҳам кўзга ташланиб туради. «Чуваккина, ингичкадан келган, ияги чўзинчоқ юзига, хиёл дўнг пешонасига монанд йигит — бошини сал эгиб, елка суяги кўтарилиб, нимашдир излагаандай, қора бахмал кўзларини ерга тикиб, кўпишча қор тагида оққан сувдай унсиз юради... Парпи ўз табиати билан Деҳқон тоифасидаги йигитларнинг акси, у кўнглидагини улғайиб воёга етмагунча, синовдан ўтмагунча ўртага солмайди. Деҳқон эса ҳаёлидагини дарров кимгадир айтмаса, ёрилмаса, на уйга, на кўчага сиғади».

Езувчи бригадир Парпига берилган бу лўнда, қисқа, ихчам характеристикани бутун очерк давомида, конкрет эпизодларда, одамлар билан муносабатларда янада конкретлаштиради, асослайди ва изоҳлайди. Парпининг ўй-фикрларини, дилини банд қилган янги ер очиш ишати ҳаёт таъсирида келиб чиқади ва тобора яншиб етилиб боради.

Муҳитнинг қаҳрамон руҳиятига таъсирини муфассал деталлаштириб таҳлил этиш— Акбар ака образида муваффақиятли қўлланилган бу тасвир усулидан Парпи образида ҳам очеркчи унумли фойдаланган. Юқорида

таъкидлаганимиздек, инсон ва проблема яхлит бир бугулик касб этган. Бу ўринда проблема қаҳрамон руҳиятиниинг предметиدير. Шу туфайли ижтимоий руҳият тасвири проблема тасвири демакдир.

«Бурноғи йил Парпи Деҳқоннинг еридан ўтаётиб говлатиб юборилган ғўзаларга кўзи тушди. «Пахта эмас, нуқул қора кўсак терасан», деди у дўстига ачишиб. Деҳқон уни жеркиб ташлади. «Оз ерини ғўзасини удалаш осон», деб яна уни камситишига уринди.

Бу кесатиқ Парпига жуда қаттиқ ботди. Шу кундан бошлаб у хаёл қуршовида қолди: «Катта ер қасрда? Унга чиқиб олишниинг иложи борми?»

Бу фикр унинг қалбида чуқур жой олди. Қандай қилиб бўлса-да, янги ер очиш керак. Аммо қасрдан, қайси жойдан ўзлаштириш керак, бу ҳали Парпи учун аниқ эмас. Шу сабабли у колхознинг етти йиллик плани муҳокама қилинганда: «Ҳаммамиз машина минадиган бўлсак, еримиз торлик қилмайдими? Планида каттароқ ерга чиқиб эътибордан тушиб қолибди-ку. Хўш, бунинг иложи ўйланганми, топилганми?» деди. Унинг бу фикрини мажлис президиумидан кимдир маъқуллади: «Иложини сиз билан биз топамиз». Президиумдан ташланган Ҳуқма билан Парпининг бу фикри янада мустаҳкамланди. Лекин кимдир Парпини менсимагандай кесатиқ гап отди. Парпи унинг кесатигига ҳозирнинг ўзидаёқ жавоб беришни лозим топмади, чунки қасрдан янги ер очиш, тошлоқ даладан ер ўзлаштириш мумкин бўладими, йўқми? Бу ҳақда яхши ўйланган исбот ва далилларга эга эмас эди, шу учун у ўзини тийди. Бу кесатиққа араванш қуруқ олиб қочадиган баъзи кишилардай гап билан эмас, балки амалий иш билан жавоб беришни кўнглига тугиб қўйди. Шундай қилиб, колхозда деҳқончилик машиналаша бошлаганиги туфайли миёсида пайдо бўла бошлаган янги ер очиш фикри Деҳқоннинг кесатиги билан активланган, мажлис президиумидаги кишининг сўзи билан мустаҳкамланган бўлса, шу йиғилишдаги

кишининг кесатиги унга янада қаттиқроқ туртки бўлди. Парпи янги ер очиб учун мўлжалланган жойнинг таркибини, тупроғини текшириб кўриб, шу тошлоқ даладан ер ўзлаштириш мумкин, деган қатъий қарорга келди. Мана, энди у идорада раис ҳузурда бўлган кенгашда қисқа, аммо ишонч билан шундай деди: «Битади... пахта, макка, қовун-тарвуз... ҳаммаси битади, меҳнатига чидолса бас. Ҳа, меҳнатига... Шу йилисқ яхши унум олса бўлади». Парпининг бу фикрини кекса деҳқон Улмас отанинг ўтмиш ҳақидаги ҳикояси ҳам тасдиқлайди. Утмишда ўша ерда кўп қийинчиликлар билан сув чиқарилиб, ҳосил олинган эди.

Очеркист қаҳрамоннинг ўй-фикрларини ўсишда, ҳаракатда кўрсатади ва ҳаётий, тарихий жиҳатдан асослайди. Шундай қилиб ўқувчида ишонч ҳосил қилади.

И. Шамшаровнинг ҳаётни ва кишилар образини тасвирлаш услубида ўзига хос меъёр, бадний мувозанат сезилиб туради. Унинг бадний приёмлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бири иккинчисини тўлдириб, янада кучайтириб, тасдиқлаб, асослаб келади. Парпи характеридаги тасвирлашда умумий содда тезисдан конкрет ҳаётий картиналарга ўтган эди. Бу реалистик картиналар Парпи образини конкретлаштириш билан бирга унинг ҳақидаги ёзувчи тезисини ривожлантиради, тасдиқлайди ва асослайди. Ўқувчи кўз олдида умум маънафати учун хазина қидирувчи ватанпарвар колхозчи ўз индивидуал хусусиятлари, бой ички дунёси билан тўла гавдаланган эди.

Иигитнинг конкрет образини маҳорат билан чизиб бериб, китобхон оғига, ҳис-туйғуларига таъсир этиб, унда маълум ҳиссиёт уйғотгандан кейин ёзувчи ана шу ҳиссиётни тўлқинли публицистик тасвир билан янада кучайтиради. Ёзувчи аввалги ситуацияларда ўқувчинини публицистик фикрни қабул қилишга тайёрлаб келди, энди шу конкрет тасвирларнинг гўё қаймоғини тақдим этади, бу эса янада тотлироқ, мазалироқ туюлади. Қон-

крет образга асосланган публицистика кучли ҳаётий пафос билан жараглайди.

Ёзувчи очеркнинг кейинги қисмида Парпнинг янги ер очиб ва унда ушумли ҳосил етиштириш учун курашдаги фаолиятини конкрет картиналар орқали эмас, тўлқинли публицистика воситаси билан ифодалайди. Бунда публицистика ижод ва изланиш туфайли муваффақият қозонган ижодкор деҳқонни, унинг меҳнатини шарафловчи гимн, социалистик жамиятимиздаги эркин—хур меҳнатни улуғловчи мадҳия бўлиб жараглайди. Мана, шу сатрларни яна бир қайта кўздан кечиринг, унда очеркнинг бадий-публицистик кучи яққол намойиш бўлган: «Шундай дамлар бўладики, киши сезади, лойқа чўкиб, сув шишарап олгандай, фикрлар аста-секин бирини иккинчиси босади, сараланади—тинийди. Парпнинг фикрлари ҳозир тинмоқда эди. Кўз олдида кўлар кенгайди: тиниқ осмон ер бетини қучиб олгандай эди. Кўз очиб ёруғ жаҳонни кўрган бола кун-бакун улгайди, шундай тез улгайдикки, азим чинорни қучоқлаб бир ҳамлада срдан узиб оладиган паҳлавон бўлди...»

Ингитнинг меҳнатидан, ютугидан илҳомланган ёзувчининг юрак ҳислари қаҳрамон ўйлари билан қўшилиб кетади, Икки тўлқин бирлашиб, тўлиб-тошиб оқади.

«Парпнинг кўзи ҳамон кўларда. Бир фикр иккинчисини босиб сараланаверди, оқими равшанланди, доираси кенгайди. Агар иш илгариги маромида қолаверса, Маншон билан Парп дарёнинг бу бетида бригада тузармиди, ҳувиллаган шу дарахтсиз саҳрода ер очишга журъат қилармиди? Йўқ, журъат қилолмасди. Нимага? Иш кўлами ҳозиргидан каттамиди? Йўқ, иш кўлами ҳозиргидан анча, ҳатто жуда кичику, лекин иш кўп эди, куч етишмасди. Нима, ҳозир Фурумсаройда, одам шунчалик кўпайдимми? Унчалик эмас. Лекин иш мароми ўзгарди, пахтачилик ишини янги маромга йўллаган, ҳаракатга келтирган механизмни нзмида тутувчи янги куч вужудга келди. Ахир, уч-тўрт йил олдин бош қашингани

қўл тегмай юрган вақтларда ҳам колхозда Аҳмаджон раис, шу бригадаларнинг кўли ўз ўрнида эди-ку? Ҳа, ўшанда ишни шу янги маромга солган куч энди тугилган, кун-бакун улғая бошлаган эди. Буни уларнинг ўзлари улғайтирди, ўзлари ҳам у билан бирга баравар улғайди. Утган йили у ўзининг мўъжизакор кучини ҳаммага намойиш қилди, ишонмаганларни ишонтирди, ҳамманн яши тўлқинга келтирди.

Бу лирик-публицистик монолог характери янада жолаштиради, такомиллаштиради.

Очеркда инсоннинг ижтимоий психологиясини, унинг ижтимоий меҳнатга, умум ишига муносабатини характерли оддий воқеаларда кўрсатиш, персонажнинг руҳий характеристикасини чизишда ҳаётий-психологик деталлардан фойдаланиш, образ психологиясидаги ўсини, ўзгарини, «руҳ диалектикаси»ни ижтимоий-ҳаётий далиллар билан асослаш, характер психологизминини кучайтирувчи эмоционал бадий публицистика—буларнинг ҳаммаси П. Шамшиаровнинг индивидуал-ижодий услубини белгилайди.

П. Шамшиаров, Ҳаким Назир ва бошқа ёзувчиларнинг ижоди очеркда публицистик пафос билан сугорилган индивидуал типик характер яратиш мумкин эканлигини тасдиқлайди.

* * *

Совет очерки тажрибаси очеркда тип, характер яратиш мумкинлигини тасдиқлайди. Бироқ, очеркда тип ва характер яратиш ҳаммавақт публицистик пафос билан сугорилган. Характернинг пегизини ҳаммавақт ижтимоийлик ташкил этади. Буларни «очерк — тип», «очерк — характер» деб аташ мумкин.

Совет очеркининг таъсирида ўзбек очеркида ўзига хос тараққиёт тенденциялари вужудга келган. Биринчи тенденция ижтимоий ситуация, муаммони бадий-публи-

цистик тадқиқ этиш устун даражада бўлган очерк йўна-
шидир. В. Овечкин ижоди билан боғланган бу тенден-
циянинг ўзбек адабиётидаги вакили Иброҳим Раҳимдир.
И. Раҳим ўзбек адабиётида В. Овечкин ижодий анъана-
сини маълум даражада давом эттираётган ёзувчидир.

Ўзбек очеркида инсоншуносликка мойиллик устун
бўлган иккинчи тенденция Н. Сафаров, Йўлдош Шам-
шаров, Ҳаким Назир, С. Анорбоев ва бошқа ёзувчилар
ижодида давом эттирилмоқда. Бу ёзувчилар асарлари-
да очерк услуби билан соф беллетристик ижод компо-
нетларининг ўзаро синтезини кўриш мумкин.

Ҳар бири ўзига хос ижодий-индивидуал услубига эга
бўлган Иброҳим Раҳим, Ҳаким Назир, Н. Сафаров, Й.
Шамшаров, С. Анорбоев, Одил Ёқубов ва бошқа ёзув-
чиларнинг ижоди очерк жанри халқ ҳаётининг, муаммо ва
кишилар образларининг акс эттиришда катта имконият-
ларга эга эканини, ўзбек адабиётида очерк жанри юк-
сақ даражага кўтарилганлигини кўрсатади.

ЗАМОНДОШИМИЗ ПОРТРЕТИ

Очерк бошқа адабий жанрларга нисбатан ҳаётга актив аралашадиган оператив жанрдир. Шу сабабли янги беш йиллик вазифаларини амалга оширишда адабиётнинг бурчи ҳақида гаширганда, биринчи навбатда очерк жанрига диққатни жалб этишга тўғри келади. Масалан, беш йиллик муносабати билан ёзиладиган бир йирик роман тайёр бўлиб, то китобхонлар қўлига етиб боргунча навбатдаги янги беш йиллик режалари кун тартибига қўйилиши мумкин. Мен йирик жанрларнинг ҳаётга, ижтимоий тараққиётга таъсирини камситмоқчи эмасман. Бироқ очеркнинг оператив ва жанговар таъсирчанлигини алоҳида таъкидламоқчиман.

Очерк жанрининг бу таъсирчанлиги яна шу билан ҳам белгиланадики, очерк ҳаётни бадий ва публицистик воситалар орқали ўзига хос акс эттиради. Бунинг маъноси шундаки, очерк ҳаёт манзаралари ва одамлар портретлари, образларини бадий тасвирлаш билан бирга, у ҳақда бевосита мантиқий муҳокама юритади, долзарб хулосалар чиқаради. Аниқроғи, ҳаётни бадий публицистик тадқиқ этади. Очеркнинг бундай хусусияти кишиларимизга ҳаётни кузатиш билан бирга, у ҳақда амалий чора ва тадбирлар белгилаш, муаммоларни тезда ҳал этиш орқали тараққиётга ижтимоий-иқтисодий таъсир кўрсатишга ёрдам беради.

Ҳозирги очеркларимизни кўздан кечирганимизда сон жиҳатдан анча маҳсулдор эканлиги маълум бўлади.

Етмишинчи йилларда «Ишчилар», «Зиёлилар», «Оятли тоғлар», «Чўлқуварлар», «Оқсоқоллар», «Беш миллион», деб аталган очерк тўпламлари нашр этилди. Бу тўпламлардаги Қомил Яшин, Шароф Рашидов, Уйғун, Назир Сафаров, Зулфия, Воҳид Зоҳидов, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Ииримқул Қодиров, Ҳаким Назир, Иброҳим Раҳим, Раҳмат Файзий, Одил Еқубов, Шухрат, Суннатулла Анорбоев, Йўлдош Шамшаров, Йўлдош Муқимов ва бошқа тажрибали ёзувчилар томонидан яратилган очек ва публицистик мақолалар гоёвий-бадий мукамаллиги, фойдали, жиддий ўй-мулоҳазалари билан диққатга сазовор.

Тематик тўпламларнинг нашр этилиши очеркларимизнинг турмушга тобора яқинлашаётганини, шу куннинг долзарб масалаларига ҳозиржавоблик билан ўз муносабатини билдиришга шитилаётганини кўрсатади.

Бундан таниқари, очерк жанрида садоқат билан ижод қилиб келаётган ёзувчи ва журналистларнинг алоҳида нашр этилган китобларини мамнуният билан қайд этишга тўғри келади.

Самар Нуоров, Муроджон Мансуров, Шароф Убайдуллаев, Шәмурод Сиддиқов, Абдукарим Набиҳўжаев, Жўра Холқосимов, Порқул Ҳайитқулов, Миршароф Муҳсимов, Ашурали Аҳмедов, Ўткир Абдуазимов каби ёзувчи ва журналистларнинг замондошимиз портретларини яратини, ҳаётдаги муаммоларни пайқаш, қайд этиши ва публицистик тадқиқ этишга мойиллик кўрсатганликларни диққатга сазовордир.

Хўш, ҳозирги ўзбек очеркнинг мавзу донраси ва унда кўтарилган муаммолар кўламини қапдай?— деган ҳақли савол тугилади. Очеркларимизда кўпроқ қаламга олинган мавзулардан бири қашлоқ хўжалиги мавзудир. Иброҳим Раҳим, Назир Сафаров, Ҳаким Назир, Йўлдош Шамшаров, Суннатилла Анорбоев, Раҳмат Файзий, Йўлдош Муқимов ва бошқалар очеркда қашлоқ хўжалиги мавзусининг етакчилари ҳисобланади. Бу мав-

зудаги очеркларда қишлоқ кишилари, айниқса, қишлоқ хўжалиги раҳбарлари портретлари муҳим ўрин тутади.

Очерк қаҳрамони асосан ижтимоий инсондир. Қаҳрамоннинг ижтимоий фаолияти ва дунёқараши унинг портретининг негизини ташкил этади.

Назир Сафаров, Самар Нуровларнинг «Юрак шундай ёнса» очеркида «Правда» совхоз директори Раҳмоқулов образи раҳбарлик фаолиятининг моҳиятини очиб орқали ифодаланади. Совхоз директорининг раҳбарлик фаолиятига доир муҳим хусусият ишчи илмий асосда ташкил этишдан иборатдир. Директор ҳамма нарсани совхозда олдиндан тузилган режа-тадбирлар орқали бошқариш тартибини ўрнатган. У ҳамма нарсага шахсан аралашаверадиган директорлардан эмас. У бош рулни ўз қўлида маҳкам тутиб, бошқа тармоқлар ва улардаги мутасадди кишиларнинг эркин ташаббус кўрсатишларига имконият яратиб берган. Бундай ҳол директорнинг ҳар бир соҳа ҳақида чуқур ўйлаши, янгиликлар кашф этиши, совхоз ҳаётини ўзгартириш учун чикакам ижод қилишга қулайлик туғдирган.

Бригадаларга илмий-ижодий раҳбарлик совхозда меҳнат унвондорлигининг гаровидир. Бунинг учун директор совхозда бригадалар конкурсини ўтказади.

Директор Раҳмоқуловнинг ён дафтаридаги фикрлари ҳам унинг раҳбарлигидаги ижодкорлигини яққол кўрсатади. У техникани ремонт қилмоқ учун махсус мусобақа шартларини ташкил этади. Совхозда мажлис ўтказишнинг янги фойдали усулларини жорий этади. одамларни рағбатлантириш ёки қолоқларга ташбеҳ беришнинг таъсирчан шакллари қўллайди. Хуллас, директор раҳбарлик иш усулининг негизини ҳаётга, ишлаб чиқаришга илмий-ижодий муносабат ташкил этади.

Мирзачўл қаҳрамонлари ҳақида фикр юритганда бунёдкорлар деган сўз улар фаолиятининг моҳиятини ҳаммадан кўра лўнда ва ёрқин ифодалайди. Бунинг маъноси шунки, мирзачўлликлар ҳамма нарсани, ҳаётни

ҳам, экинзорни ҳам йўқ ерда янгидан бунёд этган кишилардир. Х. Аҳророванинг «Инобатнинг иқболи» очеркида И. Охунованинг директорлик фаолияти ёритилади. И. Охуновани директорликка тайинлаганларида унинг қўлига фақат директорлик буйруғи-ю, бўлажак совхознинг бош планини тутқизадилар, холос. Совхозни Инобат бошлиқ одамлар йўқдан бор қилдилар. Очеркда Инобатнинг раҳбарлик фаолияти, фазилатларини кўрсатувчи бир рақам келтирилган. И. Охунова бошлиқ бўлган совхознинг биринчи йили 25 миң сўм зарар кўриши планлаштирилган эди. Бироқ Инобат ишни шундай ташкил этадики, ўша йили совхоз давлатга 700 миң сўм даромад келтиради. Бунинг сабабини сўраганларида Инобат совхозда ишнинг илмий ташкил этилганлиги ва техникадан унумли фойдаланилганлиги деб жавоб беради.

Мирзачўл бунёдкорларидан бири Тўхтамиш Боймиров. Мирзачўлда жуда катта ташкилотчиллик иши олиб борган, Ленин мукофоти лауреати Т. Боймиров кенг кўламдаги мутахассис раҳбарлар типидир. У катта тажрибали инсон, коммунист — оқсоқол Усмон ота Юсупов ҳамда Аюп Абрамович Саркисовнинг таълимини олган кадрлардан. Тўхтамиш дастлаб чўлга келган йиллари Усмон отанинг маслаҳатини қулоғига олади. «Чўлдан чўчима, ўғлим. Чўл ҳам мард одамларнинг ёқтиради. Асли чўлга юрагида ўти бор одамлар келади» деган эди. Усмон ота Тўхтамишнинг кейинги фаолиятини ҳам кўздан кечириб борди. Тўхтамиш чўлда янги ҳашаматли уйлар, бинолар қурилишини давом эттиради. «Мен сенга қойилман,— дерди Усмон ота Тўхтамишнинг яратувчилик фаолиятидан завқланиб. — Мана, менинг совхозимда қанча уй қурдинг. Ҳадемай бошқа совхозга ўтасан. Чўлнинг ичкарасига кириб бораверасан. Босиб ўтган йўлнингда ўзингга оддийгина, лекин мангуликка туташган ҳайкал тиклайсан».

Журналист Эмин Усмоновнинг «Лочининг парвози»

очеркида Тўхтамиш Боймировнинг образи унинг ижтимоий фаолиятининг аста-секин ўсиб, такомиллашиб бориши асосида кўрсатилган. Очеркда оддий қишлоқ фарзандларидан ўсиб, улгайиб хўжаликни кенг кўламда идора қила оладиган ҳозирги замон партия-хўжалик раҳбари тимсоли гавдаланади.

Очеркчи Тўхтамиш Боймировнинг йўл қурувчилик фаолиятини характерлаб, унинг Мирзачўлдаги беш минг километрлик йўл қурилишига муносиб ҳисса қўшганлигини мамнуният билан қайд этади. «Агар бу йўллар суратга туширилса, худди азамат чинор илдизларига ўхшаб кетади», дейди очеркчи. Бу ўхшатиш бежиз эмас албатта. Боймировнинг узоқ йиллик меҳнати Мирзачўлга улкан чинор илдизлари сингари томир ёйиб, эл бойлигига бойлик қўшмоқда.

Очеркларда бундай раҳбар образларининг яратилиши ғоят ибратлидир. Партия Марказий Комитетининг қарорларида мамлакатимизда ҳамма соҳада муваффақиятни таъминлашда партиявий раҳбарликнинг ижодий роли алоҳида таъкидланади. «Ленинча иш услуби,— деди Леонид Ильич Брежнев— партиявий раҳбарликнинг муваффақият қозониши учун муҳим шартдир. Ленинча иш услуби эса, субъективизмга ёт бўлган, барча ижтимоий жараёнларга илмий ёндашнинг руҳи билан сўғорилган ижодий услубдир. Бу услуб ўзига ва бошқаларга нисбатан юксак талабчанликни кўзга тутаяди, хотиржамликка берилишга йўл қўймайди, бюрократизм ва расмиятчиликнинг ҳар қандай кўринишларига зиддир».

Раҳбарларимиз фаолиятида ленинча иш услубининг барқарорлигини таъминлаш ҳамма соҳадаги муваффақиятларимизнинг гаровидир. Ленинча иш услуби биринчи навбатда иқтисодий унумдорликка эришиш демакдир. Иқтисодий вазифаларни амалга оширишда ишнинг кўзини билиб раҳбарлик қилиш нақадар катта фойда келтиришини кундалик тажрибамизда кўриб турибмиз.

Лепинча иш услуби деганимиз, иккинчидан, оммага бошчилик қилишда маънавий таъсирчанликка эришиш демакдир. Одамларнинг руҳиятини, меҳнатга бўлган иштиёқини ошириш, хуллас, фаол меҳнат кайфиятини вужудга келтириш—одамларни янги вазифаларга сафарбар этишда ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Раҳбарликнинг бу хусусиятларини портрет очерклариди ҳам ифодалаш мумкин, албатта. Бироқ, масалани ҳар тарафлама кенг, тўла ва мукамал тадқиқ этиш муаммо очеркларнинг вазифасидир. Муаммо очерк ҳаётга чуқур кириб боришни, уни кенг тадқиқ этишни, фойдали янги ижодий-фалсафий хулосалар чиқаришни талаб этади. Муаммо очеркнинг меҳнати оғирлигидан бўлса керак, ёзувчи ва журналистларимиз бу жанрда активлик кўрсатишга журъат этмаётирлар. Ҳаётдаги факт ва ҳодисаларни, тараққиётнинг дэлзарб масалаларини чуқур ўрганиш, фалсафий умумлаштириш ва публицистик тадқиқ этишга асосланган тадқиқот—муаммо очерклар ўзбек совет адабиётида жуда сийрак учрайди. Ҳолбуки, бундай очеркларнинг ҳаётга таъсир беқийсдир. «Оқсоқоллар» деб аталган очерклар китобида қишлоқ хўжалигига раҳбарликда узоқ тажриба орттирган, ўзига хос бир мактаб яратган колхоз ва совхоз раҳбарларининг образлари яратилган. Мазкур китобдаги очерк муаллифлари раҳбарлар фаолиятидаги ўрнак бўларли факт ва масалаларни ижтимоий шахс портрети яратилиш пуктаи назаридан талқин этадилар. Очеркистлар бу фактлар ва материалларни раҳбар шахснинг у ёки бу хусусиятини, характер белгисини очиш муносабати билан қайд этиб ўтадилар. Ҳолбуки, қишлоқ хўжалиги оқсоқолларининг узоқ йиллик сермазми ҳаёти ва фаолиятига донр катта ва бой материалларни ижтимоий-иқтисодий, маънавий-психологик умумлаштириш йирик тадқиқот—муаммо очеркларнинг яратилишига олиб келар эди.

Муаммо очерк ҳам ижобий, ҳам салбий ҳодисалар билан боғлиқ бўлади. Ҳаётдаги камчиликларни, айниқса, раҳбарлик услубидаги догматик усуллар ва бюрократизм масаласини кўтариб чиқиш ва кескин фони этиш очеркитдан катта ижтимоий жасорат ва бадий маҳорат талаб этади.

Жойлардаги баъзи раҳбарлар характеридаги мансабнарастлик ишлаб чиқаришда кўзбўямачилик каби иллатларни келтириб чиқаради. Назир Сафаров, Шароф Абайдуллаевларнинг «Реал ташаббуслар, ҳаётий қаҳрамонлар» деб аталган публицистик мақоласида қишлоқ хўжалигини машиналаштириш, айниқса, энг позик ва мураккаб меҳнат — термни машиналаштириш борасидаги дозарб масалалар қаламга олинган. Авторлар пахтакор меҳнатини баҳолашга ҳолисона ёндошиш, машинанинг терим қувватини тўғри белгилаш каби масалаларни далиллик билан кўтариб чиқадилар ва ўзларининг ҳаққоний ҳукми ва мулоҳазаларини баён этадилар. Мақолада кўтарилган муаммолар овецкиннамо қатор тадқиқот очеркларга зарурий материал бўлиб хизмат қилолади.

Ўзбек адабиётида махсус муаммо очерк яратишга интилиш кўзга ташлана бошлади. Назир Сафаров, Одил Ёқубов, Суннатулла Анорбоев, Самар Нуоров ва бошқа адибларнинг бу соҳадаги адабий меҳнати қайд этмоқ керак. Суннатулла Анорбоев чорвадорлар ҳаёти ва меҳнатига доир муаммоларни талқин этган бўлса, Самар Нуоров Қарши даштини ўзлаштириш ва Орол денгизи муаммоларига диққатни жалб этди.

Одил Ёқубовнинг «Фарзандлар бурчи» очерки ҳам бу жиҳатдан диққатга сазовордир. «Фарзандлар бурчи» бадий тасвирнинг типиклиги, фикрларининг ҳолисона ростгўйлиги, портретларнинг лўнда, маънодор публицистик образлилиги билан чизилганлиги, энг муҳими авторнинг тасвир объекти ва масалаларга нисбатан актив муносабати билан кейинги йиллар ўзбек очеркида алоҳида

ажралиб туради. О. Ёқубов мазкур сермулоҳаза, мазмундор очеркида Фарғона водийсидаги айрим илғор колхозларнинг кишилари ҳаёти, қувончи ва ташвишлари, истиқбол режалари ҳақида самимий ҳикоя қилади. Адиб бу колхозлардаги ижобий ўзгаришларни, одамлардаги кўтаришчи меҳнат кайфиятини мамнуният билан қайд этади, улкан моддий бойлик яратаётган меҳнаткашларга ғам-хўрлик, уларнинг маданий-маиший ҳаётини яхшилаш масалалари ҳақида мулоҳазалар юритади.

С. Анорбоев, С. Нуров очеркларидаги сингари О. Ёқубов очеркида ҳам ҳозирги ўзбек қишлоқлари ва кишилари ҳаётига доир қатор долзарб муаммолар қаламга олинган.

Очеркда табиатга лоқайд муносабатимиз ёки бошқа сабаблар туфайли ширин-шакар мева дарахтлари камайиб, сермева она тут дарахтлари йўқолиб бораётганлиги, колхозлардаги айрим маъмурий, маданий биноларнинг халққа таъсирчан салобатли қурилмаётганлиги, бадавлат колхозларда ҳам маданий-маиший масалаларга диққат-эътибор камлиги хусусида жонқуярлик билан гапирилади. «Айниқса, ёш болаларнинг дала шийпонларида тупроққа қориниб ётганини кўриб хиёла ранжидим». Ёзувчи шунга ўхшаш муаммоларга дуч келиб, қаттиқ таъсирланади. «Ҳақиқатан нега шундай, нега фақат қолоқ хўжаликлардагина эмас, ҳатто баъзи илғор хўжаликларда ҳам бу масалага ҳанузгача эътибор йўқ, нега ҳанузгача баъзи дала шийпонларида на яхши ҳордиқ чиқарадиган алоҳида хоналар, на душ, на тузук ошхона бор? Нега ҳанузгача баъзи бригадаларда дарахтга осилган беланчаклар мавжуд?»

Ёзувчи ўзининг бу мулоҳазаларини колхоз раиси Манноп Жалоловга билдирганда ранс маданий-маиший тадбирлар гўё иккинчи даражали масалалардай лоқайд муносабатда бўлади.

«Мана энди ер ишларидан қутулдик ҳисоб. Даллага чиққан бўлсангиз кўргандирсиз, ерни хўи тобига келтир-

танмиз. Сиз айтган маданий ишларга мана энди киришамиз... Ҳа, оғайши».

Очеркда долзарб муаммоларни қайд этишнинг ўзи ҳам фойдали бўлиб, ижтимоий фикр уйғотади, яъни муаммоларга кишиларнинг назар-эътиборини жалб этади, муносабат пайдо қилади, албатта.

Бироқ очеркда муайян муаммо бош гоявий йўналиш сифатида белгиланиб, ҳар тарафлама бадий-публицистик тадқиқ этилган тақдирда чинакам муаммо очерк вужудга келади. Бундай очеркда, юқорида кўрганимиздек, муаммоларни қайд этиш жараёнида келиб чиққан риторик савол ва мурожаатларга кенг жавоб берилар, бу муаммоларга мутассадди кишиларнинг, масалаи, колхоз раисининг маданий-маиший тадбирларнинг ҳам ўз вақти бор, деган асоссиз даъволари далиллар билан рад этилар эди.

О. Ёқубов бундай махсус муаммо очерк яратишни ўз олдига мақсад қилиб қўймаган. У янги асарига материал йиғиш, одамлар билан учрашиб ҳаётни ўрганиш, таассуротлар ҳосил қилиш учун сафарга чиқади. «Фарзандлар бурчи» ана шу таассуротлар натижасида бунёдга келган асардир. Чиндан ҳам очеркнинг материаллари, гоявий мотивлари ва бу учрашувлардан пайдо бўлган янги таассуротлар адибнинг «Диёнат» романида фойдаланилганлиги сезилиб турибди.

Чуқур ўрганиш, узоқ изланиш, материалларни пухта текшириш; факт ва далилларни таққослаш, таҳлил этиш асосида катта меҳнат сарф қилиб ёзилган муаммо очерклар фақат жамоатчиликнинг фикрini уйғотиш, муносабат пайдо қилиш билан кифояланмасдан ҳаётни ўзгартириш, актив сафарбарлик пафосига ҳам эга бўлар эди.

Шу ўринда улур рус классиклари тажрибасидан бирикки мисол келтирмоқчиман. А. П. Чехов «Сахалин» деб аталган машҳур очеркнинг ёзини олдига йиллаб материаллар тўплаган, Сахалин ҳақидаги қарийб ҳамма адабиётларни ўрганиб чиққан. Иккинчидан, адиб объектнинг

ўзида яшаб, Сахалинининг табиий-географик, ижтимоий-иқтисодий шароитларини, аҳолининг аҳолини бевосита кузатади. Хуллас, очеркни ёзиш устида уч йил ишлаган¹.

Н. Г. Короленко ҳаётни чуқур ўрганиш, унга актив таъсир этишда чинакам ижодий ва шахсий жасорат намунасини кўрсатган ёзувчидир. «Мўлтан иши» деб аталган очеркнинг яратилиши бунинг яққол далилидир. 1892 йилда Мўлтан қишлоғида бир гуруҳ деҳқонлар бир сайёқ галойни ўлдиришда айбланиб қамоққа олинади. Бу масалада адолатсизлик содир бўлаётганини сезган Короленко бир йил давомида Мўлтан ишини ўрганиш билан жиддий шуғулланади. «Гоят даҳшатли воқеа рўй бермоқда,— деб ёзади Н. Г. Короленко газета редакторига,— бегуноҳ одамлар ноҳақ айбланмоқдалар. Шу туфайли мен фақат шу иш билан шуғулланаман».

Н. Г. Короленко бошқа мухбирлар билан бирга суд жараёнларини узлуксиз ёзиб боради, судланувчиларни ҳимоя қилиб пугқлар сўзлайди. Хуллас, Короленконинг машаққатли меҳнати бекорга кетмайди: деҳқонлар оқланади.

Очеркнинг ҳаётни ўрганиш масъулиятини ва юксак гражданлик бурчини аниқ шундай машаққатли меҳнат ва жасорат талаб этади.

Муаммо очеркда ҳаётдаги фактларни кўриш, қайд этиш билан бирга, уни ижтимоий-иқтисодий умумлаштириш ҳам муҳим аҳамиятга эгадир. Ҳаётда кузатилган яқка-ярим фактлар ҳали муаммо, деган сўз эмас, агар шу фактлар бир неча жойда қайта такрорланса, фактлар замиридаги маъно типик ҳодисага айланса, муаммо келиб чиқади. Мева дарахтларининг камайиб бораётганлиги, терим компанияси даврида болалар богчасига эътиборнинг йўқлиги каби воқеалар бригадаларда, бир неча колхозларда кузатилса, булар айрим фактлардир.

¹ В. творческой лаборатории Чехова. М., Изд. «Наука», 1974 г., стр. 232.

Агар шу фактлар кўпгина жойларда содир бўлса, ҳодисага айланади, демак муаммо келиб чиқади. Фактлар уюмидан муаммога томон йўл очиш журналистнинг илмий-фалсафий савияси, ижодий маҳоратига боғлиқдир.

Сурхондарёлик журналист Н. Ҳайитқулов бир печаниллардан берй ўз области пахтакорларининг ҳаёти, меҳнат фаолияти, пахта стиштириш тажрибаларини ўрганиш билан шуғулланиб келмоқда. Унинг область ва республика матбуотида босилган мақола ва очерклари, айниқса, «Шўрчи одамлари» («Ўзбекистон» нашриёти, 1976 йил) номли публицистик рисоласи муҳим бир хусусияти — аналитик руҳи билан киши диққатини ўзига тортади. Журналист публицистик изланишларининг ҳаётга яқинлиги ва фактларга бойлигини ҳам алоҳида таъкидлаш лозим. Автор пахтакор ёки чорвадор ҳақида гапирганда унинг илгорлик ёки қолоқлик сабабларини очиш, ер, экин ҳақида мулоҳазалар юритганда серҳосиллик ёки камҳосилликнинг сирларини аниқлашга алоҳида эътибор қилади. Бу изланиш пахтакор ёки чорвадорнинг фаолиятига доир конкрет фактларнинг маъноли таҳлилидан ҳамда ибратли мулоҳазалардан иборат. Илгор пахтакорларнинг ибратли тажрибаларини тадқиқ этиш, шу ижодий фактлар нуқтан назаридан қолақликнинг сабабларини очиш, шубҳасиз, фойдалидир. Тажриба маълум шахс ёки бир гуруҳ кишилар фаолиятига тааллуқли, маҳаллий шароит билан боғланган бўлиб, умум манфаатига доир масала ва муаммога олиб келади. II. Ҳайитқуловнинг публицистик изланишларида, тажрибага доир фактларнинг таҳлилида умум деҳқончилик муаммоларига ўтишга мойиллик ва иштилин сезилади. Публицист ерга маҳаллий ва минерал ўғитни ўз вақтида солиш ҳосилни оширишга хизмат қилиши, шудгорлашни кузда ўтказишнинг афзалликлари, ерининг шўриши ювишга алоҳида эътибор қилиниши зарурлиги, хуллас, деҳқончиликнинг бошқа талай зарур юмушлари ҳақида сўзлайди. Бу мавсум юмушлари деҳқончиликда ҳар йили амалга оширилиб келинаётган

оддий тадбирлар бўлиб туюлиши мумкин. Бироқ, автор бу умумга аён тадбирларга доир қизиқарли фактлар келтиради ва уларнинг таҳлили асосида ибратли мулоҳазалар баён қилади. Бу мулоҳазалар мажмуасидан муаммо белгилари кўзга ташланади. Масалан, ҳозирги замон деҳқончилигида илмий-техника ҳамда агрономия билимдонлиги зарурлиги ҳақида гашириб, деҳқон мутолааси масаласини олға суради. «Аудитория деганим дала шийпоши, техника парки, ўғит омборлари, ремонт цехлари, «Узсөлхозтехника» район бирлашмаси базаси ва ҳоказо. Ўқитувчилар, врачлар ва бошқа ўнлаб касбдаги кишилар қайта тайёрлов курсларида малака оширганларни синари, деҳқонлар ана шу жойларда фап-техника ютуқлари, деҳқончилик маданиятини ошириш омиллари бўйича таҳсил олишлари лозим».

Н. Ҳайитқулов қишлоқ кишиларининг публицистик портретларини ҳам яратади. Райком секретари, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Чори Алматов, колхоз раислари, илгор бригадирлар, кекса колхозчи ветеранларнинг портретлари ижтимоий фаолияти орқали чизилади. Булар деҳқончиликнинг ҳозирги аҳволи, исгиқбали ҳақида қизгин муҳокама юритадилар, фойдали режа ва таклифлар баён қиладилар. Хуллас, ижтимоий психология — бу қаҳрамонларнинг маънавий оламини ташкил этади. Журналистнинг публицистик портретлардан бадий образ яратишга интилаётгани таҳсинга сазовор. Тажриба ва фактлар таҳлилидан муаммога публицистик портретдан бадий образга — Н. Ҳайитқулов излаишларининг бундай йўналиши очеркчилигимизга сезгир гражданлик туйғусига эга, сермулоҳазали ижодкөр кириб келганлигидан дарак беради.

Таниқли журналист Шароф Убайдуллаевнинг «Яшасин муҳаббат» (1976) рисоласида қиз-йигитларнинг оила, бахт, муҳаббат ҳақидаги фикр-мулоҳазалари келтирилади. Журналист бу фикр-мулоҳазаларнинг маънавий-ахлоқий моҳиятини тўғри англайди ва уларнинг

ҳар бирини қисқа изоҳлар билан баҳолашга ҳаракат қилади. Рисолада шу қадар хилма-хил факт ва материаллар мавжудки, уларни маънавий-психологик жиҳатдан умумлаштириш ахлоқий мавзуда тўлақонли муаммо очерк яратишга асос бўлар эди.

Ҳаётимиздаги иқтисодий-ижтимоий, ахлоқий муаммолар фақат салбий ҳодисалар, камчиликлар билангина боғлиқ бўлиб қолмасдан, янги улкан вазифалар ва уларни ҳаётга тадбиқ этиш масалалари билан ҳам боғлиқдир. Учинчи беш йиллик шундай улкан вазифаларни белгиладикки, буларни ҳал этиш қатор муаммоларни ҳал этиш демакдир.

Учинчи беш йилликда Ўзбекистон бўйича пахта ҳосилини олти миллион тоннага етказиш, Қарши даштида илгичка толали пахта райони барпо этиш, Жиззах даштини ўзлаштириш ишларини кучайтириш, Қорақалпоғистонда шликорликни ривожлантиришни давом эттириш вазифалари белгиланган. Бундан ташқари, Сибирь дарёлари сувининг бир қисmini Орол денгизига келтириш бўйича илмий-тадқиқот ишлари ҳам шу беш йилликда бажарилди.

Буларнинг ҳаммаси нақадар хилма-хил, улкан муаммоларни вужудга келтирадики, бу ўз навбатида очерчиликдан гоят катта ижодий активликини талаб этади.

Плани хўжалик, социалистик мусобақани кенг авж олдириш вазифалари ҳар бир катта-кичик ресурсларни пухта ҳисоблаб иш кўришни тақозо қилади. «Ҳар бир сўз, ҳар бир меҳнат соати, ҳар бир тонна маҳсулотни аниқ ҳисоблаш ва умумли фойдаланиш зарур», деб кўрсатади Леонид Ильич Брежнев.

Очеркда чинакам тадқиқот тафаккуринга эга бўлган замондошимиз образини яратиш, унинг ижодкорликдан иборат меҳнат фаолиятини чуқур тадқиқ этиш сифат ва самарадорлик беш йиллигини муваффақият билан амалга оширишда халққа катта ёрдам беради.

НОЁБ ТАҚДИРЛАР

Афсонавий мўъжизалар халқ оғзаки эртаклари, достонларидан бизга маълум. Ҳаётда кишиларни ҳайрагга солувчи одатдан ташқари буюк ҳодисалар ҳам содир бўладик, булар инсоний мўъжизалардир. Улуг Октябрнинг ҳар бир қадами тарихда, ўлкамиздаги халқлар ҳаётида, тақдирида мўъжизалар яратди. «Ўтган олтмиш йилнинг энг муҳим якуни... совет кишисидир. Совет кишиси эркинликни курашларда қўлга киритиб, уни энг оғир жангларда сақлаб қола олди. У кучини аямай ва ҳар қандай қурбонлардан қайтмай келажакни қурди. У ҳамма синовлардан ўтиб, ўзи таниб бўлмайдиган даражада ўзгарди. Ғоявий эътиқодни ва жуда катта ҳаётний ғайратни, маданиятни, билимларни ва бу билимларни тадбиқ қила билишни ўзида мужассамлаштирди. У ўзи оташин ватанпарвар бўлиши билан бирга, изчил интернационалист ҳам бўлди ва ҳамisha шундай бўлиб қолади». Ўртоқ Л. И. Брежневнинг бу доно сўзларини Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чиқарилган «Ўзбекистон юлдузлари» (1977 йил) китобига эпиграф қилиб олинганлиги бежиз эмас. М. Қориев, А. Набихўжаев, М. Мансуров, М. Мухсимов, Ж. Саъдуллаевлар томонидан яратилган мазкур китоб мазмуни юқоридаги сўзларнинг ўзбек халқи ҳаётидаги исботини кўрсатишга қаратилгандир. Авторлар ўзбек халқининг олтмиш йиллик тарихий тараққиётида ўз ҳаёти, фаолияти, кураши билан муҳим роль ўйнаган намунали шахслар — ташиқли халқ фарзандлари ҳақида ҳикоя

қиладилар. Бу қаҳрамонларнинг умр йўли биргаликда жамулжам бўлиб, ўзбек халқининг шонли тарихини жонли гавдалантиришга хизмат қилади.

Улуғ Октябрнинг ўзбек дёридаги мўъжизаларидан бири шу бўлдики, у ўзбек халқининг қаддини кўтариб, уни узоқни кўра оладиган қилди, қардошлик иттифоқидагина эмас, бутун жаҳонга танилди. Китобда машҳур халқ фарзандлари портретлари яратилган. Биринчи ўзбек ишчиси Тошпўлат Урозбоев, биринчи жангчи Утбосар Эшматов биринчи ўзбек лашкарбошиларидан Миркомил Миршаропов ҳақидаги қисқа ва мазмундор сатрлар халқимизнинг Улуғ Октябрни, Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун олиб борилган курашга қўшган ҳиссасини кўрсатувчи жонли далиллардир. Тошпўлат Урозбоев Октябрь социалистик революциясининг иштирокчиси ҳисобланади. У Кронштадт исёнини бостиришда фаол қатнашади. Очеркда Урозбоев «Лениннинг Туркистондаги муносиб шогирди» деб таърифланади ва бу сўзларда унинг ҳаётининг ижтимоий моҳияти лўнда ифодалангандир.

Тошпўлат Урозбоев ҳамда биринчи ишчи аёл Шамсиқамар Гойибжопова В. И. Ленин ҳузуридан қайтганларидан кейин катта ташкилотчилик ишлари олиб борадилар. Улардаги доҳий Ленин билан учрашувдан пайдо бўлган метин ирода, ташаббус ҳаётга актив таъсир кўрсатувчи кучга айланади. Ўзбек аёлларидан биринчи милиционер, биринчи марта трактор рулига ўлтирган шахрисабзлик Анзура Жўраева, биринчи ташкилотчи аёл Тожихон Шодиева, биринчи стахановчи халқ агрономи Тешабой Мирзаев, пахта териш машинасини биринчи марта далага олиб чиққан Бозорбой Норматов, халқ ташаббусининг биринчи ташкилотчиларидан Бузрукхўжа Усмонхўжаев, «Ленин поезди» билан Тошкентга келиб, Урта Оснё университетинда дарс берган Илларија Алексеевна Райкова, янги ўзбек алифбосини яратган Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Оқил Шарафид-

диновга бағишланган очерк ва лавҳалар қизиқиш билан ўқилади. Бу кишиларнинг ҳаёти сиртдан қараганда ўз даврининг одатдаги воқеаларидан ҳеч бир фарқ қилмайди. Улар давр талабига мувофиқ ўз ижтимоий бурчларини ҳалол адо этганлар. Бироқ улар ҳаётининг моҳиятига чуқурроқ разм солинса, янги социалистик воқеликнинг муҳим бир хусусияти, янги совет кишисининг асосий характер белгиси намоён бўлади. Давр талабига кўра умум манфаати йўлида ўз вақтида қилниган меҳнат, энг зарур соҳага бағишланган фаолият буюкдир.

Бу катта авлод ҳаётининг буюклиги яна шундаки, улар янги жамиятнинг пойдеворини яратишда биринчилардан бўлдилар. Ҳозирги энг юксак, энг тез учар самолётлар олдида биринчи аэроплан, ўқдай тезликка эга бўлган элктр поездлар олдида биринчи паровоз, атом музёрар кемалари олдида биринчи елкалар ғоят олдий бўлиб туюлади. Бироқ, ўз даврининг бу мўъжизалари ҳозирги улкан кашфиётларнинг таянч нуқтаси бўлганлигини ҳисобга олсак, бу биринчи қадамнинг улугвор моҳияти яққол аён бўлади.

Ўзбекистонда Совет ҳокимиятини ўрнатиш ва мустақамлаш учун жасур курашчи Абдулла Набиев 1925 йилда Сурхондарёда босмачилар билан курашда қаҳрамонларча ҳалок бўлди. Оддий қишлоқ қизи Анзуранинг қалбида янгиликка муҳаббат эндигина куртак отабошлаган эди. У ихтиёрый равишда милиционерлик кийимини кийди. Сўнг шу долзарб йилларда деҳқон ҳаётида юз бераётган инқилобий ўзгаришга иштирок этишга қарор қилди. Чироқчи райони далаларида тракторда ер ҳайдаётганда душманлар томопидан ваҳшийларча ўлдирилди. Халқ ҳаётига гўзаллик бахш этувчи Турсуной, Нурхон ва шу каби ўнлаб қаҳрамонлар ўз ҳаётларини машъал қилиб, халқимиз камолоти йўлини ёритдилар ва мангу алашгага айландилар. Бу қаҳрамонларга бағишланган очерк ва лавҳаларда авторлар уларнинг

янги жамият учун курашдаги фидойиликларнинг алоҳида таъкидлаш мақсадида фожияли ўлим лавҳаларига кўпроқ диққатни жалб этганлар. Янги дунёни ўз қўллари билан яратиб, жангларда ҳимоя қилган ва мард елкаларида олиб ўтиб, бизга мерос қилиб қолдиргач катта авлод жасоратидан ифтихор туйғуси қалбларининг тўлқинлантиради. Биз уларнинг юксак, шарафли, нурили хотираси олдида қўлимизни кўксимизга қўшиб таъзим қиламиз.

Умум маънафатига бағишланган меҳнат ва умр мангудир. Анзура Жўрасва ҳақидаги очерк шундай хотималанади: «Кўкдалада бир қабр бор. Ҳар баҳор бу ерда турфа гуллар очилади. Шаҳрисабздаги «Правда» котхозида бир ёдгорлик бор. Унинг пойидан қишин-ёзин гуллар аримайди. Анзура Жўраеванинг номи тилларда, дилларда. Унинг ибрати ва жасорати минг-минглаб қизларни ёрқин ҳаёт йўлига бошлади». Булар жасур ўзбек қизи хотирасининг муносиб тақдирланшидир. Бироқ унинг номини Ўзбек Совет энциклопедиясида негадир учратмадик.

Биринчи куранчиларнинг жасорати тасодифий эмас эди. Уларнинг қаҳрамонлиги Октябрь мўъжизаси, совет воқелигининг мўъжизаси эди. Булар Совет Ўзбекистони кўкида Октябрдан нур олган ёрқин юлдузлар эдилар. Бундай юлдузларнинг нури бутун халққа таъсир этиб, ўлкамизда оммавий ташаббускорлик тўлқинини пайдо қилди. Зотан, Улуг Октябрь ўлкамизда инқилобий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий уйғониш даврини бошлаб берди.

Бутуниттифоқ оқсоқоли М. И. Қалнин 1925 йилда Ўзбекистонга қилган сафари ҳақида фикр юритиб бундай деган эди:

«...Кичкинагина чорси уйча, дераза ўрнида ер бағирлаб қурилган қўш табақа дарпарда эшик. Хонада анъана тусига кирган ўша бир печа қат гилам, кўрна, бундан бошқа ҳеч нарса йўқ. Умуман олганда деҳқонларда

асбоб-ускуна ҳам, уй-рўзгор буюмлари ҳам жуда кам. Туркистондаги деҳқонларнинг энг маданиятли қисми ҳам марказдаги деҳқонлардан камбағалдир. Аммо Шарқ деҳқонлари ҳаёти уйғонмоқда, ташаббуси ўсмоқда, бу ташаббус ташқарига чиқиш учун ўзига йўл қидирмоқда, маҳаллий раҳбарларнинг вазифаси, деҳқонлар ўз куч-қудратининг натижаларини яққол кўришлари учун ташаббусни нинга солиш формасини топишдир».

Китобдаги бир қанча очеркларда партия раҳбарлигида амалга ошган буюк уйғонишнинг халқлар ҳаётида, онгида, фаолиятидаги асоси садовини кўрамиз. Бундай уйғониш самараларидан бири буюк **оммавий ташаббускорлик ҳаракатидир**. «Дўпан», «Чипор» очеркларини «сув отаси» деб ном олган Бузрукхўжа Усмоишўжаевга, канал қурилишида рекорд қўйган Дўпан Дўсмаатовга бағишланган. Бу икки очеркда ҳам қаҳрамонлар портрети тарихий шароит билан боғлиқ равишда тасвирланади. Авторлар бундай қаҳрамонларни яратган давр ҳодисаси — оммавий халқ ҳаракатининг моҳиятини публицистик талқин этадилар.

Сув Ўрта Осиё халқлари ҳаётида нақадар буюк аҳамиятга эга экани азалий ҳақиқат. Ҳамма нарсанинг, инсон ва барча мавжудот, экин-тикишнинг ҳаёт маънаси — сув. Қадимда бизнинг ўлкада сув келтирган киши инсониятга олов бахш этган Прометей сингари юксак афсонавий меҳр-муҳаббатга сазовор бўлган. Партия халқимизни ана шундай афсонавий хазина — сувга серобликка даъват этди. Сув ўзбек қишлоғида социализм қуришнинг моддий шартларидан бирига айланди. Сув учун кураш социализм учун кураш мазмунига эга эди. Катта Фарғона канали қурилишида халқ орузисининг коммунистик партия иродаси билан қўшиливи катта кўтарилиш — ташаббускорлик ҳаракатини вужудга келтирди. Халқ ҳашари усулида бошланган канал қурилишини авторлар ленинча шапбаликка қиёс

қиладилар. Ихтиёрлик, кўтаринки таптанавор рух, гайрат ва ташаббус канал қурилишидаги меҳнатнинг моҳиятини белгилайди. «Қурилишнинг илк тонги,— деб ҳикоя қилади Бузрукхўжа Усмонхўжаев,— 1939 йил 1 августни сира унутмайман. Одамлар саф-саф бўлишиб, пиёда, араваларда, от ва эшак миниб байрамга чиққандай келишарди. Қизил алвонларда суғоришнинг моҳиятини ифодаловчи сўзлар ёзилган. Уша куни 160 минг киши ишга чиқди.

Одамлар тиним билмасди. Иш тупу куп давом этарди. Кексалар қўлларида машъала ушлаганча ёшларга мадад берарди. 1800 коммунист, 50 мингдан зиёд комсомол энг қийин участкаларда иш олиб боришди».

Икки юз етмиш километрлик канал қирқ беш кунда қуриб битказилди. Бундай буюк ташаббус халқ оммасининг социализмга, янги ҳаётга бўлган меҳр-муҳаббатининг нишонаси эди. Канал қурилишини озод инсон ташаббускорлиги социализм гоёси билан қўшилганда нақадар катта кучга айланишини кўрсатди. Инсоннинг эзгу пият, юксак идеал йўлидаги қатъий барқарор ҳаракати ҳаммавақт жасоратдир. Жасорат инсон молдий, маънавий, руҳий куч-қудратининг энг долзарб дамда юқори нуқтада жам бўлиб, кескин рўй беришидир. Канал қурилиши — чинакам оммавий жасорат тантанаси эди.

Улуғ Октябрнинг мўъжизаси коллектив меҳнатнинг буюк қудратини рўёбга чиқариш билан бирга, меҳнатни ижодий меҳнатга айлантирди. Китоб авторлари бу янги социалистик воқелик ҳақиқатини бир неча портретларда бавосита ишонтирарли кўрсатадилар. Ижодийлик — бажарилаётган меҳнатни обдон ўйлаб, ҳар тарафлама таҳлил ва тадқиқ этиб сарф этилган меҳнатга катта нисбатан унумдорликка эришишдир. Дунан полвон тўдалашиб ишлаётган каналчилар меҳнатини кузатиб: «Йўқ, канал қирқ беш кунда битмайди. Бир киши ишласа, тўққиз киши бекор турибди. Бўлак йўл топиш керак»,— дейди ва

меҳнат унумдорлигини оширадиган янги усулларни ўйлайди, излайди. Чипта матода каналдан тупроқ ташиб чиқариш усулини ўйлаб топади у. Кундалик нормани 1200 фоздан ошириб бажаради. Мана шу меҳнатга янгича муносабат, ижодий изланиш самараси Катта Фарғона канали қурилишида дўстамовчилик ҳаракатига асос бўлган эди. Дўстамовчилик ҳаракати республикамиздаги бир неча йирик қурилишларда, Озарбайжонда муваффақиятли қўлланилди. Бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун, деган принцип одамлар онгига сингиб, коллектив меҳнат туйғуси ҳар бир кишининг қалб туйғусига айланган эди.

Меҳнатга ижодий муносабат анъанаси одамларимизнинг юксак маънавий ғазилатига айланиб қолди. Бундай хусусият бир-икки кишининг фаолиятига хос хусусият бўлмай, оммавий тус ола бошлади. Китоб авторлари фарғоналик Олляхон Султонова, бухоролик Ҳурмат Тешасвани ўзбек пилачилигининг революционерлари, деб атайдилар «Кумуш қўшиқ» деб аталган очеркда. Уларнинг номи кумуш қўшиқдай эл орасига ёйилди. Бунинг сабаби уларнинг пилачиликдаги новаторлиги эди. Олляхон Султонова чуқур ижодий изланиш туфайли асрлар бўйи давом этиб келаётган пила етиштириш усулини тубдан ўзгартириб юборди. Қурт боқини муддатини 40-45 кундан 20-24 кунга камайтирди. Ўзбек аёли изланиши давом эттираверди. Хонада иссиқликни ошириш, кечалари чироғ ёруғида қуртларни бир неча бор озук-лантириш ҳисобига меҳнат унумдорлигини тагин ҳам оширди. Бу иттифоқ аҳамиятига эга катта яшгилик эди.

Тўқимачилик меҳнатининг шухратини оширган Лидия Казанцева, Буолма Жўрасвалар меҳнат фаолиятининг моҳияти ижодий изланиш самарасидир. «Лидия Казанцева нормадан икки ҳисса кўп дастгоҳни бошқариб, тўқимачиликда революция ясаган бўлса, Буолма Жўраева йиғирувчиликда биринчи бўлиб шундай чўққини забт этди ва бошқаларни ўз кетидан эргаштиролди». Буолма

Жўраеванинг бир ўзи 2400 урчуққача ишлаш, унинг маргилонлик ҳамкасби Абдуманноп Умаров («Атлас жилоси» очерки) 7 станокни бошқариш малакасини эгаллаган. Қарши чўлининг азаматлари—Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати Фарҳод Ирисов («Лочиллар парвози» очерки) бошлиқ бригада келгуси йил ҳисобига меҳнат қилаётган, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Расул Ҳайдаров («Шунқор» очерки) Жиззах областида гектаридан пахта стиштиришда 50-60 центнерчилик ҳаракатини бошлаб берган бўлса, буларнинг бари жисмоний меҳнатдаги ижодий изланиш мўъжизасидир. Машиҳур боғбон Ризамат ота Мусамухамедовнинг боғдорчиликдаги новаторлиги («Боғлардадир менинг ҳаётим») совет кишининг табиатга актив таъсир кўрсатиб, инсон манфаатига хизмат қилдираётганлигининг исботидир. Ризамат ота республика аҳолисига қарата ёзган очиқ хатида: «Бутуи аҳоли ақали бир жуфтдан кўчат экса, бир йилда 28 миллион туи шўл экиларкан», деган таклифини кўтариб чиқди. Инсон табиатга, ерга ана шундай ижтимоий, ижодий муносабатда бўлаётган бир даврда нашуд бир қаламкашнинг эътиборли журналларимиздан бирида инсон ердан узоқлашиб қолди, деган олифганомо гапни ёзиб чиқиши ажабланарлидир. Халқимизнинг ўз ижодкор меҳнати билан ерли эл фаровонлигининг хазинасига айлантираётганини кўрмаган ёки тушунмаган, ённки ер заҳматкашлари ҳаётини билмаган кишининга шундай фикр юритиши мумкин.

Биз юқорида қаҳрамонларининг очерк ва лавҳаларда ефодаланган меҳнат кўрсаткичларидан мисоллар келтирдик. Очерк қаҳрамони биринчи навбатда ижтимоий инсондир. Авторлар бир қанча очеркларда қаҳрамонлар портретларини ҳаётий типик фактларга асосланган манзараларда кўрсатишга ҳам муваффақ бўлганлар. Разведкада душман билан қаттиқ тўқнашув — жанг манзараси тасвирида ўзбек фарзанди Уришбой Абдуллаевнинг

қахрамонлиги («Мардлик-мангулик» очерки) жонли гавдалантирилган. Собир Раҳимов ҳақида бир қанча очерклар ёзилган. Авторлар «Шавкатли фарзанд» очеркида коммунист лашкарбоши шахсиётига янгилик киритиладиган белгиларни топиб, уни аввалгилардан фарқ қиладиган бадий-публицистик шаклда ифодалаганлар. Абдувоҳид ота Жаҳонгиров ўз хотиралари орқали ёшликдаги дўсти Собир Раҳимовнинг инсоний фазилатини ҳикоя қилади. Собир Раҳимовнинг жанговар фаолиятининг муҳим бир дақиқаси олинган фотосуратнинг негативи ҳалига қадар топилмаганлиги хусусидаги факт тасвири ҳам таъсирли бўлиб, жонли ўй-хаёллар қўзғайди кишида. «Ўн учларнинг бири» очеркида Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Фахриддин Шамсиддинов образи қишлоқ хўжалигига оид долзарб муаммолар ҳақидаги фикр-ўйлари асосида чизилади. Бу эса, кенг кўламли партия раҳбари фаолиятининг актив гражданлик пафосини очишга ёрдам қилган. «Махсус топшириқ» очеркида гитлерчиларнинг таслим бўлиши ҳақидаги ҳужжатни расмийлаштириш учун Олий Бош қўмондондан йўланма билан дипломатик самолётни Берлинга бошқариб борган ва у ердан ўлжа тушган фашист байроқлари, крестлари, ҳужжатларини олиб Москвага қайтган ўзбек фарзанди учувчи Абдусамат Тойметов портрети яратилган.

Китобдаги очерк ва лавҳалар ҳажм жиҳатдан қисқа. Авторлар қисқа ҳажмда қаҳрамонни тўлароқ характерлаш пиятида ҳар бир портретнинг бошида муқаддима — изоҳ бериш усулидан муваффақиятли фойдаланганлар. Ҳар ўн йилликка багишланган умумлаштирувчи публицистик мақолалар ҳам шу мақсадга хизмат қилади. Шу билан бирга қисқа ҳажмли асарда қаҳрамон ҳаётининг энг асосий белгиси ифодаланган ихчам воқеа, лавҳа яратилган, айниқса, муҳимдир. Хуллас, очеркда инжимоий инсон портретини икки-уч саҳифада жонли гавдалантириш, қаҳрамон ҳаётига доир хилма-хил воқеа, фактлар

орасидан унинг образини ихчам, лўнда очадиган энг характерли воқеа, фактни саралаб олиш ва буни беллетристик аниқлик билан ифодалаш, мазмуни кенг, ҳажман қисқа ёзиш машаққатли ижодий меҳнатдир. Юқоридаги очеркда душманинг орқа томонига учин топшириқларини бажараётган кезларда душман ўқидан шикастланган самолётни ерга қўндириш эпизодига Тойметов образи ҳаяжонли очилган.

Қаҳрамон образи яхлит манзараларда ифодали очилган очерклар китобда анча. Буюк ўзбек совет алломалари Ҳабиб Абдуллаев, Қори Ниёзий, фронтдан икки кўзи ожиз қайтган машҳур архитектор Александр Николаевич Зотов, трактор рулига ўтирган икки оёқсиз фронтчи фаргоналик Раимжон Ёқубов, фронтда Александр Матросов қаҳрамонлигини такрорлаган Карим Султопов, разведкадаги қаттиқ жангда ҳалок бўлди деб ҳисобланган, қаҳрамонлик Олтин Юлдузини 16 йилдан сўнг олган ўринбой Абдулласвга бағишланган очерклар поёб тақдирлар ҳамда муҳим фикрларнинг жўшқин ифодаланганлиги билан диққатга сазовордир.

Шу билан бирга, китобдаги ҳажми кичик айрим очерк ва лавҳаларда қаҳрамон образини очишга доир энг типик воқеаларга нисбатан иккинчи даражали ёки ҳатто ноқерак, аҳамиятсиз факт ва ҳодисалар баёни кўпроқ ўрин эгаллаган. Энг зарур фактлар, ҳодисалар ҳақида эса, кўпинча хабар бериш билан кифояланилган. «Қасам», «Фидойи», «Турсуной», «Нурхон», «Афсонанинг тугилиши» ва бошқа портретларда шундай нуқсонлар кўзга ташланади.

Китобда республикамиз ҳаётининг қарийб ҳамма жабҳасига доир қаҳрамонлар ташлашган. Буларнинг кўпчилиги ҳақида ўз вақтида матбуотда материаллар эълон қилинган, очерк ва лавҳалар ёзилган. Авторлар портретлар характеристикасида шу материаллар ва маълумотларга муносабат билдириб ўрни билан фойдаланганларида образлар характеристикаси тағин мукаммаллашарди.

Бир-икки очеркда шунга интилиш сезилади, бироқ етарли эмас.

Хуллас, журналистнинг кузатувчан ва ҳозиржавоблиги, янгиликларни излаш иштиққи, фактларга хассос ва теран муносабат, публицистик таҳлил ва эмоционал жўшқинлик, образли ташвиқот руҳи ёзувчи қаламига хос манзарали образлилик ҳамда кечинмалар ифодаси билан қўшилиб, маърифий ва бадний-публицистик қимматга эга асар вужудга келган. Қитобни олтиш йиллик янги тарихимизни яратишга муносиб ҳисса қўшган, эл эъозлаган кишилар даврасига қимматли таклифнома деб ҳисоблаш мумкин.

Очерк ва публицистика жамиятимиз солномасидир. Воқеа ва ҳодисаларни ўз даври, шароити колорити, ўша дамлар нафаси билан ўз вақтида гавдалантирган, одамлар жасоратини ўз кўзи билан кўриб тасвирлаган кўп жилдлик очерклар тўпламини нашр этиш зарур. Марказий газеталар тажрибасидан фойдаланиб, газетада босилган энг сара очерклардан «Совет Ўзбекистони кутубхонаси» сериясини нашр этиш ҳам айни муддао бўлар эди.

АҚЛ ВА МУШОҲАДА ПОЭЗИЯСИ

В. И. Ленин публицистик ижоднинг ҳаётга кучли таъсирини алоҳида қайд этган эди. Улуғ доҳий таърифчи, публицистика ҳозирги замон тарихи бўлиб, уни шундай ёзишимиз керакки, «у ҳаракатнинг кенгайишига, куч кам сарф қилингани ҳолда кўпроқ ва мустаҳкамроқ натижалар берадиган кураш воситаларини, усул ва методларини онгли равишда таилаб олиш учун»¹ ёрдам берсин.

Ҳаётга актив таъсир этувчи бадий мукамал асарлар яратиш, ҳаётни чуқур билиш, унинг муҳим муаммоларини марксистик юксак онглилик билан идрок этиш ва ҳозиржавоблик билан бадий ифодалаш демакдир.

Воқеликка таҳлил ва тадқиқот нуқтаи назаридан актив муносабат бадий публицистикада, айниқса, яққол кўзга ташламоқда. Чиндан ҳам ижтимоий-эстетик, интеллектуал хусусиятларга эга бўлган бадий публицистика илмий-техника революцияси даврининг талабларига айти мувофиқ ижод турларидан биридир. Публицистика воқеликдаги янги факт ва ҳодисаларни элга маълум қилишдан иборат ахборот хусусиятига эга бўлиши билан бирга, «ижтимоий фан ва философиядан тадқиқот, кенг умумлаштириш хусусиятини, адабиётдан мажозийлик, образлилик, қисқалик, эмоционаллик, қизиқарли шакл хусусиятларини ўзига қабул қилган» (Н. Грибачёв).

Ўзбек совет адабиётида Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом, Мақсуд Шайхзода, Ойбек, Шароф Рашидов,

¹ «В. И. Ленин матбуот тўғрисида», 353-бет.

Комил Яшин, Уйғун, Воҳид Зоҳидов, Назир Сафаров, Зулфия, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Рамз Бобожон, Одил Ёқубов, Иброҳим Раҳим ва бошқа адиблар асарлари публицистиканинг катта ҳаётий билимдонликка асосланган санъат асари эканлигини тасдиқлайди.

В. Зоҳидовни адабиётимизда ҳақли равишда адиб — публицист деб атайдилар. В. Зоҳидов асарлари мажмуасининг уч жилдлиги нашр этилди. Бу томлардаги публицистик асарларнинг гоёвий-тематик, бадий кўламини, ифода санъати бу фикрни яна бир бор тасдиқлайди. В. Зоҳидов публицистиканинг ҳаётни акс эттиришда нақадар катта имкониятларга эга эканини намойиш қилиб кўрсатди. Унинг публицистикасида совет кишиларининг ҳаёти, юксак инсоний туйғулари, образлари яратилган. Шу билан бирга В. Зоҳидов ўз публицистикаси орқали адабиётимизда янги воқелик — ҳозирги капитализм дунёси ҳамда уйғонаётган, мустақилликка эга бўлган Африка мамлакатлари ҳаётини ўзига хос йўсинда оригинал кашф этган санъаткор адибдир. В. Зоҳидов воқеликни ёзувчи нигоҳи билан зийрак мушоҳада этади, аллома тафаккури билан у ҳақда чуқур муҳокама юритади. Унинг чет эл мамлакатлари ҳақидаги публицистикасида М. Горький ва В. Маяковский тасвири ҳамда муҳокамасига хос инсонпарварлик ва ғазаб пафоси, памфлет руҳидаги ўткир сиёсий танқид ва киноя, жўшқин лиризм яққол кўзга ташланади.

В. Зоҳидовнинг бадий публицистикасида ҳаётни, факт ва деталларни идрок этиш ва баҳолашда илмий-фалсафий муҳокама асосий ўрни олган бўлса, Шукруллонинг «Жавоҳирлар сандиғи» деб номланган янги асарига образли публицистик усулнинг негизини халқ кечирган асрий турмуш тажрибасининг синтези — амалий ҳикмат ва донишмандлигига асосланган муҳокама хусусияти ташкил этади.

Ижодкор ва ҳаёт муаммоси «Жавоҳирлар сандиғи»нинг бош гоёвий йўналишини белгилайди. Меҳнаткаш

халқ ўз турмуш тажрибаси, ақл-идроки билан жавоҳирлар сандигидир. Халққа меҳр қўйган кишигина бу бебаҳо хазинадан баҳраманд бўлади. Ижодкор учун меҳрнинг ёлғиз ўзи етарли эмас. Жавоҳирларни ўзлаштириш, янада сайқаллаштириш, янги дурдоналар сифатида халққа қайта тақдим этмоқ учун сиичков ақл, юксак дид, машаққатли, сабот-матонатли меҳнат зарур. Шукрулло ана шу бош ҳақиқатни хотира — лавҳалар, ҳикоят ва ривоятлар ҳамда образли манتيқий муҳокамалар орқали бадий публицистик мужассамлаштиради.

«Жавоҳирлар сандиги»да: «Мен дунёни маҳаллам орқали кўра бошладим», дейди Шукрулло. Авторнинг бу сўзлари унинг бадий публицистик услубининг ҳалқчиллик хусусиятини аниқлашга ёрдам беради. Халқ ҳаёти, маиший турмуш деталлари, ҳикмат ва ривоятлари таҳлили ва тадқиқидан муаллиф умуминсоний фалсафий хулосалар чиқаради ёки халқ орасидаги ҳикмат ва донишманд фикрларнинг моҳиятини ўз кузатишлари асосидаги воқеа ва ҳодисалар, ҳаёт манзаралари орқали янгидан кашф этади.

«Жавоҳирлар...»да машхур шахсларнинг қатор портретлари яратилган. Шукурулло шахс қиёфаси, характеридаги муҳим типик белгини зийраклик билан ҳис ва мушоҳада этиб, ҳаётий ёки мажозий лавҳа, воқеада кўрсатади ҳамда оқилона бадий-публицистик тадқиқ этади. Ҳамид Олимжон, Ойбек, Фафур Гулом, Мақсуд Шайхзода, Собир Абдулла, Юнус Ражабий, муаллифнинг отаси Юсуф эмчи ва бошқаларнинг портретлари шундай лўнда ва образли чизилган. Шукрулло Ҳамид Олимжон ҳақида фикр юритиб, қиёфасида кишиларга ботинан сеҳрли таъсир кўрсата оладиган ўзига хос бир доно жозибани ҳис этади. «Катта-катта ёрқин кўзлари доимо чақнаб турарди. Унинг қатъийлигида бир самимийлик, табассумида ақл бўларди».

Шукрулло ўзи кўп мулоқотда бўлган устози Фафур Гулом портретини ҳам реал, ҳам мажозий деталларда

анча мукамал очди. Ёш Шукруллонинг илк шеърлари хусусида Ғафур Ғуломнинг мажозий образли донолик билан билдирган фикрлари устозлик талантга четдан куч бахш этиш эмас, балки унинг ўзидаги қувват, истеъдодни ишга сола билишдан иборатдир, деган оқилона фикрнинг яққол исботидир. Ғафур Ғуломнинг илк баҳор кунларида ўз уйида ҳамкасаба дўстлари билан суҳбати лавҳасида ва бошқа манзараларда улуг шoirнинг ҳаётга беқилс муҳаббатини, унинг гўзалликларидан завқланиш билан бирга, маъноли ҳузур ола биладиган улкан поэтик қалбини кўрамиз. «Бу ердаги гаплар ҳам, одамларнинг ўзлари ҳам шу чоққача мен кўрганларимнинг бирортасига ўхшамасди,— деб ёзади Шукрулло Ғафур Ғулом уйидаги дўстлар даврасини тасвирлаб, — ҳаммалари ниҳоятда гапдон, ниҳоятда билимдон эдилар. Ҳатто дастурхондаги нарсалар ҳам одатдагидай эмас эди. Катта чинни лаганда кўк сомса, ўртада чиройли кўзада ивтилган қора туршакнинг суви. Унча катта бўлмаган чиройли косачаларда янги чиққан барра саримсоқдан тортиб, кўк пиз, ялпиз, кашнич кертиб солинган. Яна бир ёнда қатиқ. Бир ликопчада янги чиққан кўксултон билан довучча, ёстиқлар устида лола, чучмома-ю, бинафша. Хуллас, пимаики баҳор янгиллиги бўлса ҳаммаси бор эди». Ғафур Ғуломнинг сўзлари ҳам унинг ўзига хос ҳикматли, мажозий. Улуг халқ бастакори Юнус Ражабий ҳақида гапириб, унинг ишоний, ижодий қиёфасига хос муҳим белгини самимий юмор билан образли қайд этади: «Бу кишининг вужудлари тўла музика, олдида қаттиқ гапириб бўлмайди, сал шамолдан ҳам жаранглаб кетадилар».

«Жавоҳирлар»да мемуарлик хусусияти мавжуд, бироқ унинг структурасида мемуарга хос хронологик ассоциатив муҳокама муҳим ўрин тутади. Мемуарда воқеа гафсилоти, фактларнинг бадий публицистик баёлига алоҳида эътибор қилинса, «Жавоҳирлар...»да воқеа ва фактларнинг марзини чақиш, ҳикматли умумлаштириш, аниқроғи, **воқеликнинг сермулоҳазали мантиқий**

образли манзарасини яратинга алоҳида эътибор қилинади. Хуллас, рус адабиётидаги реалistik мемуар, Шарқ классик адабиётидаги ахлоқий-фалсафий рисола, гарб адабиётидаги «эссе» жанрларининг хусусиятлари табиий уйғун ҳолда намоен бўлган. Бадний-маърифий аҳамиятга эга бўлган «Жавоҳирлар...»ни қизиқиш билан ўқиладиган воқеий ҳикматли қисса, деб аташ мумкин. Ўзбек совет адабиётида жанр хусусияти жиҳатдан ўзига хос янгилик бўлган «Жавоҳирлар...»нинг вужудга келиши халқимизнинг эстетик дид ва интеллектуал савиясининг ошганлиги, соф беллетристтик асарлар билан бирга, сермулоҳаза ва муҳокамали асарларга маънавий эҳтиёжнинг тугилганлиги нишонасидир.

«Жавоҳирлар...» шу билан бирга, хотира жапрининг фазилатини яна бир бор намоён қилди. Халқимизнинг тарихий тараққиётида муҳим роль ўйнаган фарзандлар ҳақидаги хотира катта бадний-публицистик, маърифий, педагогик аҳамиятга эга бўлиб, ёшларни буюк ифтихор руҳида тарбиялайди. Буюк шахсларнинг асарларигина эмас, улар кечирган ҳаёт ҳам буюкдир. Адиб ва журналистларнинг ўз хотираларини келажак авлодга ёзиб қолдиришини муқаддас бурч, деб билишларини истардим. Чунки улуг рус шоири А. С. Пушкин айтганидай: «Неки ўтган бўлса, ўша мўътабар».

Таҳлил ва тадқиқот, муаммо хусусияти ўзбек очерк ва публицистикасида тобора кўпроқ ўрин эгаллай бошлади. Катта ёзувчилар билан бирга ёшлар, айниқса, истеъдодли журналистлар ҳаёт материалига ана шундай ижодий мунсабат билан ёндоша бошладилар. С. Нуров, Ш. Убайдуллаев, А. Набихўжаев, Ш. Сиддиқов, М. Маҳмудов, М. Мансуров, Н. Ҳайитқулов, Р. Отаев ва бошқаларнинг очерк ва публицистик лавҳалари биринчи навбатда аналитик хусусияти билан ажралиб туради.

Очерк ва публицистикадаги бундай истеъодларнинг камолотига кенг йўл очиб, уларни ҳар томонлама рағбатлантириш зарур.

УФҚ САРҲАДЛАРИ

Саид Аҳмад номи менда ажойиб ўзбек қишлоқлари оқшоми, уфқлар билан тутанган чўл манзаралари — оқ олтин водийларини эслатади, чўлнинг баридан тутиб олиб унинг хазинасини ағдар-тўнтар қиляётган азамат қаҳрамонлар — ўзбек деҳқони, пахтакорлари қиёфаси кўз олдимда намоён бўлади.

Саид Аҳмад биринчи навбатда ҳикоянависдир. Ижодини шу жанрдан бошлаган эди ва ҳозир ҳам шу жанрга бўлган эътиқоди камайган эмас. Адибнинг ижодий қиёфаси — мавзу, гоя, образлар силсиласи, ифода усули, хуллас, ёзувчилик истеъдоди шу ҳозиржавоб, оммабон, ихчам, кўркем жанрда тўла ва конкрет намоён бўлди.

Адиб ҳикояларини уч қисмга бўлиш мумкин: лирик кулгили — романтик ва ҳажвий-юмористик ҳикоялар. Адибнинг табиат, оналар, муҳаббат ҳақидаги ҳикоялари, танқидчиликда тўғри қайд этилганидек, ҳаётбахш лиризм билан суғорилган. Бу ҳикояларини ўқиганингизда сиз фавқулудда ҳодисалар, кескин драматик воқеаларга дуч келмайсиз. Кўз олдингизда одатдаги кундалик ҳаётнинг оддий манзараси намоён бўлади. Воқеалар ён-верингизда бўляётгандай, ҳатто, баъзиларини ўзингиз ҳам бошингиздан кечиргандай ажиб бир туйғу пайдо бўлади. Сиз улкан дарёларда паромдан ўтгансиз, ойдин кечада полизда қовуш сўйиб тановул қилгансиз, қишлоқ болаларининг қий-чувини эшитгансиз, шу болаларнинг шаҳардан келган тоғаси атрофига тўпланиб, меҳрли чанқоқ кўзлари

билан сизга боққашини кузатгансиз. Лекин буларнинг ҳақиқий нашъали дамлар эканини фақат санъат асари орқалигина чуқур ва тугал ҳис этганингиз мумкин.

«Турналар» (1960) ҳиқоясида адиб ажиб бир куз тушида полизда Собир исмли чол билан ҳамсуҳбат бўлади. «Чол айтгандек, полиз оёғига келганимда тил билан айтиб бўлмайдиган галати ҳолга дуч келдим. Шамол тинганиданми ё ҳавога ананас ҳиди ўрнашиб қолганиданми, ниҳоятда ўткир ёқимли ҳид димоғимга урилди. Худди магазинда чит йиргаётгандек тар-тар қилиб ананаслар ёриллар, уруғи кесаклар устига шитирлаб сочилиб кетарди. Оёғим тагида тузоққа илинган бедана бесаранжом питирлади. Бир қўлимда бедана, бир қўлимда қовун чайлага қайтдим».

Адиб табиат тасвири ва чол билан суҳбатини шундай мароқли ҳикоя қиладики, сиз ҳам полизда куз тушининг нашъасини ҳис этасиз. Бу туйғу табиат гўзаллигидан таъсирланган бир лаҳзалик енгил ҳис-ҳаяжондангина иборат эмас, у реал замин, инсон тақдири билан боғлиб, ижтимоий маъно касб этади. Бу эҳтиросли тасвирлар табиат гўзаллигига муҳаббат, унга зеб бераётган деҳқон меҳнатига, айни чоқда шундай деҳқонларнинг вакили Собир ота меҳнатига меҳр уйғотади. Бу оддий деҳқон катта инсоний тақдирга эга шахс. Унинг Фазлиддин ва Шамсиддин деган икки ўғли фронтда халок бўлган. Ота урушда стим қолган болалардан бирини олиб вояга етказган. Пировардида асрапти ўғли Андрейни ҳам Ленинградга, қариндошлари ҳузурига кўзда ёш билан кузатади. Ота яраланиб ўз қаторидан айрилиб қолган турнани соғайтириб, учириб юборади. Бу фактларнинг ҳиссий тасвири ота ҳақидаги инсоний ҳақиқатни ойдинлаштиради: у бутун умрини ҳаётга зеб беришга, инсонга, мавжудотга фидойиларча, бемишат яхшилик қилишга бағишлаган меҳнаткани ўзбек деҳқони. Ҳикояда миллий характер лирик туйғу, кечинмалар орқали шу қадар ҳаққоний, ишонарли ифодаланганки, унинг зами-

ридаги умуминсоний фазилатни чуқур ҳис этамиз. Миллий характер айни чоқда интернационал моҳиятга эга. Унинг характеридаги миллий ва интернационал хислатлар табиий равишда яхлит намоён бўлади.

Саид Аҳмад ўзбек миллий характеридаги юксак маънавий-ахлоқий фазилатларнинг ўзига хос оригинал куйчисидир. Бу ўзига хослик ҳаёт ҳақиқатиши поэтик гоёга, пафосга айлантириш услубидадир. Масалан, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида қаҳрамон тақдирида муҳим ўрин тутган, буррилиш нуқтаси бўлган воқеа-жараёнларнинг худди ўзи акс эттирилса, Саид Аҳмад ҳикояларида жараён ҳақидаги туйғу ва таассуротлар тасвири берилди. Абдулла Қаҳҳор эпик-драматик ҳикоянавис бўлса, Саид Аҳмад асосан лирик ҳикоячидир. У кечинмаларнинг эҳтиросли ифодаси билангина кифояланмайди, балки туйғуларнинг суратини чизади. Юқоридаги ҳикояда кўрганимиздек, тунда полиз тасвири, деҳқон билан учрашув, отанинг ўз ўғиллариши эслаганда чуқур хўрсиниши («Бунақа хўрсиниш одамга фақат энг яқин кишисини қабрга қўяётганда келади») — буларнинг ҳаммаси фақат табиат манзараси, ҳолат тасвиригина эмас, балки шу тасвир замирида мужассамлаштирилган инсон умрининг фидойчилиги, меҳнат кишининг олижаноблиги ҳақидаги туйғулар инъикоси ҳамдир.

Саид Аҳмад инсон тақдиридаги энг нозик ҳис-туйғуларни сеҳрли бир синчковлик билан чуқур ҳис этади ва уш бадний конкретлаштира олади. Масалан, «Онажонлар» ҳикоясида адиб онанинг Армияга кетган ўғлини соғиниши, унинг яраланганлигиши эшитиб изтиробга тушиши, сўнг оламдан ўтганлиги ҳақида сўзлайди. Сиртдан қараганда ҳикоя воқеаси аввалдан танишдай туюлади. Онанинг фарзандга муҳаббати гоёси кўп асарларимизда қайта-қайта талқин этилганлиги маълум. Бироқ, Саид Аҳмад бу гоёга ўз лирик услубига мувофиқ ички терап оригиналлик бағишлаган. Кампир қурувчи йигит-қизлар ётоқхонасига келиб, уларни ўз оналаридай

меҳрибонларча койний бошлаганида, уларга қишлоқда қолган ўз оналарини эслатгандай бўлади. «Қозикда лаз-молланганича қолиб кетган атлас кўйлақдан тортиб, кўнгилини ром қилган йигитигача, ариқ бўйидаги садарайқондан тортиб, боламнинг касибаси деб едирмай, арига талатмай сақлаб қўйган сўридаги узумгача шу онда бутка ичига келиб қолгандай эди». Кўришиб турибдики, адиб фавқулодда ҳис этилган ҳаётий-психологик, руҳий таҳлил ва лирик таассуротлар орқали фарзанд меҳри билан лиммо-лим она қалбнинг гўзаллигини очади: онанинг фарзандга муҳаббати инсонга муҳаббатидир, она инсон ҳаётининг негизи, яратувчидир, деган гоё ўзига хос лирик талқин этилади.

Саид Аҳмад ҳикояларида оналар ва оталарнинг хилма-хил оригинал образлари яратилган. Адиб бу образлар орқали ўзбек халқига хос миллий фазилатларни очади ва ифтихор билан ташвиқ этади.

Ёзувчилик ҳаёти, инсонни синчков кузата олиш, кузатганлардан кучли таъсирлана олиш, воқеа, ҳодиса, одамлар характери, предметларнинг ички маъносини ўзига хос кашф этувчи, уларни ягона гоё асосида уюштира олиш, тасвирга ҳиссий бўёқ бағишлай олиш демакдир. Саид Аҳмаднинг бундай маҳоратини унинг муҳаббат мавзусидаги ҳикояларида ҳам аниқ кўрамиз. Буларда ҳам кескин драматик воқеалар содир бўлмайди. Синчков кузатув ва нозик ҳис этиш — бу ҳикояларнинг услуб хусусиятини белгилайди. «Муҳаббатнинг тугилиши», «Муҳаббат» ҳикояларида қарийб бир хил манзара — ҳолат тасвири қаламга олинган. Биринчисида ўн йилликни энди тугатган Омон билан Азиза учрашуви, иккинчисида колхозчи ўспиринлар — Лутфиҳон ва Тожибойнинг висол оллари тасвири берилган. Лекин бу икки асарда бир-биридан фарқ қилувчи икки хил муҳаббат, бир-бирига ўхшашли йўқ, ўзига хос бир дунё қалблар тасвирини кўрамиз. Азиза ва Омоннинг

беғубор муҳаббати энди куртак отаётган ғунча бўлса, иккинчи ҳикоядаги муҳаббат ҳаёти таъсир этувчи, яратувчи куч бўлиб шаклланган туйғу сифатида таассурот қолдиради.

Ипсоннинг энг нозик қалб туйғуларини фақат ўй-кечинмалар изҳорида эмас, оддий ҳаётий манзаралар, мулоқотлар, муносабатлар тасвирида очини, одатдаги ҳаётий манзараларда туйғулар суратини чизиш, Саид Аҳмад қаламига хос бу хусусият, И. С. Тургенев услубини эслатади. Саид Аҳмад улуғ рус ёзувчисидан ижодий таъсирланганлигини ўз асарларида ҳам таъкидлайди. Унинг бир ҳикояси И. С. Тургеневнинг «Баҳор сувлари» қиссаси номи билан аталади. Ҳикоя воқеаси ўша асар мотивларини янги давр материали асосида талқин этади.

Саид Аҳмаднинг катта ипсонпарвар қалби романтик, кулгили ҳикояларида янада чуқурроқ акс этганлигини кўрамиз. Саид Аҳмад юмористик ва ҳажвий ҳикояларида Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Абдулла Қодирий ижодий анъанасини давом эттирди. Совет кишининг ўзлигини, ипсоний куч-қудрати, ижодий имкониятларини унинг ўзига намойиш этиб кўрсатиш, яратувчи меҳнаткаш ипсонни мадҳ этиш — Саид Аҳмаднинг чўл қаҳрамонлари ҳақидаги ҳикояларининг гоявий мазмунини ташкил этади.

Саид Аҳмад ҳаётимизнинг ижобий томонларини шундай бир шоирона завқ ва иштиёқ билан тасвирлайдики, ҳаёт янада гўзал, одамлар яна ҳам бахтиёр, шодиёна бир кайфиятда намойиш бўлади. Эллигинчи йилларда уруш машаққатларидан қутулиб, осойишта ҳаёт сари қадам қўйган халқимизда ғайрат ва шижоатда ўзига хос катта уйғониш кайфияти вужудга келган эди. Бу — уруш келтирган кулфатларни даволаш, ҳаётни яшнатиш, янгилик яратишдан иборат инқилобий кайфият эди. Республикамизда янги ерларни ўзлаштириш ҳаракати ажойиб қаҳрамонларни стиштирди.

Чўл қаҳрамонларидаги гайрат ва шижоат кайфиятини очиш, уларнинг оригинал образларини яратиш учун адиб романтик кулги усулидан муваффақиятли фойдаланди. Одатдаги ҳаёт оқими, турмуш тарзи, қарашларга зид кескин вазият, фавқулодда шиддатли ўзгариш чўл қаҳрамонларининг характерлари моҳиятини белгилайди. Чўл Бургути деб ном олган Раҳимжон фронтдалигида севгилиси Ойниса турмушга чиққан бўлади. Армиядан қайтиши биланоқ Бургут Нуъмонжон хонадонига кириб, Ойнисани қўлидан етаклаб уйига олиб кетади. Нуъмонжон бир ҳафтагача Бургутнинг уйи атрофида ўралашиб юради. Бургутнинг бу хатти-ҳаракати ота-боболаримизнинг қайси бир удумига тўғри келади? Одат тусига кириб қолган удумларни инкор этиш қанчадан-қанча драматик, ҳатто, фожиали тўқнашувларни келтириб чиқаргани бизга маълум. Бургут ўзини кутмаган ёрига юрагида кек сақламагани каби Нуъмонжон ҳам ўз иззат-нафси, ор-номуси учун кескин курашмайди. Нега? Чунки бу қаҳрамонларининг характерлари маънавий янги давр, вазият, улар олдида турган юксак ижтимоий бурч-вазифалар белгилайди. Улар, биринчидан, ўз ҳаётларини эски одатлар андазаси билан эмас, юрак амрига бўйсуниб тузадилар. Иккинчидан, улар юксак ижтимоий бурч — чўлни ўзлаштириш, янги ҳаёт яратиш иштиёқи билан ёниб қанотланган кишилардир. Шунинг учун ҳам улар эски удумлар, майда-чуйда турмуш зиддиятларидан баландроқ туриб, истиқболни кўзлаб қадам ташлайдилар. Нуъмонжон Бургутга шилқимлик қилиб ўлтирмасдан ҳаётини янгидан қуришга қарор қилганидек, Бургут ҳам унга мардлик кўрсатади: уйланиш тўйига иккита бўрдоқи қўй етаклаб бориб, тўйбошилик қилади.

Чўлда бир-биридан қизиқ воқеалар рўй беради. Савдо ходими Умаралининг қизи Ойшахон тўй кунини хуштори билан қочиб кетади. Куёв—буфетчи йигит пахтазорга келиб, Ойшахон юргизаётган пахта териш маши-

паси изига кўндаланг ётиб олади: «Ўлгимнинг устидан ўтасан!» Қиз попок одамнинг бу тубанлигидан қаттиқ жирканади.

Ғанижон ва Ойшахоннинг бу кескин хатти-ҳаракати асло ғайрияхлоқий эмас, балки попокликка порозилик, харомхўрларга кескин зарба эди. Тўйни улар ўз ёнидан ўтказишди, биз турмуш қурдик, дейди ҳазил аралаш гурур билан Ғанижон. Бургут, Ўрик домла, шаҳарлик меҳмон ҳам севишганларнинг бу тадбирини астойдил маъқуллайдилар. «Халқми,— таъкидлайди Бургут,— Халқ маладес, дейди».

Чўл қаҳрамонларининг бу одатдан ташқари хатти-ҳаракатлари, кўп ҳолларда бевосита психологик далилланмаган бўлишига қарамай, ишонарли туюлади. Ҳаётбахш юмор қаҳрамонларнинг бундай романтик хатти-ҳаракатларини далиллаш вазифасини бажарали. Чўл қаҳрамонларидаги энг сара муштарак хусусият меҳнатга муҳаббат, ўз касбига фидойилиқдир. Ўрик домла ҳатто чет элга саёҳатга кетаётганларга ҳам айтиб, ўрик данаклари йиғади. Инсон истиқболи ҳақида ғамхўрлик туйғуси билан яшовчи шундай кишилар билан ҳаёт гўзал ва барқарордир. Саид Аҳмаднинг чўл ҳикоялари меҳнат кишинининг ҳаётни ўзгартришидаги куч-қудратини, меҳнат жасоратини, умуман инсоний гўзалликни улуглайди.

Дарҳақиқат, Саид Аҳмад оригинал ҳажвий-юмористик ёзувчи. Маълумки, ҳажв шакли хилма-хил кўринишларга эга. В. Г. Белинский сатира жамият иллатларидан масхараланган ва газабланган руҳнинг момақалди роқ ва чақмогидир, дейди. Ўтган аср улуғ рус ёзувчилари қўллаган бундай классик сатира усули ҳозирги замонда ҳам ўтмиш сарқитларига қарши курашда муҳим қуроладир.

Саид Аҳмад ҳажв бўёқларидан материал ва муддаога мувофиқ ўзига хос фойдаланади. Унинг ижодидаги ҳажв асосан икки кўринишга эга. «Ўфқ» романи-

даги Иноят оқсоқол ёвуз худбинлик иллатини ўзида мужассамлаштирган қиёфа, адабий тип. Худбинлик — жамият, коллектив бойлигидан ёвузларча юлиб, хази-на тўпловчи очкўзликдир. Иноят оқсоқол очкўзликнинг ана шундай сўпгги кўринишидир. У бойлик тўплаш учун энг тубан хатти-ҳаракатлардан ҳам ҳазар қилмайдиган кимса. Иноят оқсоқол уруш қийинчиликлари гирдобда қолган оилаларнинг буюмларини арзон-гаров қўлга киритади. Иш билан банд колхозчиларнинг богидаги меваларни кўтара савдо қилиб, бозорга чиқаради. Ниҳоят хотини, болалари ризқини қийиб хазина йиғади. Кичик ўғил Низомжонни фронтдан қоракат келган акасининг хотини Дилдорга уйланмаганлиги учун оқпадар қилади. Дилдорнинг келинлик сеп-бисотларига қулф солиш билан бирга, унинг бемор ётган отаси ўлимини кутиб, мол-мулкларига эгаллик қилмоқчи бўлади. У ўзининг бу чиркин кирдиқорлари туфайли эл орасига Жиноят оқсоқол, деб тилга тушади.

Ҳажвий бўрттириши асосида яратилган Иноят оқсоқол ўтмиш иллатларига газаб ва нафрати кучли руҳнинг маҳсули. Бу образда Саид Аҳмад ҳажвияси шафқатсиз фош этиш, қоралаш руҳига эга. Шу билан бирга, Саид Аҳмад энгил юмор билан сугорилган бир қанча ҳажвиялар, мишнатуралар ҳам яратди. Бу ҳажвия ва мишнатураларда инсон образи асосий муддао эмас. Адиб айрим салбий ҳодиса, номуносиб одат, хислатларни пичинг, киноя усули орқали жонли образларга айлантиради. Масалан, «Поччажон» ҳажвиясида айрим корхона ва ташкилотлар раҳбарларидаги қариндош-уруғчилик иллати ҳодиса сифатида ҳажв этилади. Раҳбар юбичейнда сўзга чиққан идора ходимлари бошлиққа қариндош эканликларини ошкор этиб қўядилар.

«Ошқовоқ — 2». «Гувала», «Тош», «Муштипар» ва бошқа ҳажвияларда ҳам турмушдан ажралиб қолган раҳбар, ҳаётини жараёнга схематик муносабатда бўлувчи амалдор, лаганбардор ходим каби ҳодиса ва хислат-

лар жонли қиёфада намоён бўлади. «Муштипар» ҳажвиясида пичинг-киноя усули мажозийлик касб этади. Ҳажвияда ғоя шартли маъно англатувчи киноя орқали ифодаланган. Бир боласи билан хўрланиб уйдан ҳайдалган хотин кпшининг аҳволини эркаклар ҳам бир муддат ўз бошларидан кечиргандай тасаввур этиб кўришса, баъзан рўй берадиган бундай ноҳақлик инсон шаънига номуносиб нодонлик эканини ҳис этган бўлар эдилар, деб таъкидлайди адиб.

Ҳажвия ва миниатюраларни кичик, аммо типик кўзгуга қиёс қилиш мумкин. Ўирик сатирада каттароқ доғлар, иллатлар умумлашган ҳолда ифодаланса, ҳажвия ва миниатюралар кўзгусида кичик доғлар, чапг-ғуборлар ялт этган нурда акс этгандай жонли намоён бўлади. Бу нур ёзувчининг нуқтан назаридир. Ҳақиқатан Саид Аҳмад оддий, кўзга кўринмас даражада пипҳоний туюлган камчилик ва нуқсонларни синчковлик билан кўради ва уларни ишонарли ифодалай оладиган кинояли ситуация яратади. Маълумки, кичик ҳажм ҳаммавақт нозик санъат ҳисобланади. Саид Аҳмаднинг ҳар бир ҳажвияси мураккаб адабий маҳорат меваси бўлиб, тугал ғоявий муддао, яхлит сюжетли эпизод, фавқулодда ҳозиржавоб образли тугалланмага эга. Ҳажвия ва миниатюралар устаси бўлган Саид Аҳмаднинг адабиётимизда бу жанрларнинг асосчиларидан бири, деб аташ мумкин. Асосчи мазкур жанрда биринчи бўлиб асар яратувчигина эмас, балки шу жанрнинг барқарор принципларини биринчи бўлиб ўз асарларида ифодалаган ижодкордир. Бу жанрларнинг белгилари Абдулла Қодирий сатирасида ҳам мавжуд эди. Саид Аҳмад унинг муҳим хусусиятларини такомиллаштирди, бойитди.

Саид Аҳмаднинг газеталарда босилган фелъетонлари, телеэкранларда кўрсатилаётган, радио тўлқинларида янграётган миниатюраларни, ҳажвияларни камчиликларни тузатиш, воқелигимиз ва кишиларимизни янада гўзаллаштириш муддаосини кўзда тутган хушчақчақ

кулги билан суғорилган. «Келинлар қўзғолоши» ҳикояси ва шу асосда яратилган комедия Саид Аҳмад ижодига хос бу соғлом йўналишни яққол ифодалайди. Маҳаллада етти ўғил ўстириб, ҳар бирини жамиятга фойдали касбининг эгаси қилиб етиштирган Фармонбиби инсонпарвар қалби, ҳалол-покизалиги, тежамкорлиги билан томошабинларнинг меҳр-муҳаббатини қозонди. Фармонбиби ўғилларини ёшлигида ва ўспиринлигида она измидан чиқмайдиган қилиб, моддий тежамкорлик билан тарбиялаган. Улар улгайиб, оналик бўлганда кейин ҳам дастлабки оналик кўникмасини ўзгартирмасдан давом эттиришни, ўғиллари ёшлигида онага қандай итоаткор бўлсалар, улгайганда ҳам шундай бўлишларини, ўғилларининг эмас, келинларининг ҳам эрки ўз қўлида бўлишини истайди. Етти оила бир ҳовлида яшайди. Ўғил ва келинлар маошларини қайнона қўлига келтириб топширадилар. Бир қозондан овқатланалар. Ҳамма харажат, тақсимот бир қўлдан чиқади. Ўғил ва келинлар онадан бир сўмдан олиб ишга жўнайдилар. Хуллас, Фармонбиби катта онанинг маъмурий-хўжалик бошлиғи. Бу ҳол анча вақт давом этиб келади. Айниқса, катта келин қайнонанинг қаттиққўллиги, жабрини ҳаммадан кўпроқ тортган.

Онанинг бундай муносабати ўғиллари ёш чоғида одатдаги табиий ҳодиса ҳисобланган бўлса, эндиликда эса бундай муносабат уларга эриш туюлади. Фармонбиби характеридаги ана шу зиддият хушчақчақ кулги уйғотади. Таъқидчи М. Қўшжонов «Истеъдод қадрин» мақоласида комедия тугуни — Фармонбибининг бу хусусиятини замонга мослашган эскилик, деб тўғри баҳолайди.

Ниҳоят кичик келин Нигора оилада «генерал кампир», деб ном қозонган қайнонанинг бу темир режимини остин-устун қилиб юборади. Фармонбиби пировардида Нигора бошлиқ келинлар талабига кўнишга мажбур

бўлади. Уғилларининг ҳар бири мустақил оилавий ҳаёт кечира бошлайдилар.

Саид Аҳмад бу асарда томошабин туйғуларини бошидан охиригача бўшаштирмасдан давом эттирадиган кулгили драматик конфликт яратган комедия устаси сифатида шуҳрат қозонди. «Келинлар қўзғолони» Ҳамза номли ўзбек Академик театрида 400 мартадан ортиқ кўрсатилди ва ҳозир ҳам узлуксиз равишда катта талаб билан кўрсатиб келинмоқда. Москвада намоён қилинган бу спектакль диди юксак пойтахт санъатшуносларининг юқори баҳосига сазовор бўлди. Пьеса М. Горький номли Тошкент рус драма театрида, республикамиздаги қарийб ҳамма область театрларида, Урта Осиё ва Қозоғистон республикаларида, бир қанча Кавказ халқлари театрларида қўйилмоқда.

Саид Аҳмад «Тўйлар муборак» комедия фильмининг сценария атери ҳамдир. Саид Аҳмаднинг ҳажвий-юмористик асарлари кўзгусини ҳар ким ўз қиёфасига тўғри-лаб қараса, шу вақтгача ҳаёлига келмаган, ўзи англамаган доғ ва нуқсонларини кўриши мумкин. Бу ҳажвийлар одамларининг ўзлигини синчков ақл билан чуқурроқ ид-рок этишга ундайди.

Саид Аҳмад қаҳрамонлари тақдирида муҳим ўрин тутган жараён ҳақида лирик ҳикоялаш билан бирга, айни жараённинг ўзини эпик-драматик кўрсатиш маҳорати-га эга ёзувчи ҳамдир. Чўл ҳикояларида қисман намоён бўлган бу хусусият қисса ва романларида мукам-маллашади. «Ҳукм», «Суд» қиссаларида гоё тўқнашув, чуқур ички кечималар гирдобиди мужассамлаштирил-ган. Сарлавҳадаги ўхшашликдан маълумки, иккала қис-сада ҳам бир хил гоё — аданган инсонда маънавий-ру-ҳий уйғоншининг юз бериши таҳлил этилади. Бу — мо-ҳияти жиҳатдан умуминсоний гоё бўлиб, инсоннинг та-комилланиши, маънавий-ахлоқий эволюцияси билан ян-гиланиб, мукаммаллашиб боради. Бу гоё улуг рус ёзув-

чиси Лев Толстой ва Ф. Достоевский асарларида чуқур таҳлил этилганлиги маълум.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси, янги ижтимоий ўзгаришлар одамлар олдига нима қилмоқ керак?— деган саволни кўпдаланг қўйган эди. Бу саволга ҳар бир киши ўз тутган синфий-сиёсий мавқеи, савиясига мувофиқ жавоб излайди. «Хукм» қиссасида колхозлаштириш давридаги синфий кураш акс этирилган бўлиб, асарнинг ғоявий салмоғи асосан Назирқул образида мужассамлашган. Малай Назирқул синфий душманларнинг совет ҳукуматига, янги ҳаёт қурувчиларга қарши отган ўқи бўлиб, жиноят йўлига кирганлигини пировардида англаб етади. Уқитувчи Саломатни ўлдирлиш жараёни унинг маънавий жиҳатдан уйғонишининг юқори нуқтаси бўлади.

Санд Аҳмадининг ҳикоячилик, қиссачиликдаги эришган муваффақиятлари айниқса «Уфқ» романида ёрқин кўринди. Уч китобдан иборат бу асар танқидчилик томонидан юқори баҳоланди. «Уфқ» — катта даврни ўз ичига қамраб олган йирик бадиий асар. Унда Катта Фарғона канали қурилишидаги халқ жасорати, Улуғ Ваган уруши йилларида мамлакат ичкарасида коммунистлар етакчилиги ва урушдан кейинги ўзбек қишлоғи рағнақи масалалари очиб берилган. Совет кишининг яратувчилик қудрати, оғир машаққатлардаги маънавий-ахлоқий, жисмоний матонат — «Уфқ»нинг бошидан охиригача ўтувчи яхлит ғоявий пафос шундан иборат. Бу пафосни ўзида мужассамлаштирган хилма-хил образларни яратишда адиб романтик, юмористик, психологик ва ҳажвий бўёқлардан муваффақиятли фойдаланган. Бу кичик мақолада «Уфқ»даги ҳатто асосий қаҳрамонларини ҳам характерлаш имконига эга эмасмиз. Бош қаҳрамон Икромжон ҳақида икки оғиз сўз айтиш билан кифояланамиз. «Хукм» қиссасида райком секретари Қалаандаров насиҳатгўй раҳбар сифатида кўрсатилган бўлса, «Уфқ»даги коммунист Икром-

жон воқеалар марказида турган актив фаолият кишиси. Икромжон куч-қувватнинг гулини ёвуз душманга қарши курашда сарф этган. Ногиронлигига қарамай умум манфаати учун жонкуярлик билан хизмат қилди. Адиб Икромжонни шундай кескин, қалтис руҳий зиддиятларда кўрсатадики, қаҳрамон мамлакат ичкарисидаги фаолияти давомида фронтдагидан ҳам оғирроқ мураккаб вазиятни бошидан кечиради.

Адибнинг Икромжон образида қўллаган приёми Лев Толстойнинг инсон руҳий диалектикасини чиқиш усулларида бирини эслатади. К. Федин инсоннинг қалб бойлигини энг ҳал этувчи моментда — ҳаёт ва ўлим гирдобиди синовдан ўтказиш — Лев Толстойнинг образ яратишдаги ўзига хос усулларидадир, деб таъкидлайди. Санд Аҳмад Икромжон образининг яратилиши ҳақида бундай дейди: «Икромжон образини яратишда қаттиқ қийналганман. Чунки унга ниҳоятда чинагал, қийин ҳаёт йўлини тапладим. Романнинг бошидан охиригача Икромжон руҳий азоб ичида ёнади». Бу руҳий изтироб — коллизия қаҳрамон қалбидаги асл гавҳарни аниқ кўрсатишга имкон берган.

Икромжоннинг эрка ўсган яккаю ягона ўғли Турсунбой қочоқ бўлиб чиқади. Бу фожиа онла номига бир умрлик ўчмас иснод келтиради. Икромжоннинг фарзанд доғини енгиб, ўз сиёсий эътиқоди, ижтимоий бурчиغا содиқ қолганлиги ҳаққоний кўрсатилган. Икромжон тақдири чуқур фалсафий мазмунга эга. Киши ўз кичик кулбаси, онла манфаатлари доирасида ўраланиб қолмасдан, халқ манфаати билан яшаган тақдирдагина ҳақиқий ижтимоий инсонга айланади. Совет кишининг инсоний уфқи — мамлакат, халқ манфаати. Бу уфқни — истиқболни кўзлаб яшаган инсон барча қийинчиликларни енгиб, юксакликка кўтарилади ва одамлар назарида мангу қолади.

50-йилларда ўзбек совет адабиётида Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Комил Яшин, Уйғун, Шароф Рашидов то-

монидан бир қанча ибратли коммунист образлари яратилди. Икромжон ана шу образлар қаторида ўз ўрнига эга оригинал қаҳрамондир.

Насрнинг турли жанрларида яратган асарларини кўздан кечирганимизда Саид Аҳмаднинг ўзига хос сўз санъаткори, деб аташга тўла ҳақлимиз. Сўз санъаткори аввало ҳақиқий миллий ёзувчидир. Саид Аҳмад халқ ҳаётини, унинг қалбини чуқур билади. Саид Аҳмад чинакам реалист ёзувчи. Самимийлик унинг ёзганларининг ҳароратини, таъсирчанлигини белгиловчи хусусиятлардандир. Унинг энг кичик асарларидан тортиб, катта эпик полотносигача ҳеч бир сохталик, ясамаликни учратмайсиз. У ҳаёт манзараларини, қаҳрамонлар кечинмаларини ўз бошидан кечиргандай чуқур ҳис этган тақдирда қоғозга туширади. У сўз ҳақиқатини, сўз бўёғи ва қудратини чуқур ҳис этган хассос ёзувчи.

Партия ва ҳукуматимиз адибни олтинчи ёшга тўлишни муносабати билан «Халқлар дўстлиги» (1980) ордени билан мукофотлади, унга Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони берилди.

ИЖОД МАҚТАБИ

(Назир Сафаров ижодхонасида)

Назир аканинг ҳовлиси Тошкентнинг марказидаги дарахтлар билан ўралган сокин, баҳаво маҳаллада. Адибнинг «Кўнгилдаги гаплар» (1972) номли очерк китобчасида ёзилганидек, Назир акалар оиласи бу ҳовлини урушдан кейинги йилларда анча машаққат билан тиклаганлар.

— Ҳамма нарса мўл-кўл замопада яшаётган, турмушнинг машаққатини кўрмаган айрим лоқайд ёшларимизга баъзан кечмиш машаққатларини шундай таъкидлаб туриш фойдадан холи бўлмайди,— дейди Назир ака.

Ҳурматли адибимизни ўз ижодхонасида руҳан бардам, янги-янги режалар билан илҳомланган, ишчан қиёфада кўриб, қувонасан киши. Назир аканинг чеҳрасидан нур ёғилади. Бутун онгли ҳаётини халққа, партияга ҳалол хизмат қилишга бағишлаган, улуг коммунистик мақсаднинг йўлидан бир дақиқа ҳам четга чиқмаган, ўз фаолиятига гард ҳам юқтирмаган олижаноб инсон қиёфасидагина шундай жозибали самимийлик, нуронийлик ифодасини кўриш мумкин.

Назир аканинг ёзув столи устида жигарранг муқовали китобни қўлга оламан. Адибнинг тўрт томлик асарлар мажмуасининг биринчи томи. Унга ёзувчи драмалари киритилган.

Дарҳақиқат, Назир Сафаров биринчи навбатда драматург сифатида ном қозонган ижодкордир. Унинг «Тарих тилга кирди» (Зиё Саид билан бирга ёзилган,

1931), «Уйғониш» (1938), «Шарқ тонги» (1948), «Кимга тўй, кимга аза» (1963) ва сўнги «Лукаш ботир» (1974) деб аталган драмалари томошаби и ва китобхонларга ҳаётий сабоқ, эстетик завқ бағишлаган асарлардир.

Дарҳақиқат, катта ғоявий-эстетик фикрни ифодалаган драма қаҳрамонлари саҳнада аста-секин парвоз қилиб, халқ орасига қўшилганини, одамларимизнинг турмушига аралашиб уларнинг улуг мақсад сари қоқилмасдан олға босишига кўмаклашганини эътиборга олсак, Назир аканинг коммунистик қурилишимизга қўнган ва қўшаётган улкан ҳиссаси янада ойдинлашади.

Яқиндагина Фарғона сафаридан қайтиб, юксак дидли китобхонларидан олган катта таассуротлари иштиёқида ҳузур қилаётган Назир ака диққатини мен ижодининг налк бошланган даврига — йнгирманчи йиллар ҳодисаларига жалб этаман.

* * *

— Баъзи ижодкорлар — лейди Назир ака ўйчан қисфада, — адабиётга адабиёт орқали кириб келадилар. Бундай йўл ҳам хато эмас. Гениал бадий асарлар ёш юракка ташлаган чўгдан ҳаёт материали асосида аланга кейинроқ пайдо бўлиб, одамлар йўлини ёритади. Шахсан ўзим ҳақимда гапирадиган бўлсам, мени бадий ижод оламига ҳаётнинг ўзи қўлимдан стақлаб олиб кирди. Бунинг ҳам ўзига хос сабаблари бўлса керак. Биз ақлимизни таниган йиллар шиддати бурилиш, тузилиш, кескин ижтимоий ўзгаришларни бошдан кечираётган давр эди. Ана шу тарихий уйғониш моҳиятига эга мураккаб давр алангаси юксак кўтаришчи кайфият билан қаноатланган, қалби пок ёшларни беихтиср ўз қучоғига олди. Уларнинг баъзилари талантили партия раҳбари, жамоат арбоби, бошқалари моҳир педагог, яна бирлари истеъдодли артист ёки журналист бўлиб етишдилар.

Назир акани ўша йилларда журналистика ва театр ўзига жалб этади. Бу йилларда клуб ҳамма маданий-маърифий ишларнинг ўчоғига айланган эди. Назир ака клуб ишларига фаол иштирок этиш билан бирга, унинг ҳақида фикр юритишга ҳам жазм қилади.

— Минг тўққиз юз йигирма тўртинчи йилларда бўлса керак,— дейди Назир ака,— «Қизил Ўзбекистон» газетасида клуб ҳақида бир йирик мақолам босилиб чиқди. Шундан кейин Самарқандда чиқадиган «Машраб» номи сатирик журналда карикатуралар билан изоҳланган ҳажвий хабарларимнинг босилиб чиқиши юрагимга ижод учқунини ёққан бўлса, ажаб эмас. Саводли кишилар, биобарин, китобхонлар жуда сийраклиги туфайли ўша йилларда кўргазмали ташвиқот — театр санъатига эътибор катта эди. Биз Самарқанддаги марказий партия мактабида ўқиган йилларда театр томошаларига мунтазам қатнаб турардик. Гулом Зафарийнинг «Ҳалима» Ғози Юнус ва бошқаларнинг бир пардали пьесаларини қизиқиб томоша қилганимиз ҳали ҳам айнан эсимда.

Назир ака ўқишдан бўшаган вақтларида ўз тенгдошлари билан жамоат ишларига актив иштирок этади: ўзбек қизларини ўқишга тортиш, ижтимоий ҳаётга жалб этиш билан шуғулланадилар, хусусий корхона эгалари, дўкондорлар билан ёшларни саккиз соатдан ортиқ ишлатмаслик, уларнинг ўқишига имконият яратиб бериш ҳақида шартномалар тузادилар, эскилик сарқитлари — фолбинларга, реакцион китоблар билан ваъзхонлик қилиб, одамларнинг миясини чалғитувчи жаҳолатпарастларга қарши кураш олиб борадилар.

— Бу воқеалар автобиографик асарларингизнинг навбатдаги жилдларига кирадиган ҳаётий манзаралар бўлиши табиий, дейман.

Назир аканинг нуроний чехрасида табассум пайдо бўлади. Адиб ана шу ҳаётий воқеалар таъсирида «Муштумзўрга қарши кураш», «Маданий юриш» деб номлан-

ган бир пардали пьесалар ёзганлигини эслайди: «Булар бадий асар сифатида ибтидоий бир нарсалар эди» деб қўшиб қўяди.

Назир ака ўша йилларда Зиё Саид билан учрашганини дастлаб «Янги турмуш учун кураш», «Қора кунлар кўламкаси» каби публицистик рисоаларни биргалашиб ёзганлари ва ниҳоят «Тарих тилга кирди» асари ҳақидаги режанинг туғилиши хусусида сўзлайди.

Назир ака Зиё Саид (1901—1938)ни дастлабки адабий муаллим, устоз сифатида чуқур ҳурмат билан тилга олади. Дарҳақиқат, Ўзбекистонда театр санъатини барпо этилишига муносиб ҳисса қўшган Зиё Саид бу вақтда турли ҳажмдаги бир неча пьесалари билан қаламкашлар орасида таниқли эди. У ёш Назир Сафаровга дастлаб ҳаётини таассуротларида адабий шаклга киритишга кўмаклашади.

«Зиё Саид бўлмаганда балки мен драматург бўлмаган бўлармидим»,— деб баъзан ўйлаб кетаман,— ёзди Назир ака Зиё Саиднинг «Тапланган асарлари» (1974) сўз бошида.— Бирлашган нашриёт коллективида «қосимовчилар суди»нинг яқини муҳокама қилинарди. Мендан беш-олти курси нарироқда ўлтирган Зиё ака бир нарча қоғоз узатади. Уқиб кўрсам «Назир, қосимовчилар ишн пьесабоп воқеалар-ку! Хўп десанг, ҳозир музокарага чиқиб, иккимиз номимиздан баёнот берай, пьеса ёзамизми?»— дебди.

Мен қоғозга «Майлингиз» деб ёзиб узатдим.

Назир ака бу йилларда «Қизил Ўзбекистон» газетасида ишларди. Улар ишдан бўшаган вақтларида чойхонанинг бир бурчагига ўлтириб олиб, пьесани ёзиш билан машғул бўладилар. Ҳамза номли театрининг маъмурияси айниқса, атоқли ўзбек режиссёри Маннон Уйғур ёш драматургларнинг ижодий режаларидан хабардор бўлиб, уларни илҳомлантирар, пьесанинг тайёр қисмларини олиб кетиб, театрда иш бошлаб юборган эди.

«Тарих тилга кирди» пьесада Совет ҳокимиятига қарши зимдан курашган сифий душманлар гуруҳининг мудҳиш кирдикорлари фош этилади. Бу сифий душманлар ўз жиноятларини хаспўшлашга қулай замин ҳозирлаш мақсадида республика олий суди, прокуратура органларига ниқобланиб кириб олган эдилар. Пьесада буларга қарши халқ вакиллари коммунист Темур, унинг ўгли Қўрқмас, Меҳри, Зуҳра ва бошқалар мардона курашадилар.

«Тарих тилга кирди» пьесаси адабиётимизга янги мавзу ва қаҳрамонлар образларини олиб кириши билан бирга, бадий ижодда ҳозиржавоблик, замонавийликнинг намунаси сифатида ҳам ғоят диққатга сазовордир.

Пьеса қарийб бир ой давомида яратилган ва худди шундай тезкорлик билан саҳналаштирилган эди. Театр артистлари пьесада иштирок этувчи персонажлар муҳити ичида яшаб, улар билан мулоқотда бўлиб, уларнинг образларини яратган эдилар. Мироқил Миршоҳидов, Сайфи қори Олимов, Аброр Ҳидоятлов «қосимовичлар» билан шахсан учрашиб, уларнинг характерларини ўрганган, Зикриёқори ролин ижро этган Сайфи қори аканинг «Мен бугун прототипим билан мириқиб шахмат ўйнаб келдим, галати хусусиятлари кўз олдимда намоён бўлди», деб илҳомланиб театрга кириб келганларини эслайди Назир ака.

— Атоқли совет ёзувчиси А. Толстойнинг «Пьеса драматургининг театр билан мулоқотидан туғилади» деган сўзларининг ҳаққонийлигини дастлаб мен «Тарих тилга кирди» асаримизнинг яратилиши мисолида кўрган эдим. Ҳамза театрининг раҳнамолиги бўлмаганда пьеса балки яратилмаган бўлармиди!— дейди Назир ака.

Спектаклни томошабинлар катта қизиқиш билан қабул қилди. Дарҳақиқат, бу асар ўттинчи йиллар ўзбек драматургияси ва театри санъатида ўзига хос бир воқеа

бўлган эди. Спектакл қаҳрамонлари саҳнада қадам ташлаб беихтиёр ҳаётга аралшиб кетганлигини ўша давр санъаткорлари мароқ билан эшлашади.

— Спектаклнинг томошабинларда кучли таассурот тугдирганлигининг сабабларини одамларимизнинг санъатга чанқоқлиги, асарда ифодаланган муаммонинг актуаллиги ва ниҳоят Ҳамза театри артистларининг кучли ижрочилик маҳоратидаги изламоқ керак,— деб изоҳлайди Назир ака.

Дарҳақиқат пьеса мавзуи ва муаммосининг актуаллигини давр тараққиёти ҳам кўрсатиб турибди. Айрим ташкилотлардаги баъзи раҳбар ходимларнинг манфаатпарастлиги, ўз вазифаларини суинистёмол қилиш ҳоллари ҳозир ҳам учраб туради. Партия бундай шахсларга қақшатқич зарба бериб келмоқда.

Лекин пьесадаги конфликт кескин синфий-сиёсий моҳиятга эга эканини ҳам унутмаслик керак. Совет ҳокимиятига қаршин курашган бу синфий душманлар аввал инқобланиб иш кўрган бўлсалар, сўнгра улар пана-насқам сўқмоқ йўлларида юриб ҳорижий юртларга ўтиб кетдилар. Улар чет элларда ҳам душманлик ниётларидан воз кечганлари йўқ. Драматург Сарвар Азимовнинг «Қонли сароб» пьесасида тасвирланган воқеа «Тарих тилга кирди» асаридаги муаммо билан ҳаётини ва сиёсий жиҳатдан алоқадор бўлиб, унинг бевосита маантиқий давомидир.

Шу билан бирга спектаклнинг муваффақияти биринчи навбатда драматургларнинг маҳоратига боғлиқ эканини алоҳида таъкидлаш лозим.

Спектакл муваффақиятининг яна бир сабаби унда ифодаланган революцион кураш ғоясининг ўша давр янги ҳаёт қуришга киришган халқ оммаси жанговор руҳига айни ҳамоҳанг эканлиги эди.

Назир Сафаров пьесани сайқаллаштиришни давом эттирди. 1972 йилда бу асарнинг ишланган нусхаси Ҳамза театрида яна қўйилди. Бу ҳол пьесадаги муаммо-

нинг муҳим аҳамиятга эга эканини, асар халқимизни ватаншарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилаётганини яна бир бор таъкидлайди.

«Тарих тилга кирди» халқ оммасининг бахт учун кураши ҳақидаги тасаввуримизни кенгайтирди ва чуқурлаштирди. Бу — Назир Сафаров ижодида етакчи мавзу бўлиб қолди. «Уйғониш» драмаси шу мавзунинг акс-садоси эди.

Муаллифнинг «Қора кунлар кўлапкиси» номли публицистик китобчасида 1916-йилги миллий-озодлик кўз-ғолонининг айрим лавҳалари чизилган эди.

— Ана шу рисоладаги фикрларни саҳнага олиб чиқиш эҳтиёжи туғилди менда, — дейди Назир ака, — Бу иш хайрли, шу билан бирга мушкул вазифа ҳам эди. Жиззах кўзғолонининг сиёсий моҳияти ҳақида ўша даврда тарих илмида турли зиддиятли фикрлар ҳукм сурар эди. Марксизм илм аҳллари учун ҳам, ёзувчилар учун ҳам ҳаққоний компасдир. Мен бу актуал тарихий мавзу устида олиб борган узоқ йиллик ижодий ишларимда марксизм таълимотига таяндим.

— Бу тарихий воқеанинг бадий талқин этилиши, — деб сўзини давом эттирди Назир ака, — жинзахлик ҳамшаҳарларимда айниқса, қонуний ифтихор ҳиссларини уйғотди. Она шаҳримга бориб қолганимда «Биз қурбонлар бериб ишқилоб қилганларданмиз», деган сўзлар қулоғимга чалинарди. Мен уларга: «Сизларнинг курашларинг бошқача эди, сизлар ғалаба қозонганингизда ҳам озодликка эриша олмас эдингизлар», деб жавоб берардим. Шундан кейин менда янги ижодий режа туғилди: ҳақиқий тонг — меҳнаткашлар тонгининг отишини саҳнада кўрсатиш зарур!

«Шарқ тонги»ни ёзиш режаси Улуғ Ватап урушидан илгари пайдо бўлган эди.

Н. Сафаров урушнинг биринчи кунларидан бошлаб (1941 йил) ҳарбий фаолият билан шуғуллана бошлади. Фарбдан Шарққа кўчириб келтириляётган заводлар

учун жой тайёрлаш, бино қуриш ишларида сиёсий раҳбар бўлиб хизмат қилди.

— Ҳамма ишлар жанговар оператив усулда бажариларди,— деб эслайди Назир ака. Бинонинг девори бир оз кўтарилиши биланоқ станоклар келтириб ўрнатилар, бинонинг усти ёпилиши билан бу станоклар ҳаракатга тушиб, ҳарбий эҳтиёж учун маҳсулот ишлаб чиқара бошлар эди. Тошкент ҳарбий аслаҳа ишлаб чиқариш шахрига айланган эди.

Назир ака шу билан бирга Тошкентда уруш ярадорлари учун госпиталь бинолари тайёрлашда ҳам актив иштирок этади.

— Госпиталларнинг биноларини, ҳатто, палаталарга қўйиладиган гулларгача тайёрлаб қўйиб, сўнг ўзимиз фронтга жўнаб кетдик,— дейди Назир ака.

II. Сафаров фронтда «Совет жангчиси» деб аталган газетада ҳарбий мухбир, командир — офицер бўлиб хизмат қилди. Жанговар хизматлари учун бир неча бор орден ва медаллар билан мукофотланди. II. Сафаровнинг «Инсон изи» китобчасида адибнинг ўз жанговар ҳарбий фаолиятидан айрим лавҳалар тасвирланган.

Маълумки, «Шарқ тонги»да Тошкентда Улуғ Октябрь Социалистик революциясининг ғалабаси кўрсатилади. Юқорида зикр этилган уч асарни даврлар хронологияси асосида ёнма-ён қўйиб кўрилса, ўзбек халқининг синфий-иқтисодий кураш тарихи намойиш бўлади.

— Оталар минг машаққатли курашлар оқибатида янги жамиятни кашф этиб, уни бунёд этиб бизга тақдим этишди,— дейди Назир ака.— Ленининг улугвор байроғини порлоқ маррага элтадиган бугунги ёшлардир. Ана шу бахтиёр ёшларимизнинг ижтимоий ва маънавий ҳаёти муаммолари мени ўзига жалб этди. «Кимга тўй...» шу режанинг маҳсулидир.

«Кимга тўй, кимга аза» комедияси Назир Сафаров ижодида муваффақиятли асарлардан биридир. Коме-

дия пегизидаги муаммонинг актуаллиги бутун асар руҳига замонавийлик бағишлаган. Асарнинг конфликт киши ҳамма жиҳатдан гўзал бўлиши керак, деган олижапоб гоёни бадий ифодалайди. Цех бошлиғи Саид Камоловнинг янги техник ихтироси қабул қилиниши муносабати билан уюштирилган базмда баъзиларнинг чеҳрасида похушлик, ўйчанлик, жиддийлик ифодаланган. Бир неча нотиқлар Камоловни бу муваффақият билан табриклаган бўлсалар, илгор ишчи қиз Зухра сўз олиб, ловуллаб турган базм гулханига сув сшиб, бирдан ўчиради. Зухра бу ихтироининг автори Камолов эмас, «бутунлай бошқа одам», дейди. Камолов буни ўзига бўҳтон деб билади ва Зухрани туҳматчиликда айблайди. Ўзи нима гап? Китобхон ва томошабин бу чигалнинг ечилишини сабрсизлик билан кутади. Шундай қилиб, пьесада маънавий софлик, ҳалоллик учун кураш бошланади. Дўстлик, севги, садоқат ва бошқа эзгу туйғулар, орзу-ниятлар бу кураш синовидан ўтади.

Драматург ана шундай қизиқарли конфликт тугуни асосида ҳаяжонли тўқнашувлар, лирик ва кулгили ситуациялар вужудга келтиради, ибратли образлар яратади.

Назир Сафаров ижодида бу мавзунинг ўзига хос, оригинал ифодаланганига сабаб шуки, асарнинг материали нақ ҳаётнинг ўзидан олинган.

— Эллигинчи йилларда,— деди Назир ака,— республикамиздаги колхоз ва пахтакор совхозлар йигирма минг терим машиналари сотиб олганлиги ҳақидаги маълумотлар қулоғимга чалинган эди. Далаларни кезмап: пахтазорларда терим машиналари жуда сийрак учрайди, борлари ҳам қаптарувда.

Деҳқонлар ёзувчи билан суҳбатда терим машинасининг сифатсиз ишлаши, далага, экинга мослашишга халақит берадиган қатор нуқсонлари борлигини айтдилар.

Назир ака бу маълумотларни олиб, республика конструкторлар бюросига мурожаат қилади.

— Уртоқ Приходко менинг сўзларимни диққат билан тинглаб, терим машинасини такомиллаштиришдаги ички қийинчиликларни сўзлаб берди.

Шундай суҳбатлардан бирида ёзувчи қизиқ фактларга дуч келади: терим машинасининг шпинделини такомиллаштириш бўйича бир ёш инженер яратган лойиҳани бош инженер ўзи ўзлаштириб олади.

— Москвадаги Бауман номли олий техника билим юртини битириб, заводга ишга келган бу ёш мутахассис,— дейди Назир ака,— мен билан суҳбатда «шундай бўлди, лекин мен яна янгисини яратаман, майли қўяверинг», деб тантилик билан жавоб берди. Бироқ содир бўлган бу воқеа менга қаттиқ таъсир этди. Айниқса, ёш мутахассиснинг тантилиги мени қаттиқ ҳаяжонлантирди: меҳнатсевар, ижодкор, дили пок олижаноб ишчилар авлоди, ёш зиёлилар авлоди ўсиб етишаётганидан ифтихор ҳислари юрагимни тўлқинлантириб юборди. Мен бу фикрни пьесада акс этитришни кўнглимга тугиб қўйдим.

Дарҳақиқат «Қимга тўй...» пьесасида ижтимоий манфаат туйғуси билан руҳланган, садоқатли, севгида вафодор ишчи ёшлар образлари яратилган. Драматург ҳаётимизнинг пурли фазилатига айланган интернационал дўстлик ғоясини ҳаяжонли акс эттиради. Ишчи Қазаков оиласи билан Шомансуровлар оиласи ўртасидаги дўстлик муносабатлари табиий ва самимийлиги билан юрагимиздан чуқур жой олади.

* * *

Маълумки, Назир Сафаров ижодига, айниқса, прозасига хос бўлган бош хусусиятлардан бири ҳужжатлилиkdir. Шу муносабат билан Лев Толстойнинг бир фикри эсга тушади. Улуғ адиб «Севастополь ҳикоялари»нинг

ҳужжатлилик хусусиятини алоҳида таъкидлаб, бу асарларнинг бош қаҳрамони ҳақиқатдир,— деган эди. Бу фикрни Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим», «Наврўз» асарларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Аниқроғи, Л. Толстой ўзи иштирок этган, бевосита шоҳиди бўлган воқеаларни, рус солдатларининг жасоратларини акс эттириб ўқувчиларга тақдим этган эди. Назир Сафаров бу асарларида ярим асрдан кўпроқ вақт муқаддам содир бўлган воқеа ва ҳодисаларни айнан қайтадан жонлантиради.

Мен адабиётшуносга хос қизқиш билан ёзувчи хотирасининг ҳаётий ва психологик негизларини суриштираман. Бадий ижодда ҳужжатлилик ва тўқима муаммоларидан сўз очаман. Назир ака ижодий хотира ҳақида фикр юритиб, беихтиёр ҳаётий хотиралар оқимига тушиб кетади. Мамлакатимиз тарихида жапговар қурилиш даври ҳисобланган йигирманчи йиллар унинг хотирасида чуқур из қолдиргани бежиз эмас. Янги ҳаёт, янги тузумнинг туғилиш йиллари ёш Назир характерининг ҳам шаклланиш, тобланиш йиллари бўлди. Зеҳн ва туйғуларнинг энг навқирон, тиниқ босқичида киши муҳитдаги ҳар бир ўзгарниш ва таассуротларга нисбатан сергак муносабатда бўлади.

Назир ака ўша йилларда шаклланаётган янги инсон характеридаги бир муҳим белгини алоҳида таъкидлайди. Бу — марксча-ленинча эътиқодга садоқат, чинакам партиявий принципиаллик хусусияти эди. Бундай характер белгиси, айниқса ёшларни янги тузум ғалабаси учун жасорат, фидойилик кўрсатишга олиб келар эди.

— Уша йиллар,— дейди Назир ака,— «синф», «партия» сўзларини янги тузум, замон, янги дунёқараш рамзи, деб билган биз ёшлар бу тушунчага зид бўлган ҳамма нарсани инкор этар, уларга қарши кескин кураш олиб борар эдик. Эсимда, акам билан самарқандлик бир чўян қуювчининг уйида меҳмон бўлдик. Ошга энди

қўл узатаётганимизда мезбон оғзидан «маҳалладагилар мени қулоқ қилишди», деган сўзлар эшитилди. Қўлга олган ошни шу ондаёқ қайтиб дастурхонга қўйиб, акамга имо қилдим: «Туринг, кетдик!»

Мезбон «Мулла Назир, ошдан тош чиқдими, нега бундай қилдингиз?»— деди анграйиб. Мен «Ҳа, ҳа!» дедиму ўрнимдан турдим.

Назир ака марказий партия мактабида ўқиш йиллари воқеаларини ҳам худди шундай аниқлик билан хотирлайди. Мен 1927 йилда рус тилида нашр этилган «Самарқанднинг қадимги обидалари» деб аталган рисо-лани унга кўрсатаман. Назир ака китобча муаллифининг номини ўқийди. Домла В. Вяткин, унинг чеҳрасида нурли ҳаяжон!

— Ўзбек совет маданий ҳаётимизнинг бошланғич гиштини қўйган сиймоларни унутмаслигимиз керак. Домла Вяткин марказий партия мактабида дарс берганида йўғон овоз билан лекция ўқир, қадимги ёдгорликларнинг ҳар бир гиштини санаб, шахсан ўзи қургандай тарихий билимдонлик билан сўзларди. Ўзбек халқини астойдил севган кишигина маданий ёдгорликларни шу қадар чуқур билиши мумкин эди.

Назир ака яна хотиралар дарёсида сузади. Кўз олдимда В. Вяткиннинг нурли сиймоси, образи бутун тафсилоти, деталлари билан аниқ гавдаланди. Назир ака хотираларини тинглаб, бадиий ижодкорлик кучли манзарали хотирадир, деган ҳикматнинг ҳаққонийлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиласан киши.

Назир ака бу хотира ҳикоялари билан автобиографик асарларида ҳақиқат ва тўқима қандай бирикиб кетганлиги ҳақидаги мен қўйган масалага бевосита жавоб бергандай бўлади. Дарҳақиқат, ўша йиллар воқеаларини шу қадар аниқлик билан ёдда сақлаб қолган адибнинг тўқимага деярли эҳтиёжи қолмайди.

— Ҳаммаси ҳақиқат,— бир оз ҳаяжон билан сўзлайди Назир ака худди менинг ўйларимни сезгандай,— оқпошшо солдатлари буйруғи билан чўлга ҳайдалган одамлар ҳаётини ўз бошимдан кечирганман. Сафар чикапак («Наврўз»да) билан кечалари Жиззах чўлида тунаганмиз, чўл тўрғайларининг овозларини эшитиб, тузоқ қўйиб суқланиб кузатганмиз. Ҳаммаси кечагидай кўз олдимда турибди.

Н. Сафаров автобиографик асарларидаги табиат манзаралари И. С. Тургеневнинг «Овчининг ҳикоялари» китобидаги ҳиссий қуйма манзаралар жозибасини эслатди менга. Дарвоқе, Н. Сафаровнинг насрий ижоди нимаси биландир, бадиий ҳужжатлилигими, она-ер табиатини ва одамларини чуқур муҳаббат билан тарап-пум этиши биланми И. С. Тургенев адабий аъёнасига яқин туради.

Назир ака автобиографик асарларининг қаҳрамонлари ҳақида гапириб, «марҳамат қилиб, Жиззахга борайлик, мен улар билан сизни учраштираман», дейди ҳазиллашиб.

Назир Сафаров бу асарларида қатор жижзахлик ҳамшаҳарларининг қуйма портретларини маҳорат билан яратган. Шундай одамлардан бири Тошпатак ҳалвочи. Ёзувчи унинг хатти-ҳаракати, одамларга муносабатини шу қадар равшан, жонли акс эттирадими, китобхон уни худди кино лентасидагидай аниқ кўради. Сафар ака ўғли Назир билан бозор айланиб юрганларида Тошпўлат ҳалвочи дўкони қаршисида бир муддат тўхташади. Тошпатак самарқандлик хўжайини ҳалвосини сотишга шундай зўр илҳом ва иштиёқ билан киришадики, унинг бундай савдога кўпдан бери ташна эканлиги равшан сезилиб туради. Очарчиликни бошидан кечирган одамлар учун кунжут ҳалво илк баҳорда очилган бойчечак сингари янгилик эди. Бу янгиликни одамларга улашаётган Тошпатак эса, бутун савдогарлик истеъдодини ишга солмоқда. Унинг хатти-ҳаракат-

ларида кўтаринки руҳ мужассам. Уғлини етаклаб бо-
раётган Сафар акага ҳалвогар иш билан машғул ҳо-
латда гап ташлаб қўяди. «Хизмат бормиди?» деб сўра-
ган Сафар акага Тошпатак «қайтишда менга бир уч-
рашсангиз», дейди тагдор қилиб. Ҳалвони пуллаб ту-
гатган Тошпатак ўз хўжайини билан савдо режалари
ҳақида шу қадар яйраб сўзлашадики, унинг ўзи нақ
ҳалвога айланиб кетади. Ваъдага мувофиқ бозор айла-
ниб қайтган Сафар акага Тошпатак дўкони ёпида, мўъ-
жазгина бўлса-да, бир чойхона очиб ҳалвохўрларга
хизмат қилишни маслаҳат беради.

— Тошпатак ҳалвогарми? Серсоч, серсоқол бўлган-
лиги туфайли одамлар уни Тошпатак деб атар эдилар.
Китоб босилиб чиққандан сўнг бир неча марта уйимга
келиб кетди. «Мулла Назир, сиз мени биласиз. Мирзаёр
мингбошига қарши курашганман, унга тош отганлар
орасида мен ҳам бор эдим. Бир справка берсангиз, пен-
сия олардим», дер эди. Бояқиш яқинда вафот этди.

— Гўзал Зухранинг ишқида ёниб, оловли пешанаси-
ни муздай пахса деворга қўйиб оҳ чеккан Мансур акам-
ни сўраяпсизми? У киши ҳозир Жиззахдаги қариялар
чойхонасида ишлайдилар.

Назир ака автобиографик ва бошқа асарларидаги
қаҳрамонлар ҳақида ҳам худди шундай қизиқарли маъ-
лумотлар айтади. Дарҳақиқат, Назир ака ўз асарлари
қаҳрамонлари билан бевосита учрашиб туриш бахтига
муяссар бўлган ёзувчилардандир. Назир ака ўз қаҳра-
монлари ҳузурига тез-тез бориб, уларнинг ҳаёти ва меҳ-
натдаги муваффақиятларидан хабардор бўлиб тургани-
дек, бу қаҳрамонлар ҳам ўз навбатида Назир ака уйида
меҳмон бўладилар. Бундай учрашувларнинг баъзилари-
ни зангори экран орқали томоша қилганмиз. Машҳур
механизатор Турсуной Охунова дастлаб Назир ака асар-
ларининг қаҳрамони бўлган эди. Назир ака аввал
очерк, сўнг «Узоқни кўзлаган қиз» номли ҳужжатли қис-
са яратди. Турсуной ҳақида яратилган бошқа асарлар

қаторида Назир ака асарлари ҳам қаҳрамоннинг ташаббусини кенг ёйиш, бу янгиликка жамоатчилик фикрини тугдириш, бу ҳаракатни оммалаштиришда муҳим роль ўйнади. Назир ака очеркларида эл оғзига тушган, халқ муҳаббати ва олқишига сазовор бўлган, Социалистик Меҳнат Қаҳрамонлари — Олияхон Султонова, Қурбонали Эрматов, Раҳима Исломова, Эрка Норхонова, Шаҳри Раҳматоваларнинг ташаббускорлиги ва шуҳрати тарафдорларни тартибга солиди. Совет Иттифоқи Қаҳрамонлари Ҳамро Эргашев, Парзи Ражабов, Боис Эргашев, Ғуломжон Ёқубов ва бошқаларни Назир ака излаб топиб, ўз очеркларини орқали элга танитди.

Қаҳрамонларни китоб саҳифаларида қайта жонлантиришнинг ўзи ҳам қаҳрамонликдир. Ажойиб совет ёзувчиси Николай Островскийнинг бу сўзларини Назир ака ижодига ҳам тадбиқ этиш мумкин.

Ҳаётда шахсан мавжуд бўлган кишилар ҳақида ёзиш тўқима образлар яратишга нисбатан хийла қийин, мураккаб экани ҳақида ўйлайман. Чунки, ҳаётнинг кишиларнинг тўқима воқеаларда кўрсатиш, ўзида бўлмаган бирор хатти-ҳаракатини тўқиб ёзиш ноқулай, албатта. Бундай ҳолларда ўша кишилар ёзувчи ҳузурига келиб «менинг ҳақимда нотўғри айтибсиз», деб ранжишлари, даъвогар бўлишлари мумкин. Аниқ ҳужжатли материаллар билан иш кўрган ёзувчи конкрет шахслар ҳақида содир бўлган воқеаларни бадий сўз санъати орқали ёрқинроқ, сезилмайдиган даражада хиёёл бўрттириброқ тасвирлаш имкониятидан фойдаланади. Демак, бундай асарларда ёзувчи талантига қанот бахш этадиган фантазия чекланган бўлади. Лекин ҳақиқий сўз санъаткорлари бундай чекланишларни енгиб ўтиб муваффақиятга эришадилар. II. Сафаров ҳаётнинг тажрибасининг мўллиги, хотирасининг кучлилиги ва сўз санъатининг пухта эгаллашгани туфайли халққа манзур асарлар ярата олган ёзувчидир.

Бундан II. Сафаров асарлари ҳаётнинг айнан сура-

ти, кўчирма нусхасидир, деган хулоса чиқармаслик керак. Тўқимасиз баднийликнинг бўлиши мумкин эмас, деган ҳикмат унинг асарларига ҳам тааллуқлидир. Унинг асарларида бадний тўқима ўзига хос хусусиятларга эгадир. Ёзувчи Вершигоранинг «Соф виждоли кишилар» китобидаги разведкачи қаҳрамонлардан бири тўплаган маълумотларини **ЎЗ КЎЗИМ БИЛАН ҚЎРГАНЛАРИМ, БИРОВЛАРДАН ЭШИТГАНЛАРИМ, ТАХМИНЛАРИМ**, деб уч гуруҳга бўлиб таҳлил қилади. И. Сафаров автобиографик асарларидаги бадний тўқимани ҳам тахминан шундай таомил асосида тадқиқ этиш бу асарларнинг табиати ҳақида тўғри хулоса чиқаришга олиб келади, деб ўйлайман.

* * *

Совет Иттифоқи Қаҳрамони, таниқли ҳарбий ёзувчи В. Карпов И. Сафаров ҳақидаги мақоласида унинг 20—30-йиллар воқсаларига адиб — гражданин сифатида актив иштирокини алоҳида таъкидлаб, адибни «инсон—давр», деб атайди. Дарҳақиқат, И. Сафаров асарлари даврининг инъикоси бўлганидек, унинг ижтимоий меҳнати ҳам шу давр замирига тамомила сингиб кетган жанговор фаолиятдир.

Назир ака ҳаёти ва фаолиятини синчиклаб кўздан кечирганимизда унинг ҳаётга аралашуви икки йўналишда давом этганлигини пайқаш мумкин. Биринчиси ижодий ният, бирор асарни ёзиш мақсадидаги аралашув бўлса, иккинчиси, ҳаётга амалий таъсир этишни кўзда тутган ижтимоий-сиёсий, журналистик фаолиятдир.

Адиб асарларининг тағзамини кўпинча аниқ ҳаётий фактлар асосига қурилганини айтиб ўтган эдик. Лекин бундай ижод ёзувчидан ҳаётни, асар материалига тааллуқли бўлган фактларни чуқур ўрганишдан иборат катта ижодий изланишни талаб қилишини қўпчилик китобхонлар ҳаёлига ҳам келтирмайди.

Адибнинг сўнги драматик асари «Лукаш ботир»нинг яратилиш тарихини олиб кўрайлик. Назир ака Зарафшон водийси бўйлаб сафарга чиққанда ҳамсухбатлар Беларуссияда партизанлар ротасига бош бўлиб, фашистларга қарши курашган бир қаҳрамоннинг ҳозир Иштихон районида яшашини айтишади. Адиб ижодий-ижтимоий ишлар билан банд бўлиб, бу фактнинг изига тушиб, текшириб улгурмаган эди. Шундай бир вазиятда белоруссиялик бир ёш олимнинг халқлар дўстлиги мавзuidaги илмий рисоласи Назир ака қўлига тушиб қолади. Рисолада Иштихон район «Иттифоқ» колхозида яшовчи Луқмон Уроқов ҳақида ҳам қимматли маълумотлар ва самимий сўзлар ёзилган эди. Назир ака Уроқовнинг қаҳрамонликлари ҳақида маълумотлар тўплаб юрган самарқандлик журналист, ёш ёзувчи Яздоп Худойқуловни ҳузурига чақириб, воқеани ва қаҳрамонни излаш, материаллар тўплаш ва текшириш борасида биргаликда иш бошлайди.

Улар Луқмон Уроқов билан бирга Беларуссиянинг пойтахти Минск шаҳрига борадилар. Республика партия архивига кириб, Луқмон Уроқов ва сафдошлари, умуман, у бошлиқ бўлган партизанлар ротаси ҳақидаги материалларни қўлга оладилар. Ушундан кийинки пайтда материалларни синчиклаб ўрганиш билан кифояланмасдан Минск шаҳридаги мавзуга алоқадор тарихий жойлар билан танишадилар, Брест областига, Антополь, Қобрин районларига борадилар. Йиғинлар ва айрим шахслар билан учрашувлар катта фойда беради. Уруш даврида партизанлар ҳаракат қилган территорияда Киров район яширин партија комитетининг секретари лавозимида иш олиб борган Хромова Александра Ивановна билан учрашадилар.

«Лукаш Ботир» пьесасида бу фидокор аёл кураши Александра Алексеевна образида мужассамлаштирилган. Александра Ивановна асарда душман босиб олган ерларда фашистларга қарши яширин курашнинг таш-

килотчиси ва раҳбари сифатида катта ишлар қилади. Район партия комитети партизанлар курашига уюшқоқлик тусини беради. Лукаш бошлиқ отряд йигирма етти кишидан бир юз саксон кишига кўпаяди. Рота райком штабидан берилган топшириқ бўйича ҳаракат қилиб, душманнинг муҳим объектларини, кўприкларни портлатади.

Пьесадаги ҳамма қаҳрамонларнинг прототиплари бор, деб таъкидлайди Назир ака. Масалан, яширин райком топшириғи билан Лукаш ротасига бориб, улар билан алоқа боғлаган партизан қиз Маргарита ўша йилларда шеърлари газеталарда босилган, курашчан партизан қиз Маргарита Шляхтинанинг прообразидир. Афсуски, бу қиз 1945 йилда ғалаба куллари арафасида ҳалок бўлди. Асарда яширин райком инструктори сифатида тасвирланган Бегимқулов менинг ҳамшаҳарим, қабри Кобрин район партия комитети бинноси ёнида. Пьесада концлагерь ташкилотининг раҳбари комиссар Тимошенко образи берилган.

— Биз унинг ҳаётига доир фактларни сипчиклаб ўргандик, — дейди Назир ака, — фашистлар ҳарбий асирларни бир лагердан бошқа жойга олиб кетаётганларида бир гуруҳ тутқунлар вагонни тешиб қочадилар. Тимошенко ва бир неча кишилар ана шу қочишда ҳалок бўладилар. Луқмон Ҳуроқов бошчилигидаги бир гуруҳ асирлар ўрмонда жон сақлаб, партизанлик кураши олиб борадилар. Пьесада Тимошенко концлагердаги яширин сиёсий ташкилотчилик фаолияти туфайли қўлга тушади. У немисларнинг сўроқ ва қийноқларига мардонавор бардош бериб, ўз коммунистик эътиқодига содиқ қолади. Уни фашистлар қатл этадилар.

«Лукаш ботир» миллатлар қардошлиғи, интернационализм, совет ватанпарварлигининг ҳаққоний ифодасидир.

Н. Сафаровнинг ҳар бир асари ана шундай ҳаётий ва ижодий изланиш самарасидир.

Н. Сафаров ўзининг журналистлик касбини юксак қадрлайдиган, унга ҳамиша содиқ ёзувчилардандир. У донмо қизгин ҳаёт қучоғида, одамлар орасида. Ёш авлод тарбияси, мактабда ўқув-ўқитув, маданий турмуш, ободончилик масалаларидан тортиб, халқ хўжалигига партиявий раҳбарлик, пахта ҳосилдорлигини оширишдан иборат иқтисодий муаммоларга қадар муҳим ҳаётий масалалар Назир ака публицистикасининг гоёвий мазмунини ташкил этади.

Назир аканинг журналистик фаолияти унинг актив жамоатчилик фаолияти билан қўшилиб кетади.

...Шу пайт йўлакдаги телефон жиринглаб қолди. Адибнинг рафиқаси таниқли врач Мукамбар опа эртага Тошкент область партия комитетининг пленуми бўлишини маълум қилганларини айтди. Пленум аъзоси Назир ака унинг йиғилишларига оддий иштирок этиш билангина кифояланмайди, балки муҳим амалий таклиф ва мулоҳазалари билан сўзга чиқади.

— Жамоатчилик асосидаги вазифаларим ўндан ошиқ,— дейди Назир ака мамнуният билан,— ҳозир сиз билан суҳбатдан сўнг, Улуғ Ватан уруши ветеранлари билан учрашувга етиб боришим керак. Куннинг охирида адабиёт фонди советининг йиғилиши бўлади, ундан кейин Республика китобсеварлар советининг мажлисига тайёрланиш керак.

Назир Сафаров бу советларнинг раисидир. Шундай тинимсиз, қизгин ижодий, ижтимоий фаолият Назир акани асло толиқтирган эмас, балки унга катта гайрат, шижоат, навқиронлик бағишлаган. Бунинг манбаи халқнинг адибга бўлган ҳурмат ва муҳаббатидир.

1975

ЧИНИҚИШ САБОҚЛАРИ

• Халқ орасига тарқаб кетган, ўқиладиган китобларни мен жонли одамлар сифатида тасаввур этаман. Бундай китоб яратиш ҳар бир сўз санъаткорининг эзгу ниятидир. Ёзувчи Мирмуҳсин ҳам ана шундай ният билан ижод қилиб келаётган адибларимиздан.

Мирмуҳсин ўттинчи йилларнинг ўрталарида адабиётга кириб келди. Адиб ўз автобиографиясида ёзади: «1936 йилда Испанияда граждонлар уруши кетаётганида «Эр йигитга» деган шеърим «Совет адабиёти» журналинда босилиб чиқди. Шу йили бошқа газеталарда ҳам шеърларим босилди, бу дастлабки қадам эди». Ёзувчи шу ўтган давр мобайнида бир қанча поэтик мажмуалар, шеърин роман ва достонлар, ҳикоя ва очерклар, қиссалар, тўртта йиллик пасрий роман яратди. Маълумки, ёзувчи асарлари унинг ҳаётин тажрибаси, илмий-фалсафий савияси, маънавиятининг кўзгусидир. Мирмуҳсин асарларини варақлаган китобхон бу ҳақиқатнинг шохиди бўлади.

У қарийб йигирма йил давомида фақат шеъринда ижод қилиб, дастлаб профессионал шоир сифатида танилди, поэзияси мавзу ва гоилар кўлами, ўзига хос жаир хусусияти ва тафаккур оламига эгадир.

Воқелигимизнинг тараққиёт тенденцияларини, ҳаётимизнинг нурли жиҳатларини акс эттириш Мирмуҳсин шеъринда муҳим ўрин тутди. Шиддаткор ёшлик эҳтироси, фидокорлик, гоивий изчиллик, элу юртга, партияга,

ижтимоий бурчга садоқат — поэзиямизнинг бу ғоявий мотивлари Мирмуҳсин лирик қаҳрамони маънавиятига ҳам хосдир. Чунки шоир умумодабий оқим таъсирида, адабий ҳаракат билан бирга қадам ташлашга интилади. Улуғ Ватан уруши йилларида ёзган шеърларида катта авлод поэзиясидан илҳомланиш, улар шеъриятидаги ифода, образли муҳокама усулларида ўрганишга интилиш руҳи сезиларди. Шу билан бирга, шоир ўзига хос поэтик мулоҳаза юритиш, оригинал мисралар тузишга интилади. Урушнинг сўнгги йилларида ёзилган «Коммунист» балладасининг қаҳрамони умумманфаати йўлида дадил кўрсатган жасорати билан диққатни жалб этди. Командир оғир ва қалтис ҳарбий топшириқни эълон қилганда ёш ўзбек йигити — жангчи талабгор бўлиб майдонга чиқади.

Бир ёш йигит. Паст бўйли, хипча...
Қотиб турар у ҳайкал каби.
Сабз урмаган ҳали мўйлови.
Бўйга узун шинель ҳам пича...
Этигини, шинелни ечди,
Қорда турди у оёқ яланг
Жуижитарди совуқ. Жангчилар
Бардош бериб турарди аранг.
Сувга яқин борди-да шу чоқ,
Командирга очди у қучоқ:
«Агар ҳалок бўлсам, дўстларим,
Коммунист деб эслангиз мени!»
У шўнғиди. Дарё тўлқини —
Кўмиб кетди уни бир дамда...
Қарши ёқдан уни бетўхтов
Саваларди ёв пулемёти.
У оқарди, чўқар, сузарди...
Ошиқарди зафарга томон.
Топшириқни ўрнига қўйди:
Тўғриланди телефон-алоқа...
Лекин яраланган мард солдат,

Сувдан чиқиб йиқилди шилқа...
Унутмангиз уни, оғайнилар,
Унутмангиз уни ҳеч қачон!

Улуғ Ватан урушида ўзбек жапғчисининг қаҳрамонлиги лавҳалари тасвири ўша давр поэзиямизда мавжуд эди. Биз бу ўринда инсон образини яратиш тенденцияси Мирмуҳсин поэзиясида ҳам намоён бўла бошлаганини қайд этмоқчимиз. Бу хусусият шоирнинг урушдан кейинги йиллар поэзиясида тобора оригиналлик касб этиб, чуқурлашиб борди.

Улуғ Ватан урушидан кейинги даврда партия халқ хўжалигини тиклаш, мамлакатнинг иқтисодий аҳволини яхшилаш вазифасини белгилади ва халқ оmmasини шу улуғ мақсад сари сафарбар этди. Дарҳақиқат, типч қурилми йилларида меҳнат фаолиятининг энг зарбдор жабҳаларида актив фаолият кўрсатаётган совет кишини Мирмуҳсиннинг бу давр поэзияси қаҳрамонига айлади. Шоир ҳар бир касб эгасига биттадан шеър бағишлайди. Бу шеърларнинг кўпчилиги, ҳатто, муайян касб номлари билан аталади: «Қишлоқ врач», «Селекциячи», «Мичуринчи», «Зоотехник», «Инкубатор», «Токар», «Теримчи», «Бухгалтер...» Шоир ҳар бир шеърда мазкур касбнинг типик вакилларида бирининг мўъжаз портретини яратади. Шеърларда қаҳрамоннинг меҳнат фаолиятига доир энг характерли хусусиятлар, ташқи портрет белгилари чизилади. Эл «доктор опа» деб эъзозлайдиган қишлоқ врачини биз ёруғ, озода хонада, беморларни қабул қилаётган бир вазиятда тасаввур этамиз. У қабулдан сўнг уйма-уй юриб, элга шифо бахш этади. Шеърда доктор опанинг прозага хос аниқ ифодаланган деталлар билан қўйма портрети чизилган.

Унинг асли оти Мукамбар,
Мана ўзи чувт дўпписига
Чилвир сочин қилибди чамбар,
Кабинети ёруғ, озода,

Стол, термометр, каравот, -
Атлас кўйлагининг устидан —
Қийиб олган эди оқ халат.
Урта бўйли қорачадан келган,
Қоши, кўзи попукдай қиз ул.
Кулгичи бор икки ёноғида,
Икки япоғидир қип-қизил...

Доктор опа озода қиёфаси ва самимияти билан одамларда чуқур муҳаббат уйғотган. У «беморларининг ҳеч ерига юқтирмайди гард, Қириб келганида уни кўриб беморлардан қочиб кетар дард», «Зоотехник» шеърисида чойхоначилиқни тарк этиб, зоотехниклик касбини эгаллаган Ашур ҳақида гапирди. Унинг портрети меҳнат фаолиятига оид фактлар орқали таърифланади. Ашурвойнинг эчкилари тўрттадан болалайди. «Қашқа» сизир ҳар куни олти литр сут беради. Ашурвой ўз касбига шу қадар берилганки, моллар ҳатто кечалари тушига кириб чиқади. «Инкубатор» шеърисида оқ товуқлар ҳавзаси кўз олдимизда намоён бўлади. Шонр меҳнатдаги бундай унумдорликнинг сабабини кўрсатади: бу инсон меҳнатининг илмий-техник ташкил этишининг натижасидир. Инкубаторчи Рихсининсо шуидай меҳнатнинг ташаббускори: «Бу юмалоқ жажжи жўжаларни Рихсининсо яратган».

Мирмуҳсин колхоз бухгалтери ҳақида гапирганда ҳам бу касб ва унинг эгаси қиёфасига хос муҳим белгиларни топади ва шеърини мисраларда қайд этади. Бухгалтер хатга боққанда гўё рақамлар «қўл кўтарар», у «бир қарашдаёқ илғаб олар рақамларнинг қалб тепишини». Бухгалтер айти чоқда спорт билан ҳам шуғулланади: шахматда аспир жанговар. Бухгалтер кўзойнак тепасидан бизга боққанда ҳазилкаш, қувноқ бир киши чехраси намоён бўлади. «Қаҳрамон келади» шеърисида ўз меҳнатидан мамнун гурурли кекса деҳқон — она образи гавдаланади.

Шоир «Токаръ» шеърида ишчи маҳоратини таърифлайди; бу касбнинг моҳир устаси металлни нокни арчигандай йўнади, унинг кафтида металл мумдай эриб кетади.

Кекса токаръ — заводнинг фахри,
Еш қалбларда ҳурмат, меҳри зўр,
Мастер деса уни дўстлари,
Ешлар дейди уни профессор.

Юқоридагилардан маълумки, Мирмуҳсин тасвирлаган қаҳрамонлар асосан типик ижтимоий шахслар сифатида кўринадилар. Энг характерли ижтимоий белгиларнинг қисқа, лўнда чизилганлиги жиҳатдан бу шеърлар очерк услубини эслатади. Уларни очерк-портретлар деб аташ мумкин. Лекин шеърий портретларда кишини ўзига жазм этувчи поэтик пафос ёлқини етарли сезилмайди. Бунга сабаб нима? Биринчидан, портретларда поэтик бўёқ бирмунча хира, характеристикалар оддий прозаик таъриф-тавсифлардан иборат бўлиб қолган. Иккинчидан, бундай ижтимоий портрет хусусиятлари образнинг ички маънавий фазилатига айланганлигини ҳис этиш қийин. Аниқроғи, қаҳрамоннинг ички дунёси ижтимоий шахс сифатида етарли очилмаган. Бунга бир мисол келтириш билан чекланамиз. «Икки имзо» шеърида Деҳқонбой оддий кетмончидан раислик даражасига кўтарилади. Деҳқонбой меҳнатни, одамларни севади, одамлар уни ҳурмат қиладилар. Шеър бундай тугалланади:

Ишлайди, ўйлайди юрт саодатин —
Доно раисмиз девкор Деҳқонбой.

Бу маълумотлардан биз раиснинг ижтимоий бурчга қатъий берилган шахс эканини тушунамиз, бироқ шеър учун бу етарли эмас, албатта. Деҳқонбой ҳаётида рўй

1

берган бу ижтимоий ўсиш, кўтарилишлар унинг маънавиятида қандай акс-садо берди? Шеърда раисни жонли образ сифатида ҳис этмоғимиз учун бу шеърини таъриф-тавсифлар поэтик пафос даражасига кўтарилмоғи даркор. Касб-кор тасвири қаҳрамон туйғусига айланган тақдирда поэтик пафос вужудга келади.

Бироқ, шеърини очерк-портретлар орасида шундай асарлар ҳам борки, уларда биз Мирмуҳсиннинг ҳиссий портретлар яратишдаги ўзига хос маҳоратини кўрамиз. Эллигинчи йиллар охири, олтишинчи йилларда яратилган бир неча шеърини портретларда қаҳрамоннинг ички дунёсини очишга эътиборнинг ошгани кўзга ташланади. Шоир бундай шеърларида бевосита руҳий тасвир, мажозий психологик деталлар орқали эстетик таъсирчанликка эришади. Мамлакатимизга келган чет эллик турист — жаноб воқелигимиздаги ҳамма нарсага қора кўзойнак орқали боқади, соғлом жиҳатлардан кўз юмади, тирноқ остидан кир қидиради. «Қора кўзойнак» совет воқелигининг душмани реакцион буржуа вакилининг руҳий оламни бевосита очувчи сермаъно мажозий деталдир. «Тереза хоним» шеърини балладасида ўғли капиталистик воқелик қурбони онанинг руҳий оламни муайян даражада ҳис этиш мумкин. Совет мамлакатида болаларга кўрсатилаётган буюк ғамхўрликдан огоҳ бўлган хорижий аёл болалар боғчаси йўқлиги туфайли уйда қамалиб фожiali ҳалок бўлган ўз фарзандини эслаб изтироб чекади.

Бу шеърини портретлардаги яна бир хусусият уларнинг шакл ва мазмунан соддалиги, бинобарин халқона тафаккурда ёзилганлигидир. Унинг шеърларида халқ ҳаётига доир тиник деталлар, халқ дидига мувофиқ фикр-мулоҳазалар, халқ тилига доир характерли иборалар кўп учрайди. Бундай хусусият унинг лирик қаҳрамонлари қиёфасида ҳам акс этган. Умуман Мирмуҳсин бу давр ўзбек поэзиясига мазмунан янги қаҳрамонлар олиб кирди. Юқорида биз фикр юритган шеърини портрет-

лардаги баъзи муваффақиятли чизилган образлар фикримизнинг далили.

Мирмуҳсиннинг бу давр поэзиясида кўзга ташланган ижобий белгилар «Уста Ғиёс» (1946) поэмасида бирмунча умумлашган ҳолда намоён бўлди. Поэманинг ўзбек поэзиясида ғоявий-бадиий жиҳатдан янгилик эканини ўша давр таъқидчилиги мамнуният билан қайд этган эди. Бу янгилик дostonнинг замонавийлигида, даврининг долзарб муаммосининг талқин этилганлигида, замондошларимиз маънавиятидаги хислатларнинг умумлаштирилганлигида, яъни янги ижтимоий инсон образининг яратилганлигида, халқона содда шеърӣ тил ва услубида кўринади.

Дostonда Улуғ Ватан уруши давридаги ўзбек колхозлари ҳаёти акс этирилган. Дostonнинг замонавийлиги шундаки, унда кўтарилган сиёсий-маънавий масала урушдан кейинги қишлоқларимиз ҳаёти учун долзарб аҳамиятга эга эди. Урушдан кейинги дастлабки йилларда колхозларни ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустақамлаш мамлакатимизни иқтисодий ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга эди. Бунинг учун колхоз кишиларида ижтимоий онг, меҳнатга янгича муносабат, граждaнлик туйғусини юксалтириш зарур эди. Дostonнинг бош қаҳрамони Уста Ғиёс образи ана шу муҳим ғоявий муаммоннинг бадиий тинсоли сифатида гавдалантирилган. Уста Ғиёс ўз шахсий ҳаётини колхоз хўжалигида айрича тасаввур этолмайдиган, асл маънода умум манфаати туйғуси билан яшовчи кекса ўзбек деҳқони. Ота ўз турмуши фаровонлиги, шоду хуррамлигини, обрў-эътиборини умум колхоз рўзгорининг равиқида, деб билади. Қийинчиликлардан чўчиб ёғлиқ жой қидириб, қишлоқдан кетиб қолганларни Уста помардликда айблайди. Уғиллар ҳам қайтишар жангдан, «машинага мўл пайт ҳам келар», ўшанда бу поинсофлар қаттиқ уятга қолади, дейди Уста. Бундайларга қаттиқ чора кўришни талаб этади.

Уста Гиёсининг колхоз умумий йиғилишида сўзлаган нутқида ифодаланган гражданилик руҳи достоннинг охиригача давом этади. Элга эл қўшилса давлат, дейдилар. Уста колхоз хўжалигини мустаҳкамлаш учун қишлоқдан кетиб қолганларни қайтариш иши билан шахсан шуғуллашади. Унинг шундайлардан бири Ашурвой билан суҳбатида шахсиятпарастлик, майда ориятчилик қарашлари билан умум манфаати учун жонкуярлик туйғуси орасидаги зиддиятни кўради. Умум манфаатини ўйлаган инсон майда гаплардан, ўткинчи ҳиссийлардан юқори туради. Устанинг назари ана шундай юксаликни кўзлайди. Уста Гиёс Ашурга бундай уқтиради:

Туя миниб олишни кўзла! 8
Бу ғаламис беданангни ташла!
Гапларим ҳам келмасин малол
Бунда тоғини минг таंगा. Ошпа
Колхоз берган бир танга ҳалол!

Уста Гиёс колхоз мулкига совуққонлик билан муносабатда бўлувчиларга ҳам қаттиқ дашном беради.

Машина — колхоз хўжалигининг истиқболи. Бу ҳақиқатни тушунганлиги Уста Гиёс образининг қиммати тагин ҳам оширади. Бир тракторнинг ўзи «ким бўлар экан бир олам», дейди у ҳамкасабаларига. Дostonда колхоз кишиларида ижтимоий бурч, коллектив манфаати учун кураш туйғусининг янги инсоний фазилат сифатида қарор тонганлиги Уста Гиёс қиёфасида мужассамлашади. Бу улуг Ленин фазилатининг ҳаётдаги учқунлари, Ленин кураш олиб берган, бутун умрини бағишлаган ишнинг конкрет кишилар фаолияти ва сиймосида зуҳур этини эди. Шундай қилиб, достонда табиий равишда Ленин мавзун келиб чиқади. Умум манфаати йўлида фидойилик, нурли истиқбол учун кураш достоннинг бу гоявий лейтмотиви «Ленин кол-

холда» бобида чуқурлашади. Бу тасвирда Лениннинг содда, самимий образи гавдалантирилган. Колхоз клубида намойиш қилинаётган «Ленин Октябрда» кинофильми манзараси дoston воқеаларига маҳорат билан сингдириб юборилган. Ленин экрандан залга тушиб келиб, колхозчилар— дoston қаҳрамонлари билан учрашади, улар билан колхоз далаларини кезади, маслаҳатлар беради. Бу шартли-рамзий тасвир аини чоқда ҳаёгий ҳақиқат сингари кўтаринки ҳиссиёт пайдо қилади. Чиндан ҳам Ленин биз билан бирга, у инимизда, турмушимизда, келажак режаларимизда. Дostonнинг Ленин тасвири боби шу билан бирга, бош қаҳрамон Уста Гиёе образининг маънавий кульминацияси ҳамдир. Юксак ижтимоий граждaнлик туйғуси— Лениннинг бу олий фазилати илгор колхозчиларнинг асл инсоний характер белгисига айланган. Ўтмишда феодал қолоқлик ҳукм суриб келган ўзбек дёрида граждaнлик туйғусига эга бўлган ижтимоий инсоннинг ўсиб етинганлиги Ленин гояларининг ҳаёгбахш кучини кўрсaтувчи далилдир. Ижтимоий манфаатни кўзлаб қилинган меҳнат инсон шахсини улуглайди. Бу фикрининг ҳаққонийлигини биз Уста Гиёе қиёфасида ҳис этамиз.

Дostonда ижтимоий хусусиятлар, юқорида қайд этганимиз баъзи шеърый портретларидаги сингари касб-кор характеристикасида иборат бўлиб қолган эмас. Граждaнлик туйғуси Уста Гиёеининг ички маънавий фазилати сифатида ҳаётний манзараларда табний очилган.

Мирмуҳсин муҳим ижтимоий гояни, воқелигимиз фазилатига айланган характер ва хислатларни халқ ҳаётининг оддий манзараларида худди ўзидай содда тасвирлаш маҳоратига эга шонрдир. «Уста Гиёе»да ҳам, «Невара» (1974) дostonида ҳам тўқнашувларга асосланган драматик сюжет йўқ. «Уста Гиёе»да оддий халқ ҳаётининг манзарали бир нарчаси, қишлоқ аҳолиси кундалик юмушларининг содда, деталлаштирилган ну-

хаси берилган бўлса, «Невара»да кишиларнинг кундалик турмуш тарзига айланиб қолган оддий бир воқеанинг самимий содда тасвирий кўрамини. Уста Гийёснинг колхоз иши учун жонкуярлиги, Асқарбекнинг ўз бувисини излаб келиб Тошкент маҳаллаларидан бирида у билан учрашгани ўз ҳолича у қадар драмагак тасирчанликка эга эмас. Бироқ, шоир бу воқеалар замиридаги ижтимоий мазмунни сезгирлик билан фаҳмлайди ва уни поэтиклаштирувчи содда, халқона шэрий услуб яратди.

Бир номаълум солдат йигит эски шаҳардаги маҳаллани зир айлашиб, одамлардан кимнидир сўроқлайди. Чойхонада ўтирган кексалардан бири йигит излаб юрган ҳовлини кўрсатиб қўяди. Маълум бўлишича, Норбувнинг ўғли Аҳмадбек урушда ҳалок бўлган. Унинг Армия хизмати йилларида уйланган рус аёлдан кўрган фарзанди — Асқарбек вояга етиб, Тошкентда ҳарбий хизматини ўтаётганда ўз бувисини излаб келиб у билан дийдор кўришади. Йигит Аҳмадбекнинг қуйиб қўйгандек худди ўзи эди: кампир йигитни ўғли тирилиб келгандай жонсарақ бўлиб кутиб олади.

Вой, Аҳмадбек, жоним болам,
Тирилиб келган ўғлим.
Сени кўрар кун бор экан.
Ешиб ётарди бағрим.
Сени ўлди дегандилар,
Ишонмаганим бунга.
Улмагансан, онанг билар,
Етгимми кўрар кунга.
Кел бағримга, жоним болам,
Бор экансан дунёда.
Ешта-ёруғ бўлди олам,
Умринг бўлсин зиёда!

Кел, бошингдан ўпай сени,
Соғ бўлсин доим бошинг!
Ишонмасдим, ўлганингнига,
Мендан ҳам ошсан ёшинг...

Достон воқеаси ҳаётнинг худди ўзи. Ёзувчи шу оддий воқеа кўламида қаҳрамонларнинг қалб тўридаги самимий туйғуларни ҳолисона конкрет кўрсатади. Биз туйғуларни оддий турмуш манзарасида кўриб ҳис этамиз. Рус-ўзбек дўстлиги халқларимизнинг миллий руҳиятига беяхтиёр сингиб, маънавий фазилатга айланганини, янги турмуш тарзи сифатида намоён бўлганлигини ёзувчи Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романида рус йигити Погодин билан ўзбек қизи Лола муносабатларида кўрган эдик. Мирмуҳсин ўзаро қардошлик туйғусини янги ҳаётий материал асосида оригинал очади. Асқарбек етминчи йиллар ўзбек достончилигини содда ва самимий чизилган янги қаҳрамондир.

Замонавий муҳим ижтимоий мазмувни ифодалашда содда халқона шеърӣ услуб фалсафӣ теранликни, фалсафӣ теранлик эса, изчил эстетик тадқиқотни тақозо қилади. Акс ҳолда бундай услубга асосланган тасвирда юзакилик ўрин олиши мумкин. Мирмуҳсиннинг баъзи шеърӣ портретлари ва айрим достонларида синчковлик билан ўрганилган ҳаётӣ материалларини у қадар қиёмега етказиб, поэтик тадқиқ этилмаганлиги сезилади. Тарихий фактларни эстетик тадқиқ этишда ҳаётӣ ҳақиқатга асосланган ижодий тўқима муҳим аҳамиятга эгадир. Ижодий фантазия давр ҳақиқатини бадний умумлаштириш орқали чуқур ва мукамал очишга ёрдам беради. Халқимизнинг узоқ ўтмишдаги қаҳрамонлиги ва қадимий маданий ёдгорликлари ҳақида мароқли ҳикоя қилувчи «Широқ» (1967), «Овесто» (1967) достонлари таъкидчиликда муваффақиятли асарлар сифатида баҳоланди. Бироқ, бу достонларда

ҳам ижодий фантазия учун бой материаллар мавжудки, шопр бу имкониятлардан дадиллик билан ижодий фойдаланганда ҳаёт ҳақиқати ҳозиргидан бирмунча кенгроқ, чуқурроқ очилган бўлар эди. Мирмуҳсиннинг жанр жиҳатдан ўзбек адабиётида янгилик — биринчи шеърӣ романи «Зиёд ва Адиба» (1958) хусусида ўз вақтида пайдо бўлган хилма-хил мунозарали фикрлар ҳам асарда эстетик талқиқотни чуқурлаштиришни кўзда тутиб билдирилган эди. Адибнинг ижодий истиқболини кўзда тутиб айтилаётган бу фикрлар мазкур асарларнинг ҳозирги қимматиши камситмайди.

Маълумки, фантазия кўпинча кенг миқёс, эпикликчи талаб этади. Баланд ва тез учар самолётлар сингари фантазиянинг эркин парвози учун кенг майдон ва бепоён осмон зарур. Мирмуҳсиннинг сюжетан шеърӣ асарларини варақлаганимизда адибнинг ҳаётга кенгроқ разм солиш, фикрларини эркинроқ ифодалаш учун лиро-эпик асарлар доирасидан чиқишга интилаётганини, кенг миқёсни қўмсаётганини сезамиз. Буни шеърӣ асарларида эмоционал пафосга инсбатан деталлаштиришга мойилликнинг ошганлигида, ҳаёт ва табиат манзаралари тасвири ҳамда қаҳрамоннинг портретини чизини каби хусусиятларнинг устулигида кўрини мумкин. Эпик асарларга хос бу белгилар адибни аста-секин прозага олиб келди. «Мен фақат бир жанр-шеърӣятга ўзимни бағишламоқчи бўлган эдим,— дейди Мирмуҳсин ўз автобиографиясида,— ўттиз ёшимгача бу «принцип»ни қаттиқ тутиб турдим. Лекин кейинчалик насрий асарлар ёзишга астойдил киришдим, тор шалдироқ ариқчадан дарёга сузиб чиққандай бўлидим».

Мирмуҳсин насрдаги ижодини ҳикоя ва очерклардан бошлади. Унинг замондошларимиз ҳақида ахлоқий мавзуларда яратган ҳикоялари китобхонларда қизқини уйғотди. Бундан ташқари Мирмуҳсин ўзбек ҳикоячилигида интернационализм, миллий озодлик учун курашувчи халқлар ҳаёти мавзуини чуқурлаштириш ва кенгай-

тиришга ҳам муносиб ҳисса қўшган адиблардан. Мирмуҳсин — моҳир ҳикоянавис. Бу таърифнинг мустаҳкам далили адибнинг араб мавзудаги ҳикояларидир. Образ яратишда психологик тасвирдан ўринли фойдаланиш, тилнинг миллий колорит билан сугорилганлиги — Мирмуҳсиннинг танқидчиликда ўз вақтида тўғри қайд этилган бу маҳорат белгилари унинг араб ҳикояларида, айниқса, яққол мужассамлашган.

Бу ҳикояларда араб меҳнаткашларида мустахлакчи ва маҳаллий бойларга қарши миллий-озодлик руҳининг уйғониши кўрсатилган. «Ал-Маъдий» ҳикоясида бу руҳ инглиз келгиндиларига қарши кескин ғазаб тарзида юз берган бўлса, «Искандария кўрфазни» ҳикоясида ғазаб руҳи чет эл босқинчиларига қарши амалий кураш туйғусига айланади. Оддий тирикчилик учун меҳнат қилиб юрган Салоҳиддин оқсуяк аёлини севиб қолади. Воқеалар давомида соддадил меҳнаткаш Салоҳиддин оқсуяклар кечираётган ҳаёт меҳнаткаш халқнинг олижаноб туйғуларига ёт, қалбаки, жирканч эканини кўради. Бу тоифа энг юксак инсоний туйғу — муҳаббатни ҳам сингли айни-шират воситасига айлантирганини англайди. Меҳнаткашлар билан бойлар орасида иқтисодий ҳамда маънавий, ахлоқий тафовут ҳукм суриб келаётганини тушуниш даражасига бориб етади. Салоҳиддинда юз берган бу маънавий уйғониш Исроил босқинчиларига қарши кураш туйғуси билан бирлашади, деб таъкидлайди автор. Салоҳиддиннинг қўлга қурол олиб, курашга, фронтга жўнаганлиги айтилади.

Мазкур ҳикояларида ўзга халқ ҳаётининг миллий-этнографик хусусиятлари асар организмга маҳорат билан сингдириб юборилган. Ўзга халқ фарзандлари характерлари табиий чизилган. Шу жиҳатдан бу асарларни ўзбек совет адабиётида нотаниш воқеликни кашф этган саҳифалар дейиш мумкин.

«Оқ мрамор», «Чўри» қиссаларида адибнинг ижодий маҳорати такомиллашган. Мирмуҳсин мавзу жиҳатдан

бир-биришнинг давоми бўлган бу икки асарида Хива хонлиги музофотидаги меҳнаткашларнинг аялчли ҳаёти ва фожиали тақдирини акс эттиради. «Оқ мармар» қиссасида қаҳрамонларнинг фожиали тақдирлари орқали хон зулмининг даҳшати ҳаққоний очиб берилган. Диний ақидалар гирдобида умри ўтган ювош Мусулмонқулни соҳиб эрмак учун илонга чақтириб ўлдиради. Мардонқулнинг севгилиси, хон таҳқирларига чидай олмаган Бибижон ўт қўйиб ўзини ўлдиради. Хон кишилари тортиб олиб кетган қизи ҳасратида узоқ қишлоқдан Хивага келган Улли биби сарсон-саргардонликдан азоб чекади. Дарё бўйида соҳиблар томонидан калтаклаб ташлаб кетилган қуллар жасади фожиали руҳни тагин ҳам оширади. Булар орасида Мардонқул тақдири айниқса, кучли таассурот қолдиради. Инсон орзу-идеали билан қудратлидир. Мармар тошларини Хивага етказиб бергач, эркин бўлиб, ўз юртига қайтиш, севгилиси Бибижонга эришиш орзуси билан ёнган Мардонқул катта куч-қувват билан меҳнат қилади. Бибижоннинг хон ўрдасидаги фожиасини эшитгач, йигитдаги идеал сўнади. Улкан мармар тошнинг баландликка юмалатиб чиқаётганда тош остида мажақланиб ҳалок бўлади. Бу воқеа чуқур мажозий маънога ҳам эга. Мармар тош, яъни хоннинг ҳаншаматли салтанати меҳнаткашлар учун ёвузлик, ўлим рамзидир.

Қалтис вазиятлар фонидида қисқа чизилган, ўз индивидуал хусусиятларига эга бу образлар бетакрор инсоний тақдирлар ҳақида тугал тасаввур бера олади. «Оқ мармар» ўзбек совет адабиётида энг фожиали қиссалардан бўлиб, хонлик тузуми меҳнаткашлар учун ҳақиқий зиндон бўлганлигини ҳаяжонли акс эттиради. «Оқ мармар» қаҳрамонлари бу зиндон — воқеликка ички қаҳр-ғазаб, порозилик билдириш учун чегараланган бўлсалар, «Чўри»да зулмга порозилик қуроли исои даражасига кўтарилади. Адиб онавий ор-номус туйғусининг зулмга қарши ижтимоий қаҳр-ғазабга айланишининг реалистик чизиб беради. Қисса қаҳрамонларидан Биби-

гул хонга бўйсунмаслик, унинг сиртмоғидан халос бўлиш йўлидаги актив ҳаракатлари билан айниқса, диққатга сазовор. Қулмуҳаммад, Ҳнэзмуродлар бошчилигидаги халқ исёни шафқатсиз бостирилади. Октябрь революцияси арафасидаги халқ курашининг ҳаққоний ифодаси бўлган бу қиссалар адабиётимиздаги мазкур жанрнинг тадрижий тараққиётида ўзига хос ижобий роль ўйнади.

Мирмуҳсин пасрда ижодий миқёсنى кенгайтириб борди. Бир қанча ҳикоя ва қиссалардан романларга ўтди. Дастлабки «Чинқиш», «Умид» романлари китобхонларда қизиқиш уйғотди.

Янги инсоннинг маънавий ва ижтимоий фаолият жиҳатдан такомиллашуви мавзуи Мирмуҳсин ижодида унинг «Яшил қишлоқ» поэмасидан тортиб, «Жамила» (1956) қиссасигача, «Зиёд ва Адиба»дан «Умид», «Дегрез ўғли» (1973), «Чотқол йўлбарси» (1977) романларигача марказий гоявий йўналлиш ҳисобланади.

Ешлар ҳаёти довоидаги муҳим бир босқич — уларнинг меҳнат ва оилавий турмушда мустақиллик сари қўйган дадил қадами ва бу йўлдаги қийинчиликлар «Умид» романида бадний акс этирилган. Асарнинг сюжети содда: уч томон муҳаббат драмаси севинганлар қалбида акс-садо беради, уларни ҳаёт ва одамлар ҳақида чуқурроқ ўйлашга даъват этади.

Социалистик жамиятда севги ва оила масаласи айни чоқда ижтимоий масала ҳамдир. Бу соҳадаги ҳар бир ўзгариш муайян шахснинг ижтимоий фаолияти ва истейдоди билан чамбарчас боғлиқ бўлади. Кўзлаган мақсадига фақат ҳалол меҳнати билан интилан кишига ҳаёт кулиб боқади. Бу принципдан заррача четлашини эзгу мақсад йўлини хиралаштиради ва ҳатто, шахсни маънавий инқирозга олиб келади. Бон қаҳрамон Умид образи биричи навбатда ана шу ҳаётий ҳақиқатнинг моҳияти тўғрисида чуқур ўйлашга даъват этганлиги билан қимматлидир.

Қахрамон образидаги бу етакчи гоя асосан севги мажароси тасвирида мужассамлаштирилган. Умиднинг севги тақдирин ҳаяжонли ва ибратлидир. Олий мактабни тугатган, ҳаёт бўсағасида турган Умиднинг қалби кучқувват, кўтаринки орзу-ўйлар билан тўлиқ. Аммо у мустақил ҳаётга тажрибасиз ёш сайёҳ сингари қадам қўяди. У ўз туйғу ва тушунчаларига монанд қизни севади. Ҳафиза Умид ҳаётига янги маъно, гўзаллик бахш этиш иштиёқи билан ёнади. Умид биринчи севгининг катта бахт экани, уни қадрлаш, ёт қўллардан ҳимоя қилиш учун курашиш зарурлиги ҳақида жиддийроқ ўйлаб кўрмайди. Эндигина олий мактаб даргоҳида чиқиб келган йигитнинг севгидаги қарори ҳам ўзи босиб ўтган ҳаёт йўли сингари силлиқ: «Ҳар қандай шароитда ҳам сенга уйланаман», дейди у Ҳафизага. Бироқ, ҳаётнинг иншооний зиддиятлари бу соддадиз ўспиринни ўз гирдобига олади.

Умиднинг ҳаёт йўлидаги биринчи тўсиқ профессор Салимхон Обидий опласи бўлди. Селекция илмий-тадқиқот институтининг профессори Обидий образида ёзувчи адабпётимизда кам қаламга олинган жиҳатларини ҳам ифодаланган. Салимхон Обидий узоқ вақт илмий-маънавий тафтиш ва назоратсиз бир жойда туриб қолиб, хотиржамлик, фаолиятсизлик касалига мубтало бўлган, бироқ, ҳамон ўзини илм чўққиси, деб ҳисоблаб, истеъдодли ёш кучларга менсимай қаровчи, ўта иззатталаб шахс. Қизи шахсий манфаат ва синал шуҳратга қанчалик берилиб кетса, унинг ижтимоий фаолияти ҳам шунчалик сусаяди. Обидий характерида ифодаланган поэтик ҳақиқат шундан иборат. Асарда худди шундай жиддий ва ҳажвий бўёқлар билан таъсирли чизилган Сумбулхон ая ва қизи Жаннат мақсадсиз, меҳнатсиз турмуш фожиясини гавдалаптиради.

Умид ўз илмий раҳбари профессор Салимхон Обидий қизи Жаннатга уйлашиб, ичкуёв бўлади. Бироқ, Умиднинг бу оиллага ишопчи сароб бўлиб чиқади. Жаннат-

нинг оилавий хислати Умиднинг кўзини мошдай очди. Салимжон Обидий оиласини ғазаб билан тарк этиб, нишонч уфқлари хиралашган, хомуш бир қиёфада юрган Умид ўғилчасини етаклаб кетаётган Ҳафизани кўрганда ўз севги фожиасини, айниқса, чуқур ҳис этади. Ҳафиза Умиднинг севги фожиасини тасдиқловчи образдир. Биринчи севги ҳарорати қиз қалбига оташ бағишлайди. Шу оташнинг сўниб қолишидан ҳадиксираб куюнчаклик билан ҳаракат қилади. Ҳафиза ниятнинг поклиги, маъсум севгиси билан таъсирлидир. Биринчи муҳаббат ҳаёт баҳорининг тоза гули, уни топтаб ўтиш умрга заволдир. Умид — Ҳафиза муносабатлари орқали ёзувчи замондошга шундай фикрни уқтиради.

✓ Ёш истеъдодли олим Умиднинг ўз севгилиси Ҳафизани тарк этиб, профессор Обидий оиласи таъсирига тушиб қолиши воқеасини баъзи мунаққидлар замонамиз ёшларининг тиник вакили ҳисобланган бош қаҳрамон қиёфасига муносиб эмас деган фикрни баён этдилар. Бу талабга биноан Умид камчиликлардан холи, адашмайдиган, ақлли шахс сифатида кўрсатилиши керак эди. Бундай талаб ёзувчининг мазкур образдан кузатган мақсадига зид экани ўз-ўзидан кўриниб турибди. Шунини унутмаслик керакки, замонамиз қаҳрамони образи қатъий, ўзгармас схематик концепциядан иборат эмас. Ҳаёт қанчалик бой ва ранг-баранг бўлса, қаҳрамонлар ҳам шунчалик хилма-хилдир. Замонамиз ёшлари орасида ўз бурчинини чуқур англаган, ҳаётдаги воқеа ва ҳодисаларнинг моҳиятини ҳаққоний идрок этувчи ёшлар билан бирга, устозлар обрўси ва фаолиятига чуқур ҳурмат ва муҳаббат туфайли улар таъсирига тез берилувчан ёшлар ҳам мавжуд. Умид ана шундай самимий соддадил ёшлар тоифасидан.

Умиднинг Обидий оиласи таъсирига тушувини ёзувчи мумкин қадар далиллашга ҳаракат қилган. Ёш аспирантнинг ҳаётдаги асосий ягона мақсади — жамиятга фойдали киши — фан кандидати бўлиб етишишга

қатъий киришганлигини сезган профессор Обидий бундан ўз мақсади йўлида усталлик билан фойдаланади. Илмга, устозга бўлган қаттиқ ҳурмат туфайли Умид Обидий характери ва онласидаги салбий хусусиятларга у қадар жиддий эътибор бермайди. Бу онладаги ҳамма парса гўё ҳаётий, ахлоқий бўлиб туюлади унга. Салимхон қизи Жаппатнинг таптиқликларини ўзига тўқ хонадондаги ёлғиз қизнинг одатдаги эркаликлари, деб билади. Қиздаги ташқи ҳусн-латофатни кўради-ю, унга мойиллик ҳалол, соддадил йигит учун хавфли эканини сезмайди. Хуллас, Салимхон Обидий характери ва онласига хос ҳашамга берилиш, худбинлик Умидни беихтиёр ўз таъсирга олади. Иккинчидан, бу ҳашамдор онланинг «Меҳрибонликлари» ёшликдан стим ўсган соддадил йигитнинг қалбини осонлик билан ўзига ром этади. Салимхон онласига яқинлашиш гўё унга илм ҳамда шахсий бахт истиқболни очаётгандай бўлиб туюлади. «Бирор манфаатни кўзлаб тузилган никоҳ,— деган эди Ф. Энгельс,— баъзан икки томонли, кўпинча эса, аёлни жуда қўпол бузуқиликка маҳкум этади»¹. Умиднинг бу ҳақиқатни тушуниб етмаганлиги унинг жиддий хатоси эди.

Умид характерида рўй берган бу занфликларни оқламоқчи эмасмиз. Бўлажак истеъдодли олим ҳаёт ҳодисаларини эмоционал ҳис этиш билан бирга, ақл-идрок билан обдан таҳлил этиши, ҳодисанинг сабаб ва натижаларини аниқлаши, бамаъни хулосалар чиқара олиши лозим эди. Умиднинг биринчи муҳаббатдаги беқарорлигини, ўз севгилисидан воз кечиб, енгилтак қиз Жаппатга мойиллик билдиришини психологик жиҳатдан янада чуқурроқ далиллаш образнинг ғоявий-тарбиявий аҳамиятини оширар эди. Чунки асарда тасвирланишича, Умид Ҳафизани баъзи енгилтак ёшлар сингари ўткинчи орзу-ҳавас билан эмас, чин қалбдан севар эди.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные произведения, том 2, М., 1955 г. стр. 217.

Умид образи ҳозирги мусбат ва маънавий томонлари билан ҳам мустақил ҳаётга қадам қўяётган ёшлар учун таъсирли сабоқ бўлиб хизмат қилади. Адиб оилавий-ахлоқий замида юз берган устоз-шогирд элдияти орқали устозлар орасида Обидий сингари шахслар мавжудлигини, шогирдларнинг шу хил устозлар обрўсига кўр-кўрона берилиши, яъни соддадиллик, кўнгилчаплик улар ҳаётида қалтис хатога олиб келиши мумкинлигини ҳолисона уқтиради. Романда таъсирли чизилган Умид ва Обидий образларининг ҳаётий ва эстетик моҳияти шундан иборат. «Умид» романининг Ҳамза номли республика Давлат мукофотиغا (1974 йил) сазовор бўлиши асарнинг гоёвий-бадний қувватига берилган муносиб баҳодир.

«Умид» романининг бош қаҳрамони характердаги етакчи хусусият — қаҳрамоннинг маънавий ҳамда фаолият жиҳатдан чиниқлини, ҳаёт элдиятларини англашдаги соддадиллик ва бунинг қаҳрамон тақдирдаги зарарли оқибати муаммоси Мирмуҳсиннинг «Дегрез ўгли» романида ҳам давом эттирилди. Китобхонга маълумки, роман Улуғ Ватаи уруши арафасида Каттақўрғон сув омбори қурилиши, уруш йилларида «Ташселъман» заводи ишчиларининг меҳнати, шунингдек, халқ хўжалигига партиявий раҳбарлик масалаларини тасвирлашга бағишланган. «Умид»да бош қаҳрамоннинг товланиши асосан маънавий-ахлоқий йўналишда кўрсатилган бўлса, «Дегрез ўгли»да марказий қаҳрамоннинг ҳаракат доираси кенгайди, унинг ижтимоий-маънавий улғайиши бирмунча мураккаброқ вазиятларда кечади. Арслон бир муддат студентлик даврини ўтайди. Каттақўрғон сув омбори қурилишига сафарбар этилган ёшлар билан биргаликда коллектив ҳаёт нафасини ҳис этади. Романтик туйғулар жўш урган қалбида биринчи муҳаббат куртак отади.

Табиий, Арслон ҳаётидаги, бинобарин руҳиятидаги маънавий-ахлоқий кечималар ҳам асар сюжети чизиги-

нинг бир йўналишидир. Арслон эски партия ходими, Каттақўрғон сув омбори қурилишининг бошлиғи Хумоюн Саидбековнинг қизи Барчинни севиб қолади. Китобхон Барчинни ижтимоий фаол, ақл-идроқда баркамол, гўзал қиз сифатида тасаввур этади.

Қаҳрамонни ижтимоий меҳнат жараёнида кўрсатиш социалистик реализм адабиётининг муҳим гоявий принципларидандир. Арслонни биз «Ташселяман» заводидagi меҳнат лавҳаларида, бевосита меҳнат жараёнида ҳам кўрамыз. Ниҳоят, Арслон коммунист раҳбар — район ижроия комитетининг раиси сифатида ҳам талқин этилган. Бунда ёзувчи раҳбар ва халқ муносабати, халқ меҳрини қозонган раҳбарнинг тақдирини кўрсатмоқчи бўлган. Арслон бўхтолар туфайли вазифасидан четлантирилган дамларда унинг раҳбарлигидан кўп яхшиликлар кўрган кишилар, завод ишчилари Арслон ҳузурига келиб, ҳимоя қилмоқчи экаликларини айтишди.

Арслоннинг одамларга соддадиллик билан ишонувчанлиги, ёмонларга писбатан ҳам кўнгилчан муносабати шу туфайли раҳбарлик фаолиятида айрим маънафитликларга йўл қўйганлиги таъқидчиликда қайд этилиб, бундай хусусият коммунист раҳбар образининг қусури, деб изоҳланди. Арслон образига адабиётимизда яратилган айрим коммунист раҳбар образлари андазаси билан ёндошиш хато бўлур эди. Дарвоқе, ҳар бир жонли образ ўз индивидуал хусусиятларига эга бўлиб, унинг ўзига хос қиммати бу образда баъдий мужассамлаштирилган ёзувчи муддаси билан белгиланади. Одамларга соддадиллик билан кўнгилчан муносабат Арслон образида ифодаланган кўзга кўринарли белгилардандир.

Маълумки, образ замиридаги у ёки бу хусусиятни ўринли ёки ўринсизлиги бу хусусиятларнинг ҳаётий жиҳатдан қанчалик далилланганлиги билан белгиланади. Мирмуҳсин Арслон образининг бу хусусиятини

далилланганга, унинг ҳаётини негизларини кўрсатишига ҳаракат қилган. Ҳар бир фарзанд характерида негизлари дастлаб оилада шаклланади. Оилада сиқилган асосий хислатлар киши тақдирда ўчмас из қолдириб, баъзан унинг характерида барқарор хусусиятга айланиши ҳам мумкин. Романда тасвирланишича, Арслон ҳаётида ҳам худди шундай бўлган. Арслонлар оиласининг етти пушти дегрезлик билан шугулланиб келган. Биз бу оиланинг авлодларидан бири Мирюсуф отани умрининг сўнги дақиқаларини кечириётган бир ҳолатда кўрамиз. Қисқа чизилган бўлишига қарамай, Мирюсуф отанинг катта ҳаёт ва меҳнат тажрибаси ўз касбига садоқат рамзи сифатида гавдаланади. Мирюсуф ота фарзандларини ҳаммавақт бобо касбига муҳаббат руҳида тарбиялаб келган. «Хунаримизнинг пири Ҳазрати Довуд,— дейди ота фахр билан,— бизларга дуо теккан, аълоиймиз дегрез, ўртанчимиз чилапгар, кейинроғимиз тақачи бўламиз. Кам бўлмаймиз, бойимаймиз ҳам, қашшоқ ҳам бўлмаймиз...»

Касбга муҳаббат — ҳалол меҳнатга муҳаббатдир. Мирюсуф ота ҳалол меҳнатдан бўйин товловчиларни, қишир йўллар билан кун кечирувчи фирибгарларни қаттиқ қоралайди. Инсон ҳалол меҳнати билан кун кечирибгина қолмай, умумга фойда келтириши ҳам лозим, дейди. Ота фалсафасидаги ҳалоллик, ростгўйлик, самимийлик, соддадиллик шу оиланинг ардоқли фарзанди Арслонга таъсир этмаслиги мумкин эмас эди. Арслон одамларга ишонадиган ростгўй йиғит бўлиб ўсди.

Иккинчидан, Арслон кенг кўламдаги коммунист раҳбар Заргаров («Бўроқларда бордек ҳаловат») сиқарган тирак илмий-ишодий муҳофазага эга раҳбарлар хилидан эмас, бунга даъво ҳам қилмайди. Арслоннинг маънавий-ижтимоий улгайиши анча мураккаб давр ва вазиятларга дуч келди. Улуғ Ватан урушини шаронги қийинчиликлари туфайли Арслон ўқишни сиртқиға

айлаштириб, меҳнат фаолиятини бошлайди. Ҳалол меҳнат руҳида тарбияланган фарзанд енгил-елпи иш қидирмайди. Ота касбининг обрў-эътибори, унинг келажагини ўйлаган Арслон ишчилар синфи сафига келиб қўшилилади. Умум мафзаатни қадрлаш, меҳнат унуми учун кураш Арслон фаолиятининг асосий мезони бўлди. Арслон китобдан ақл ўрганганга нисбатан меҳнат ва ҳаётдан кўпроқ таълим олди. Меҳнат ва ҳаёт эса, унга юқорида таъкидлаганимиздек, ҳаммавақт ҳалоллик ва ростгўйликдан дарс берди. Умр бўйи ҳалол меҳнат билан кун кечириб келган оддий ишчилар фирибгар ҳаромхўрларнинг қинғир кирдикорларини кўпинча сезмаслиги мумкин. Ҳамманинг турмуш ва фаолиятини, ҳаётдаги мақсадини ўз турмуши, фаолияти ва ниятлари сингари мусаффо, пок деб ўйлайди. Арслон ҳам шундай одамлар тоифасига киради.

Маълумки, ҳаёт мураккаб. Фирибгарлар ҳалол кишилар характеридаги бундай самимийлик, кўнгилчанлик хусусиятлардан ўз ёвуз ниятлари йўлида жуда усталик билан фойдаланадилар. Арслоннинг Қизил Махсум, Мусовот Қори, Боёт бола каби мафкуравий ёт унсурлар билан муносабатиде шундай ҳолини кўрамиз. Улар Арслоннинг кўнгилчанлигидан фойдаланиб, ундан моддий ёрдам оладилар, ишга жойлашадилар ва ҳоказо. Арслоннинг юқоридаги шахсларга яхши ният билан маълум даражада ёрдам қилганлигининг ҳаётий далиллари ҳам йўқ эмас, албатта. Мазкур кишилар азалдан Мирюсуф ота билан мулоқотда бўлиб, унинг даврасига аралашиб юрган, ёки Арслоннинг назарига тушган кишилар эдилар. Отасига эътиқоди кучли бўлган Арслон ота даврасидаги кишиларга ҳам ҳурмат билан қарашга ўрганган эди. Бундан ташқари мазкур кишилар пайтдан фойдаланиб, бу оиллага моддий ёрдам бериб, уларнинг кўнглини олишга уағурган эдилар. Мирюсуф ота ўлим тўшагида ётган, ўнгил ҳали ишга жойлашмаган, оила моддий қийинчиликлари бошидан

кечираётган бир вазиятда Қизил Махсум Арслонга гўё яхшилик қилиб, эллик сўм пул берган эди. Масофасини қаричлаб ўлчаб қадамлайдиган бундай шахслар бу оилага яна бир неча бор шундай илтифот кўрсатганликларини тасаввур этиш мумкин.

Яхшиликка ҳаммавақт яхшилик билан жавоб қайтариш таомилига амал қилиб келган Арслон юқорироқ вазифага кўтарилганда қабулнга келадиган граждандарга қиладиган одатдаги ёрдамини булардан ҳам аямаганлиги рост. Аммо улардан баъзиларининг хиёнаткорлигини билиб туриб, кўрсатган ёрдамини оқлаш мумкин эмас, албатта.

Хўш, бу қаҳрамонга нисбатан ёзувчи позицияси қандай? Мирмуҳсин баъзи адиблар сингари қаҳрамоннинг хатти-ҳаракати, фикр-мулоҳазаларига тез-тез аралашавермасдан уларни кўпинча холисона тасвирда кўрсатишга мойил ёзувчидир. Арслонга нисбатан ҳам муаллиф муносабати асосан бавоситга ифодаланган. У Арслонни ҳаммавақт самимий муҳаббат билан тасвирлаган бўлишига қарамай унинг қиёфасидаги бу хусусиятни маъқулламайди. Ҳар бир шахсни чуқур ўрганмасдан, унга соддадиллик билан ишонувчанлик, кўнгилчанлик, пировардида қаҳрамон тақдирига, бинобарин, у бошқараётган ижтимоий вазифага путур етказди. Арслон образи сарҳисобидан келиб чиқадиган ғоявий муддао шундан иборат.

Рақиблар район ижроия комитетининг раиси Арслон характеридаги заифликдан усталлик билан фойдаланиб, унга зарба берадилар. Аббосхон Хўжахонов сингари амалпарастлар Арслон устидан бўҳтонлар уюштириб, уни бир муддат эсапкратиб қўядилар. Арслоннинг ўз вазифасидан бўшатилиши туфайли келиб чиққан изтироблар, ниҳоят софдил одамлар хайрихоҳлигига қарамай, Арслоннинг қуйроқ вазифага тайинланishi — буларнинг ҳаммаси қаҳрамоннинг ҳаёти, характеридаги заифликнинг ҳаётий сабоғидир. Арслон образининг

фойдали томони шундаки, унинг ҳаёти ва фаолияти ўзи учунгина эмас, балки китобхон учун ҳам сабоқ бўла олади.

Арслон образининг гоявий-бадний моҳиятини талқин этиб, ҳаётий индивидуал хусусиятлари ҳақида фикр юритдик. Таъқидчилик тўғри таъкидлаганидек, халқчил образли тил билан равои ва ифодачи чизилган манзаралар, рудий жараёни тасвирлари, ёқимли образ ва ибратли тақдирларнинг мавжудлиги романин китобхонга яқинлаштирган хусусиятлардандир.

Ғирик асарларда бошидан охиригача ҳаракат қиладиган образлар яратили, шубҳасиз, катта фалсафий идрок ва юксак маҳорат талаб этади. Бундай образнинг сифатларини декларатив ҳолда таъкидлаш, таъриф-тавсифлаш билан китобхонни қаноатлантириши қийин. Бундай қаҳрамон катта ҳаётий муаммонинг инсон қиёфасида конкрет зухур этилишидир.

Хуллас, бундай образ сиймосида катта маъно яхлит ҳаётий воқеа кўламида тадрижий равишда ҳаққоний очиб берилиши лозим. Умид, Арслон образларидаги маълум заифликларни ана шу ижодий мураккаблик оқибати, деб изоҳлаш лозим.

Мирмуҳсин «Дегрез ўғли»да белгиланган инчилар ҳаёти мавзунин «Чотқол йўлбарси» номи янги романида давом эттирилиши мақсад қилиб кўяди. Мирмуҳсиннинг аввалги йирик асарларидаги каби бу асарда ҳам севишган жуфт қаҳрамонлар саргузаштлари асосий сюжет йўналиши қилиб белгиланган. Боли қаҳрамон Қоражон ва унинг хотини медицина ходими Гулгул Чорвоқ сув омбори қурилишида меҳнат қиладилар. Севишганлар саргузаштлари шу тариқа инчилар ҳаёти воқеаларига уланади. Қурилишдаги ғаразғўй мансабнараст юзгичлар Қоражон ва онаси муносабатларига доғ тушириши оққали унинг ижтимоий фаолиятига зарба бермоқчи бўладилар. Рақиблар тарқатган игво-бўхтонлар эр-хонин орасига қутқу солади, шубҳа, англа-

инилмовчилик ва иккиланишлар келтириб чиқаради. Рақиблар иғвоси туфайли ишдан бўшатилган ишхоналар Қоражон пировардида адолат таптана қилиб, ўз вазифасига қайтади. Партия комитети софдоя, меҳнаткаш, истеъдодли ишхонага катта ишхона билдириб, бошиқа қурилишга масъул вазифага тайинлайди.

Романда Қоражон Мингбоев севгисиз пок, ҳаёти беғубор, меҳнатга, ижтимоий бурчга садоқатли инсон сифатида тасвирланган. Улуғ Ваган урушидан ярадор бўлиб қайтган Қоражон характерида фронтда шаклланиган элга, ижтимоий бурчга садоқат фазилати меҳнат фаолиятида, маънавий ҳаётда давом этади, чишиқлади. Маълумки, чиниқиш — Мирмуҳсиннинг аввалги йирик асарларидаги бош қаҳрамонлари характерида шаклланишида ҳам асосий тасвир предмети бўлган эди. Мирмуҳсин дастлабки йирик асарини бош қаҳрамонининг биринчи планда тасвирланган асосий хусусиятини алоҳида таъкидлаш ниятида «Чиниқиш» деб атаган эди. Дарҳақиқат ўгай ога тарбиясида ўсган Алижон кўп қийинчиликларини бошидан кечириб, «ҳаётнинг турли тўқниларида чиниқиш, ақл-эти қотган хушёр йиғитга айланади»¹. Мирмуҳсин инсоннинг турмуш йўли силлиқ эмаслигини, ҳар бир шахс мустақил фаолият кишиси бўлиб етишуви жараёнида қийинчиликлар ва тўсиқларга дуч келиши мумкинлигини таъкидлайди. Алижон мустақил фаолиятга қадар бўлган чиниқиш босқичини кечирган бўлса, Умид, Арслон, Қоражон образларидаги чиниқиш янги босқичда — мустақил ижтимоий фаолият жараёнида кечади. Умид, Арслон образлари ҳақида фикр юритган мунаққидлар уларнинг етарли даражада конкрет курашда кўрсатилмаганлигини, яъни курашчанлик руҳи заиф эканини қайд эт-

¹ Ф. Насриддинов. Мирмуҳсин. Ғ. Ғулом номли Адабиёт ва санъат пашриёти, Тошкент, 1972 йил, 78—79-бетлар.

дилар. Қаҳрамонларнинг бундай хусусиятларини адиб уларнинг тажрибасизлиги, соддадиллиги билан изоҳлашга — далиллашга ҳаракат қилганлиги ҳақида юқорида фикр билдирган эдик. Ҳаёт зиддиятларига, ғанимлар ҳуружига чидам ва бардошлилик, саботлилик — Умид, Арслон образларида алоҳида таъкидланган бу хусусият умуман дуруст чизилган Қоражон характеридан ҳам ўрин олган.

Маъсабпараст Ҳазратов ва унинг бир-икки ҳамтовоқлари ҳуружларининг ҳаммасини — оилавий ҳаёти ҳақидаги иғво-бўхтонларга ҳам, тўғон қурилишидаги инженерлик фаолиятида тирпоқ остидан кир қидириб, папшадан фил ясаб бераётган зарбаларига ҳам Қоражон чидам ва сабот билан туриб беради. Уни иғво илондай чирмаб олганда ҳам, ҳатто, вазифасидан четлатилган чоғида ҳам қаҳрамон кескин амалий ҳаракатга ўтмайди (Арслон ҳам худди шундай вазиятни бошидан кечирганлиги китобхонга маълум). Тўғри, зарбаларга чидам ва бардошлилик кўрсатиш яхши хусусият, бироқ чидам ва бардошлиликнинг ҳам чегараси бор. Қаҳрамон денгиз тўлақинлари келиб уриладиган қоя эмас, у жоли инсон. Зарбаларга бардон беришнинг ўзи кифоя қилмайди. Қатъий амалий ҳаракатга айланмаган саботлилик оқибат-натijasида фаолиятсизликка, пасивликка олиб келиши мумкин. Қоражоннинг ҳаёт йўли, бутун фаолияти, қурилишида тутган мавқеи, ҳатто, «Чотқол йўлбарси» деб мажозий сифатланиши ҳам унинг курашида ҳужумкорлигини тақозо қилади. Қоражон ғанимлар ҳуружидан асаби таранглашган кезларда баланд Қўнғир буқа чўққисига чиқиб, яси харсанг тошига ўлтириб ўйларди: «Баланд қоядан ўзимни пастга ташлаб, бир йўла бу ташвишлардан қутулсаммикан? Бу, бир лаҳзаллик иш. Йўқ! — деди у ўзига ўзи хитоб қилиб, — бу номардлик! Мен уларга кўрсатаман!» Китобхон қаҳрамоннинг мард ва дадиллигини, курашга қатъий бел боғлаганлигини таъриф-тавсифлардагина тушуниш

билан кифояланмасдан, амалий курашда, тўқнашувларда кўриниши истайди. Асардаги ижтимоий конфликтнинг бош қаҳрамон фаол ҳаракат қиладиган кескин тўқнашувларда конкрет ифодаланшига нисбатан детективнома интригали зиддиятлар тасвири кўпроқ ўрни олган. Чинқиш, зарбаларга сабот ва матонат, бардошлилик концепциясидан фаол курашчи қаҳрамон концепциясига ўтиш учун адибда ҳам ҳаётний материал, ҳам романчи маҳорати имкониятлари етарли.

Мирмуҳсин халқ ҳаётини, урф-одатларини дуруст билади. Унинг романидаги воқелик манзаралари тасвирида, персонажларнинг маънавий қиёфасида миллий колорит аниқ сезилиб туради. Халқ ҳаётига оид топилма деталь ёки хислат орқали бир жонли нисон ҳақида аниқ тасаввур бера олади. Унинг насрий асарларида яхлит портрет, лавҳа образлар айниқса, дуруст чизилган. «Умид» романида обком партия секретари Нўлат Солиқов, «Дегрез ўгли» романида уруш доғини таъсирли ифодалаган почтачи, қозоқ хотини, Боймат онласи, «фожиали ҳақиқат» таъсирли ифодаланган маъноли образ Субҳия¹, «Чотқол йўлбарси»да шоир Равнақ, уруш ветерани Милтиқбой ака, кекса партия ходими Музаффаров, унинг қизлари ва бошқа образлар узун-қисқа сюжет тармоқлари ёки характерли ҳаётний деталь, муносиб лавҳа тасвири орқали муайян ҳақиқатни жонли мужассамлаштиришади.

Роман шундай мураккаб жанрки, ундаги ҳар бир персонаж бош гоаявий муддао — конфликт асосида бир-бирлари билан кескин узвий муносабатга киришмоқлари зарур. Бу муносабатларни бир марказга уюштириб, ҳаётний-мантиқий чуқур далилланган ҳолда давом эттириш ва ҳал этиш орқали адиб ҳаёт диалектикасини ҳаққоний очади. Повеллист ёзувчини ўз ҳовлисида бир-икки

¹ М. Қўшжонов. Моҳият ва бадият. Тошкент, Фафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1977, 31-бет.

дарахт ўтқазиб, меҳр билан парваришлаб, вояга етказган деҳқонга қиёс қилсак, романнавис кенг кўламли, тажрибали боғбондир. Миришкор боғбон ўз боғига дуч келган, керакли-кераксиз дарахтларни аралаш-қуралаш экиб танлайвермайди. Уларнинг хилига, мевали-мевасизлигига қараб танлайди. Дарахтлар орасидаги масофани, сув ўтадиган ариқчалару одам юрадиган йўлкаларгача ҳисобга олиб боғ кўламини қатъий белгилайди.

Романдаги портрет ва лавҳа образлар, ҳатто баъзи қисқа, давомли образларнинг бони конфликт йўналишида бир-бирлари билан кескин муносабатга киришганликлари ҳаммавақт ҳам аниқ сезилиб турмайди. «Чоғқол йўлбарси» романида бони муддао йўналишига кам алоқадор портретлар билан бирга, лавҳалар, манзаралар ҳам учрайдики, булар роман композициясида муайян даражада паринионлик келтириб чиқарган. Баён услуби зарур ўринларда манзара чизиши, манзара ўрнида баён этгани бадний меъёр талабига мувофиқ бўлмаганидай, ҳамма нарсаши манзарада кўрсатингга иштилош ҳам ортиқча муфассаланикка олиб келади. Бадний меъёр таъриф-таъсифда, персонажлар шукҳида, туйғулар изҳорида, воқеалар тизмасида, манзара тасвирида, ҳуллас, бутун асар организмиде атторлик тарозисидай қатъий назоратчи бўлмоғи лозим.

Мирмуҳсин кўплаб асарларида замонавий мавзуларни кўтариб чиққан, ибратли қаҳрамонлар яратган адиб. Замонавийлик руҳи унинг тарихий мавзудаги асарларида ҳам сезилиб туради. Тарих инсониятнинг ҳаёт тажрибаси, умр сабоғидир. Ўз халқни ва ўзга халқлар тарихини мукаммал ўрганиб, ялний идрок этган халқ ҳозирги ҳаётнинг моҳиятини чуқур англаш билан бирга, келажак йўлини тўғри белгилайди, тараққиёт суръатини тезлаштиради. Маълумки, ўн тўққизинчи асрнинг иккинчи ярми бошларида ўзбек халқининг улуг рус халқни билан дўстлашиш туйғуси кучайди. Ўзбек халқни феодализмдан халос бўлиш, ижтимоий озодликка эришишнинг бир-

дан-бир йўли илгор Россия билан дўстлашни ва бирлашишдан иборат, деб билди. Мирмуҳсин ўзбек меҳнаткашларида шакллана бошлаган ана шу сиёсий-ижтимоий кайфиятни «Тушги чақмоқлар» деб аталган қиссасида акс эттиради. Қиссада рус армиясининг Тошкентни феодализм зулматидан халос этиш учун олиб борган кураши эзилган меҳнаткашларнинг феодализм ҳукмдорлик системасидан порозилик кайфияти билан қўшилиб кетади. Ёзувчи Тошкентнинг Россия составига киришининг прогрессив ҳодиса эканини қайд этади ва бу воқеани, қисса сарлавҳасида таъкидланганидек, зулмат ичра нурга қиёс қилади. Асарда акс этирилган воқеалар ҳозирги социалistik ҳаётимизнинг фазилатичи, улуғ рус халқи бошчилигидаги халқлар Иттифоқининг жаҳончумул тарихий аҳамиятини конкрет идрок этишга имкон беради.

Мирмуҳсин узоқ тарихий ўтмиш материалга ёпишганида ҳам умуминсоний, муҳим замонавий гоявий муддаоли кўзда тутди. 1966 йилги элзиладан кейинги даврда республикамиз пойтахти жамоли тубдан ўзгариб кетди. Тошкентни қайта тикланида қардош халқлар дўстлигининг куч-қудрати намоён бўлди. Шу билан бирга, Тошкент қурилиши ҳозирги замон архитектураси эришган муваффақиятлар, қардош халқлар меъморчилигининг ютуқлари кўзгуси бўлди. Меъморчилик санъати, ўтмишда бу нодир санъат эгалари тақдири масаласини эстетик тадқиқ этишни Мирмуҳсин янги ижодий режа қилиб белгилайди. Адибнинг «Меъмор (1974) романи таъқидчилик томонидан ижобий баҳоланди. Мирмуҳсин, адабиётимизда, биринчидан, қадимий ўзбек меъморчилик вакиллари ҳаётини билан боғлиқ янги тарихий воқеаликнинг реалистик манзарасини яратди, иккинчидан, адабиётимизни бойитадиган янги оригинал образлар каниф этди. Нажмиддин Бухорий, қизи Бади ва бир неча салбий образлар тасвирида Мирмуҳсин маҳорати исбатан дуруст намоён бўлган.

Меъморчилик санъати халққа хизмат қилиши, халқ

ундан эстетик ҳамда амалий фойдаланиши лозим. Меъморчилик санъатининг асл моҳияти шунин тақозо қилади. Бироқ, ўтмишда бу санъат дурдоналари халқдан тамомла узоқлаштирилган бўлиб, феодал ҳукмдорларнинг худбин мақсадларига хизмат қилишга маҳкум этилган эди. Ийрик кошоналар, қасрлар, ҳанаматли бинолар, осмонўпар миноралар халқ фойдаланиши учун эмас, ҳукмдор салтанатини улуғлаш мақсадида барпо этилар эди. Бу мақсадга зид келиб қолган меъмор тақдири фожиали тугалланарди. Роман бош қаҳрамони Илҳамиддин Бухорийнинг сиймоси, бошидан кечирган саргузаштлари ана шу тарихий ҳақиқатнинг жонли ифодасидир. Академик Воҳид Зоҳидов бу образни шундай характерлайди: «Меъмор ўзини жуда камтар тутадиган, вазмин, жуда юксак фазилатли бўлиб, бинокорлик илми ҳамда санъатида ўз даврининг энг буюк алломаларидандир. У ўз ҳаёти, ижодининг бутун маъносини халққа, қурилиш ва тараққиётга ҳалол ва фидокорона хизмат қилишда кўради. Зулмин, хиёнат ва худдбинликни жуда нафратлайди. Фитна-фужур, игво, ҳасад ва бўҳтон билан машгул бўлувчилардан беҳад жирканади. Мустабид ва мунофиқ шоҳ ва мансабдорларга муносабатида мурасисидир. Шу туйғули умуман унинг ҳаёти ва фаолияти жуда мураккаб ва огир шароитларда кўрғазилади. Уни ғоят ҳақгўй ва ҳалол, адолатпарвар ва принципиал бўлганлиги учунгина эмас, улғу меъмор бўлганлиги учун бошқа ҳайратомуз бино қад кўтартирмасин деб ҳам ва хурофийларга тарафдорликда айблаб ҳукмдор Шоҳруҳ, шаҳзода Иброҳим Султон ва авантюрист Аҳмад Чалабий қаттиқ таъқиб остига оладилар, ҳар қандай бўҳтон тарқатадилар, азамат, ажойиб ва ягона ўғли Илҳамиддинни давлатга қарши қаратилган хуруфийликда айблаб қатл қиладилар»¹.

¹ В. Зоҳидов. «Меъмор». «Танланган асарлар. Уч томлик, 2-том, Ғ. Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1977, 368-бет.

«Меъмор»даги воқсалар янги Тошкентда ўн йиллик қисқа муддат ичида ярим миллион аҳолига бошланганига эмас, шунинг тураржой яратиб бергани, ҳамда қатор маданий-маиший қасрлар бунёд этган совет архитектура-меъморчилик санъатининг халқчиллик, буюк инсонпарварлик моҳиятини яна бир бор тушуниш ва ҳис этишда бадиий далил бўлиб хизмат қилади.

Адабиётда янги оригинал образ яратишнинг нақадар мураккаб ижодий жараёни эканини эътиборга олсак, Мирмуҳсиннинг «Меъмор»даги муваффақияти таҳсинга сазовордир. Шунингдек, янги ҳаётий мазмунни оригинал ифодалаган Уста Гисс, Умид, Арслон, Қоражон сингари қаҳрамонлар таниқли ёзувчимиз Мирмуҳсиннинг адабиётимизга қўшган муносиб ҳиссасидир.

Мирмуҳсин янги ижодий режалар билан илҳомланган ҳолда меҳнат қилмоқда. У афғон халқининг революцион кураши ва ғалабаси ҳақида «Чодрали аёл» (1978) деган қисса яратди. Ингичка толали пахта еттиштирувчи азамат Сурхон водийси меҳнаткашлари ҳақидаги янги роман устида ишламоқда.

МЕҲРИ ДАРЁ КИШИЛАР

Адабиётимизни ям-яшил улкап дарахт деб тасаввур этсак, ҳар бир оригинал ёзувчининг ижоди ўз ғоявий йўналиши, мавзу ва образлари билан бу дарахтнинг бир шохобчасини ташкил этади. Бу шохобча аста-секин шундай табиий бирлашиб кетадики, дарахтни усиз тасаввур этиш мумкин бўлмайди. Бу мажозий қиёс танқили ёзувчи Раҳмат Файзий ижодига ҳам бевосита тааллуқлидир.

Раҳмат Файзийнинг ilk ижоди журналистикада йўғрилди. У «Ленин учқуни» (1937—38), «Ғиш ленинчи» (1939), «Совет Ўзбекистони» (1944—51) газеталарида ишлади, «Шарқ юлдузи» (1951—54) журналида бўлимни бошқарди. «Ўзбекистон маданияти» (1957—59) газетасига муҳаррирлик қилди. Газета фаолиятига хос актуаллик, ҳозиржавоблик, ижтимоий тараққиётнинг бош тенденциясини зийраклик билан кузатиб бориш адиб ижодининг асосий йўналишини белгилашда муҳим роль ўйнади. Бундай хусусиятлар дастлаб унинг очерк ва публицистика жанрларида яратган асарларида кўзга ташланади. Раҳмат Файзий бир қанча очеркларида қаҳрамонларнинг умум манфаати йўлидаги ҳалол меҳнати, ўз бурчига садоқатини юксак инсоний обрў-эътиборга, шон-шуҳратга сазовор қирраларини акс эттирди. «Полвон ота» очеркида ғиждувонлик тажрибали пахтакор деҳқоннинг меҳнатда тобланган характери гавдаланади. Полвон ота Фарҳод ГЭСи, Каттақўрғон сув омбори қурилишларида фидокорона

меҳнат қилади. Совет кишиси меҳнатининг умуминсоний, ижтимоий моҳиятини чуқур ҳис этиш Полвон ота муваффақиятиниинг калитидир. «Ҳар бир урган кетмонимиз бир ариқ гўзани, ҳеч бўлмаганда бир туп дарахтни сугоради, ҳар бир узилган кетмон битта электр лампа-сини ёритади», деб мулоҳаза юритади у.

«Раис», «Балли, она қизим» ва бошқа очерклариди қаҳрамонларининг ижтимоий меҳнат биографияси чи-зилади. «Раис» очеркининг қаҳрамони, «Полярная звезда» колхозининг раиси Ким Пен Хва совет Армияси сафидан қайтиб Ўзбекистонга келаётганида пахтачилик ҳақида ҳеч қандай тасаввурга ҳам эга эмас эди. У ўзининг ҳалол меҳнати туфайли юксак даражага кўта-рилди. Ҳукумат ва халқ ҳурматига сазовор бўлди. Унинг Республика Олий Совети депутати, Социалистик Меҳнат қаҳрамони унвонига эришишининг асосий босиш халқ иши учун жонқуярлиги ва меҳнатсеварлигидир. «Балли, она қизим» очеркининг қаҳрамони суг соғувчи Зухра Комилова меҳнатда муваффақиятга эришмоқ тўсиқларига бардони бериш, тинмай курашиб уни енгиб ўтишдан иборат эканини тираш ҳис этади. Бу ҳақиқат-ни англаб етиш қизин яна бир поғона юксалтиради, иродасини мустаҳкамлайди, характериин шаклланти-тиради.

«Улғайиш», «Балли, она қизим» асарларидаги қаҳ-рамонларининг ижтимоий меҳнат биографияси қуруқ таъриф-тавсифдангина иборат бўлиб қолган эмас. Қаҳ-рамонларининг меҳнат муваффақиятларининг мумкин қад-дар ҳаётин дэляллаш – бу очеркларининг гоявий-бадний ютугидир. Очеркиет қаҳрамонларининг фаолиятларини ҳаётин лавҳаларда, руҳий коллизияларда кўрсатишга интилади. «Балли, она қизим» асарида қаҳрамон ҳаётинга доир материаллар яхлит конфликтли сюжет асосида уюштирилган, тиниқ, пионарли манзаралар яратилган. Бу — ҳужжатли материалларни бадний фантазия кўмагида эстетик идрок этиш нишонаси эди.

Раҳмат Файзий ўз очерклариди ишчилар ҳаёти мавзуини атрафлича тадқиқ этган, янги қаҳрамонлар билан бойитган адиблардан. «Сафаринг бехатар бўлсин» очеркидаги паровоз машинисти Деҳқонбой Султонов, «Улғайиш» очеркидаги худди шу касб эгаси Башорат Мирбобоева, «Дугоналар» очеркидаги тўқувчилик касбинини завқ билан ўрганаётган қизлар ўзбек ишчилар сифининг типик вакиллариدير.

Очерк жанри адибни жамиятимиз тараққиётининг муҳим долзарб муаммоларини пайқаб олиш, ҳаётимиз, кишиларимиздаги нузли жиҳатларга алоҳида эътибор беришга ўргатди. Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда Мирзачўлни ўзлаштириш пахтачиликни ривожлантиришнинг асосий омилларидан бири эди. Бу умумдават аҳамиятига эга халқ ҳаракатида журналистлар ва ёзувчилар ҳам актив иштирок этдилар. Раҳмат Файзийнинг «Чўлга баҳор келди» (1951) асари янги ерлар очишдаги халқ ташаббуси ва жасоратини улуғлашга бағишланди. Бу қисса Раҳмат Файзийнинг адабиётимиз бош йўлига тушиб олганлиги нишонаси бўлди. Қисса мавзун, ижтимоий муаммоларни талқин этиш жиҳатидан ҳам урушдан кейинги ўзбек прозасида ўзинга хос аҳамиятга молик асар сифатида баҳоланди. Шу билан бирга, асарда давр тақозоси билан вужудга келган конфликтсизлик излари борлиги, баъзи образларнинг хирароқ чиқиб қолганлиги, ички дунёси тўла очилмаганлиги ҳам танқидчиликда қайд этилди. Муаллифининг эътироф этишинча, қисса напир этилгач, у йирик сўз санъаткорларининг фикрига қулоқ тутган. «Абдулла ака нима деркилар, деб юрдим. Айтган гаплари шу бўлди: «Одамларининг юрагига чуқурроқ киринг».

Устознинг фикрига амал қилган Раҳмат Файзий кейинчалик қисса устида ижодий ишни давом эттирди. Мавзу ва муаммолар янада тирапроқ асосланди, сюжет анча мукаммаллаштирилди, асосий образларга сайқал

берилди, уларнинг руҳий олами кенгроқ ва пшоарлироқ очилди. Натижада асар 1972 йилда роман ҳомига келтирилди.

«Чўлга баҳор келди» романида 50-йилларда республикада пахтачилик истиқболи учун курашга отланган Ўзбекистон комсомолларининг таъсирчан образлари яратилган. Пахтакор ёшларга хос муайян ҳислатларни ўзида мужассамлаштирган Муҳиддин, Солижон, Риза, Аъзам каби образларнинг ҳар бири эсда қоладиган бир ҳислати, индивидуал руҳий олами билан ажралиб туради. Ҳаёт тараққиётининг ҳозирги даражаси билан қа-ноатланмаслик, уни янада яхшилаш, ўзгартириш муд-даоси билан яшаш, коммунистик идеалга меҳнат ва кураш билан пешвоз чиқиш роман қаҳрамонларига хос муштарак хусусиятлардир. Академик Воҳид Зоҳидов айтгандай: «Раҳмат Файзий романда инсон қалбининг, психологиясининг нозикликлари ва мураккабликларини, кўп қиррали ва сербўёқлилигини яхши биладиган ва ифодалайдиган ёзувчи эканлигини яна бир карра намо-йиш қилди»¹.

Шундай қилиб, Раҳмат Файзий 50-йилларда замон-дошларимизнинг яратувчилик меҳнати — чўлқуварлар мавзусига алоҳида эътибор қилган эди. Бу йилларда унинг ижодида бошқа бир муҳим ҳислат — замондоши-миз ҳаётига алоқадор маънавий-ахлоқий масалалар талқини ҳам кўзга ташлана бошлаган эди. Раҳмат Файзийнинг бу мавзудаги ҳикоялари бенхтиёр Ойдин Собированинг ижодий хусусиятларини эслатади. Дарвоқе, Раҳмат Файзий ўз мақола ва эсдаликларида ҳам уни устоз сифатида ҳурмат билан тилга олади. Ойдин ҳикоя ва очеркларида 30-йиллардаги маънавий-ахлоқий масалалар қаламга олинган, айниқса, аёллар ҳаёти ва психологиясига алоҳида эътибор қилинган

¹ Воҳид Зоҳидов Ҳаётбахш бадият тароналари. Тош-кент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975 йил, 393-бет.

бўлса, Раҳмат Файзийда худди шу мавзу ва масалалар 50-йиллар ҳаёти материаллари асосида ёритилади. «Тошойна», «Янги йил оқшомида», «Шоҳи дарпарда», «Қайнона», «Ёдгор» каби ҳикояларида янгича турмуш маданияти, оилавий муносабатлар ҳақида фикр юритилади. «Тошойна» ҳикоясида баъзи хотин-қизлардаги хунук одат — ташқи безакка ортиқча берилиш, енгилтаклик хусусиятлари аёл бахтсизлигининг белгиси сифатида қораланади. Роҳатой ана шундай меъшчанлик хатти-ҳаракатлари туфайли бахтсизликка учрайди. У кўнгили бериб, турмуш қурган кишига аввал уйлашганлигини яшириб юрган товламачи бир кимса бўлиб чиқади. «Қайнона» ҳикоясида яхши қайнона билан ёмон қайнона қиёсланса, «Ёдгор» ҳикоясида ўғай онанинг тошбағирлиги ҳақида мулоҳаза юритилади.

Бу ҳикояларда қўйилган муаммоларнинг баъзан старли очилмаганлиги, айрим ҳолларда шият тўла ва ёрқин юзага чиқмаганлиги, шаклнинг таъсирчанлик касб этмаганлиги, меъёридан ортиқ муфассаллик каби нуқсонлар учрайди.

Бу ҳикоялардаги яна бир хусусият диққатни жалб этади. Уларда ҳаётимиздаги гўзалликни бебаҳо хазина сифатида юксак қадрловчи, энг олижаноб инсоний фазилатларни ҳамма яхши шиятли одамларнинг қалб мулкига айланганини астойдил истаган, шунга ташвиқ этган дили пок муаллиф образи яққол сезилиб туради. Ёзувчи шахси ҳам унинг бош идеалини ифодалаган образлари сингари катта таъсир кучга эгадир. Раҳмат Файзийнинг қайд этилган фазилатларни унинг устозлари, сафдош-қаламкаш дўстлари ҳам мамнуният билан таъкидлайдилар. Георгий Марков «Дўстим ва иним» деган мақоласида Раҳмат аканинг дилкашлигини, бадииятни поэтик ҳис этаолини салоҳиятини алоҳида таъкидлайди¹. «Раҳмат Файзий ширинсуҳанлиги, майинлиги,

¹ «Шарқ юлдузи» журнали, 1978 йил, 9-сон, 206-бет.

сертакаллифу зийраклиги билан ўзимизнинг қадимги Шарқдаги мавлоноларни эслатади»,— дейди таниқли адиб Мирмуҳсин «Шафис туйғуларга тўла қалб» номли мақоласида.

Адиб шахсияти, унинг олижаноб инсонпарвар қалби айниқса «Ҳазрати инсон» романида чуқур акс этган.

Янги авлоднинг моддий-маънавий қийфаси келажакимизнинг ойнасидир. Шу сабабли болалар ҳақида ғамхўрлик Ватанимиз, жамиятимиз қолаверса, инсоният истиқболи ҳақида ғамхўрлик демакдир. Улуғ Ватан уруши йилларида бу муаммо, айниқса, долзарб сийсий-маънавий мазмун касб этган эди. Ватанимизнинг душман босиб олган ғарбий районларидан кўчириб келтирилган болалар тарбияси умумхалқ ишига айланган эди. Бу мавзу адабиётнинг актуал мавзуларидан бири бўлди. Улуғ ўзбек шоири Гафур Ғулум поэзияда бу мавзуга асос солганлардан бири. Унинг воқеа содир бўлаётган кезларда ҳозиржавоблик билан яратилган «Сен етим эмассан» (1941) шеъри катта ғоявий-бадний кашфиёт бўлган эди. Шоирнинг интернационал поэтик овози бутун босиб Ватанимиз бўйлаб янгради. Шеър Совет ватанпарварлиги, қардошлиги ғоясини зўр пафос билан тараннум этди.

Гафур Ғулумнинг поэзиядаги юксак ғоявий-бадний поваторлиги ўз ижодига илҳомлантирувчи таъсир кўрсатганлигини Раҳмат Файзий чуқур мишнатдорлик билан эътироф этади. «Уша кезлари,— деб эслайди Раҳмат Файзий,— «Сен етим эмассан» шеъри босилган, шеър ёд бўлиб қолган эди. Шеър чиққандан кейин Гафур акани бир неча марта кўрдим... Бир вақт ўзлари гап очиб қолдилар ва «Сен етим эмассан»ни йиглаб ўлтириб ёзганларини айтдилар. Кейин, «ҳу, авани ерда мургаклар уйи бор, вақт тошиб албатта киргин!» дедилар. Эртасига «ҳалиги мургаклар уйи»га кирдим, у ердаги аҳволни кўриб, ўзимни туюлмай чиқиб кетдим. Шеър

таъсири, Гафур аканинг «Йиглаб ўтириб ёздим» деганлари — ҳаммаси бу ерда кўрганларим олдида холва эди.

Кейинчалик менда бу ҳақда бирор нарса ёзиш пияти пайдо бўлди. Аммо бу пиятимни ҳадеганда рўёбга чиқаролмай юрдим. Орадан анча вақт ўтиб, бу фикрни Гафур акага айтувдим, жуда маъқулладилар, бир оз хаёл суриб қолдилар... Шу темада киноповесть ёзиб шеърдан парча киритдим»¹.

Уруш касофати туфайли етим қолган болалардан ўн тўрттасини ўз бағрига олган тошкентлик темирчи Шоаҳмад ака ва Баҳри опа онласининг ташаббуси ҳақида Раҳмат Файзий дастлаб очерк ёзди. «Она», «Раянинг арчаси», «Эл меҳри» ҳикоялари ҳам шу мавзуга бағишланган. Ниҳоят, «Сен етим эмассан» деган киноқисса яратилди.

Маълумки, киносценария ўзбек адабиёти ва санъатида янги мураккаб жанр. Сценария асосида режиссёр Шухрат Аббосов томонидан суратга олинган кинофильм ўзбек кино санъатининг юксак поғонага кўтарилганлигини кўрсатди. Фильмда ҳаяжонли воқеа — урушнинг энг оғир иқтисодий қийинчилик йилларида етим болаларни ўз бағрига олиб, эта-сизлик қилган ўзбек онласининг инсоний қаҳрамонлиги ҳақида ҳикоя қилинади. Фильм ғоявий мазмунни юксак бадний шаклда ҳаяжонли талқин эта олганлиги билан ҳам халқлар юрагини забт этди. «Правда» газетаси тошкентлик оддий темирчи Шоаҳмад ака ва Баҳри хола онласининг жасорати совет инсоншарварлигининг ёрқин кўриниши эканлигини, фильм халқлар дўстлиги мавзунининг янги ифодаси сифатида чуқур таассурот қолдирганлигини қайд этди. «Қандай олижаноб қалб эгаси экан бу совет кичилари! — деб ёзади томошабинлардан бири. — Довжорак

¹ И. Мирзаев. Раҳмат Файзий. Адабий портрет. Тошкент, Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1970 йил, 11-бет.

Данко ўз кўксини ёриб, юрагини қўлига олиб, одамларга йўл кўрсатган бўлса, Шоаҳмад ака ва Баҳри она қалбини очиб, ўн тўрт болани бағрига олди. Уларни қалб ҳарорати билан иситди, ота-оналик меҳри билан ардоқлади»¹.

Матбуот материалларида, томошабин хатларида ота-она ролини юксак даражада ижро этган СССР халқ артистлари Обид Жалилов ва Лутфихон Саримсоқованинг маҳорати фильмининг муваффақиятини таъминлашда катта роль ўйнаганлиги алоҳида таъкидланади.

Бу кино асари Ленинград ва Қозоғистонда ўтказилган Бутуниттифоқ кинофестивалларида мукофотлар билан тақдирланди.

«Сен етим эмассан» фильмининг муваффақияти сценария муаллифи Раҳмат Файзийга янги ижодий қувват бахш этди. Адиб ўз ижодидаги бу етакчи мавзунини — янги авлод ҳақида ғамхўрлик, инсонпарварлик, интернационал дўстлик мавзуини яна кенгайтирди ва чуқурлаштирди. «Ҳазрати инсон» романи Раҳмат Файзийнинг чорак асрлик ижодий меҳнатининг самараси сифатида вужудга келди. «Мен Раҳмат Файзийни кўп қизиқарли асарлар яратган, республикада таниқли ёзувчи сифатида кўпдан бери биламан, — дейди Георгий Марков, — унинг «Ҳазрати инсон» романи совет инсонпарварлиги ғояси кучли ифодаланган, ғоят тўлқинлантирувчи, жуда ҳаққоний асар сифатида мени ўзига жазм этди».

* * *

Улуғ Ватан уруши йилларида мамлакатнинг ички ҳаёти мавзун ўзбек совет адабиётида даврнинг қайпоқ нафаси сифатида ўз вақтида ҳозиржавоблик билан акс

¹ «Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1964 йил 22 январь.

этирилган эди. Ҳамид Олимжон ва Уйғурнинг шеър ва балладалари, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳорнинг ҳикоя ва очерклари, Яшин драмалари ва бошқа сўз санъаткорларининг асарлари даврнинг ҳаққоний кўзгуси сифатида катта маърифий ҳамда эстетик аҳамиятга эга бўлди. Бу мавзу урушдан кейинги йилларда адабиётимизда янада салмоқлироқ ўрин ола бошлади. Ш. Рашидовнинг «Қудратли тўлқин», Ҳамид Фуломнинг «Тошкентликлар», Саид Аҳмаднинг «Ҳижрон кунлари». Одил Ёқубовнинг «Эр бошига иш тушса», Раҳмат Файзийнинг «Ҳазрати инсон» романларида бу мавзу турли ғоявий йўналишда ўзига хос оригинал кашф этилди.

«Ҳазрати инсон» ўзбек адабиётига ўзига хос янги материал, янги образлар олиб кирган диққатга сазовор асардир. Тапқидчиликда роман адиб ижодидаги муҳим муваффақият сифатида ҳаққоний баҳоланди.

Романининг мавзу ва ғоявий муддаоси ёзувчи ижодида тасодифан пайдо бўлган эмас, у маълум ижодий эволюцияни кечирди. Тошкентлик темирчи Шоаҳмад Шомаҳмудов ва Баҳри Акрамовалар ҳақида адиб дастлаб очерк яратган эди. Унинг «Она», «Раянинг арчаси», «Ёдгор» ҳикояларида ҳам бу мавзунинг айрим жиҳатлари қаламга олинган эди. Шундан кейин бу ҳаётний материалдан киноқисса яратилди.

Раҳмат Файзий романда асосий қаҳрамонларнинг номларини ўзгартириш билангина кифояланмади, балки бу ҳаётний фактни ижодий фағтазия асосида қайтадан кашф этди.

Роман воқеалари бизни уруш йилларидаги Тошкент муҳитига олиб киради... 1941 йил, аёллар, болалар билан лиқ тўла эшелонлар Тошкент вокзалига узлуксиз келиб турибди. Булутли қиш кунини одамларнинг айни пайтдаги дилгирлик кайфиятини янада таъкидлайди. Уруш қариндош-уруғларни бир-биридан жудо қилиб, ҳар томонга сочиб юборган. Ҳар хил қоғоз парчаларига эълонлар ёзиб, вокзал деворларига ёшиштириб қўйил-

гап. Она қизини, биров акасини, фарзанд онасини излайди.

Шаҳар ҳаёти деталлари тошкентликларнинг уруш кулфатига дучор бўлган қардошлар тақдирига нисбатан инсоний ғамхўрликлари тавсвирига улашиб кетади. Дарҳақиқат, қалбимизга яқин қардошлар шаҳрида портлаган бомбалар овози Тошкентда ҳам акс садо берди. Республика президенти Йўлдош Охунбобоевнинг шахсан ўзи вокзалга келиб, ота-онасиз қолган порасидалар тақдирини ҳақида ғамхўрлик қилади. Бутун республика аҳолиси стим болаларга бағрини кенг очади. Гитлерчиларнинг ваҳшиёна одамхўрлик сиёсатига қарама-қарши ўлароқ совет ватандорларлигини улуғлаш «Ҳазрати инсон» романининг асосий нафосини ташкил этади. Инсон меҳри оламнинг таянчидир, шу меҳр бўлмаганда дунё остин-устун бўлиб кетарди. Инсон меҳри қўшдир, шу меҳр бўлмаганда ўтмиш ҳам, ҳозир келажак ҳам зулматга айланган бўларди. «Ҳазрати инсон»ни ўқиб чиққанингда шундай фикр туғилади кишида.

Улуг Ватан урушини йилларида янги авлод тақдирини учун кураш ҳам ўзи бир фронт бўлган эди. Ана шу фронтнинг бир тармоғи Маҳкам ака оиласи қалбидан ўтади. Бу оддий ўзбек оиласининг шодлиги ва машаққатлари, ғам ва ташвишлари, меҳнат ва кураши романининг асосий сюжет чизигидир.

Маҳкам ака ва Меҳриниса романдаги нисбатан мукаммал образлардандир. Ёзувчи оддий ишчи Маҳкам ака оиласини бу олижаноб ишга даъват этган ҳаётий ва психологик далиллари кўрсатади. Оила бошлиғи темирчи Маҳкам ака образида ўзбек ишчи синфини вакилига хос типик хусусиятнинг бадий ифодасини кўрамыз. Бу — шахсий манфаатдорлик, индивидуализм кўринишларига қарама-қарши ўз фаолиятининг ижтимоий моҳиятини чуқур ҳис этиш, меҳнат маҳсулотининг умум манфаатига фойда келтираётганидан ифтихор туйғусидир. Бу юксак ижтимоий бурч тушунчаси мамлакат,

халқ бошига оғир мусибат тушганда айниқса, актив куч сифатида рўй беради. Бир вақтлар ўзбек халқи номидан маршал Будёнийга совга қилинган отининг сувлиги, ҳалқа ва тўғаларини ўзи ясаб берганидан фахрланиш Маҳкам ака қалбини ҳамон тўлқинлантириб келади. Фронт буюртмаларига ҳам у ана шундай юксак масъулият билан муносабатда бўлади. «Муҳим буюртма дегандаёқ дарров ақлимга келди,— дейди у,— Будёнийнинг ўзлари буюрган бўлади».

Маҳкам ака ҳарбий буюртмаларни мўлжалдагидан тез ва ортиқ бажаришни ўзининг муқаддас бурчи, деб ҳисоблайди. Хотини Меҳриписа билан устахонада тушуқ кун тинмай меҳнат қилади. «Юрган эканмиз дунёнинг иши мана шу тақа-туқу қорин тўйгазини, деб. Йўқ, ундоқмаскан,— дейди Маҳкам ака хотинига.— Бутун фронт, бу деган гап бутун дунё кўз тикиб турибди бизга. Мана шуларнинг биттаси сен, биттаси мен бўламан. Тушунасанми шуларни?».

Маҳкам ака меҳнат фаолиятининг ҳарбий аҳамияти жуда муҳимдир. Отлиқ армия эҳтиёжлари учун тақа ва бошқа буюмлар тайёрлаб етказиб бериш гиглерчиларни тор-мор қилиш ишига қўшилган муҳим ҳисса эди.

Бироқ романда ёзувчининг асосий муддаоси Маҳкам аканинг меҳнат фаолиятини кўрсатишдан иборат эмас; албатта. Меҳнатдаги бурч, юксак масъулият ҳисси унда иккинчи, янги маънавий фазилатнинг шаклланиши ва қарор топишига асос бўлади. Олижаноб инсонпарварлик, ёш авлод тақдири ҳақида гамхўрлик — Маҳкам ака образининг асосий йўналишини белгилайди.

Мамлакат ҳаётида энг оғир дамларда Маҳкам аканинг ота-онасиз қолган болалардан ўн бештасини ўз қарамоғига олиб тарбиялаши чинакам маънавий жасорат эди. Маҳкам ака қиёфасидаги бу маънавий жасорат икки босқичдан иборатдир. Маҳкам акада фарзанд меҳри, болажонлик, инсопарварлик туйғусининг намоён бўлиши характер мазмунидаги биринчи босқичдир.

Гўвчи Маҳкам қиёфасида бу етакчи характер белгишининг рўй беришини, маънавий жасоратининг ҳаётий ва руҳий негизларини ишонарли кўрсатади. Маҳкам ака руҳиятини ларзага солган, уни чуқур ўйлашга мажбур этган омиллардан бири даҳшатли урушдир. Халқ бошига тушган кулфат, гитлерчиларнинг даҳшатан ёвузликлари Маҳкам акани чуқур ўйга толдиради. Фронтга яқин болалар касалхонасининг гитлерчилар томонидан бомбардимон қилинганлигини чойхонада газета хабаридан эшитган Маҳкам ака қаттиқ изтироб чекади. «Кўчанинг бир чеккасида бораркан, ўзича, «бу лаънатиларнинг ҳам фарзандлари бормикан, гўдакнинг тирноғи кўр қилгурлар... Одамзод бундай ваҳшийликларни кўрмаган-а?!» деди-да ёқасини ушлади. Артель идорасига нимага келган эди-ю, ҳозир қасққа кетяпти, ўзи ҳам билмасди. Гўштсиз тўқ магиз ранг юзлари сўлгин, қуюқ қошлари қовоғини босиб тушаётгандай, тик қомаги букчайганга ўхшарди. Кўз олдида фақат бир нарсаси: тикмачоқдай гўдак кориндан қон оқиб инграб ётарди. Гўдакни шундоқ кўриб турибдики, қилт этган ҳаракатидан тортиб, кўз қорачиғининг нури сўниб бораётганигача, ҳаммаси ҳозир шу ерда, унинг кўз олдида бўлаётгандай. У оқ оралаган калта соқоллини ўқтин-ўқтин тутамлар экап, бутун вужуди қиздирилган темир учқунлари сачрай бериб ишган, беҳисоб асбоб ясаган бақувват қўллари, хинчадан келган, ўрта бўй гавдаси, кипригидан тортиб қалбиғача ҳаммаси кўз бўлиб, фақат шу гўдакни кўрар, ғазаб ўтида ёнарди».

Гитлерчиларнинг одамхўрликдан иборат ёвузликларига қарама-қарши ўлароқ совет ҳукуматининг олижаноб инсонпарварлиги Маҳкам ака маънавиятини тўлқинлантирган иккинчи омил бўлди.

Фронт яқинида бомбардимон натижасида вайрон бўлган тугруқхонада фақат уч гўдак соғ қолибди! Одамларимиз ертўлада асраб турган бу гўдакларни ўлим чапғалидан қутқариш ҳақида Москва ғамхўрлик қилади.

«Мана буни қахрамонлик деса бўлади. Душман бу ёқдан одамларни қиргани билан уч кунлик чақалоқни сақлаб қолиш учун Москва самолёт юборибдими, бас, бизни енгиб бўлмайди...» дейди ҳаяжон билан Маҳкам ака.

Тошкентга келтирилаётган болаларни жойлаштириш мақсадида тузилган комиссияга Йўлдош Охунбобоевнинг шахсан ўзи раислик қилади. Буни эшитган Маҳкам бу тadbирнинг буюк ижтимоий аҳамиятини яна бир карра ҳис этади. «Охунбобоевдек одам бағрини очиб, порасидаларга оталик қилса-ю, биз бошда салла, белда белбоғ, одаммиз деб юрган эканмиз-да».

Бу руҳий тасвирлар Маҳкам ака маънавиятидаги ҳаётбахш, соғлом хусусиятнинг жамиятга хизмат қилувчи актив куч даражасига ўсиб чиққанлигини ҳаққоний кўрсатади. Китобхон бу инсонпарвар ишчи лозим бўлганда одамлар тақдири учун курашда фидойилик кўрсата олишига ишонади.

Бироқ ёзувчи Маҳкам ака руҳиятидаги болажонлик, гўдак тақдири учун қайгуриш, таъсирчанлик туйғусини шу қадар қайта-қайта таъкидлайверадики, оқибатда образда сентименталлик хусусиятлари рўй беради. Уч гўдакни дафн этиш эпизоди фикримизнинг исботи бўла олади. Аввало шуни айтиш керакки, Маҳкам аканинг Аширмат гўрков араваси кетидан қабристонгача эргашиб келишига ҳеч бир ҳаётий зарурият йўқ эди. Маҳкам ака бундай ҳодисаларга кўникиб, кўзи қотиб кетган Аширматнинг қабристонда ўзини бирмунча лоқайд ва «совуққон тутишидан кўйиниб, уни четга чақириб, дафн ишларининг ҳаммасини ўзи бажаради. Болалар жасадини қабрга қўйиш олдида уларнинг юзларига термилиб, юм-юм кўз ёши тўкади. «Тупроқ тортиб келдими, болам, қаерликсан? Қиндик қонинг қаерга тўкилган? Исминг нима? Бахтсиз отанг ким? Онанг ким? Туғилганингда бошлари кўкка стгандир. Не-не орзулари бор эди шўрликларнинг? Ҳаммаси хазон бўлди. Шаҳримизга келибсану кўз юмибсан-да, болам? Уни кўриш, одамларга ку-

либ боқниш пасиб қилмадим. Лоақал, мен кўриб қолганимда... бағримга босардим, дардинга дармон бўлардим, кўзшигни юмдиргани қўймасдим... Қўлимдан қўймасдим, худога ялиниб ёлворардим, ажални даф этардим». Пичирлаб гапираётган Маҳкам аканинг овози ичидан тўлқин-тўлқин бўлиб, бўғилиб, борган сари қаттиқроқ чиқаётганини сезмади, баралла гапириб, баралла йиғларди, кўз ёшлари гўдакнинг юзларига тунарди, дод солиб юборай дерди»

Бундай кўнгли бўшлик, ортиқ даражада таъсирчанлик катта маънавий жасоратга тайёрланаётган оила бошлиги руҳиятига муносиб эмаслиги ўз-ўзидан маълум. Шунингдек, Маҳкам аканинг ота-онасиз гўдаклардан бола асраб олиш ҳақидаги яхши ниятини Меҳриписага айтолмай қийналишлари ва бошқа шу каби тасвирлар ҳам образ руҳиятида маълум даражада сунъийлик келтириб чиқарган. Ҳаётий ва руҳий тасвирда меъёр бадний ҳақиқатнинг зарур шартидир.

Маҳкам ака характеридаги олижаноб фазилатлар образнинг иккинчи босқичида актив амал қилади.

Инсоният тарихида болаларга меҳрибонлик кўрсатиш, уларни фарзандликка олиб тарбиялаш ҳоллари кўп учрайди. Бироқ, Маҳкам ака оиласи жасорати булардан тубдан фарқ қилади. Бу оила инсонпарварлигининг катта сиёсий-ижтимоий аҳамияти шундаки, унинг асосини интернационализм, халқлар дўстлиги ғояси ташкил этади. Унинг фарзандлари орасида турли миллат болалари бор. Дастлаб рус фарзанди Витя, сўнгра Галя, Абрам, Сарсонбой, Остап, Леся, Қоровой... Маҳкам аканинг фарзандлари бирин-кетин, кун, ой сайин кўпайиб боради. Буларнинг ҳар бири бир олам бўлиб, қалбига йўл топиш катта педагогик маҳорат талаб этади. Маҳкам ака ва Меҳриниса эса педагог эмас, бироқ уларнинг қалбида ота-оналик меҳри жўш уради.

Дарҳақиқат, романда Маҳкам аканинг улкан ипсоний қалби ҳаққоний очилган. У болаларни тарбиясига олаётганда баъзи таптиқ онлалар сиғари чиройи, миллатига қараб эмас, ипсонийлик нуқтаи назаридан муносабатда бўлади. Самарқанд дарвозадаги болалар уйида бола таплайётганда таптиқ жувоннинг ёқимсиз хатти-ҳаракатларини кузатиб, газабланади. «Маҳкам аканинг авзойи ўзгарган эди. Жувоннинг қилиқлари, гаплари унга оғир ботди. Ғазабини қўзғатиб юборди. Яхшиям тарбиячи аёл аралашди, бўлмаса бир нарса деб юборармиди. Тағин тошбағирлардан нолийди, ўзи қайси тошбағирдан кам».

Маҳкам ака болалар уйига яна бир борганда тарбиячининг ҳам худди шундай муомаласига дуч келади.

«Қизим,— деди зўрга ўзини босиб Маҳкам ака,— мен мол бозорига келганим йўқ. Тушундингизми? Индамасам, ориқми-семизми, кемшикми-пучуқми, қорами-сарикми, деб сўрайдиганга ўхшайсиз.

— Вой, отахон, миллатини сўрасам, сиз...

— Ҳамма миллат боласи бир! Ҳаммасини худо яратган. Ҳаммаси одам боласи! Тушундингизми?

— Кечирасиз,— жувон Маҳкам аканинг важоҳатидан кўрқиб кетган эди, қўлидаги дафтар қалтирарди.

— Одам боласини оқ-қорага ажратманг! Дунёда битта шунақа аблаҳ чиқиб не купларни совотти одамлар бошига, ҳали жазосини тортади. Буларнинг кўз ёши кўр қилади...» Маҳкам ака тарбияда болаларнинг ҳар бирининг руҳий оламни нозик ҳис этиб, қалбига йўл тошади, стим қалби яримта қабилада уларга ғоят сезгир-гирлик ва эҳтиёткорлик билан муомала қилади. Бола шахсияти ва ички руҳиятига ҳурмат билан қараш Маҳкам аканинг юсак отахонлик фазилатидир. Бир мисол. Синглиси Лесяни йўқотиб қўйган Остапнинг қаттиқ изтироб чекаётганини кўрганда Маҳкам аканинг юраги чидамайди. Иши долзарб, вақти ғоят танг бўлишига

қарамай болани ёнига олиб Лесяни излашга тушади. Бутун Тошкентни кезиб чиқадилар. Ун иккита болалар уйида бўлишади, уларнинг баъзиларига кечки пайт киришга тўғри келиб, ухлаб ётган юзлаб болаларни кўздап кечиришади. Вокзалда бўлиб, деворларга ёништириб ташланган сон-саноксиз чалакам-чатти эълонларни ўқиб кўришади. Ниҳоят Лесяни толиб, Остап қалбига бир дунё қувонч бахш этади.

Урушнинг энг оғир дамларида болаларнинг ҳаётини сақлаб қолиш эмас, уларни Ватанга муносиб кишилар қилиб стиштириш Маҳкам аканинг ҳаётий орзусидир. Маҳкам аканинг тинчлик минбаридан айтган қуйидаги сўзлари унинг умри ва фаолиятининг синтезидир. «Умрим темирчи-тақачилик билан ўтди. Касбимдан икки дунё розиман. Шу даврда печаминг тақажасаган бўлсам, тил ёзиқ шунча отни тақалагандурман. Илло тақаланган отларимнинг биронтаси қоқилиб, йиқилганини эшитмадим. Қоқилгандиру имоним комилки, йиқилмаган.

Сув қуйгандек жимиб қолган зал тик туриб тингларди уни. Таржимага ҳожат қолмагани.

— Ёшим бир ерга бориб қолганида юртим бошига кулфат тушди. Оғир кулфат. Лаънати фашистлар чиқарган уруш катталаргамас, бегуноҳ норасидаларга ҳам чапгалини солди. Баҳоли қудрат шулардан бир нечтасини бағримизга олдик. Эндиликда қурбим етиб, ана шу тойчоқларга ўзим тақаж бўла олсам, шулар тоймай, қоқилмай, йиқилмай юриб кетса... дунёдан беармон ўтардим. Ниҳоятим шу!»

Меҳриписо характери ҳам меҳнатда шакланган ва тобланган. У турмушда ҳам, ишда ҳам Маҳкам ака билан бир жон, бир тан бўлган. Дўконда Маҳкам ака буюм ясар, Меҳриписо дам босиб, унга кўмаклашарди. Элликка яқинлашиб қолган бу аёлнинг тетик, бардам қиёфасини кўрган қўшнилари ҳам меҳнатсеварликнинг таъсири деб тўғри баҳолаб эдилар.

«Иқбол сатанг Меҳринисонинг бир нарсасини — эри билан дўконда баравар ишлашини ёқтирарди. Унинг бардамлиги, чаққонлиги, ўзини олдирмай очилиб-сочилиб, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилиб юришини туғмаганлигидан ҳам кўра меҳнатдан деб биларди».

Меҳринисони ҳам бефарзандлик эзарди. Фарзандликка олган жияни Ботирнинг армияга жўнаб кетиши билан яна дарди янгиланади. Бефарзандлиги туфайли қўшини болаларининг ўйинқароқликларига бирмунча қўрсроқ муомалада бўлиб келган бу аёл Маҳкам ака таъсирида ҳаётга кенгроқ разм соладиган, узоқроққа қарай оладиган бўлади. Меҳринисо психологиясидаги тор маиший тушунча ҳаёт таъсирида ижтимоий мазмун касб этади. Маҳкам ака уйга олиб кириб келаётган ҳар бир бола билан бирга, Меҳринисонинг ҳам қалби кенгайиб, оналик меҳри чуқурлашиб боради! Огир қаҳатчилик шароитида она бисотидаги матоларни, келинлик асл безакларини бирма-бир сотиб, болалар ҳаётини сақлаб қоладилар. «Сандиқнинг бири бўшади, деб ўйлайди у, — иккинчисида энг зарур буюмлар қолди. Гилам ҳам сотилиб бўлди. Марваридгача жойи ростанини топди. Болаларининг бахтига яхшиям шулар бор экан, бўлмаганда пима қилардик. Олишга олиб, лабларини гезартириб, шишириб кўпиртириб қўярмидик».

Ўн беш фарзанднинг моддий таъминотиғина эмас, уларнинг тарбияси ҳам оиланинг жиддий масъулияти эди. Фарзандларнинг болалик қувончи ва хафалиги ҳам, маълум безориликлари ҳам биричи навбатда она қалбида акс-садо беради. Ренатнинг бозорда тарвуз ўғирловчи болаларга қўшилиб юрганини Тожихондан эшитганда Меҳринисо изтироб чекади, зудлик билан бозорга етиб келади. Қаттиқ тарсакининг зарбидан Ренатнинг онага нисбатан айтган аччиқ сўзларининг таъсири, сотувчи қўлида азоблашаётган болага ачиниб туйғулари Меҳринисони ларзага келтиради. Бир нафас

Ўзини тутиб турган онанинг юраги чидай олмайди. Ренатни деҳқон қўлидан ажратиб олади.

Бошқа бир кунни Абрамининг ўйинида фашистлар лаҳшатини эслаб ҳушидан кетиб қолганини онага маълум қиладилар. Қолянининг қочиб кетгани унинг қалбига яна бир зарба бўлади. Оваси вафот этган Ляпаниннинг изтиробларидан Меҳринисо баттар эзилади.

Инсонпарварлик шундай бир нафис ва қудратли туйғуки, уни айниқса, болалар қалби бехитиёр ҳис этади. Меҳринисонинг бу улкан муҳаббати худди қуёш нуриддек гўдаклар қалбида акс-садо беради. Туғишганлик эмас, инсон меҳри болалар билан она қалбини бир-бирига табиий пайванд қилади. Айниқса, Меҳринисо огир бетоб бўлиб қолганда болаларнинг унга меҳрибонлиги акс эттирилган саҳифалар китобхонни тўлқинлантиради. Хуллас, Меҳринисо қалб ёлғиз кўрниниш эмас, куч-қувватини, аёлилик гўзаллигини ҳам болалар тарбиясига бағишлайди.

Юқорида Маҳкам ака образи муносабатни билан таъкидлаганимиздек, Меҳринисо оналик муҳаббатининг асосини ҳам социалистик интернационализм таяси ташкил этади. Турли миллат болаларига оналик, улар тақдири ҳақида ғамхўрлик Меҳринисонинг юксакликка кўтаради. Бундай оналик ҳақиқий фидойилик эди.

Меҳринисо меҳнат ва ташвиш билан ўтаётган кунлари ҳақида ўй суриб, болалар ўз ҳаётининг маъносига айланганини мамнуният билан таъкидлайди. «Мана, қуёш ҳам, офтобнинг чиқини ҳам, ботини ҳам шулар», дейди она. Ҳақиқатан ҳам романда муҳаббат билан тасвирланган болаларни «кичик қуёшчалар» деб аташ мумкин. Дарҳақиқат, асарда турли миллат болаларининг ёқимли образлари чизилган. Адиб ҳар бир боланингни ўзига хос индивидуал хусусиятини кўрсатишга ҳаракат қилган. Ўзига номақбул ҳар бир ҳодисадан норозилиги дили ва тилида кескин акс эгиб турган, қарашлари

жиддий, сенкилдор Витя, хатти-ҳаракатлари дагал, муомаласи кўрсроқ Сарсонбой, ота касби темирчиликка ишга кириб олиб оилага таянч бўла бошлаган, катталарга хос жиддий фикр юритувчи Коля, уруш даҳшатлари асабини заифлаштириб қўйган беозор Абрам ва бошиқалар ўз индивидуал хусусиятлари билан бир-бирларидан ажралиб турадилар.

Болалар руҳий оламга хос бўлган муштарак хусусият шундан иборатки, уларнинг ҳар бирининг мусаффо ва маъсум қалбида урушнинг бир парча доғи бор. Буни болаларнинг асарда ҳаётий тасвирланган индивидуал руҳий кечималаридан аниқ ҳис этади китобхон.

Узоқ азобли йўл ва сарсонликдан кейин иссиқ оила бағрига кирган Витя онага савол бериб, «бу ерларга бомба тушмаганлигидан» ажабланади. Ўз юртида портлаган бомбалар даҳшати бола вужудида шу қадар асорат қолдирганки, бу даҳшатни болаларча соддалик билан ҳамон ҳис этади. «Визиллагани одамнинг ичида ҳам билиниб туради, бошдан бошланиб оёққача эшитилади. Жуда галати. Иннайкейин, гум этиб...»

Иситмаси ошган Витяни врачга кўрсатиш учун кўчага олиб чиққанларида машинани кўриб, «ўрмонга бормайман, дадажон», деб Маҳкам ака бағрига қаттиқроқ ёпишади. Уруш кулфати Витяни болалик қувончларидан маҳрум этиб, катталардек, «оқилона» жиддий фикрлайдиган қилиб қўйган. Лянанинг онаси тобутини кўчадан олиб ўтаётганларида бундан беҳабар бўлган қизни ўйиндан чалғитиш учун Витя унга тугмасини тикиб беришни илтимос қилади. Уруш тугдирган айрилик ва қаҳатчилик гўдак характерида беихтиёр маъсум худбинлик туйғусини ҳосил қилган. Маҳкам ака ҳар дафъа уйга бола олиб кирганда Витя дарғазаб бўлиб, «овқат, кўрпа ҳам етишмайди-ю, яна бола олиб келишди» дейди.

Яҳудий фарзанди Абрам фашистлар отиб ташлаган

ўликлар орасидан бош кўтаргандан онасининг оппоқ кўкрагига тўкилган «қизил сиёҳ»ни тозалайман, онамни турғизаман, деб уришади. Гўдак қалбида ўчмас асорат қолдирган бу фожиа Тошкентда яшаётганда ҳам бола руҳиятида вақти-вақти билан такрорланиб туради: кечалари уйқусидан додлаб уйғошиб кетади, кўчада ўйнаганда эсидан кетиб йиқилиб қолади.

Уруш даҳшати туфайли она-отадан ажралган Остап яккаю ягона ҳамроҳи, суянчиғи бўлиб қолган синглиси Лесяни Тошкентда излаб топмагунча дили ёришмайди. Одатда катталарга хос айрилиқ ва висол қувончи Остап образида уруш кулфатининг жонли ифодаси сифатида таъсирли, оригинал акс эттирилган.

Кўчириб келтирилганда оғир касалланиб шифохонага тушган молдаван аёлининг икки қизини Маҳкам ака оиласи ўз бағрига олади. Ляна кичик укасини тоғорага ўтқазиб, тортиб, қиқирлатиб, «паровоз» ўйнаётганларида кўчадан онаси тобутини олиб ўтадилар. Қизчанинг Меҳринисо ганига ишониб, «онам Олмаотада даволаянтти», деб ўйлаб, эндигина ҳарфларни ўрганган жажжи кўлчалари билан хат ёзмоқчи бўлиши воқеаси, айниқса, чуқур драматизм билан сугорилгандир. Уруш фожиясининг гўдаклар қалбидаги акс-садоси бўлган яна бошқа шу каби эпизодларда урушга нафрат, ҳаётга муҳаббат нафоси мужассамлашган.

Маҳкам ака оиласи воқеаси тасодифий эмас, албатта. Бу социалистик жамият, совет воқелигига хос типик ҳодисадир. Инсонпарварлик совет кишилари ҳаёти ва характерининг туб асосини ташкил этади. Романда Маҳкам ака ва Меҳринисо образларида барқарор этилган бу ғоявий йўналиш бошқа қатор ҳодиса ва образлар тинсотида яна чуқурлаштирилади.

Маълумки, кишилар Маҳкам ака ва Меҳринисонинг одамийлиги ҳақида гапирганда уларни «меҳри дарё, ўзи фил» кишилар деб таърифлайдилар. Маҳкам аканинг болаларга бўлган меҳру шафқат, сабру тоқат ва бошқа

фазилатлари ҳақида гапириб, «девиорак, меҳри дарё» одам экан, дейди Исмоилжон. Бу образли публицистик ибора бошқа кишилар характери, фаолниятга нисбатан ҳам қўлланади.

Гўдаклар тақдирини ўйлаб, ҳузур-ҳаловатидан кечиб, тушу кун тишимсиз иш билан банд бўлган болалар уйи директори ҳақида «меҳри дарё жувон экан, сабр-чидамига балли», дейди одамлардан бири. Ботир фронтдан ёзган хатида ярадорларга ғамхўрлик қилиб, улар ҳаётини сақлаб қолган олдий аёл Ксения холати «улуғ инсон», деб атайди. Агар ёзувчи бўлганимда Ксения хола ҳақида катта китоб ёзиб, «уни оламни ёритиб, иситиб турган қуёшга, ё бўлмаса, шовқин солиб оқадиган энг катта дарёга ўхшатардим», дейди.

Қизи Муътабар фронтга жўнаётган бир шаронда ота-онасиз болалар тақдири ҳақида ташвиш чекиб вокзалга чиққан Қодирхўжа ҳақида хотини «кўряписизми, дарё, юраклари дарё» дейди. Республика президенти Йўлдош Охунбобоев Қодирхўжанинг одамийлигидан мамнуи бир қиёфада уни қизини кузатишга юборади.

Ниҳоят, Йўлдош Охунбобоев ўзбек халқига хос бу муштарак фазилатни лўнда қилиб, «халқимизнинг меҳри дарё, феъли осмон», деб ифодалайди.

Хуллас, «меҳри дарё» образли ибораси уруш даври одамларимизнинг инсонпараварлиги, уруш кулфатларига чидамлилиги, сабру тоқати, бардоши, ҳамжиҳатлигининг рамзий ифодаси сифатида романининг бошидан охиригача давом этувчи муҳим ғоявий лейтмотивга айланади. Бу ғоявий йўналиш асарда шу билан бирга ҳаётий образлар — портретлар орқали ҳам барқарор эттирилади. Йўлдош Охунбобоев, Усмон Юсупов, Қодирхўжа, Абдуҳафиз, Ориф ота ва бошқа шундай образлар бу ғоявий йўналишнинг конкрет ифодасидир.

Республика оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев қиёфасида ўзбек халқига хос донишмандлик, узоқни кўзлаб иш тутуш, тадбиркорлик хусусиятлари мужассамлашган.

Бир-икки ҳаётий эпизодда отанинг эсда қоладиган образи яратилган. Ота артель раиси Қодирхўжага телефон қилиб, Маҳкам оиласи аҳволдан шахсан хабардор бўлишни топширади. Маҳкам ака уйига ташриф буюриб, болаларнинг ҳар бирини бағрига босиб эркалайди.

Ота ҳалқ ҳаёти ва руҳиятини яхши билган, ҳар бир факт ва ҳодисаларнинг ижтимоий моҳиятини чуқур ашлагаи, уни мамлакат истиқболи нуқтаи назаридан таҳлил этиб, муҳим ижтимоий умумлаштирувчи хулосалар чиқароладиган донишманд, эл оқсоқоли сифатида гавлалашади. Маҳкам ака сингари оилаларнинг инсопарварлик ташаббусини, умуман, халқимизга хос бу улур гуманизми душман устидан ғалабамизнинг гарови деб билади.

Тошкентга келтириляётган болаларни жойлаштириш, уларнинг ҳаёти ва тарбияси ҳақида Ўзбекистон Компартияси, республика ҳукумати бевосита гамхўрлик қилади. Махсус комиссия тузилади. Романда республика партия ташкилоти Марказий Комитетининг Тошкент вокзалида ўтказилган бюро мажлиси тасвирланган. Шаҳар партия, совет ташкилотлари раҳбарлари ва бошқа масъул ходимлар иштирок этган бюро мажлисида масалага доир ҳар хил таклиф ва мулоҳазалар ўртага ташланади. Нотиқлардан бири болаларни тарбияга олиш ҳақида республика меҳнаткашларига мурожаат қабул қиламиз, ҳар бир оиланинг мажбуриятларини, қанча болани ўз тарбиясига олганлигини матбуотда эълон қилиб бориш ҳақида таклиф киритади. Бошқа нотиқлар бунга эътироз билдирадидлар. Ота бу инсоний масалага расмийлик билан ёндошиш асло мумкин эмаслиги ҳақида кескин гапирди. «Биз халойиққа давлат болаларни боқолмай қолди, «боқамиз», деб мажбурият олишлар деб мурожаат қиламизми? Мажбурият биланмас,— дейди у,— хоҳиш-истак билан, кўнгил амри билан оталик қиламан, она бўламаи, деган ният билан оладиган бўлсин».

ларидаги совет воқеалигининг бу муҳим тенденциясини инсон тақдири, бинобарин, Ватанимиз истиқболи учун курашдаги қаҳрамонлик пафосини китобхон қалбига сингдириш романнинг ютуғидир.

Тарихийлик — муайян давр ҳаётини ҳаққоний акс эттириш ва замонвийлик, яъни асарда таяқин этилаётган ғоявий муддаонинг ҳозирги замон вазифаларига хизмат қилиш пафоси роман композициясининг ўзига хослигини ҳам белгилаган. Ёзувчи воқеани кўпинча ўз ҳолича ҳаёғий ифодалашга ҳаракат қилади. Маҳкам ака овласи бош сюжет чизиги бўлиб, бошқа факт, воқеа ва ҳодисалар унинг теварагига жамланади. Маълумки асарда ҳар бир муҳим образ, воқеа ўз сюжет чизигига эга бўлиб, у тадрижий равишда ўсиб, давом этиб боради.

Маҳкам ака ва Меҳринисо образлари чизигини доимо ўсишда кўрсатишга ҳаракат қилинганлиги сезилиб туради. Маҳкам акада болаларни тарбияга олиш туйғусининг пайдо бўлиши, вокзалда бола олаётганда миллати ёки чиройига қараб таъловчи баъзи кишиларга ғазаб билан кескин зарба бериши, ниҳоят, Маҳкам ака образининг кульминацияси ҳисобланган Остан билан бирга Лесяни излаш эпизодлари характер ривожини белгиловчи воқеалардир. Урни келганда шуни қайд этиш керакки, мустақил повелладай пухта ишланган Лесяни излаш эпизоди муҳим ғоявий фикрнинг бадий таъсирли ифодаланиши жиҳатидан романнинг мукамал бобларидан биридир. Меҳринисо образи чизигида ҳам шундай динамика ҳосил қилувчи эпизодлар кўзга ташланади.

Бироқ, Маҳкам ака образи туйғуга таъсир этишдан кўра кўпроқ ҳурмат уйғотади кишида.

Одатдаги одий ҳаётний воқеанинг ибратли жиҳатларини бадий бўёқларда гавдалантириш адибдан катта ижодий меҳнат ва маҳорат талаб қилиши ўз-ўзидан маълум. Раҳмат Файзий бунинг уддасидан чиқолган. Тарихий шароит ва одамлар қиёфаси аниқ гавдалантирилган, давр ҳаққиқати ёрқин очиб берилган жиддий

реалистик роман яратилган. Бироқ реализм тасвирда меъёрга қатъий риоя қилишни, ҳамма нарсани ипидан игнасигача муфассал ҳикоя қилмасдан китобхон тасаввури, ўй-мулоҳазаларига ҳам ўрин қолдиришни тақозо қилади.

Роман композициясида маълум даражада карахтлик мавжуд. Бу биринчи навбатда бош образлар ривожига мувофиқ динамик жойлаштирилмаган айрим ортиқча детал, эпизод, тасвирларнинг ўрин олганлигидадир. Маҳкам аканинг қайта-қайта вокзалга, болалар уйларига бориши, ҳар сафар бола стаклаб келиши, фарзандларга муомаласининг бир-бирига ўхшаши тасвирларини анча учратиш мумкин. Композициядаги айрим ортиқчалар бош мурдаога таалуқли оригинал ҳаётий материалнинг етишмаслиги туфайли юз берган. Шундай материал имкониятларига эга бўлган Қодирхўжа, Абдулҳафиз ва бошқа баъзи образлар чиқиқлари эса, бош сюжет йўналиши билан боғлиқ равишда изчил давом эттирилмасдан қўмга синган ирмоқдай қолиб кетади.

Бошда анча дуруст белгиланган Тожиҳон бир хил хусусиятнинг ҳадеб такрорлана бериши оқибатида ўзгармас, схематик образга айланади. Бутун халқ, узоқ-яқин барча кишилар Маҳкам ака оиласининг олижаноб фазилатини тап олиб, таҳсинлар изҳор этаётган бир вазиятда, қўшиниси Тожиҳоннинг содир бўлаётган воқеа моҳиятини тушунамаслиги, ҳамма бир тарафу Тожиҳон бир тараф бўлиб қолиши китобхонни ишонтириши қийин.

Фронтга жўнаб кетган Ботирдан ҳомиладор бўлиб қолган Салтанат бедарак йўқолади. Сирдарёдан топилган, башараси таниб бўлмас даражага келиб қолган мурдани Салтанат деб ўйлаб дафн этадилар. Бироқ, Салтанат фронт чизигига яқин қишлоқда яшовчи, хатлашиб турган дугонасиникига бориб ўша ерда кўзи ёрийди. Душман оккупациясида қолиб кетади. Ниҳоят Тинчлик кенгашига вакил бўлиб борган Маҳкам ака Москвада Ботирга ўхшаш болани учратиб бағрига босади ва Сал-

танатнинг тириклигидан унга хабар беради. Одамлар гарбдан шарққа зудлик билан кўчириляётган бир вақтда Салтанатнинг шундай хатарли сафарга журъат этиши ва бошқа саргузаштлар пухта далилланган эмас. Уруш фожиаси қалбларни ларзага келтираётган бир вазиятда Салтанат сюжет чизигига алоқадор фожиани — детектив воқеани тўқиб чиқаришга зарурият йўқ эди, албатта Бундай англашилмовчилик Қандолатбибининг оғир кечнималари, бардошли иродаси ҳақидаги тасвирларга маълум даражада сунъийлик бағишлайди. Бинобарин, тарбиявий аҳамиятини камайтиради.

Роман структурасини оғирлаштирувчи бошқа бир сабаб — қаҳрамонлар ички руҳиятини чизил ва пўтқини ифодалашдаги ортиқча муфассалликдир. Маҳкам ака ва Меҳринисо, Қодирхўжа, Қандолатбиби руҳияти тасвирларида шундай ҳолни кўрамиз.

Таңқидчилик романининг қарийб саксон фоизи диалоглардан иборат эканини, персонажлар пўтқининг психологик таҳлилига кам эътибор берилганлигини ўз вақтида қайд этиб ўтган эди.

Асар ҳажминини сунъий ошириш, ҳозирги замон йиринк прозамизга хос бўлган муштарак камчилик, жанрнинг бадий мукамаллигига сезиларли нутур етказаетганини афеусланиш билан қайд этишга тўғри келади. Бу эстетик нуқсон ўз навбатида асарларимизнинг таъсирчанлигини, бинобарин тарбиявий родини заифлаштиради. Асарнинг тириклигини белгиловчи асосий омил китобхонлар оммасидир. Ҳар бир адиб диди юксак онгли китобхонлар қалбини қанчалик кўп забт этса, унинг адабий меҳнатининг ижтимоий қиммати шунчалик ошади. «Ҳазрати инсон»нинг ўқилишини бирминча оғирлаштирадиган айрим ортиқчаликлар русча нашрида (Ольга Маркова, Георгий Марков таржимаси) маълум даражада таҳрир қилинган.

«Ҳазрати инсон»нинг совет кишиси маънавий жасоратини мадҳ этувчи бош гоаявий йўналиши китобхон-

лар оммасини, шубҳасиз, ҳаяжонлантирди. Адибга мак-туб йўллаган китобхонлар романиниг интернационал нафосини, ёшлар психологиясининг ҳаётний оригинал чизилганлигини, адибнинг бадний маҳоратини қайд этадилар. «Уруш кулфати сабабли,— деб ёзади Одесса Давлат университети доценти Людмила Чепурнова,— турли миллат вакиллари совет халқининг кўп миллатли оиласи сифатида Ўзбекистон пойтахтига йиғилган эдилар. Уларнинг ҳаммаси завод, фабрикаларда, колхоз далаларида меҳнат қилиб, фронтда душман устидан ғалабамизга ёрдам бердилар. Бироқ, бу борада ўзбек халқининг қалб гўзаллиги, айниқса тўла намоён бўлди. Ўзбек халқи урушда бошпанасиз қолган кишиларга астойдил меҳрибонлик кўрсатди. Ун мингларча ота-онасиз қолган болаларни ўз бағрига олди». Хат автори романда ўзбек халқининг қалб бойлиги, улғу дўстлик туйғуси ҳаяжонли тасвирланганлигини қайд этади.

«Кўпгина педагоглар,— деб ёзади китобхон Мария Шафронова,— педагогик маҳоратини сиздан ўрганишларни керак, деб ўйлайман». Хат автори романиниг бош қаҳрамони Маҳкам акани ажойиб педагог, деб атайди. Ўз тассуротини ҳаяжонли ифодалаган украинлик китобхон Михаил Кузмич Суворин адибни «йирик сўз санъаткори» деб таърифлайди.

«Ҳазрати инсон» ўзбек совет адабиётини халқаро миқёсга олиб чиққан муҳим асарлардан биридир. Роман яратилганидан бери ўтган қисқа муддатда инглиз, француз, болгар, поляк, испан, немис ва вьетнам тилларига таржима қилинди, мазкур халқлар матбуотида ижобий баҳоланди. Болгария бадний адабиёт нашриёти «Ҳазрати инсон»ни «Юлдузлар туркуми» деб аталган ҳарбий мавзудаги адабиётлар сериясида нашр этди. Китобнинг бош сўзида, жумладан, бундай дейилади: «Раҳмат Файзийнинг бу китоби болгар хопадониға киргач ўқувчилар ташаккуриға сазовор бўлади. Ўзбек халқининг қалб ҳарорати, инсонийлиги, уруш йиллари-

да алоҳида намоён бўлган юксак маънавий фазилатлари туфайли китоб ана шундай ташаккурга сазовор бўлади».

«Ҳазрати инсон» имперналистларга қарши озодлик ва мустақиллик урушида кўп жудолик кўрган, гўдаклари фожиясини бошидан кечирган вьетнам халқи руҳига айни муддао бўлди. Вьетнам тилидаги нусхасининг сўз боши автори романи кишилар орасидаги янги муносабатлар ҳақидаги қўшиқ, деб баҳолайди. «Ҳаёт материалларини чуқур ҳис этиш,— деб сўзини давом эттиради у,— мароқли ҳикоя қила олиш маҳорати китоб муаллифига жонли, ҳаққоний образлар яратиш, ўзбек халқи характерининг ҳарорати, гўзал инсоний сифатларини гавдалантириш имконини берган».

Китобхонлар ўз мактубларида романдаги ёш қаҳрамонларнинг кейинги тақдири билан қизиқиб, шу ҳақда янги китоб ёзини илтимос қилган эдилар. Адиб ҳозирги вақтда ана шу шиятни рўёбга чиқариш борасида ижодий меҳнат қилмоқда.

1976

ИНҚИЛОБ ФАРЗАНДИ

Ҳамид Фулом Совет Ўзбекистони ижтимоий тараққиётида муҳим босқич бўлиб тарихга кирган шиддаткор даврларнинг бадиний эпопеясини яратилишига муносиб ҳисса қўшаётган адибларимиздан. «Мангулик» деб аталган янги романида адиб республикамызда Совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш учун кураш мавзусига яна мурожаат қилади.

В. И. Ленин совет мамлакатининг дастлабки тараққиёт йўллари ҳақида гапириб, кураш ва тараққиёт мазмунини жиҳатдан юз йилларга тенг даврдир, деган эди. Республикамыз тарихида, феодализмдан бирданига социализм босқичига қадам қўйган халқлар ҳаётида бу йилларнинг моҳияти янада самаралироқ бўлганлиги ўз-ўзидан маълум. Социалистик революция эскиликни бузиш билан бирга, ижтимоий муносабатлар, янги ҳаёт қурилишини бошлаб берди. Революциянинг буюк ютуғи яна шундаки, янги инсонни яратди. Янги инсон социалистик тараққиётни ҳаракатга келтирувчи куч бўлиб майдонга чиқди. Давр мўъжизаси янги ижтимоий инсоннинг янги дунё барпо этиш учун курашдаги фаолияти — жасорат ва фидойилиги, революцион ўзгаришлар ва янги инсон муаммоси «Машъал» романида 1918 — 1920 йиллардаги жанговар воқеалар кўламыда талқин этилган бўлса, «Мангулик»да бу муаммо 1921 — 1923 йиллар воқеалари асосида давом эттирилади.

«Машғал» романидаги бир характерли эпизод китобхонларнинг эсида. Ботиралининг бевақт ҳалок бўлганлигидан гоят ачиғиб, дунёнинг тескарчилигидан нолиб гапирган меҳнаткаш Сотиболдига Турғунбой бундай дейди:

— Гапларингиз тўғри, ака,— Турғунбой Сотиболдининг бўғиластганини кўриб ўзича тушуштира кетди:— Аммо бу ерда масала дунёнинг тескарчилигида эмас, масала синфий курашда. Синфий душманнинг Ботиралини ўлдиришда мақсади — инқилобдан ўч олиш. Бу масаланинг тағи чуқур, ака.

«Мангулик» романининг бош қаҳрамони Масъуд Ботирали билан елкадош — инқилоб фарзанди. Синфий душманлар инқилобга зарба бермоқ учун инқилоб фарзандларининг кўксини нишонга олган эдилар. **Инқилоб фарзанди** янги давр, янги жамият, янги ҳаёт рамзи бўлган бу сўзлар ўзбек тили ва тафаккурида ҳам янгилик эди. Ботирали қўққисдан отилган душман ўқидан эрта ҳалок бўлди. Масъуд Ботирали поёнига етказа олмаган улуг мақсадни — янги дунё барпо этиш учун курашни давом эттириш ниятида майдонга чиқадди. Романининг бошида тажрибали чекист Мақсудов қисфаси гадаланади. У тоғ қишлоғи Хўжакентда содир бўлган фожиадан қаттиқ ҳаяжонда. Янги очилган мактабга кетма-кет юборилган икки ўқитувчи ҳам қисқа муддат ичида ўлдирилади. Содир бўлган фожияни аниқлаш ва мактабда ўқишни давом эттириш масаласи Мақсудовни чуқур ўйлатиб қўяди. Яширин душман ўқи учинчи ўқитувчини ҳам нишонга олиши мумкин. Ниҳоят, Мақсудов бу қалтис вазифани ёлғиз ўғли — ёш чекист Масъудга топширишга қарор қилади. Китобхонда бу ақл-идрокли чекист ва матонатли отага нисбатан шу эпизоддаёқ ҳурмат ва муҳаббат пайдо бўлади!

Мақсудовнинг ёлғиз ўғилни жаҳаннам қаърига рўбарў қилиши, биричидан, отанинг ижтимоий бурчга юксак садоқати бўлса, иккинчидан, унинг бу хатти-ҳа-

ракати умуммаффаати йўлида қилинган ўзига хос маънавий жасорат эди.

Китобхон бу севимли образнинг роман воқеаларида иштирок этишини истайди. Бироқ ёзувчининг бу образдан кузатган мақсади бор. Шу туфайли романда унинг ўғли Масъуд образи ҳақли равишда биринчи ўринга чиқарилади ва асосий қаҳрамонга айланади. Ота образида белгиланган муҳим фазилатнинг ўғил характерида давом этиши ва янги ижтимоий шароитда актив амалга ошиши — инқилоб фарзандлари характеридаги жанговар маънавий ворислик анъанасининг ҳаётбахш кучини бадний акс эттириш романининг муҳим гоявий йўналишларидандир. Мақсудовга хос ижтимоий бурчга юксак садоқат, янги тузум учун курашда маънавий-жисмоний жасорат Масъуд образининг фалсафий негизини ташкил этади.

Масъуд характеридаги жасорат у ҳаракат қилаётган вазиятнинг қалтислиги билан таъкидланади. У Хўжакентга келиши биланоқ чойхонада бир гуруҳ чананилар билан тўқнашади. Махсус топшириқ билан келган ёш чекист зимдан иш олиб бориш ўрнига гўё душманни ошкора юзма-юз курашга даъват этгандай ҳаракат қила бошлайди. Масъуд тоғлик чананилар билан баҳслашиб, гап билан кескин ҳужум бошлайди ва уларни мот қилади. Икки муаллимнинг ўлдирилганлиги ҳақидаги хабар битилган газетани кўрсатиб, қотилни сизлар билмасангизлар мен биламан, деб очиқ айтади. Норхўжабой ҳовлисининг бир қисми янги очилган мактабга ажратиб берилган эди. Чойхоначи Қодир ака Масъудга бойнинг ҳовлисига бормаслигини қайта-қайта тайинлайди:

«Бадбахт бойнинг уйига борманг!— деб илтимос қилди. — У ердан бир ойда икки ўлик чиқди. Бехосият жой у қўра! Жон ука, қайтинг! Менинг уйимга юринг, бефарзандман, ўғлим бўласиз, ипдалло. Норхўжабойнинг гурбатхонасига борманг».

Масъуд ўлимнинг юзига тик боқиб, ўз мақсади йўлида дадил давом этаверади. Бой қўрасида тушайди, мактабда ўқиниши йўлга қўяди, одамлар билан алоқа боғлайди. Масъуднинг қишлоқдаги ҳар бир қадами эскилик, реакция учун бир зарба эди. У яширин душманларнинг изига тушади, қишлоқдаги фитнанинг илдизини топишда катта ташаббус кўрсатади. Қишлоқ шўроси раиси Исоқ оқсоқолга суиқасд қилган Норматни қўлга туширади. Тажрибали чекист Пронин билан биргаликда Норхўжабойнинг қўрасида тишув ўтказиб, қурол-яроғ топиб олади. Ниҳоят, «тегирмон» операциясида Масъуднинг роли катта бўлади. Қобил карвоннинг тегирмони остида яширинган душманга ҳужум қилишади. Шерхўжа паранжи ёпишиб қочиб қутулади, қаллиғи Замира чет элга олиб кетишга мўлжалланган бойлик, қуроллар билан қўлга тушади.

Масъуднинг маданий-оқартув борасидаги фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Республика партия ташкилоти раҳбари билан учрашуви Масъуд фаолиятида муҳим роль ўйнайди. Тошкентдан қайтган Масъуд ўз фаолиятида коммунистик ташвиқотнинг ишонтирув қувватидан кенг фойдаланади. Салоҳиддин эшон ҳузурига пажот излаб келган халққа ҳақиқатни тушунтириш билан бирга, эшонни ҳам социалистик тараққиётга зид хатти-ҳаракатдан ихтиёрий воз кечишга даъват этади.

Масъуднинг энг хавфли вазиятда катта ишонч ва жасорат билан олиб борган ишлари тарихий шароитга мувофиқ тасвирланганлиги туфайли китобхонда ифтихор туйғусини уйғотади. Айни чоқда китобхонни бутун роман давомида қаҳрамон тақдири учун ташвиш ва ҳадиксираш туйғуси қуршаб олади. Душман салбий қаҳрамонни аниқ нишонга олиб кузатиб тургандай, тепкини босишга пайт пойлаётгандай таассурот туғдирувчи сюжет яратилган. Роман композициясида қўлланилган бу интригали усуллар янгиликнинг кескин синфий кураш вазиятида туғилгани ва қарор топишини бадний акс

эттириш мақсадига хизмат қилади. Социалистик революциядан қаттиқ аламзада бўлган душман ўз ёвуз пиятини маккорлик билан амалга оширишга ҳаракат қилади. Бундай душманга қарши яширин кураш усулларидан фойдаланилганлиги айни мулоҳиза.

Детективнамо сюжет хусусиятига эга бўлган асарларда образларнинг ички дунёсини очиб, яъни руҳий таҳлил муайян даражада ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Романда биз образларнинг руҳиятини ўй-мулоҳазалари, ички монологлар тасвирига нисбатан кўпинча уларнинг хатти-харакатлари, ўзаро тўқнашувлар орқали ҳис этамиз. Шерхўжа ва Замира образлари бу жиҳатдан, айниқса, муҳимдир. Зид дупқараш вакили Шерхўжа ҳам Масъуд сингари салмоқдор образлардан. Бир-бирига зид ғоявий мазмуни ўзида мужассамлаштирган қарама-қарши икки оригинал характер. Шерхўжа романдаги салбий типларнинг пияти ва курашининг умумлашган конкрет ифодасидир. Бошқа салбий образлар унга ёрдамчи тарзда тасвирланган. У ўта ниқобланган ҳолда ҳаракат қилади. Икки ўқитувчини, Холмат чавақдозин ўлдирди, синглиси Дилдорни чавақлаб ташлайди. Хоржга кетишни ихтиёр қилган Шерхўжа булар билангина кифояланмайди. Қобил карвоннинг қизи Замира билан айш-ишратдан маҳрум бўлгач, паранжи ёниб чекистлар назаридан қочиб қутулади. Тошкентга — отасининг кичик хотини Тамара ҳузурига келиб унга уйлашади. Бу ерда ҳам потинчилик сезгач, Хўжакеитга қараб йўл олади. Салоҳиддин ҳузурига бориб, «отаси ҳамда ўзининг душманларини ўлдиринг»га қатъий қарор қилади. Чекистларнинг изига тушганлигини, ўзига нисбатан хавф-хатарининг кучайганлигини сезган бир вазиятда Шерхўжанинг жон сақлаб қутулиб кетиш ўрнига яна қонхўрликка аҳд қилганлиги китобхонни ажаблантиради. «Тақсиримнинг фатволарини (янгилек тарафдорларини ўлдиринг ҳақида — О. Т.) бажо қилгайман», — деб Салоҳиддин эшонга

таъзим қилиб, қайта қоп тўкишга зарурат борми? Оғир таъқиб ва таҳликада қолган Шерхўжа учун аввал тўкилган қоплар жазосидан қутулиб кетиш ҳақида ўйлаш муҳимроқ эмасми? Душман ўзини боғлаб беришти-ку?!

Ёзувчи китобхон қалбида пайдо бўлган бу ҳақли саволларни олдиндан ҳис этган ҳолда иш кўради. Унинг бу хатти-ҳаракатини воқеалар жараёнида ифодаланган характерлар мантиқи орқали далиллашга интилади. Норхўжа бой оиласини текинхўр ҳаёт, ҳузур-ҳаловатдан маҳрум қилган социалистик инқилоб, тузум ва унинг фарзандларидан қаттиқ аламзадалик — Шерхўжа образини ҳаракатга келтирувчи ички далил ана шундан иборат. У янги тузумга шунчалар душманки, ҳар бир янгиликда ўзининг ашаддий рақибини кўради. У Эски Жўвада Акмал Икромов нутқ сўзлаётган одамлар йиғинига яқинлашганда яна қаттиқроқ ич-ичидан ёнади. Табиат таровати ва одамларнинг гулгул чеҳралари ҳам унинг ёвуз кайфиятига зид. «Қани энди мана бу юзи очик шармандаларни ҳам пичоқласам, ўлдирсам! — У қўлини почапўстини ичига суқиб чўнтагидаги маузериини пайпаслаб кўрди. — Ут қўйсам бу янги дунёсига!..»

Шерхўжа характеридаги бу аламзадаликдан иборат руҳий драма тасвирида унинг шахсий-маънавий, ижтимоий ҳалокатини ишонарли кўрсатишга интилган. Ҳақлик маҳкум этилган инсон ёруғ дунё лаззатларига нисбатан очкўз муносабатда бўлади. Шерхўжа характерида маънавий-жисмоний таназзулга қараб бораётган ёвуз шахс психологиясини ҳис этамиз. Қобил карвоннинг қизи Замира билан бир муддат очкўзларча айш-ишратга берилади, сўнг ўз онаси ҳисобланган Тамара ҳиссиётларини оёқ ости қилади. Холмат чавандознинг ўйноқлаб турган отини қассобга мажбуран сўйдириб, машат сурди. Таъқиб ва таҳлика остида қолганлигига қарамай, Хондайлиқ қишлоғида янги азалик аёл Ақлдага яқинлашмоқчи бўлади. Ёруғ дунё пьёматларига ваҳшиёпа

очкўзлик билан чапг солиш — инсоний ва сифий таназ-
зулга учраган шахснинг руҳий фожиясидир.

Бадийят қонунига кўра гоъвий зарурати бўлмаган
воқеа ва ҳодисалар асарда ортиқча ҳисобланади. Тош-
кентдан Хўжакентга бораётган Шерхўжа отасининг
Хондайлиқ қишлоғидаги ошнаси Қудратилла ҳожининг
уйига тушиб уч кун туради. Ҳожининг куёви қазо қил-
ган эди. Бу онладаги азачилик кайфияти, худойи оши
тасвирлари сиртдан қараганда бадийят зарурияти йўқ-
дай туюлади. Бироқ, ёзувчи бу ҳаётини тасвирлар орқали
Шерхўжа образи замиридаги фожиявий руҳни яна
бир бор рамзий таъкидлайди. Шерхўжа ва у мансуб
бўлган сиф азалик кайфиятини бошидан кечирмоқда.
Худойи оши тасвирида Шерхўжа тақдирига ҳамоҳанг
рамзий маънони китобхон беихтиёр ҳис этади. Шерхў-
жа ўлими бу руҳий ҳиссиётни тасдиқлайди.

Хуллас, Масъуд ва Шерхўжа муайян давр ҳақиқат-
тини жонли мужассамлаштирган ўзига хос янги жи-
ҳатларга эга образлардир. Биз Масъуд қиёфасида
йигирманчи йилларда шакллана бошлаган фаол ин-
тимоний шахс — ниқилоб фарзанди фазилатини кўр-
сак, Шерхўжа образида сиёсий, иқтисодий, маънавий,
ҳалокатга учраган эксплуататор сиф руҳиятини ҳис
этамиз.

Адиб бу образлардан уларга гоъвий маслакдош,
инсоний қариндош образларни характерлашда рамзий
кўзгу сифатида ҳам фойдаланади. Китобхонга аёнки,
Мақсудов, Норхўжабой романида портрет образлар сиф-
атида чизилган. Бироқ уларнинг фарзандларини Масъуд
ва Шерхўжа хатти-ҳаракатларини кузатиб, Мақсудов
ҳамда Норхўжабой характерларининг моҳияти ҳақида-
ги тушунча ва тасаввурларимиз янада тўлишади, ойдин-
лашади. Марказда ўз вазифасини ўтаётган тажрибали
чеккист Мақсудовни ўз ўғли қишлоқда амалга ошираёт-
ган ишлардан ҳам кенгроқ, қалтироқ, хавфлироқ фао-

лнят билан шугулланаётганини тасаввур этамиз. Худди шунигдек, Норхўжабой ўз вақтида ҳибсга олинмаганда ўғли ва маслакдоши Шерхўжадан ҳам ёвузроқ қонхўрликларга қўл уриши, революцион ўзгаришларга катта зарар келтириши мумкинлигига амин бўламиз.

Адиб асарнинг асосий муддаосини ифодалаган бош қаҳрамон характериини чуқурроқ очиш мақсадида ўз навбатида ёрдамчи образлардан кўзгу сифатида фойдаланади. Масъуднинг маънавий фазилатларини, қалб туйғуларини Дилдор, Салима образлари орқали, айниқса ҳис этамиз. Масъуднинг қўшписи Салима Хўжакент қишлоғига муаллима бўлиб келган биринчи ўзбек хотин-қизларидади. Салиманинг ўқитувчилик фаолияти, қишлоқ аёллари орасида олиб борган тушунтириш ишлари тасвири анча таъсирчан. Аммо Салима Масъудга бўлган ёниқ севгиси билан кўпроқ жозибали ҳиссиёт уйғотади. Қиз Масъудни шу қадар севадики, унинг жанговар фаолияти, бедор ҳаёти қийинчиликларини ҳам биргаликда кечиринга ўзини шайлайди. Бироқ, йиғит кўнгли бошқада. Севги ошиқларнинг ҳаёт ва меҳнат йўлини ёритадиган нур. Севгиси қадрланмаган юрак булутли кундай хира тортади. Салима ҳам шундай вазиятни бошидан кечиради. У кундан-кун «ёниқ шамдай эриб тугай бошлади», деб таъкидлайди ёзувчи.

Кўнглига буюриб бўлмайди, дейдилар. Масъуд Норхўжабойнинг қизи Дилдорни севади. Дилдор ўз кўраларидаги мактабга келган ўқитувчи Масъудга бирданига ўзини яқин тута бошлайди. У билан эркин сўзлашади, кечқурунлари муаллим хонасига тортинмай кириб келади, қўшиқларини эшитади, ҳатто, Масъудни онасидаи яширин уйига меҳмонга айтади. Дилдорнинг хатти-ҳаракатлари йиғирманчи йиллардаги ўзбек хотин-қизлари ижтимоий аҳволи нуқтани назаридан қараганда бирмунча эриш туюлади, албатта. Бугина эмас, Дилдор ўз акаси Шерхўжаин тутишда Масъудга кўмаклашини ваъда беради.

Ҳақиқатан кескин драматик вазият: бойнинг икки фарзанди кураш баррикадасининг икки томонида. Дилдор ўз оиласи мансуб бўлган синфдан воз кечиб янги тузум курашчилари тарафига ўтади. Адиб бу образлар характеридаги кескин ўзгаришларни маънавий жиҳатдан далиллашга ҳаракат қилган. Шерхўжа ҳаёт неъматларидан меҳнатсиз баҳраманд бўлган, эксплуататорлик психологияси прода йўналишини белгиловчи куч сифатида амал қила бошлаган бўлса, бу тузум ҳали ёш Дилдорни ўз иқтисодий-психологик таъсири исканжасига олиб улгурмаган эди. Дилдор руҳияти бу мансур иллатдан муайян даражада холи, самимий, соддадил қиз. Содда, бегубор кўнгилда гўзалликни, ҳақиқатни руҳий чанқоқлик билан ҳис этиш туйғуси кучли бўлади. Кексалик узоқ вақт барқарор бўлиб келган удумларга қанчалик ихлосманд бўлса, ёш кўнгил янгиликка, гўзалликка шунчалик мафтункор бўлади. Дилдор Масъуд ёрдамида ҳақиқат — янги дунё қурувчилари тарафида эканлиги тушунади ва унга ёрдам беришга киришади. Дилдор маълумотлари қотиликнинг изига тушиш, калаванинг учини топиб олишда Масъудга қўл келади. Акаси Шерхўжа томонидан Дилдорга қилинган суиқасд бежиз эмас эди.

Дилдорнинг ўз синфидан воз кечиб янги ўзгаришларга иштирок эта бошлаганининг яна бир сабаби ҳақида ўйлаганда Шерхўжанинг қаллиғи Замира беихтиёр эсга келади. Қобил тегирмончининг қизи Замира Шерхўжа билан йиғилган бойликларни олиб чет элга қочиш ҳақида тил бириктиради. Пронин, Масъудлар зимдан олиб борган тadbирлар туфайли уларнинг режалари барбод бўлади. Шерхўжа қочиб қутилади, қўлга тушган Замира қаттиқ жазавага тушиб қаршилик кўрсатади, маузер билан Пронинни ярадор қилади. Қўлга тушгандан кейин ҳам Масъудни тегиб, бўйни, қўлларини тишлашга ҳаракат қилади. Замира терговда ҳам тажапглигини давом эттиради. «У гоҳ ўзини жин-

ниликка солади, гоҳ сочинин юлиб йиглади, гоҳ ғазаби тошиб шўрони, терговчиларни, ҳатто ўз онасини ҳам қақшаб қарғади, гоҳ тунд бўлиб олиб безрайиб туриб берди... Шунга қарамай, терговда унинг шўро ҳокимиятининг аламзада душмани эканлиги маълум бўлди. У ўша кеча Масъудни, Проппини отиб ўлдирмаганидан пушаймон. Агар ҳозир унинг қўлида қуроли бўлса ҳаммаси битта қўймай отиб ўлдиришга тайёр... У Мақсудовнинг: «Ўша куни кечқурун Шерхўжа нега гузарга чиқиб кетди?»—деган саволига телбаланиб: «Сенларни ўлдириш учун!» деб жавоб берди ва чапак чалиб қаққа отиб кулди...»

Замирадаги бу аламзадалик Шерхўжа руҳияти билан пайванд бўлиб кетганлигини англаш қийин эмас. Дилдор юмшоқ табиатли, гўзалликка ихлосман қиз бўлса, Замира мантиқий эҳтиросга ортиқ даражада берилган, шаддот характерли қиз. У ўз шиддатли худбини эҳтиросларига айни мувофиқ Шерхўжа кучоғида ҳам моддий, ҳам маънавий осойишталик топгандай ҳис этади ўзини. Ана шулардан жудо бўлиб қолиш фожияси Замирани қаттиқ талвасага солади.

Замира характеридаги бу муҳим ўзгаришда аламзада қонхўр душман Шерхўжанинг таъсири қанчалик муҳим роль ўйнаган бўлса, Дилдорнинг социалистик қурилиш томонига ўтишида қиз табиатига айни мувофиқ нафосатли қалб кишиси Масъуднинг таъсири шунчалик катта бўлди. Дилдорнинг янги жамият қурувчилар томонига ўтиши ўзига хос жасорат эди. Бу ҳол Масъуд назарида қизнинг маънавиятидаги гўзалликини яна бир бор оширган эди.

Шубҳасиз, Дилдор, Замира ўзбек совет адабиётида муайян маънода янги образлардир.

Бирданга икки қизнинг муҳаббатига сазовор бўлиш йигит учун катта бахт. Салима ва Дилдор муҳаббати кўзгуси орқали биз иққилоб фарзандининг олижаноб инсонийлигини, қалб гўзаллигини янада

чуқурроқ ҳис этамиз. Дарҳақиқат, Масъуднинг маънавий баркамоллиги муҳаббат туйғуларида таъсирли очилган. У Дилдорнинг самимий норасида туйғуларига чуқур инсоний муносабатда бўлади, уни ўзи олиб бораётган курашга шерик қилади. Муҳаббат янги дунё қурувчиларнинг курашчан фаоллиги билан пайванд бўлиб кетади. Бундай муҳаббат қалбга таъсир этиб қолмасдан, ҳаётга таъсир кўрсата оладиган ижтимоий мазмунга эга бўлади. Бу — янги дунё учун курашчи, янги коммунистик ахлоқ сифатларини ўзида мужассамлаштирган совет кишининг маънавий гўзаллиги эди.

Хуллас, бир образни характерлашда бошқа образлардан кўзгу сифатда фойдаланиш усули асардаги бош гоявий йўналишни бадий мукамалроқ очишга ёрдам берган.

Романдаги қарийб ҳамма образлар ўз ўрни, ўз мавқеига эга. Уларнинг ҳар бири давр ҳақиқатини ўзига хос жиҳатдан очишга хизмат қилади. Давр инсон тақдиринда акс этади. Бу шиддатли йиллар одамлар характериغا турлича таъсир кўрсатган эди. Дилдор, Замира юқори табақа вакиллари — хотин-қизларининг революцион ўзгаришларга бўлган турлича муносабатини акс эттиради. Маълумки, Норхўжабой социалистик тузумга душманлигини зимдан давом эттирди. Инқилобий, маданий ўзгаришларга тўсқинлик қилиш билан шугулланди. Шерхўжа, Норхўжа ва бошқа салбий образлар тақдирини бу йўлнинг ҳалокатли эканини ишонarli исботлайди. Езувчи янги тузумга кескин қаршилик кўрсатганларни акс эттириш билангина кифояланиш давр ҳақиқати ҳақида бир ёқлама тасаввур ҳосил қилиш мумкинлигини ҳис қилади. Чунки юқори табақа вакиллари орасида янги давр, социалистик ўзгаришлар моҳиятини жиддий идрок этган кишилар ҳам йўқ эмас эди. Норхўжабойнинг Хондайлиқ қишлоғидаги ошнаси Қудратилла ҳожи ана шундай кишиларнинг типик нус-

хаси. В. Г. Белинский образ яратиш хусусияти ҳақида гапириб, бундай деган эди:

«Адиб қаҳрамон ҳаётининг шундай бир моментини акс эттирадики, у орқали қаҳрамоннинг бундан аввалги ва кейинги ҳаётини тўла тасаввур этишингиз мумкин бўлади. Характерларни бадий тасвирлаш ана шундан иборат».

Қудратилла ҳожи романда шундай чизилган образлардан бири. Шерхўжа Хондайлиққа келиб ҳожи билан учрашади.

«— Хонадонингиз бошига тушган савдолардан хабарим бор,— деди,— Норхўжабойга кўп насиҳат қилдим. Қулоқ солмади. Замон сенга боқмаса, сен замонга боқ! Ким бу дунёдан хазина-давлатни туяга ортиб кетибди!.. Искандар не билан кетди. Доронинг холи не кечди? Амир Темурнинг салтанати қайда қолди. Улар киму Норхўжа ким?! Шўрога зид борма, олтинингни топшир, тавба қил, юрт қатори тинчгина яшамоқ даркор, деб мен у бадкирдорга қайта-қайта ақл ўргатдим, қани энди зарраси юкса!.. Ана энди нима бўлди? Аста-фирулло!»

Биргина эпизодда қисқа чизилган бўлишига қарамай, биз Қудратилла ҳожи образининг ижтимоий моҳияти ҳақида, унинг юқоридаги мулоҳазалари орқали тасвурга эга бўламиз. Ҳажга сафар қилиб дунё кўрган Қудратилла ҳожи маслакдоши Норхўжабойга ишбатан ҳаётга тийран кўз билан разм солиб, давр ҳақида жиддий мулоҳаза юрита оладиган тажрибали қария. Қудратилла ҳожи совет ҳокимиятининг ижтимоий-сиёсий қудратини тўғри тушунади ва унга қаршилиқ кўрсатиш фойдасиз, деб ҳисоблайди. Қудратилла ҳожи замона моҳиятига тушуниб шундай қарорга келган бўлса, Салоҳиддин қориди замонага зид бориш хавfli деган руҳ онгли равишда эмас, замона тазйиқи остида рўй беради. У катта миқдордаги қўй-йилқилардан воз кечади, тўрт хотинининг ихтиёри-

ни ўзига беради, аксилнқилобий ташвиқот қилмасликка сўз беради.

Давр ҳақиқатининг ўзига хос янги ифодаси бўлган Толибжон Обидий йигирманчи йиллардаги синфий курашнинг хусусиятини ойдинлаштирувчи образдир. Обидий совет идора органларига кириб олган, ўзларидаги маъмурий ҳуқуқлардан фойдаланиб, социалистик қурилишга зиён етказаётган ўта ниқобланган синфий душманлар тоифасидан. Ниқоб бундай душманнинг ҳаёт-мамоти эканини ҳисобга олсак, Толибжон Обидийнинг ниқобланишга энг қалтис ўринларда эҳтиётсизлик кўрсатиши китобхонни бирмунча ажаблантиради. Маориф министрлигидан вакил бўлиб қишлоққа келган Толибжон Обидий Салоҳиддин қориникига тушади. Халқ назардан қолган жаҳолат тарафлори қори билан кейин ҳам бир неча марта учрашади. Кичик бир қишлоққа четдан келган киши ҳаммавақт одамлар назарида бўлишини ҳисобга олганда Толибжон Обидийнинг бундай вҳтиётсиз ҳаракати ишонарли эмас. Бошқа баъзи бир образлар хатти-ҳаракатларида ҳам шундай далилланмаган ўринлар бор. Масалан, Масъуднинг диний ақидаларга қарши ташвиқотининг асрлар бўйи жаҳолат сиртмоғида яшаб келган тоғли қишлоқ халқига шу қадар тез ижобий таъсир кўрсатиши ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин.

Романда ижтимоий-маданий қурилиш учун курашда жонбозлик кўрсатган, китобхон севиб қолган қаҳрамонлар — Масъуд ва Дилдор ҳалок бўладилар. Масъуднинг ижтимоий фаолияти энг равноқ топаётган бир даврда ҳалок бўлиши фожна эди. Бироқ бу ўлим ўтмишда ижобий шахсларнинг қора кучлар билан тўқнашуви сингари иложсиз қайғу ҳасрат фожеаси эмас, албатта. Совет адабиётида бундай ўлим биринчи марта **ҳаётбахш фожеа** сифатида талқин этилди. Вс. Вишневскийнинг «Умидбахш трагедия» драмаси, Д. Фурмановнинг «Напаев», А. Фадеевнинг «Тор-мор» қисса-

ларида коммунистик келажак учун ҳаётини қурбон қилган инқилоб фарзандларининг фидойиликлари халқ дилида мангу яшовчи олий қаҳрамонлик сифатида ҳаққоний кўрсатилди. Ҳақиқатан бундай ўлим жанговар курашчанликка даъват этувчи, келажакка чорловчи ҳаётбахш ўлимдир. Коммунистик келажак учун курашчилар умри уларнинг ўлими билан тугамайди. Бундай умр мангуликка дахлдордир. Фидойилар умри улар курашиб барпо этган социалистик жамият раънақида яшайди, янги курашчилар, ҳозирги совет кишилари фазилати билан пайванд бўлиб, коммунистик келажак учун курашда давом этади. Юқорида қайд этганимиздек Масъуд Ботиралининг революцион кураш анъанасини давом эттирган образдир. Ботирали ва Масъудлар сиймосида революция фарзандлари — биринчи авлод совет кишилари маънавиятига ҳос юксак коммунистик характер ва хислатларнинг социалистик жамият тараққиётида истиқбол аҳамиятига эга эканини, авлодлараро ворислик хусусиятини ҳис этамиз. «Совет ватанпарварлиги ва интернационализм ғояларини, Советлар мамлакатини учун, Ватанимиз учун фахрланш социализм ғояларини ҳимоя қилишга тайёр бўлиб туриш ғояларини меҳнаткашлар, аввало ёш авлод онгига сингдириш нартяннинг энг асосий вазифаларидан бири бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади»¹.

Ҳамид Фуломнинг Совет Ўзбекистонинда социалистик жамият тараққиётининг босқичларини ақс эттиришга бағишланган йирик проза асарларини кўздан кечирганда бу муҳим мавзу ва мотивлар адиб ижодида ифодааланган ғоявий йўналишлардан бири эканлигига тўлиқ ишонч ҳосил қилиш мумкин.

«Машъал», «Мангулик» қаҳрамонлари сиймосидаги ижтимоий идеалга садоқат ва жасорат нафоси Улуғ Ва-

¹ КПСС XXV съездининг материаллари, Тошкент, «Ўзбекистон» нашриёти, 1976, 102-бет.

тан уруши йилларидаги тошкентликлар (шу номли романи) матонатиди, социалистик мўл-қўлчилик вужудга келтириши учун буюк Мирзачўлни ўзлаштириш ҳақидаги лешича кўрсатмани ҳаётга татбиқ этган замондошларимиз қиёфасида («Бинафша атри») давом этаётганлигини кўрамиз. Бу асарлар социалистик жамиятни пешона тери ва юрак қони билан барпо этган оталар, бу жамиятни жангу жадалларда омон сақлаб, янги босқичга олиб ўтган akalар, уни мардона елкасида ардоқлаб, коммунизмнинг порлоқ чўққилари сари олиб бораётган замондошлар анъанасига садоқат руҳида тарбиялашга хизмат қилмоқда. Ҳаёт билан мустақкам алоқада бўлган ёзувчи ижодининг замонавийлиги, партиявийлиги, ана шундандир.

АДИБНИНГ ИЖОДИЙ КУЛАМИ

Сарвар Азимов ижоди ўзбек адабиётида ўзига хос янги ҳодисадир. У дастлабки «Оппоқ тонг қўшиғи» (1962) киноповести биланоқ танилиб қолди. Унинг мавзу, композиция, тил жиҳатдан ўзига хос оригиналликка эга бўлган бадий ижод тез орада ўз китобхон ва томошабинларига эга бўлди. Бу адабий етуклик ўзига хос ички эволюцияга эгадир. Адабиёт масалаларини, бадий ижод сирларини чуқур ўрганиш катта сиёсий билим ва мўл ҳаётий тажриба унинг етук адиб сифатида тадрижий ўсишига асос бўлди.

Ҳар бир ёзувчининг ижоди ўзига хос муҳим хусусиятлари билан ажралиб туради. Сарвар Азимовнинг «Юлдузлар жамоли» (1965), «Драмалар» (1971) китобларига кирган асарларида ёзувчининг ўзига хос адабий-ижодий қиёфаси намоён бўлади. «Ҳар бир ёзувчи — санъаткор дадилликка эгадир, бусиз истеъдоднинг бўлиши мумкин эмас». (Гёте). Жўшқин талант, сиёсий-адабий дадиллик новаторликнинг калитидир. С Азимов истеъдодининг муҳим хусусияти ҳисобланган дадил новаторлик биринчи навбатда унинг асарларининг тематикасида ва ғоявий проблематикасида кўзга ташланади.

1

«Қонли сароб» драмаси ўзбек совет адабиётида ватангадолар, уларнинг сиёсий-маънавий фожиаси ҳақида ҳаққоний ҳикоя қилувчи дастлабки йирик асардир.

«Қонли сароб» — Туркистонга қайта эгалик қилиш ҳаёли билан кўзлари қонга тўлган Мир Алихон гуруҳи сиёсий ва маънавий инқирознинг рамзий ифодасидир. Ана шу гуруҳнинг сиёсий мақсади ва жон тадвасасида уривчиликнинг пуч эканини ҳаётий-бадний исботлаш пьесанинг катта муваффақиятидир.

Ватангадоларнинг сиёсий мақсади амалга ошмайдиган сароб эканини уларнинг ўзлари ҳам сеза бошлаганлар. Энди улар бир вақтлар ҳаёлий орзулари жам бўлган «муқаддас» идишни империалистлар ювиндиси қўйиладиган тувакка айлантирганлар. Бу уларнинг кўзига тилло тувак бўлиб кўринади. Аммо бу эски идиш бир неча жойидан дарз кетган.

Асарда Мир Алихон гуруҳининг таназзулга юз ўнгирганини кўрсатувчи ғоявий-бадний йўналишлардан бири уларнинг ўз ичидаги ҳалокатли зиддиятдир. Мир Алихон Америка империализмининг итоткор малайи бўлса, унинг секретари Бони разведкаси қўлида ўйинчоққа айланди. Уларнинг иккаласи ҳам икки рақиб, икки ханжар бўлиб, бу ханжарлар ўз хўжайинлари амри билан бир-бирларига қарши кўтарилади. Драматург ана шу қонли ханжарларга жонли қиёфа, жонли шакл беради.

Пьесанинг фош этиш лафоси аввало Мир Алихон ва Сайидхон образларида таъсирли акс эттирилган. Пуч ҳаёлдан иборат сиёсий мақсаддан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланишга интилиш, империалистлар хайри эҳсони устида ўзаро талаш — бу икки образнинг асосий моҳиятини белгилайди. Улар ўзларини бу даҳшатли муҳитда бошлари узра қилич осилиб тургандай ҳис этадилар. Истиқболга, эртанги кунга умидсизлик улар маънавий ҳаётини ўргумчак тўридек ўраб олган. Шу билан бирга, бу образлар кўз олдимизда аниқ индивидуал хислатларга эга бўлган жонли шахслар каби гавдаланадилар.

Мир Алихон бойликка ҳирс қўйган муғомбир эксплуататорлар тонфасидандир. Драмадаги персонажлардан бири уни олтинни каппалаб еб ҳалок бўлган девонага ўхшатади. У ўзининг ички моҳияти ва ташқи қиёфасини хизматкорларча мулозимлик, игоаткорлик билан ниқоблай оладиган, пул-олтин эвазига минг бор таъзим ила қуллуқ қилиб, «муқаддас» ислом дини эътиқодларидан ҳам воз кечишга тайёр шахсдир. У, америкалиكنинг талабларига лаб ялаб, тамшаниб айни муддаосини изҳор этади: «ўлгуиича хизматингизда бўлсам дейман». Бироқ унинг ҳеч бир сиёсий мақсадга яроқсиз «ўтмас тиф» бўлиб қолганлигини ўз хўжайинлари ҳам сеза бошлайдилар.

Бонн разведкаси Саидхонни қўлга олиб, Мир Алихонни четга улоқтириш режаларини тузади. Мир Алихоннинг бошини олишда унинг аёли немис Элейн Бонн разведкаси қўлида қилич бўлса, Саидхон тузоқ ролини ўйнайди. Шу мақсадда уюштирилган матбуот конференцияси драмада Мир Алихонни маънавий-сиёсий жиҳатдан қаттиқ фош этувчи юқори нуқтадир. Алихоннинг бутун кирдикорларидан воқиф бўлган сотқин Элейннинг конференцияда ўз эрининг машъум ҳаёт йўлини характерлаб бериши воқеаси пьесада ҳаққоний ва эмоционал таъсирлидир.

Мухбирлар томонидан жаҳонга тарқатиладиган конференция материаллари бу чирик тўданинг бсшқа вакилларини шунингдек, аслзода Саидхонни ҳам қаттиқ фош этади. Саидхон чуқур эмоционал, тугал типик образдир. У одамлар орасига қутқу солувчи гоят энчил интриган, очкўз маишатпараст. «Қадаҳда ҳам қуёш, ҳам муз бўлса» — мана унинг ҳаётий принципи. Сайидхоннинг Элейн билан интим алоқаси, ёш гўзал Ақнақага ваҳшисна панжа уриши унинг маънавий тубанлигини тўла характерлайди.

Дарҳақиқат, маънавий инқироз — бу тўда бадани-

даги иккинчи тузалмас иллатдир. Драмадаги бу муҳим ғоявий фикр биринчи навбатда Ақиқа образи орқали таъсирли ифодаланган. Драматург қуйқа гирдобга тушиб қолган бу қизнинг тутундек кўкка чирмашган эзирибларини, хўрланган дилини таъсирли чизади.

Мунгли лиризм билан суғорилган Ақиқа образи ёзувчининг муваффақиятидир.

Ақиқа образи машъум Мир Алихон ва Сайидхон тўдаси устидан чиқарилган айбномадир. Шу билан бирга, Ақиқа бу тўдадаги бир қисм кишиларнинг орзу умидлари, ҳаётидаги идеали тимсоли сифатида ҳам катта таассурот қолдиради. Ақиқага урилган тиф Абдулфотих, Фигоний, Юртолбек, Омонёр кабиларнинг умидларини, бу тўдага бўлган сўнгги ишончларини ҳам чилпарчин қилади.

Бу тўдани ичдан кемираётган учинчи куч — ўз тақдирларини Мир Алихон тўдаси билан боғлаган кишилар умидларининг поймол этилганидир. Дарбадар ҳаёт шароитидан норозилик, ватандан жудонлик азоби, эл-юртни соғиниш туйғуси асарнинг муҳим ғоявий йўналишларидандир. Бу жиҳатдан Фигоний, Омонёр, Биби Давлат ва бошқаларнинг образлари диққатга сазовор. Баъзан қаҳрамон қалбидаги муҳим бир нуқтани белгилаш ва буни конкрет ифодалайдиган оригинал образли восита топиш орқали характер яққол намоён бўлади. Фигоний чет эл империалистлари агентлари ва ўз бошлиқларининг сўзларига норозилик билдиради, ватанга-доларнинг аянчли аҳволини баён қилиб китоб ёзади. Аммо бу образ, фикримизча, ватанни соғиниш туйғулари орқали ёрқинроқ очилади, жонлилиқ, таъсирчанлик касб этади. Унинг ватан ҳақидаги сўзларида нақадар теран дард-алам, муҳаббат туйғуси балқиб турибди: «Эсимда: кўккам... нуқра осмон, заррин қуёш, Чимён тоғлари бағрини ёриб қубба-қубба отилиб чиқмиш ўн икки булоқ... Эй, сиз у сувдан бир бор ичмабсиз, бу дунёга келмабсиз». Уларнинг қўлидаги нола қилувчи

танбур ҳам ватаннинг кичик бир зарраси сифатида кишида чуқур ҳиссиётлар уйғотади. «Биласизларки, — дейди Фигоний, — танбурнинг жонини арчадан, баланд тоғларда ўсган, қуёш ҳарорати, шамол кучи, булбул поласи билан жингиртоб арчадан ясалади.

Омонёр кўкнори. Устоз, эшитганим бор-да, ўша арчалар кўки мушк сабзининг ҳидини берармиш, тўғрими?

Биби Давлат. Биз йўқотган ватан муаттар бўйи, бизлардан юз ўнгирган эл-юрт ҳаётининг абадий яшиллиги уларда, Омонёрбек».

Драмада ватандан жудалиқнинг оғир фожиаси ишонтирарли очилган. «Биз телбалар ҳаёти оқиб тушган кўздек кечди» дейди Фигоний. Асарнинг бутун ғоявий йўналиши ана шу образли аччиқ ҳақиқатни холисона исботлайди.

2

Замон ва қаҳрамон проблемаси кўнгина ёзувчилар сингари С. Азимов ижодининг ҳам марказий масалаларидадир. Ёзувчи бу муҳим масалани ўзига хос янги-ча бадиий талқин этишга интилади. «Ошпоқ тонг қўниги» киноповести ўзбек халқининг озодлик учун, янги ҳаёт қуриш учун олиб борган кураши ва сиёсий-маданий камолоти ҳақидаги алаңали мадҳиядир. Бу кураш ва тарихий тараққиёт асосий қаҳрамонлар — Рустам Қомиллов ва Гулчехра образларида индивидуаллаштирилган. Улкан давр ҳақиқатини ҳаракатда, ривожда кўрсатиш учун қаҳрамон **ижтимоий биографиясининг** давр, Ватан тақдирини учун муҳим аҳамиятга эга бўлган асосий моментларини қамраб олинади. Қаҳрамонлар, Ватан ва халқ биографияси тарихий ва ҳаётий жиҳатдан чуқур умумлаштириш натижасида яхлит бир бутунликни ташкил этади. Уларнинг босиб ўтган кураш йўли республикамиз биографиясидир.

Жанговор курашчи, стук коммунист раҳбар ва ташилотчи, юксак идеалга садсқат — Рустам Қомилловни характерлайдиган бу хусусиятлар кенг ҳаётий лавҳаларда, ҳаракат ва тўқнашувларда очилади. Асар сюжетидаги актив ҳаракат, кучли драматизм қаҳрамонлар характерига ҳам жанговарлик, кескинлик, қатъийлик сабот ва матонат бағишлайди. Рустам Қомиллов босмачиларга қарши курашда, социализм қурилишларида, Улуғ Ватан уруши йилларида катта жасорат кўрсатади, ўз тақдири йўлида дуч келган тўсиқларни мардондор ешиб ўтади, душман қароргоҳида асирлик, ҳамда шахсга сиғиниш даври иллатларига бардос беради. Гитлерчилар қароргоҳида эски босмачининг Рустамга қарата айтган сўзлари қаҳрамон босиб ўтган йўлнинг қонуний хулосаси сифатида янграйди. «Севган қизингни хотин қилдим, ўлмадинг, кўкенингга ўқ қададим, бошингга не машаққатларни солдим, ўлмадинг, ва танк остидан тирик чиқдинг!.. Кимсан ўзинг, минг бир жонинг борми?! Ераб!

Мардонбекнинг ола-кула сўзларига ўқдай тикилган Қомил Рустамов жавоб берди:

— Коммунистман!!!»

Революцион кураш ва ярағиш, кескин тарихий ўзгаришлардан иборат давр руҳини таъсирчан очиб берувчи романтик хусусиятлар қаҳрамонлар характери замиридагина ифодаланган бўлмай, балки ёзувчининг тасвирий услубига ҳам хосдир. Асарда катта давр воқеаси олинганлиги туфайли тасвирда материал характерига мувофиқ гоҳ романтик кўтаринкилик, гоҳ лирик бўёқлар алманиб туради. Гулчеҳра ва Азиз тўйлари бахтнёр ҳаёт наъшаси билан тўла, шодийна лиризм билан сугорилган. Гулчеҳра образининг ўзида қанчалик латофат ва гўзаллик мужассам. Давр инсон ҳаётининг ойинаси тир. Қомил Рустамовнинг характерни сновларда пўлатдай тобланади, халқ ва ҳақиқат учун курашда қаҳрамоннинг бутун маънавий фазилатлари рўёбга чиқади.

Давр инсон тақдирда — бу проблема «Оппоқ тоғ қўшиғи» да етук образлар тимсолида маҳорат билан ифодаланган бўлса, «Юлдузлар жамоли» драмасида замон ва инсон проблемаси янги жиҳатлардан талқин этилади. Драма шакл жиҳатдан ҳам бирмунча ўзига хосдир. Унда пьеса, кино ва пасрнинг жанр хусусиятлари бир-бирига табиий омухта қилингандай таассурот қолдиради. Қалбга тез етиб борувчи образли воситаларга бой, қизиқини билан ўқиладиган бу асарни драматик повесть деб аташ мумкин.

«Юлдузлар жамоли» драмасида партия раҳбари Улуғ Турсунов образи асосий ўрин тутади. Драма композицияси ғоявий мақсадга мувофиқ оригинал тузилган. Асар воқеанинг юқори нуқтаси — кульминациядан бошланади. Сўнг ўтмишга экскурс қилиниб, Улуғ Турсуновнинг ҳаёт лавҳалари китобхон — томошабин кўз олдидан бирма-бир ўтади. Ҳикоя, қиссаларда кўпроқ қўлланадиган бундай композиция қизиқарли воқеа бўлмаса, ўқувчиларни зериктириб қўйиши мумкин. «Юлдузлар жамоли»да китобхоннинг диққатини дарҳол ўзига тортадиган томони шундаки, обком ссекретари Турсуновнинг лавозими, жамиятда тутган мавқеи билан хатти-ҳаракати ўртасида фавқулодда кескин номувофиқлик кўзга ташланади. Шундай катта лавозимни эгаллаб турган киши самолёт авариясига учраган ҳамроҳларига сув олиб чиққан кишини нега қудуққа итариб юборади?!

Дастлаб китобхон бу воқеага у қадар ишонмагандай қарайди. Аммо драматург ўтмишга экскурс орқали Турсуновнинг қандай қилиб юзгубан кетиш тарихини тадрижий тараққиётда ишонтирарли кўрсатиб беради.

Турсунов образи бизнинг партия раҳбарлари ҳақидаги тушунча ва тасавурларимизга янгилик қўшади. Айрим раҳбарлардаги шуҳратпарастлик, худбинлик, расмиятчилик иллоти партия ва халқ манфаатига катта

зиён келтиришини Турсунов образида чуқур ҳис эта-
миз. Турсунов қиёфасидаги иллат бирданига пайдо бўл-
ган эмас. Дастлаб босмачиларга қарши курашчи, халқ-
парвар бир киши сифатида гавдаланади. Аммо у кейин-
чалик ҳақиқатнинг ойдин йўлидан четга чиқади. «Ўз
қадри учун курашувчи» шахс бўлиб қолади. Худбинлик,
шуҳратпарастлик, ижтимоий фаолиятга юрак амри билан
эмас, кўр-кўрона расмий муносабат унинг таназзулга
юз ўгиришининг асосий сабабларидир. Султонов «Сиз-
да ақл, истеъдод, прода топилади», дейди Турсуновга
мурожаат қилиб. Аммо бу хусусиятларнинг ҳаммаси
ҳақиқат учун эмас, балки юқоридаги машъум мақсад-
ларни рўёбга чиқаришга қаратилган. Шуҳратпараст-
лик, қуруқ расмийчилик касали кишидаги энг олижа-
ноб хусусиятларни, оддий инсоний қалб туйғусини ҳам
жирканч бир ҳиссиётга айлантиради. Турсунов Қора-
сочнинг катта умидларини, илк севгисини ҳам поймол
этади. Умуман, инсонни хурмат қилмаган раҳбар халқ
инсончини оёқ ости қилади.

Аммо Турсунов образининг аҳамияти юқоридагилар-
дан иборат эмас. Бу образда дадил ифодаланган янги-
лик шуки, Турсунов ўзидаги ана шу иллатларни ленин-
ча партиявий принциплар тиклангандан кейинги ҳаёт-
бахш даврда ҳам ниқобланган ҳолда давом эттириш-
ни истаydi. У ўз ниятлари, чирик расмийчилик услуги-
га партиявийлик ва халқчиллик тусини бермоқчи бўлади.

Партком секретари Султонов зарарли ҳашоратларга
қарши курашда одамлар соғлиғини муҳофаза қилиш
тадбирлари ҳақида гапирганда Турсунов унинг фикрла-
рини мулоҳима айёрлик билан рад этади. «Биз план ҳа-
қида, ҳосилни ошириш тўғрисида, халқимиз маданий-
маънавий ҳаётини яхшилаш ўстида бош қотиршимиз
шарт, мажбурмиз», дейди у ясама жиддийлик билан.

«Ёмонлик бамисоли очкўзлик, қанча ён берилса,
шунча талаби ошаверади», дейди асар қаҳрамонлари-
дан бири. Драмада халқ вакиллари, соғлом ижодий

коллектив Турсуновга қарши қўйилади. Партиянинг XX ва XXII съездларидан кейинги даврда халқ оммасида пайдо бўлган ижодий кўтаринки руҳ, актив ташаббускорлик, ленинча демократик принципларнинг қарор топиши асарнинг муҳим гоявий йўналишларидан биридир. Халқ вакиллари Турсуновнинг кирдикорларини фoш этиб, қаттиқ қоралайди. Халқ ягона ижодкор, яратувчи, соғлом кучдир. Унинг маифаатларини сунистьемол қилиш ҳалокатлидир. Пьесанинг ёрқин гоявий хулосаси ана шундан иборат.

Раҳбарликда гуманизм, инсонга меҳр-муҳаббат муаммоси ёзувчининг китобхонлар томонидан яхши қабул қилинган «Камалак» номли қиссасида чуқур маънавий-психологик йўналишида талқин этилади.

Ёзувчи бу асарда инсоннинг мураккаб маънавий ҳаётига назар солади, ундаги энг яширин қалб туйғуларни чуқур ҳис этади. Дарҳақиқат бу асар адабиётимизда ўзига хос янги инсоний қалб ҳақидаги ҳинжоядир. Бу ўринда шунини алоҳида таъкидлаш керакки, ёзувчи кучли драматик ва қаҳрамонона эпик образлар яратиш билан бирга, лирик-психологик портретлар чизишда ҳам катта маҳорат кўрсатади. «Қонли сароб»да Ақнақа образининг руҳий кечималари гоят ҳаяжонли акс эттирилганини кўрган эдик. «Камалак»да ёзувчининг инсон «Руҳи диалектикаси»ни ифодалашдаги маҳорати янада чуқурланади. Асарда ҳаяжонли воқеа, аниқроғи ҳаяжонли қалблар сурати чизилган. Ундаги Барно образи тугал, чуқур психологик портрет. Оилалик аёлда биринчи муҳаббатнинг уйғошиши ҳаётий ва психологик таъсирчанлиги билан китобхон қалбини ҳаяжонга солади. Барно хотини қазо қилган раҳбари Содиқ Қаримовичга турмушга чиқади. Бу уни хамирдан қил сугургандай осонгина амалга ошганидан қиз ўз қалбида Содиқ Қаримовичга инсбатан қандай ҳис уйғошганини ҳам чуқур англаб етмаган эди. Аммо Содиқ Қаримович қиз қалбидаги севи уққунларини алашгалага олмайди. Бу

уйга мактабдоши Тўлқиннинг қадам қўйиши билан Барно қалбида ўзгача ҳис туғени бошланади. Барно учун гўёки бир сароб бўлган бу севги унинг ақл-идроки, ҳиссиётларини исканжага солади. Ақл-идрокка амал қилганда Тўлқинни кўздан йироққа ҳайдайди, ҳиссиётга берилганда ёшлигида жингалак сочларини ўйнаб ҳазиллашган шўх, лочин келбат йигит томон талпини. Унинг узоқ экспедицияга кетиб қолганидан дард чекади.

Асарда аёл қалбининг камалакдек ранг-баранг товланишлари реалистик чизилган. Барно қалби гул баргидай тоза ва нозик, Чўли ироқдек мунгли ва таъсирчандир. Китобхон унинг севги дардларига қалбдан шерик бўлади, инсон юрак туйғуларини тушуна олмайдиган кишилардан нафратланади.

Қиссадаги ҳар бир образ муҳим бир ғоянинг бадий талқинидир. Барно — севги ва бурч туйғулари исканжасида изтироб чекувчи таъсирчан аёл. Ҳар бир фасл ўз вақтида қадрли ва гўзалдир. Барнонинг Тўлқинга бўлган туйғулари кечиккан муҳаббат эди. Барно оилавий бурчга амал қилиб, Тўлқинни ўзидан йироқлаштирган бўлса, йигитнинг қўққисдан авэрияга учраб ҳалок бўлиши унинг туйғуларини қайтадан алангалатади. Барно оилавий бурчга садоқатли, шу билан бирга, биринчи севги туйғуларидан ҳам воз кечолмайдиган ўзига хос оригинал характердир. Оилавий ҳаётдаги номувофиқлик, инсон тақдирига лоқайд муносабат охир-оқибатда фожиага олиб келди. Барнода Тўлқинга инсбатан севги уйғонишини сезган Содиқ Каримович аламига чидай олмай яшашдан воз кечади. Бу воқеадан қаттиқ таъсирланган Барно руҳий касалликка чалинади.

Содиқ Каримович ўзига хос мураккаб, тугал характер. У биринчи навбатда лоқайдлик, беқадрлик, расмийчиликнинг қурбони бўлди. Ўз аспиранткасига уйланганлигини ваз қилиб партиядан ўчирилган, шундан ҳайдалган Содиқ Каримович ичкиликка берилади. На-

тижада ҳаётга, оилага ҳам бефарқ, лоқайд қарайдиган бўлиб қолади. Қуруқ расмиятчилик унинг оилавий меҳр-туйғуларини ҳам нурсизлантириб қўяди. Инсон расмий ижрочи эмас, балки мураккаб ҳис-туйғуларга эга жонли шахсдир. Барно даволанадиган руҳий касалликлар шифохонасининг бошлиғи профессор бу ҳақиқатни кечроқ тушунганидан афсуслади. У қуруқ расмиятчилик, инсон тақдирига лоқайд қараш, беқадрлик касалини «телбалик» деб атайди. Расмиятчилик касалига беихтиёр берилиб, бир оиланинг бошига кулфат солишга сабабчи бўлганлигидан ғоят афсуслади. Профессорда ҳам виждон уйғониши рўй беради. Аммо бу сўнги пуншаймон унинг гуноҳини ювомайди.

Ёзувчи ҳозирги давр учун ғоят актуал, муҳим эпик ғояни кичик лирик қисса орқали китобхонга етказа олган. Адибнинг лирик қисса ва ҳикоялари «Огонёк» кутубхонаси туркумида «Осенние письма» («Кузги мактублар») номи билан 1968 йилда рус тилида нашр этилди.

3

Сарвар Азимовнинг ўзбек драматургиясига замон билан боғлиқ янги мавзу олиб кирганлигини «Қонли сароб» асари муносабати билан қайд этган эдик. «Замон драмаси» (1968) да муҳим халқаро мавзу янги материаллар асосида янада чуқурлаштирилади. «Замон драмаси»да муаллифнинг муҳим сиёсий муаммоларни кўтариб чиқишдаги ижодий дадиллигини алоҳида қайд этиш лозим. Халқаро капиталнинг машғум асоратини ўз бошидан кечирган, асрлар бўйи икки томонлама экплуатация остида эзилган меҳнаткаш халқ ижтимоий тараққиётнинг капитализм йўлидан боришни истамаслиги ўз-ўзидан аён. Шу билан бирга, Африка, Осиёдаги ёш мустақил давлатларнинг раҳбарларида социализм

йўлини танлашда ҳам кўпинча қатъийлик еттирмайдн. Улар қандайдир янги учинчи йўлни яратмоқчи бўладилар. Ана шу халқаро сиёсий проблема «Замон драмаси»нинг гоаяий-бадий асосини ташкил этади.

С. Азимовнинг халқаро мавзудаги драмаларининг жанр хусусияти, драматург услуги ҳақида фикр юритган тадиқотчилар унинг сиёсий публицистик хусусиятини алоҳида қайд этдилар. «С. Азимов драма асарларининг темаси, жанри ўзига хос бадий услуги ва тили актёрлик ва режиссёрлик санъатининг такомиллашувинда янги сафиҳа очди,— деб ёзади санъатшунослик фанлари доктори М. Раҳмонов,— бунинг боиси муаллифнинг ўзбек драматургиясига янги публицистик драма (таъкидлар бизники — О. Т.) жанрини олиб киришидадир, пьесада йирик сиёсий проблемаларнинг яратилиши, форма, бадий стиль, сюжет тузилишининг янгилгидадир»¹.

С. Азимовнинг драмадаги дадил новаторлиги ўзбек театри ифода санъатининг янги воситалар билан бойишига самарали таъсир кўрсатди. Бироқ мақола авторининг С. Азимов «Ўзбек драматургиясига янги публицистик драма жанрини олиб кирди», деган фикрга қўшилиш қийин. Публицистик драма ўзбек адабиётида янгилк эмас. Ўзбек драматургиясининг асосчиси Ҳамза Ҳакимзода Инъизининг «Жаҳон сармоясининг охириги кунлари» (1927) деб номланган асари сиёсий публицистик драманинг дастлабки намунаси эди. Асарнинг гоаяий-бадий хусусиятларини чуқур тадқиқ этган академик В. Зоҳидов унинг ўзбек драматургиясида тутган ўрни ҳақида бундай дейди: «Бу асар кўп жиҳатдан ўша йилларда ўз-

¹ М. Раҳмонов. Сарвар Азимов — драматург. Қаранг: С. Азимов. Драмалар Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1971, 4-бет. М. Раҳмонов мақоласида пьесанинг гоаяий-бадий хусусиятлари батафсил таҳлил этилганлиги туфайли биз асарнинг айрим муҳим жиҳатларинигиша қайд этиб ўтамиз. (О. Т.)

бек адабиётидагина эмас, қатор бошқа халқлар адабиётида ҳам мустасно ҳодисалардан бири эди»¹.

С. Азимов Ҳамза Ҳакимзоданинг адабий анъанасини янги давр ва материаллар асосида ўзига хос йўсинда давом эттирган новатор драматургдир. Ҳамза Ҳакимзода асарига сюжет тузилишида, персонажлар замирида индивидуалликка нисбатан сиёсий умумлаштириш хусусияти кучли эди. С. Азимов публицистик драма жанри хусусиятларини янги реалистик драма имкониятлари билан табиий мувофиқлаштириб, янада такомиллаштирди. Буни аввало пьеса сюжетининг бадий ифодаланишида ҳис этиш мумкин. Пьеса конфликтни йирик сиёсий фаолият кишилари ўртасида юз беради. Пьесанинг бош қаҳрамони Азиз Камол мустақилликка эришган ёш Оснэ ёки Африка мамлакатларидан биричинг давлат бошлиғи. У ўз мамлакатининг ижтимоий-маънавий раванқи йўлида фидокорлик кўрсатишга астойдил киришган қалбинок сиёсий арбобдир. Азиз Камол ижтимоий тараққиётнинг мавжуд йўлларини инкор этиб, ўзинча учинчи йўлдан боришни истайди. Империализм агентлари мазкур мамлакатлардаги реакцион унсурлар билан тил бириктириб, Азиз Камол ҳукуматига қарши фитна уюштирдилар. Азиз Камолнинг сиёсий ва шахсий фожиаси ижтимоий тараққиётнинг капитализм ёки социализмдан бўлак йўли йўқ эканлигини тасдиқлайди. Прогрессив кучлар ҳамда коммунистик партия кўмагида Азиз Камол яна сиёсий фаолиятга қайтиш имкониятига эга бўлади. Ҳозирги замонда ижтимоий тараққиётнинг порлоқ йўли социализмдан иборат эканига тўла ишонч — мустақил ривожланиш йўлига қадам қўйган мамлакатларнинг прогрессив давлат бошлиқлари, сиёсий арбоблари дунёқарашида тобора мустақамлана бошлаган бу сиёсий туйғу ва тушунча Азиз Камол тилсолида юксак публицистик пафос билан ифодалангандир.

¹ В. Зоҳидов. Донолар давраси. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1973, 412-бет.

Пьесанинг сиёсий публицистик руҳи бошқа образлар замирида ҳам ҳаяжонли акс эттирилган. Буни пьесадаги образларнинг рамзий-романтик хусусиятларида ҳам кўриш мумкин.

Меҳнаткаш ҳалқ ва зиёлилар Азиз Камолни, унинг ҳукуматни қўллаб-қувватлайди. Драматург бу олижаноб гоёни публицистик таъсирли ифодалаш мақсадида пьесага Деҳқон, Ишчи, Талаба образларини киритади. Булар муаллифнинг сиёсий-гоёвий муддаосини рамзий ифодаловчи публицистик образлардир.

Асарнинг публицистик руҳи персонажлар нутқида, умуман, асарнинг лексик ва стилистик хусусиятларида янада яққолроқ намоён бўлган.

С. Азимов асарларининг тилида ёзувчининг индивидуал услубини характерлайдиган ўзига хослик кўзга ташланади. Бу хусусият адабиёт мухлисларида маълум қизиқиш уйғотгани бежиз эмас. Аввало шунини айтиш керакки, ёзувчи тили давр, муҳит колоритини ифодаловчи замон ва одамлар характерини типиклаштирувчи сержило тилдир. Буни дастлаб «Қонли сароб» драмасида кўриш мумкин. Драматург Октябрь социалистик революцияси даврида чет элга қочиб, импералистлар ошёрнидан паноҳ топган, ўзбек халқининг янги моддий, маданий тараққиётдан узилиб қолган ватангадоларнинг ўзига хос маънавий-ҳаётий тушунчаларини характерлайдиган бадий тил ярата олган. Юқори табақа вакилларига хос эски шарқча жимжимадорлик, бир-бирига сохта сертакаллуфлик вишонаси — фикрни бирмунча чигаллаштирувчи оғир жумлалар билан ифодалаш — Мир Алихон, Саидхон ва уларнинг ҳамтовоқлари тилига хосдир. Шу билан бирга, уларнинг тили аччиқ кинояли, ғаразли, мунофиқона заҳарли тилдир. Мир Алихон ва Саидхоннинг диюлоглари бир-бирига бўлган машъум мақсадларини ниқоблашга қаратилган бўлиб, пахтага ўраб санчилаётган игнадай ўткир ва заҳарлидир. Фигоний, Ақиқа ва бошқаларнинг тили эса, элам ва изтироб,

ватанни соғиниш туйғуларининг ифодаси сифатида бир-мунча содда, шу билан бирга, мунгли лирик тилдир. Мақсад ва интилишлари бир-бирига яқин бўлган кишилардагина эмас, балки драмадаги ҳар бир персонажнинг тилида ҳам ўзинга хос индивидуаллик мавжуддир. Аммо персонажлар тилининг индивидуаллигини сақлаган ҳолда бирмунча соддароқ ҳамда диалогларнинг қисқароқ ифодаланиши муҳим фикрнинг томошабинга тез етиб боришига ёрдам берар, драматик ҳаракатни янада активлаштирган бўлур эди.

Ёзувчи асарларининг тили мажозий образлилик хусусиятига ҳам эгадир. Айниқса, «Ошноқ тонг қўшиғи» асарида ёзувчи тили фавқулодда истиораларга бойдир.

Ёзувчи турмуш манзаралари ва одамлар тасвирида деталлаштиришга алоҳида эътибор беради. Бу жиҳатдан асар машҳур кинорежиссёр ва ёзувчи А. Довженко услубини эслатади. «Ошноқ тонг қўшиғи»да ҳар бир деталь ўзи бир аниқ характеристика, ҳар бир деталь ўзи бир рамзий образдир. Фольклор асарларига хос романтик-рамзий бўёқлар, сермаъно, кенг манзарали ҳаётний деталлар қисқа ва аниқ образли ифодалар орқали адиб жанговар кураш ва яратиш даври йилларини, ҳаёт картинасини, жанговар одамлар қиёфаси, характерини аниқ, қўйма гавдалаштиради. «Қоянинг тепасида парвозга тайёр бургут каби Гулчеҳра турибди», «Яшипдек етиб келган ёш жангчи Қиличбекнинг шамширини учириб юборади», «Тоғ дараси гумбирлаб, якка чавандозин асов отларда қувиб келаётган бир гуруҳ отлиқлар кўринадди. Улар қора булутдай босиб келар, олдиларидаги отлиқни арқон солиб қулатар ва ўзларини отдан ташлаб бошвоқ узган ёввойи буқалардек қулочкашлаб мушт туширар эдилар», «Қиличбек ўқ теккан айиқдек оти билан бирга қулайди», «Қишпаганича ғоз турган отнинг туёқлари қўш погорани тилка-пора қилади, ерда ётган қаршайини дағиллатиб тена олға слади».

Ёзувчи махсус сценарийдаги сингари воқеа ва одамлар хатти-ҳаракати тасвирини кино ифодаси воситаларига ҳавола қилмайди, балки катта картиналардан кичик деталларгача аниқ гавдалантиради.

Ёзувчи услубига хос лирик-психологик тасвир, аиниқса, «Камалак» қиссаси тилини характерловчи муҳим хусусиятдир. Барно, профессор ва бошқа образлар тилида индивидуаллик бўлиши билан бирга, Барно тилида оташин ошиқ, софдил аёлниги эҳтиросли қалб шитилишларини, Содиқ Каримович ва профессор тилида одам ҳақидаги гамхўрлик борасида гуноҳ қилиб қўйганидан афсусланувчи дили пок олимнинг қисқаси акс этиб турибди. Бироқ, шу билан бирга, Барно тилидаги (аспирант бўлишидан қатъи назар) хатосиз, нуқсонсиз, ўта адабий тасвир китобхонда образ индивидуаллигига нисбатан бир оз шубҳа уйғотади. Фикримизча, асосий воқеани ҳикоя қилувчи Барно тилига баъзи ўринларда ёзувчининг тасвир услубига хос хусусият ўтиб қолган. Ёзувчи ҳар бир кичик ситуация ва деталнинг ҳаққонийлигига катта эътибор қилиш лозим. Китобхон ишончи ёзувчи учун катта бойликдир. Асарда баъзан учраб қоладиган жузъий нотабийлик ҳам бу ишончга раҳна солиши мумкин. Масалан, «Юлдузлар жамоли» пьесасида партком секретари Султонов ҳамда айрим халқ вакилларининг обком секретари Турсуновни қораловчи сўзлари баъзан меъридан ошиб кетади.

С. Азимов ўз асарлари билан адабиётга янги мавзу янги проблематик образлар, янги ҳис-туйғулар тасвирини олиб кирди. Бу ўзига хос новаторликдир.

МАВЗУ ВА ҲОЗИРЖАВОбЛИК

Ҳар бир соҳанинг ўз заҳматкашлари бўлади. Уларнинг тинимсиз меҳнати ўша соҳа тараққиётида маълум из қолдиради, албатта. Бу изларнинг баъзилари бирор эътиборли хислати билан бўлса-да, катта оқимга қўшилади. Бу мулоҳаза бадний адабиёт соҳасига ҳам тааллуқлидир. Иброҳим Раҳим бадний адабиётда қирқ йилдан ортиқ вақтдан бери тинимсиз меҳнат қилиб келётган заҳматкаш ёзувчидир. Шу давр мобайнида адабнинг етти романи, бешта қисса, кўплаб ҳикоя ва очерклари босилиб чиқди ва босилмоқда. Улуғ Ватан уруши мавзуидаги «Чақмоқ», «Жоним фидо» деб аталган драмалари Ҳамза, Муқимий номли театрларнинг сахнасида томошабинларга кўрсатилди ва кўрсатилмоқда. Адаб бешта сценария ёзиб, республикамиз кино санъатига ҳам муносиб ҳиссасини қўшган Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбобидир.

* * *

Ташиқли ёзувчи Иброҳим Раҳим бу йил олтинчи ёшга тўлди. У 1916 йилда Фарғона область Қува район Сойкелди қишлоғида деҳқон оиласида туғилди.

Унинг фаолияти аввало журналистика соҳасида равиқ тонди. У онгли ҳаёт кечира бошлаганидан то ҳозиргача журналистика билан шугулланиб келмоқда. Бўлажак журналист 30-йилларда «Колхоз йўли», «Ёш

ленинчи» республика газеталарида ишлади. Иброҳим Раҳим «Совет Ўзбекистони» газетаси (1953—1961) ва «Гулистон» (1966—1969) журналида ҳам бош муҳаррир сифатида фаолият кўрсатди. У Ўзбекистон журналистлар союзи правлениесининг раиси, СССР журналистлар союзининг секретари (1957—1963), «Литературная газета»нинг Ўзбекистондаги махсус мухбири (1969—1971) вазифаларида ишлади. Иброҳим Раҳим 1971 йилдан бери муҳаррирлик қилаётган «Муштум» журна-ли қизиқарли ва ўткир ёзилган таъсирли материаллари билан журналхонларни хушнуд қилмоқда.

Иброҳим Раҳимнинг бадий ижоди 30-йилларнинг охирларида бошлади¹.

Адабьётнинг, бадий ижоднинг замонавийлиги кенг маънога эгадир. Замонавийлик, биринчидан, мавзу ва ғоянинг актуаллиги, шу куннинг долзарб вазифаларига ҳамнафаслигидир. «Ҳар қандай асарнинг ижтимоий аҳамиятига баҳо беришда, ўз-ўзидан маълумки, шу асарнинг ғоявий йўналиши асосий мезон бўлиб келди ва бўлиб қолади» (Л. И. Брежнев).

Замонавийлик, иккинчидан, адабий асарнинг шакли, бадий маҳорат масаласига тааллуқли бўлиб, ёзувчи ўткир ақл-идрок, сиёсий сезгирлик билан мушоҳада этган муҳим ҳаётий мавзу ва муаммоларнинг юксак бадий маҳорат билан санъаткорона ифодаланишидир. Бу ҳозирги совет воқелигининг ёрқин манзараларини ақс эттириш, совет кишиларининг намунали образларини яратиш демакдир.

Иброҳим Раҳим ижодида мавзу ва ғоянинг актуаллиги, замонавийлиги, партия раҳбарлигида халқимиз

¹ Адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида кенгроқ маълумот олишни истаган ўртоқларга М. Маҳмудов ва Б. Маҳмудовларнинг «Иброҳим Раҳим (Ғафур Ғулом номи бадий Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1974), О. Тоғаев, А. Исмонлов, «Янгилекдан илҳомланган ижод» («Ўзбекистон» нашриёти, 1976 йил) рисолаларида тавсия этамиз.

амалга ошираётган долзарб масалаларга нисбатан ҳозиржавоблик хусусияти бежиз эмас, албатта.

Иброҳим Раҳим бадиий ижодга журналистика орқали кириб келди. Журналист ҳаммавақт ижтимоий ҳаёт ва долзарб воқеалар орасида бўлиб, уларни синчковлик билан таҳлил қилади ва жамоатчилик фикрини уйғотади. Журналистлик Иброҳим Раҳимнинг адабий ижодига муайян даражада таъсир кўрсатди ва унинг асарларидаги ижтимоий ғоявийлик ва ҳозиржавоблик хусусиятини белгилаб берди.

Ёзувчининг айрим асарлари бевосита воқеанинг қайноқ нафаси билан бирга яратилиб, унинг кейинги йўналишига таъсир кўрсата олган асарлардир. Республика-мизда газ саноатининг вужудга келиши ҳақидаги «Оловкор» қиссаси, «Тақдир» романи, Тошкент зилзиласи ҳақидаги «Сен туғилган кун», «Тинимсиз шаҳар» қисса ва романлари ана шундай хусусиятга эгадир.

Ёзувчи ижодига ҳаммадан кўра яқин бўлган мавзулардан бири қишлоқ хўжалиги мавзудир. Унинг биринчи китоби 1952 йилда нашр этилган бўлиб, «Янглик куртаклари» деб аталади. Бу китобдан пахтакорлар, уларнинг машаққатли меҳнати ва жасорати ҳақида ҳикоя қилувчи очерклари жой олган эди. Бу очерклар ўз даврининг ҳужжати сифатида қимматлидир. Уларнинг сарлавҳасиданоқ замон руҳи, давр нафаси сезилиб турибди. «Тунги чувиш вақтида», «Пахта қуритиш комбинатида», «Хирмонда станок», «Новатор теримчи» ва бошқалар.

Иброҳим Раҳим очеркларини пахтакорларимизнинг юқори ҳосил олиш учун кураш тарихи, замон солномаси, деб аташ мумкин. Унинг яқинда қатор сара очеркларини «Бир миллиондан беш миллионгача» номи билан нашр эттирганлиги ҳам бунинг яққол далилидир.

Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Ҳамроқул Турсунқулов, Турсуной Охунова, машҳур пахтакор Жавод Кўчиев, новатор чорвадор Жўра Султонов ва бошқа

қўнгина илгор меҳнаткашлар Иброҳим Раҳим очеркларини орқали элга танилдилар.

Иброҳим Раҳим ўзбек очеркида публицистик ижтимоий-маънавий тадқиқот услубини чуқурлаштирган, унинг ҳаётга актив таъсир этиш хусусиятларини намойиш этган поватор ёзувчи. Иброҳим Раҳим ўзбек совет адабиётида биринчилардан бўлиб проблем очерк намунасини яратди. «Кўш кечик» асари ана шундай ижодий изланиш самарасидир. Публицистикада кенг қўлланиладиган йиғма ижтимоий публицистик портрет намунаси ҳам Иброҳим Раҳим ижодида пайдо бўлди. «Коммунист», «Пахтапарвар» очерклари шундай асарлардир.

Актив ижтимоий инсоннинг бадий-публицистик образини яратиш тажрибаси ёзувчининг «Ҳилола», «Зангорн кема капитани» қиссаларида давом эттирилади.

«Ҳилола» (1958) мавзу ва муаммо янгилиги жиҳатдан ҳам ёзувчи ижодда ўсиш, бинобарин ўзбек совет адабиётида муҳим ҳодиса бўлди. Бунга сабаб қиссаданги муаммо—колхоз хўжалиги даромадини тежаб-тергаб, эл бойлигини ошириш масаласи ўзбек совет адабиётида ҳеч бир асарда бу қадар махсус мукамал бадий-публицистик тадқиқ этилмаган эди. Иккинчидан, «Ҳилола» тасвирий услуби жиҳатдан ҳам ўзига хос оригинал асардир. «Ҳилола»да муаммо очерк услубига хос бадий публицистик ижтимоий тадқиқот хусусияти соф беллетристик тасвир услуби билан табиий омухта бўлиб, ҳаёт ҳақиқатини ўзига хос эстетик тадқиқ этишга имкон берган. Қиссада яхлит ифодаланган бир муаммонинг икки жиҳати—колхоз даромадини ошириш ниятини кўзда тутган иқтисодий муаммо ҳамда Ҳилоланинг бу борадаги ташкилотчилиги, принципиаллиги, изчил курашчанлигидан иборат ижтимоий-маънавий масала ҳаётнинг конкрет чизилган бадий манзараларида ифодаланиши билан бирга, публицистик воситалар орқали ошкора, дангал талқин ва тадқиқ этилади.

Ҳилоланинг ижтимоий-инсоний портрети йўналишида мужассамлашган бу бадний-публицистик тасвирлар эстетик, айни чоғда амалий аҳамият касб этади.

Қиссанинг муваффақияти яна шундаки, муаллиф ўзбек совет адабиётининг Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Уйғун, Шароф Рашидов каби йирик намойишлари издан бориб, уларнинг ижодий анъанасини давом эттириб, актив ижтимоий фаолият кишисини ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб белгилайди ва бу ижодий ниятини кўнгилдагидек рўёбга чиқаради.

Қиссанинг марказий қаҳрамони «Оқ олтин» колхозининг бош бухгалтери Ҳилола деган ёш жувондир. Китобхонани унинг бухгалтерлик фаолияти ўзига жалб этган эмас. Ҳилоланинг китобхона қалбига чўғ ташлаган хусусияти унинг ўз фаолиятини қандай амалга оширишга мумкинлигидир.

Дарҳақиқат, Ҳилола оддий ҳисоб-китоб ишлари билангина шуғулланиб қолганда одатдаги ижрочидан ҳеч бир фарқ қилмас ва у ўрнатилган бўларли даражада ишонарли чиқмас эди. Ҳилолани элга тапниган хусусияти унинг кундалик бухгалтерлик фаолиятидаги ижтимоий ташаббускорлигидир. Шунинг натижасида Ҳилола ҳаётга актив таъсир кўрсата олувчи, уни ўзгартирувчи фаолият кишига айланади. У ҳамма даромад манбалари устидан амалий назорат ўрнатади, юлғичлик ва текинхўрликка кескин зарба беради. «Тийин сарфланса ҳам чиғириқдан ўтказиб беради». Меҳмонхона қурилишини тўхтатиб, кейин уни колхозга зарур бўлган лабораторияга айлантиради. Пахтанинг навини аввал колхознинг ўзида тўла аниқлаб, тайёр ҳолда пунктга жўнатиш тартибини ўрнатади. Бундан колхоз бир ярим миллион сўм даромад қилади. Колхоз фермасида сут етиштириш, молларни гўштга топшириш, ёрдамчи ишлардаги меҳнат кунларини қисқартириш, ҳатто қўй қийидан ғўзага маҳаллий ўғит сифатида фойдаланишни буюради, раҳбарларнинг газета-журналлар-

га колхоз ҳисобига обуна бўлишига чек қўяди. Бугина эмас, Ҳилола колхоз ишлаб-чиқаришидаги ҳар бир соҳанинг муайян камчиликларини синчиклаб ўрганadi. Колхоз экономикасини илмий жиҳатдан ташкил этишга, уни сердаромад соҳага айлантиришга ҳаракат қилади.

Ҳилоланинг бу ғайрат ва шижоати колхоздаги барча каттадан-кичик софдил кишиларга таъсир этиб, уларда ижтимоий ташаббускорликни, даромад келтирадиган тадбирларни қидириш, тежамкорлик руҳини жонлан-тириб юборади.

Ҳилола «Еши йиғирма бешдан ўзиб қолган ўрта бўй, бикр жусса қиз. Содда кийинади. Табиатан бўта-кўзлик хотинларнинг ҳеч бировига ўхшамайди. Баъзи одатлари Ҳадяхонни хиёл эслатиб туради. Гаплашганда кўзларини шокоса қилиб, гўё гап қаердан чиқаётганини кўриб олғувчидай кўзингизга тикилиб туради. Ишга тушса, қошларини чимириб, лабини тишлаб олади. Шундай берилиб ишлайдики, гўё Бўтакўзда унинг ўзидан бошқа кимса, унинг чўтидан бошқа ҳаёт йўқдай. Дунёни сув олиб кетса, тўпигидан келмайди. Правление мажлисларида, умумий йиғилишларда соқов бўлиб олади, лом-мим демай, гапирганинг оғзига, жим турганининг кўзига тикилиб ўлтиради. Ана шундай вақтларда, унга разм солсангиз, қулоғи ҳам кўзи билан бирлашиб кетганга ўхшайди. Унинг бу одатини одобдан деб тушундик. Номан-амолини сўрасангиз миҳдек: ўзи шу районлик. Отаси Қўзивой ака темир йўлда ишчи. Онаси шу орада биринчи отилиб чиқиб паранжи ташлаган хотин».

«Турган-битгани ақл билан куч, иффат билан ғайрат» бўлган Ҳилола «катта узун киприклари орасидан қоп-қора шахло кўзлари» билан гоҳ жиддий (камчиликлар ҳақида раис билан суҳбатлашганда), гоҳ «кўзлари кулиб, юзлари порлаб» (колхоз даромадининг ўсаётганидан мамнун бўлганда) турган қиёфада бизга боқади. У ўз тадбирларидан норози бўлган айрим ки-

шларнинг ўжарлиги, асабийлашганига қарамай хотир-жамлик билан китобини варақлаб, чўтини қоқаверади. Раиснинг хатти-ҳаракатлари, айрим талаблари хўжалик қонуни-қондаларига зид келиб қолганда эса, у билан беҳуда баҳслашиб ўтирмасдан ички босиқлик билан унинг олдига колхоз уставини келтириб қўяди.

Ҳилола Ойбекнинг Қомила, Абдулла Қаҳҳорнинг Саида, Уйғуннинг Хуррият, Шароф Рашидовнинг Ойқиз образлари сингари адабиётимизда ўзига хос бир кашфиётдир.

«Ҳилола» юқорида қайд этганимиз ғоявий-бадий хусусиятлари билан ўзбек қиссачилик жанрига ўзига хос муайян оригиналлик бахш этган асардир.

Иброҳим Раҳимнинг ҳар бир асари давр талаби билан вужудга келган бўлиб, бу ҳол уни замонавий, ҳозиржавоб ёзувчи сифатида характерлашга имкон беради.

Бундай хусусият Иброҳим Раҳим романиларининг ҳам асосий руҳини ташкил этади. Бу ўринда шуни айтиш керакки, ёзувчининг очерк ва қиссалари адабий танқидчиликда маълум даражада муайян баҳоланган бўлса, романилари ҳақида старли фикр билдирмаслик, сукут сақлаш ёки айрим баҳсли фикр-мулоҳазалар билан чекланиш ҳоллари давом этиб келмоқда. Бундай муносабатнинг бош сабаби ёзувчининг бадий маҳорати билан боғлиқ бўлиб, асарда муайян бадий стишмовчиликларнинг мавжудлигидир.

Романиваслик энг оғир ва мураккаб ижодий меҳнатдир. Шу ўринда атоқли ёзувчи М. Шолоховнинг қуйидаги сўзларини қайд этганини истардим: «Роман ёзиш ишини иморат қуришга ўхшатса бўлади. Бироқ чинакам қурилишда ҳар бир устанинг нима иш қилиши ҳамда вазифаси қатъий қилиб тақсимланган ва белгиланган бўлса, ёзувчи бу ишларнинг бариини бир ўзи бажармоғи керак: иморатга керакли ускунани топиб, тўпловчи ҳам ўзи, меъмор ҳам, гилкор ҳам, бинокор-инженер ҳам ўзи... Афсуски, бунинг устига, кўпинча шундай

ҳам бўладики, меъмор-ёзувчининг бирон-бир вазият тақозоси билан ўзгарадиган плани гилкор-ёзувчи аллақачон бажарган ишни буткул бузиб ташлайди»¹.

Мен улур адибнинг бу фикрлари орқали романнавислиқнинг гоят машаққатли ижодий жараён эканини, бундай жанрга қўл уришга журъат этган ҳар бир ёзувчи катта ижодий меҳнат масъулиятини чуқур ҳис этиши лозимлигини алоҳида таъкидламоқчиман. Дарҳақиқат, романнавис — даврнинг муҳим долзарб ижтимоий муаммосини асар негизига қўя билиши: кўп тармоқли эпик сюжет бунёд этиши, маънавий ва ижтимоий ҳаётнинг кенг реалистик манзарасини чизиши, туйғулар силсиласининг чуқур психологик таҳлилига асосланган индивидуал ранг-баранг образлар яратишдек мураккаб ижодий вазифани амалга ошириши лозим. Кўриниб турибдики, адабий ижодкор бу вазифаларнинг ҳаммасини бирваракайига эплай олиш ва рўёбга чиқаришга ҳаммавақт ҳам муваффақ бўлавермайди.

Иброҳим Раҳим бундай ижод машаққатларини бошидан кечирган адибдир. Унинг «Ҳаёт булоқлари» деб аталган дастлабки йирик романи танқидий мулоҳазалар асосида қайта ишланди. «Ихлос» (1958) номи билан қайта нашр этилган бу романда ҳаёт воқеалари кенгроқ ва конкретроқ акс эттирилган бўлиб, образлар жонлироқ гавдалантирилади.

Эллигинчи йилларда қишлоқ хўжалигимизда юзага келган долзарб ташкилий, иқтисодий муаммо романга асос қилиб олинган. Бу — иқтисодий жиҳатдан камқувват бўлган колхозларни ривожлантириш мақсадида уларни йириклаштириш масаласидир. Роман конфликт асосида ана шу муаммо ётади. Асосий қаҳрамонлар ҳам ўзларининг характер ва хусусиятларини мазкур муаммога муносабатлари борасида намоён қиладилар.

¹ М. Шолохов. Асарлар тўплами. Тошкент бадиий адабиёт нашриёти, 1965, 8- том, 302- бет.

Шуниси характерлики, романдаги бу муаммони ҳал этиш учун курашнинг бўлида райком секретари Саодат Муродова турди. Қўрилиб турибдики, ёзувчининг навбатдаги асарининг бош қаҳрамони ҳам аёл кишидир. **Ўзбек хотин-қизлари ижтимоий ҳаётда эркаклар сингари етакчи куч эканини бадий тасдиқлаш Иброҳим Раҳим ижодининг бош йўналишларидандир.**

Муродовани умумий ижтимоий хусусиятларни жиҳатида Ҳилоланинг давоми деб аташ мумкин. Бироқ Муродова ғоявий мавқеи, индивидуал хусусиятлари жиҳатидан ёзувчи ижодида ўзига хос образдир. Партиявий раҳбарликда халқ ҳаётига яқин туриш, халқнинг талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиш Муродованинг ижтимоий фаолиятига хос хусусиятдир. Шу билан бирга Муродова халқ манфаатига, бинобарин, партия вазифаларига зид иш тутувчиларга писбатаи коммунистик принципааллик билан муросасиз кураш олиб борди. Романда тескаричи ранс Умарали, Ғози фаранг ва бошқа салбий образлар ҳам жонли гавдалантирилган.

«Ихлос» романи талабчан рус китобхонларининг ҳам таҳсинига сазовор бўлди. Романи москвалик тапқидчи ва адабиётшунослар ҳам муносиб баҳоладилар. Муродова образи хусусида тўхталиб тапқидчи В. А. Ситин ёзади: «И. Раҳим бу образни жуда яхши ярата олган. Биринчидан, бу образ жуда инсоний, иккинчидан, Саодат ўз турмуши ва ишида, ўзининг муомала хусусиятлари билан ўзи мулоқотда бўлувчи кишилардан яққол ажралиб турди».

Роман ўзбек адабиётида қишлоқ хўжалиги мавзунини бадий акс эттиришига муайян ҳисса бўлиб қўшилди.

Иброҳим Раҳим республикамиз саюатида янги соҳа бўлган газ саюати мавзунини ҳам адабиётимизда биричилардан бўлиб кўтариб чиққан эди. Ёзувчи бу ҳақда дастлаб очерк ёзди. Сўнгра «Оловкор» қиссасини яратди. Иброҳим Раҳим газчилар ҳаётини ўрганишни

давом эттириди. Оловкорлар билан биргаликда бўлди, уларнинг меҳнат жараёнини, Қизилқум табиати шароитларини ўз кўзи билан кўрди. Ана шу изланишлар самараси сифатида «Тақдир» (1964) романи бунёдга келди. Романда қиссадаги ғоявий-тематик йўналиш, образлар янада чуқурлаштирилди, унга янги қўшимча образлар киритилди. Романдаги асосий муаммо ер қатламларидаги газдан тезроқ фойдаланишни кўзда тутган «тезкорлик» усули тарафдорлари билан ер қатламларини муфассал жиддий тадқиқ этиш тарафдорлари ўртасидаги курашда бадний фойдаланади.

Бироқ мазкур асардаги конфликтнинг ўзига хос ғоявий хусусияти шундаки, тезкорлик усули тарафдори бўлган мутахассис Бобир Нодиров ҳам, унга қаршилик кўрсатган инженер Бардош Дадашев ва уларнинг тарафдорлари ҳам олижаноб мақсадни кўзлаган, Ватанга тезроқ ва кўпроқ зангори ёқилги етказиб беришни ният қилган кишилардир. Шу билан бирга ёзувчи образларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳам кенг кўриб чиқишга интилади. Романдаги Бардош Дадашев, унинг хотини Ягона образларини ёзувчининг муваффақияти, деб баҳолаш мумкин. Таниқли москваллик таъқилчи Вера Смирнова «Литературная газета»да (1966, 24 март) босилган тақризда романи кенг ва муфассал таҳлил этади, асарни ва унинг бош қаҳрамонларини ижобий баҳолайди: «Ўзбек зиёлилари навқирон авлодининг вакиллари бўлган Ягона ва Бардош ҳозирги Ўзбекистоннинг ақл-идроки ҳисобланган кишилардир».

«Тақдир» романи адабиётимизда саноат мавзунда яратилган эътиборга лойиқ асарлардан биридир.

Иброҳим Раҳим 60-йилларнинг II ярмида адабиётимизда яна бир мавзу ижодкори бўлиб майдонга чиқди. Бу — 1966 йилги Тошкент зилзиласи мавзундир. Аниқроғи, зилзила муносабати билан одамларда номоён бўлган дўстлик, қардошлик, ҳамжиҳатлик, фидойилик мавзундир. Ёзувчи газчилар ҳақидаги сингари зилзила мав-

эунда ҳам қатор асарлар яратди. Дастлаб «Сен тугилган кун» қиссаси вужудга келди. Ундан кейин «Тинимсиз шаҳар» (1969) романи пайдо бўлди.

Тошкентликларнинг жасорати, олижаноб сахий қалби, муҳаббат ва дўстлик туйғулари роман сюжетининг асосий пафосини ташкил этади. Романда Отабой ота оиласи воқеалари, шушунгдек, рассом Ақромжон билан ёш меъмор Малоҳатнинг ёлқинли муҳаббати, уларнинг эл манфаати учун кураши мароқли тасвирланган.

Тошкент аҳолисига ёрдам қўлини чўзган қардошларимизнинг олижаноблиги китобхонда кўтаринки руҳ уйғотади.

Натижада у рус тилида ҳам нашр этилиб, бутуниттифоқ китобхоналарининг меҳрини қозонди.

Улуғ Ватан уруши мавзуи Иброҳим Раҳим ижодида статки мавзулардан ҳисобланади. Бунинг ўзига ҳос сабаби бор, албатта. 1937 йилдан Совет Армияси сафига сафарбар қилинган Иброҳим Раҳим оқ финларга қарши жангларда иштирок этди. Улуғ Ватан урушининг биринчи кунларидан армия қисми сиёсий бўлимида ташвиқоттарғибот ишларини олиб борди. Ўзбек тилида ҳарбий газеталар чиқарди. Фронгда сапёр ва танк қўшинларида командир бўлиб, фашизмга қарши жанг қилди. Унинг фронтдан ёзган очерк ва публицистик мақолалари жангчиларимизни галабаларга илҳомлантиришда муҳим роль ўйнади.

Ёзувчининг «Чин муҳаббат» (1956), «Фидойилар» (1971) романлари, «Фарҳоднинг жасорати», «Қалбингда қуёш» бадний фильмлари киносценарийлари (1963, 1965), «Чақмоқ» (1970), «Жоним фидо» (1973) драмалари ана шу мавзуда яратилган асарлардир.

Иброҳим Раҳим ўзбек алабиётида Улуғ Ватан уруши мавзунда ҳам оперативлик кўрсатиб, биринчилардан бўлиб йирик асар яратган ёзувчи. «Чин муҳаббат»

романи Ватанга, халққа, ёрга муҳаббатни талқин этади. Бу асарнинг ибратли томони шундаки, Улуғ Ватан урушида эришган ғалабаларимизнинг омилларидан бири бўлган фронт билан мамлакат ичкарисининг мустаҳкам алоқаси, ҳамкорлиги ғояси унда биринчи марта кенг ифодаланди. Романдаги бош қаҳрамонлардан бири Адолат фронтга бевосита иштирок этган ўзбек қизларининг образи. Бундай образлар таниқли ўзбек адибаси Ойдин ҳикояларида ҳам тасвирланган эди. Бироқ Адолат ўзбек қизларининг фронт шароитида нисбатан кенгроқ тасвирланган дастлабки образидир. Ўз ижодидаги бош ғоявий йўналишга содиқ бўлган ёзувчи ўзбек хотин-қизларининг фронтдаги жасоратини «Фидойилар» романида, шунингдек «Жоним фидо» драмасида янада кенгроқ кўрсатишга интилди. Уларда ўзбек халқининг Улуғ Ватан урушида душман устидан қозонилган ғалабага қўшган ҳиссаси ишонарли кўрсатиб берилган. Қардошлар билан бир сафда кураш олиб борган ўзбек жангчи ва офицерларининг ибратли образлари яратилган.

Иброҳим Раҳимнинг ҳарбий мавзудаги ва бошқа романларини бир кичик мақолада кенг таҳлил этиш имкониятига эга эмасмиз, албатта. Бу романларга хос ижобий хусусиятлар нималардан иборат? Юқорида таъкидлаганимиздек, И. Раҳим жуда ибратли мавзу ва муаммоларни кўра олади, уларни сиёсий сезгирлик ва ҳозиржавоблик билан ўрганиб, роман негизига қўя олади. Шу жиҳатдан қараганда И. Раҳим романлари актуал мавзуда яратилган замонавий асарлардир. Бундай ҳозиржавоб асарларнинг тараққиётимизга таъсири каттадир, иккинчидан, ёзувчи эпик асарларида кўп жиҳатдан қизиқарли, тармоқли сюжет ярата олади. Унинг асарларида воқеалар кўп ҳолларда шиддатли ривожланиб боради, қаҳрамонлар бир-бирларига кескин қарама-қарши қўйилади.

Учинчидан, ёзувчи романларида ғоявий жиҳатдан

дуруст белгиланган образлар ҳаракат қиладилар. Бу образлар хатти-ҳаракатлари, мулоҳаза ва муҳокама-лари жиҳатидан диққатга сазовор кишилардир.

И. Раҳим асарларининг тилида ҳам ўзига хос жиҳатлар бўртиб кўзга ташланади. Автор ҳамда персонажлар тилида халқ оғзаки ижодига хос қабариқ образли иборалар, мажозий сўз бирикмалари тез-тез учрайди. Образли публицистик нутқ Иброҳим Раҳим асарлари тилининг ўзига хос хусусиятидир.

Юқорида биз Иброҳим Раҳим асарларининг замонавийлик руҳи билан суғорилганлигини, бироқ замонавийлик мавзу ва муаммо актуаллигидангина иборат бўлмай, шу билан бирга юксак баднийлик ҳам эканини қайд этган эдик. Шу эстетик принципуқтан назаридан қараганимизда Иброҳим Раҳим асарларида тағин шималардир етишмаётгандай туюлади.

Ҳаёт тасвири ва психологик кечинмалар ифодасида меъридан ортиқ баёнчилик, ахборот руҳи воқеликнинг бадний манзарасини маълум даражада хиралаштиради. Масалан, А. Чеховнинг «Налим» ҳикоясидаги воқеани жуда қисқа баён қилиш мумкин: сувда ишлаётганлар катта налим балиққа дуч келадилар. Сув ичидаги тўнка остига ўзини урган балиқни тўрт киши зўрга тутиб чиқаради. Балиқ бир силкиниб сувга тушиб кетади. Бу — ўша воқеанинг ўзи эмас, у ҳақдаги хабардир. Китобхон бу хабардан балиқни тутишга ҳаяжон билан ҳаракат қилаётган Герасим ва шериги Любимни ҳам, подани қаровсиз ташлаб чопиб келиб сувга кирган Ефимни ҳам, виқор билан балиққа яқинлашган кучир Василийни ҳам, юзи ялтиллаб, томоғи қилтиллаб кузатиб турган баринни ҳам кўрмайди, уларнинг ўзига хос ҳаяжонли сўзларини ҳам эшитмайди, ҳис-туйғуларини ҳам сезмайди. Хуллас, «аниқликка риоя қилинмаган ўринда, — дейди М. Горький, — ҳақиқат бўлмайди».

Биз Иброҳим Раҳим асарларида қаҳрамонларнинг психологик таҳлилига янада кўпроқ эътибор берилишини,

ҳаётий манзараларнинг янада конкретроқ акс эттирили-
ниши, улуғ адиб Максим Горький айтганидай, кўз билан
кўриб, қўл билан ушлаш мумкин бўладиган даражада
аниқ тасвирлар чизилишини истардик.

Иброҳим Раҳим туғилганлигининг олтмиш йиллиги
муносабати билан 1976 йилда «Халқлар дўстлиги» ор-
дени билан мукофотланди. Республика партия, ҳукумати
ўзбек адабиётини ривожлантиришдаги хизматлари учун
унга «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» деган юксак унвон
берди.

1976

ТУРНАЛАР ПАРВОЗИГА МУШТОҚЛИК

Бадий ижод оламига унинг бутун машаққатларини чуқур ҳис этиб киришган кишигина муваффақиятга эриша олади. Бу юк адибларнинг бадий ижодда истеъдоднинг ёлғиз ўзи кифоя қилмайди, унинг истиқболлини меҳнат ҳал этади, деб қайта-қайта таъкидлашлари ҳаммамизга маълум. Сўнгги ўн йилликда адабиётимизга кириб келган истеъдодлар ижодий пиятларининг ранг-баранглиги билангина эмас, бадий меҳнатга актив муносабати, ижодий дадиллиги билан ҳам диққатга сазовордир.

М. Қориевнинг ижоди ҳам гоаявий-тематик, бадий аломатлари билан адабиётимизда ўзига хос кўринишга эга. М. Қориев ижодини кечроқ бошлаган бўлишига қарамай катта ҳаётий, гоаявий-сиёсий тажриба билан адабиётга кириб келди. Бўлажак адиб 1947 йилда Тошкент юридик институтини битиргач, шу институтнинг аспирантурасида қолиб, илмий тадқиқот билан шуғулланди ва юридик фаилари кандидати деган илмий даражага муваффақ бўлди.

М. Қориев ўз фаолиятини журналистликдан бошлади. У 1949 йилдан бери «Совет Ўзбекистони», «Тошкент ҳақиқати», «Ўзбекистон коммунисти» газета ва журнал редакцияларида адабий ходим, бўлим бошлиғи, редактор ўринбосари, муҳаррирлик вазифаларида ишлади. 1963 йилдан бери «Совет Ўзбекистони» газетасининг бош муҳарриридир.

Мақсуд Қориев меҳнаткаш деҳқон оиласида туғилди, халқ орасида яшаб, унинг меҳнати ва кайфиятини юракдан ҳис этиб ўсди. Ун олти яшарлигида колхоз комсомол ташкилотига бошчилик қилиб, ёшларни пахта ҳосилдорлиги учун курашга актив сафарбар этган эди. Халқ ўз фарзандига катта ишонч билдириб, уни Ўзбекистон Олий Советига депутат қилиб сайлади. М. Қориев журналистик фаолиятини ижтимоий жамоат ишлари билан уйғун равишда олиб бораётган арбоблардандир. У сайловчилар билан тез-тез учрашиб, уларнинг ҳар бир нақзини астойдил амалга оширишга ҳаракат қилади. Журналист ёзувчи Расул Раҳмонов «Ишонч» деб номланган очеркида («Журналист» (Москва) 1976, 6-сон) М. Қориевнинг журналистик ва ижтимоий фаолиятининг ҳаётга актив таъсири ҳақида ишончли далиллар асосида мароқ билан ҳикоя қилади.

Журналистик М. Қориевнинг бадий ижодга ўтишида маълум адабий тажриба ролини ўйнаган бўлса, сиёсий-ижтимоий фаолият эса, ҳаёти ва халқ кайфиятини ўрганиш, турмушдаги факт ва ҳодисаларни баҳолаш ва фалсафий умумлаштириш салоҳиятини такомиллаштирди.

60-йилларга келиб М. Қориев қатор ҳикоя ва қиссалари билан китобхонларга танилди. Адабий танқидчиликда ёзувчининг дастлабки асарлари ҳақида, бадий ижоднинг бошланишида рўй бериши мумкин бўлган айрим камчиликлари, шунингдек ютуқлари хусусида фикр-мулоҳазалар баён қилинди. Адабий танқидчилик ёзувчи асарларидаги нуқсонларни хаспўшламаган ҳолда биринчи навбатда улардаги ижобий хусусият ва фактларни, ёрқин жиҳатларни хотиржамлик билан таҳлил ва тадқиқ этиш орқали адиб ижодий такомилга баракали таъсир кўрсата олиши мумкин. Филология фанлари доктори М. Қўшжонов, академик Воҳид Зоҳидов, Ўзбекистон халқ ёзувчиси Назир Сафаров, Асқад Мухтор, Ҳамид

Ғулом ёзувчи Мақсуд Қориев ижоди ҳақида ана шундай позицияда туриб фикр юритдилар¹.

Ўзбек реалистик қиссачилиги ярим асарлик тараққиёт тарихига эгадир. И. Сафаров, Мирмуҳсин, П. Қодиров, А. Мухтор, О. Еқубов, С. Анорбоев, У. Ҳошимов, Ш. Холмирзаев, У. Умарбеков, У. Назаров ва бошқаларнинг асарлари ҳозирги қиссачилигимизнинг кўрки ва хазинасини ташкил этади. Бу ҳол мазкур жанрда янгидан қўлига қалам олган ижодкорга янада юксакроқ масъулият юклайди. Ҳар бир янги асар ўзидан олдингиларига нисбатан ғоявий мазмуни, образлари, бадиий воситалари жиҳатдан янгилик беролган тақдирдагина узоқ яшаши ва соғлом адабий ҳодиса сифатида тан олинishi мумкин.

Замонга ҳамнафаслик М. Қориев қиссаларидаги мавзу актуаллигини, образлар мазмунининг асосий руҳини белгилайди. Ёзувчи ўз асарларида совет воқелигини, кишиларимизнинг турмуш тарзини, коммунистик ахлоқ нормаларини, совет характерининг шаклланиши ва таъсир кучини кўрсатишга интилади. «Жийда гуллаганда» қиссасида колхозларимиздаги партиявий, маъмурий ва хўжалик раҳбарлиги муаммосини талқин этади. Колхоз раиси Аҳмадали Турдиев, агроном Каримов, комсомол ташкилотининг секретари — механизатор қиз Мактуба, омбор мудирини Юсуфжон образларининг ҳар бири китобхонга муайян фойдали ва таъсирчан фикрни уқтиришга хизмат қилади. Халқ хўжалигига узоқ йиллик меҳнати синган, эл ҳурматини қозонган Турдиев кейинги йилларда такабурликка берилади, текинхўрлар билан яқинлашиб, ножўя хатти-ҳаракатларга йўл қўяди. Раис бу хатонинг оқибатларини пировардида ички

¹ Қаранг: В. Зоҳидов. Митти ҳикоят ва ажиб ривоят, «Шарқ юлдузи», 1975, № 6; Н. Сафаров. «Афросиёб ғўзали» қиссаси ҳақида икки оғиз сўз». Шу номли китобга сўзбоши, Тошкент, 1974 йил; Асқад Мухтор. Изланиш йўлларида, М. Қориевнинг «Турнаалар баланд учади» китобига бош сўз, Тошкент, 1976, 5—8-бетлар ва бошқалар.

изтироб билан чуқур ҳис этади. Раис образининг ибратли томони шундаки, у ўз қалби тўридаги инсоний ва ижтимоий ҳалолликка оқибатда содиқ қолади. Партия раҳбарлиги ҳамда софдил колхоз кишилари таъсирида раисда маънавий уйғониш юз беради.

Райком бюросида колхоз ҳақида раис номга қарата айтилган танқидий мулоҳазалардан тегишли ҳаққоний хулоса чиқаради. Ҳаромтомоқларга бир муддат ён бергаплигини ўзи учун жиноят деб билади. Шу ўрнида унинг ички монологи анча таъсирлидир. «Ким эдим, ким бўлдим?— деб ўйларди раис.— Оддий батракдан чиқиб раис даражасига кўтарилдим. Қирқ йил муттасил ишладим, қанча обрў-эътибор қозондим. Колхоз қурилишидаги қийинчилик даврлар, қулоқларга қарши шафқатсиз кураш, Москвага, зарбдор колхозчиларнинг съездига борган дамлар... Мукофотлар...— Ҳаммаси кўз олдидан кинолентасидек бирма-бир ўтаверди.— Қандай соф, самимий эди. Режалари ҳам, мақсадлари ҳам улуг эди ўша кезлари.

Бир кун Пўлдош Охунбобоев орден топишира туриб: — Бу — ишнинг бошланиши, сиз ажойиб пахтакорсиз, яна яхшироқ ишлап, пахтамининг шуҳратини бутун оламга таратинг,— деган эди. Шундан кейин колхоз экономикаси яна ҳам кўтарилди. Қирқ центнерчилар ҳаракати бошланди. Колхоз қурилиши, ободончилик, қишлоқ маданиятини кўтариш бобида қанчадан-қанча ишлар қилинди. Аҳмадали ака икки-уч бор сурункасига Олий Совет депутатлигига ва юқори партия органларига сайланди. Аммо кейинги йилларда гердаийб, ҳовлиқиб ноҳўя ишларга қўл урди, мени ҳамма танийди, ҳурмат қилади, ишонади, деб қибр-ҳавога берилди. Қоратой Асилов каби виждонсиз кишилар билан топишиб, эгри йўлларга юриб кетди. Ҳатто, колхоз мулкни таловчиларга шерик бўлиб қолди. Ахир, буларнинг ҳаммаси жиноят-ку! Наҳотки, шунча йил ҳалол, виждонан ишлаб, ҳақтининг сўнгги йилларида роҳат-фароғатда, ҳурматда

яшайдиган пайтда шу аҳволга тушса! Мана ҳозиргина битта «коммунист» жиноятларининг гувоҳи бўлди.— Балки менинг айбим бундан ҳам оғирдир,— деб ўйларди у,— балки эрта-индин ўша Юсуфжон ўлтирган стулда мен ҳам ўлтирарман. Мени бу ишларга ким мажбур этди? Ёки пулим стишмайдими, бола-чақам оч қоляптими? Ёўқ, колхоздан олган даромадим рўзгоримга етиб, ортиб қолади!»

Раис шуларни ўйлади-ю, виждонан қийпалди, азоб чекди.

«Энди шартта кесиш керак!— деди раис ўзига-ўзи,— бу аҳволнинг давом этиши мумкин эмас. Эртага, йўқ, бугуннинг, ҳозирнинг ўзида ҳамма гапни райком секретарига бирма-бир айтиб бераман, айбларимни шартта бўйнимга оламан!»

Шундай қарорга келди-да, ўридан турди.

Маълумки, Аҳмадали Турдиевга монанд образлар адабиётимизда илгари ҳам яратилган эди, албатта. Бироқ, Қориев бу образни янги давр, янги материал ва ситуациялар асосида талқин этиш орқали китобхонга янги фикр айтишга ҳаракат қилган. Аҳмадали Турдиевнинг тақдири такаббурлик, иззатталаблик иллатининг хунук оқибатларидан кишиларимизни огоҳ этиш мақсадига хизмат қилади.

Агроном Қаримов образи муҳим бир ижтимоий аломати билан диққатни жалб этади. Қаримов пахта ҳосилдорлигини ошириш мақсадида вилтга қарши кураш масаласини кескин қўяди. Бироқ Аҳмадали Турдиевнинг қўрс ва қайсарлиги туфайли агрономнинг алмашлаб экиш бўйича тузган схемаси оқибатсиз қолиб кетади. Қиссада оқилона белгиланган вилтга қарши кураш муаммоси асар сюжетининг асосий йўналиши сифатида давом эттирилиб, бадий тадқиқ этилганда Қаримов образининг оригиналлиги тўла очилиши билан бирга, Турдиев образидаги янги аломатлар ҳам шубҳасиз, тобора чуқурлашган бўларди.

Ёзувчининг «Ой тутилган кечаси» қиссасида ғоявий мазмун ва композиция жиҳатдан шундай муваффақиятнинг нишонаси кўзга ташланади. Йигирманчи йилларда хотин-қизларни эскилик иллоти сиртмоғидан ёруғликка йўллаш учун курашда фидойилик кўрсатган ўзбек йигитининг характери қисса сюжетининг марказий йўналишини ташкил этади. Ўзи ва рўзғори учунгина ҳаракат қилиш, фақат шу ҳақда ўйлаш ўтмиш кишиларига хос руҳий кайфият эди. Бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун принцинга асосланган ижтимоий психология Октябрь революциясидан кейин совет кишиси маънавиятининг муҳим белгиси сифатида шаклланди. Қисса бош қаҳрамони Неъмат образида ёзувчи янги совет кишиси фазилатининг шаклланишини кўрсатишга муваффақ бўлган. Неъмат тоғаси Қодирқулнинг қизи Ойдинни севади. Бу сеvgи инсон тақдири учун кураш пафоси билан йўғрилган янги мазмунидаги муҳаббатдир. Неъмат ўз сеvgилисини ижтимоий ҳаётга йўллаш, халққа фойдали фаолиятга жалб этиш учун курашади. Неъмат курашининг ибратли томони шундаки, у Бутунроссия Коммунистик Ёшлар Союзининг учинчи съездида иштирок этган, улуг доҳий В. И. Лениннинг машҳур нутқини тинглашга муяссар бўлган ўзбек ёшлари вакилидир. Асарда қишлоқ комсомол ячейкаси ва унинг секретари фаолиятини, умуман шиддатли йигирманчи йиллар манзарасини китобхон кўз олдида гавдалантирувчи реалистик ситуациялар чизилган.

М. Қориев асарларида муҳаббат, ошиқ-маъшуқлар тақдири масаласи ҳам муҳим йўналишлардандир. Адибнинг «Ойдин кечалар» қиссасида севишганларнинг ҳис туйғулари лирик-публицистик жўшқинлик билан мадҳ этилади. Муҳаббат мавзуи талқини ижтимоий ҳаёт ёки даврнинг янги ахлоқий-маънавий муаммолари билан боғлиқ равишда янгича ифодаланган тақдирда китобхон онги ва маънавиятини бойитишга хизмат қилади. «Жийда гуллаганда», «Ой тутилган кечаси» қиссаларидаги муҳаб-

бат тасвирига адиб ижтимоий мазмун бахш этолган. Бу хусусиятни ёзувчининг «Афросиёб гўзали» деб номланган икки қисмдан иборат янги қиссасида ҳам кўриш мумкин. Мазкур қиссада адибнинг ҳаётий факт ва муаммоларни бадий идрок этиш, образли тасвирлаш маҳоратининг нисбатан такомиллашгани кўзга ташланади.

Ҳақиқат учун кураш шарафли, шу билан бирга, машаққатли бўлиб, кишидан ижтимоий ва маънавий жасорат, гоёвий барқарорлик, ҳаётий поклик талаб этади. Бу гоё ёзувчининг «Афросиёб гўзали» қиссасининг бош гоёвий муддаосини ташкил этади. Асар икки сюжет йўналишидан иборат бўлиб, биринчисида ижтимоий аҳамиятга эга бўлган техник муаммо — пахта териш машинасининг шпинделини такомиллаштиришдан иборат ихтирони ҳаётга татбиқ этиш учун кураш масаласи ифодаланган бўлса, унинг иккинчи йўналишида илк муҳаббат синови тараннум этилади. Терм машинаси шпиндели ҳақида янгилик, ихтиро яратган ёш инженер Рашид гўзал Дилафрўзни севиб қолади. Икки сюжет йўналишида ҳам бош қаҳрамон Рашиднинг иштирок этишини ҳисобга олмаганда бу йўналишлар орасида деярли боғланиш сезилмайди. Мазкур йўналишлар ўзаро гоёвий муштаракликка эга. Икки йўналишнинг ҳам гоёвий негизини ҳақиқат билан ноҳақлик, ҳалоллик билан бўҳтон ҳамда ифвогарлик ўртасидаги кураш ташкил этади. Рашид образининг аҳамияти шундаки, у ўзбек техник интеллигенциясининг навқирон вакилидир. Бизнинг адабиётимизда бундай образнинг жуда сийрак эканини ҳисобга олганимизда қаҳрамоннинг маърифий қиммати янада аниқлашади. Қишлоқ ҳаёти эса ёзувчиларимизга она сути билан кирган мавзудир. М. Қориевнинг саноат зиёлилари ҳаёти мавзуга мурожаат қилиши қувонарли ҳолдир, албатта.

Қиссадаги бош гоёвий муддао Рашид образида мужассамлаштирилган бўлиб, асардаги конфликтлар, бошқа персонажлар ёзувчининг Рашид образи орқали

китобхонга айтмоқчи бўлган бош ғоявий муддаосини ёрқинлаштириш, чуқурлаштириш мақсадига хизмат қилади. Рашид қиссанинг икки бўлимида ҳам адибнинг диққат марказида турган марказий ўзак образ бўлиб, ўзининг талай хусусиятлари билан муайян оригиналликка эгадир.

Бирор хайрли ишга қўл уриш ва уни амалга оширишга киришмоқчи ким хоҳламайди, дейсиз. Ҳамма гап ана шу ишни амалга оширишдан кўзланган мақсаддир. Рашид образини китобхонга яқин қилган ибратли томони шундаки, унинг терим машинасини такомиллаштириш борасидаги ижодий изланишлари биринчи навбатда давлат ва халқ манфаатини кўзда тутди. У ўз мақсади хусусида бундай дейди: «Ҳар биримиз ҳам пахтачилигимиз истиқболи ҳақида ўйлаймиз. Ҳозирги кунда пахтамизнинг ярмидан кўпи машиналарда терилляпти. Мен республикамизда етиштириляётган ҳамма ҳосил машина билан териб олинишни орзу қиламан. Шу мақсадда бу ишга қўл урдим».

Манфаатпараст, бинобарин, шуҳратпараст шахслар эса бу олижанобликка тўғаноқ бўладилар. Рашид олдида икки йўл турар эди. Биринчиси, Каримов ва Евдокимовларнинг талабини қондириш, уларни ҳам бу техник ихтиронинг авторлари, деб ҳисоблаб ишга шерик қилишдан иборатдир. Иккинчиси, манфаатпарастликка кескин қаршилиқ кўрсатиш, инсоний поклик, ҳалол меҳнатнинг барқарорлиги учун кураш олиб боришдан иборат эди. Рашид иккинчи йўлни танлайди.

Каримов ўз шахсий манфаати йўлида ҳар қандай тубанликдан қайтмайдиган шахс. У ҳамтовоғи Евдокимов билан тил бириктириб Рашиднинг авторлик ҳуқуқига шерик бўлишга қатъий киришади. Рашид бу суллоҳликни кескин рад этгач, улар лойиҳани йўққа чиқариш учун барча имкониятларни ишга соладилар. Директор Пўлатовнинг ўз вазифасига юзак муносабати ва характеридаги беқарорликдан фойдаланиб, уни ҳам Ра-

инд лойиҳаси рақиблари тарафига тортишди. Қаримов ҳатто соддадил ва енгилтак йиғит Топилли Рашидга қарши иғво ёзишга кўндиради, унинг севгидаги рақиби Қозимни ҳам бу ишга жалб этади. Қаримовларнинг кирдикорларини кузатиш орқали яхшиликка қарши курашда ёмонлар жуда тез бирлашадилар, чунки улар ўзларининг таги бўш эканликларини сезадилар, дегач фикрнинг ҳаққонийлигига яна бир бор ишонч ҳосил қиласан киши.

Маълумки, бадий асарда жонли образ яратиш омилларидан бири психологик таҳлилдир. Асарда тасвирланган қаҳрамонларнинг ички олами қанчалик чуқур ва конкрет очилса, образнинг эстетик-маърифий киммати шугчалик ортади. М. Қориев индивидуал услуби шаклланаётган, бадий маҳорати такомиллашаётган ёзувчидир. Бу «Жийда гуллаганда» қиссасидаги Турдиев, Қаримов, Мактуба, «Ой тутилган кечаси»даги Неъмат, Ойдин образларида ҳам кўзга ташланган эди.

Ҳақиқат ва поклик учун курашчи қаҳрамонлар намунаси адабиётимизда бундан олдин ҳам яратилган эди. Рашид образи ғоявий моҳияти жиҳатдан Шароф Рашидовнинг «Қудратли тўлқин» романи бош қаҳрамони образига яқин туради. Пўлат ижроия комитет раиси Тўрахоновнинг ноҳақ кирдикорларига қарши принципаал курашади. Пўлатнинг ноҳақликка қарши кураши кескин порозилик, ошкора ва асосли танқид тарзида намён бўлади. Бир сўз билан айтганда Пўлат исьёнкор қалб кишисидир. Адиб ўз қаҳрамони Пўлатга мурожаат қилиб: «Кичкинагина адолатсизлик ёки ёлғонни сездингми, ўтдай ёнасан-а. Сенга ўхшаш қизиқ-қонлар кўпроқ бўлганда эди, адолатсизлик ҳам, қизиқ-қонлик ҳам оз бўларди»,— дейди.

Рашид ўз туйғуларини бирдан юзага чиқаравермайдиган вазмин ёш олим, фаол меҳнат кишиси, муваффақиятнинг калити меҳнатда деб тушунган ўспиринлар тоифасидан.

Қиссанинг биринчи қисмида Рашиднинг руҳий олами бевосита характерланади. У рақибларининг таъсири оқибатида ўз лойиҳасининг дастлаб рад этилганидан унчалар ошқора изтиробга тушмайди. Рашиднинг ўз ишининг тўғрилигига ишончи комил. Бу ишончнинг негизи ҳалол меҳнатдадир. У ўз рақибларига қарши курашмайди, қатъий, изчил ижодий меҳнатни уларга қарши асосий зарба деб билади. Техник кенгашда лойиҳанинг тажриба нусхасини яратишга ҳам рухсат этилмаганидан кейин у кекса ишчи Маҳмуд ака ёрдамида ишдан ташқари вақтларда заводда қолиб, тажриба нусхани яратишга киришади. Ўз ихтиросининг тақдири учун кураш эпизодларида Рашиднинг маънавиятини китобхон ёрқинроқ ҳис этади.

«Турналар баланд учади» деб номланган иккинчи қисмида бош қаҳрамонларнинг руҳий таҳлилига эътибор маълум даражада ортганини сезамиз. Рашид ўз лойиҳаси асосидаги янги шпиндель нусхасини далада синаётганда ҳам Каримов ва Евдокимовлар қаршилик кўрсатишни давом эттирадилар. Улар далага келиб, терим мутасаддилари ва деҳқонларнинг бу ихтирога бўлган қарашини ўзгартирмоқчи бўладилар, синовни кечиктиришга интиладилар. Ёзувчи ана шу зиддиятларнинг Рашид руҳий оламига таъсирини таҳлил этишга ҳаракат қилади. У тажрибали механизатор Абдулла аканинг янги шпинделда пахта теришга мойиллик билдирмаганини бухгалтердан эшитиб дастлаб руҳан ташвишланади. «Бухгалтер йигитнинг ҳамма гапи ҳам бир бўлди, охиригиси ҳам. «Бир балоси бордирки» дегани суяк-суягидан ўтиб кетди. Тишини тишига қўйиб бир зум ерга қараб қолди. Унинг бутун вужуди билинар-билимас қалтирар эди. Уйламай айтилган бир оғиз сўз уни шу кўйга солганди.

Ниҳоят кўз олдини босган қоронғилик тарқаб, ўзига таскин бера бошлади. Бу йигитда нима айб, уйламай айтди-қўйди-да. Мана шу аппаратни яратаман, деб бир неча йиллардан бери чеккан азобларимни, кўрган

қийинчиликларимни, қилган жангларимни у қаёқдан билсин. Тушига ҳам кирмаган.

Рашид оқариб кетган юзига сал қон юришиб йигитга қаради.

— Олиб борасизми, ўша далага. Уша механизатор Абдулла аканинг олдига...— дея илтимос билан тикилди».

Маълум бўлишича, теримда каттагина мажбурият олган Абдулла ака янги шпиндель қўйилган икки қаторли машинадан кўра тўрт қаторли машинада пахта теришни афзал деб билган экан. Бундан ташқари Рашиднинг рақиблари «синаш унча шошилиш эмас, бу йил бўлмаса келаси йил синалади-да» деб ишни мужмаллаштириб кетган эдилар. Рашид Абдулла акани синашга кўндиришга ҳаракат қилади. «Қанча жанглар билан бу синовга рухсат олгандим. Буни сиз билмайсиз, ҳали бу синовдан ўтгандан кейин ҳам қанча ишлар бор. Ахир мен сизни, сизга ўхшаганларни ўйлаб, меҳнатингиз осоплашсин, деб юрибман-ку. Шу шпиндель ишлаб чиқаришга қабул қилишиб қолса, ўзингизга яхши эмасми? Биз ишчилар нимаки қилсак, сиз учун яратамиз. Сизлар ҳам бизни қўллаб юборинглар».

Абдулла ака шпинделнинг афзалликларини тап олади. Унинг янги шпинделга амалий фаолият пуқтан назаридан мупосабатда бўлиши янги ихтирога фойда келтиради. Янги шпинделни тўрт қаторли машинада ҳам ишлатиш мумкинлиги аниқ бўлади. Ўз мақсадига қатъий ишонч, уни амалга ошириш йўлидаги қатъийлик ва изчиллик Рашиднинг ўз рақиблари устидан ғалаба қозонишининг гарови бўлди. Янги ихтиронинг ҳаётга тадбиқ этилишининг энг асосий омилларидан бири партиянинг ғамхўрлигидир. Кекса ветеран ишчи Абдураҳмон отанинг республика партия Марказий Комитети Саркотибн ҳузурига кириб чиқишининг ўзи китобхонда партиянинг ҳақиқат йўлини ёритувчи даҳосига муҳаббат уйғотади.

Рашидни Каримовнинг ўрнига бош технолог лавозимига тайинлайдилар. Унинг нисбатан соддадиллиги, бегубор қалби Каримовдан ишни қабул қилиб олиш эпизодида янада ойдинлашади. Ҳамма нарсага ҳақиқат ва адолат кўзи билан қаровчи Рашид бу воқеадан ҳаётда айрим кишилараро пинҳоний амал қилувчи янги бир хусусиятни погаҳон кашф этгандай кучли таъсирланади. Ишни қабул қилиш жараёнидаги улар ўртасида содир бўлган муносабатда ҳам ёзувчи образлар руҳий оламидаги ўзгаришларга асосий диққатни жалб этади. Ўз вазифасидан четлаштирилаётганидан аламзада бўлган Каримов Рашидни беҳуда ранжитади, уни мансабталашликда ноҳақ айблайди.

Рашид иш қабул қилиб олмиш «маросими» шундай бўлади, деб ҳеч ўйламаган эди. Салим Каримовнинг юрагида унга нисбатан шу қадар катта кек, кўролмаслик борлигини тасаввур ҳам қилиб кўрмаганди.

У бошқаларнинг униб-ўсишини, обрў-эътибор топишини, номи чиқишини кўролмайдиган, бир кун эмас, бир кун столимга даъвогар бўлади, деб таҳликага тушадиган, ўрни келса чалишга, устидан иғво тўқишга, обрўсига путур етказишга уринадиган одамлар тоифаси ҳам борлигини ҳали билмасди.

Ҳали билмасдигина эмас, ҳатто хаёлига ҳам келтирмасди.

Шу сабабдан ҳам у оққўнгиллик билан ўртага тушган ноқулайликни кўтармоқчи бўлди.

— Мен ўзим хижолатдаман... ўрнингизга қўйишаётганидан... Салим Каримович, мен сизни шу заводга катта меҳнати синган, унинг юкни кўтариб шу даражага етказган одамлардан деб биламан... Менда сизга нисбатан заррача ёмонлиқ йўқ, Салим ака».

Рашид образдаги психологик таҳлилнинг мураккаблиги яна шундаки, у илмий-техника революцияси юз бераётган шиддаткор давр кишиси. Унинг маънавияти пахтани қўл билан териш муҳим ўрин тутган даврда.

ги қишлоқ хўжалиги зиёлиси кечинмалари, фикр-мулоҳазалари, умумий савиясидан хийла юксак ва мураккабдир. Ёзувчи Рашид образини чизишда шу ҳақиқатни назарда тутди, албатта. Ундаги бу хусусият яна ҳам чуқурроқ ва мукамалроқ очилганда образнинг таъсир қуввати, шубҳасиз ошар эди.

Ёзувчи Рашид ва Дилафрўз муносабатлари орқали кишилараро ғаразгўйлик иллати одамларнинг ижтимоий фаолиятигагина эмас, балки шахсий ҳаёти, маънавиятига ҳам чангал солиши мумкинлигини ёритишга қўл уради. Бадахлоқ кишиларнинг ногаҳон хуружидан ҳамиша огоҳ бўлмоқ, бундай иллатга қарши курашмоқ зарурлигини уқтиради.

Ёзувчи қиссадаги севги сюжет йўналишини поэтиклаштиришга ёрдам берадиган хилма-хил бадиий воситалардан фойдаланишга ҳаракат қилган. Образга мажозий ва рамзий пафос бағишловчи қиёсий характеристика, лейтмотив деталъ ижодда қўлланиб келинаётган бадиий усуллардандир.

М. Қориев «Жийда гуллаганда» қиссаси бошланишида жийда ниҳоллари ва чўпон йигит ҳақидаги афсонани келтиради. Қадим ривоятга кўра жийда ниҳоллари энг бахтиёр инсонни излаб топиб, у билан учрашганидан кейин гуллаб, оламга нафис муаттар бўй таратар экан. Пок инсонларгина жийда гулларининг саховатидан баҳраманд бўлиши, покиза ҳаёт кечиришлари мумкинлиги ҳақидаги образли фикр қисса қаҳрамонлари руҳига рамзий бир оҳанг бахш этади. Бундай рамзий деталъ «Афросиёб гўзали» қиссасида янада терранроқ қўлланилган.

Ёзувчи Афросиёб шаҳри қазилмаларидан топилган «Тўй тантанаси» номли қадимий сурат асосида шоҳ қизни Малика ва шаҳрисабзлик рассом йигит Иброҳим ҳақидаги ривоятни келтиради. Камбағал тоифадан чиққан Иброҳим гўзал Маликага ошиқ бўлиб қолади. Шоҳ ва унинг фармонбардорлари Иброҳимга ёлғон ваъда

бериб, саройни энг подир расмлар билан безашни буюришади. У бутун санъатини ишга солиб, топшириқни кўнгилдагидек бажарганда Малика аллақачон эрга тегиб кетган эди. Утмишда, макр муҳаббат устидан тантана қилади. Макр бизнинг давримизда ҳам ўзгача кўрицишларда муҳаббатга тўсиқ бўлишга, шубҳасиз, интилади. Иброҳим ва Малика афсонаси Рашид ва Дилафрўз муҳаббати саргузаштларига шу жиҳатдан алоқадор бўлиб, бу йўналишнинг теранроқ образли ёритилишига хизмат қилади.

Рашид сеvgи — муҳаббатда ҳам ижтимоий фаолиятдагидек беғубордир. Рақиблар бу йўлда ҳам муайян тўсиқлар ўйлаб топадилар. Дилафрўзни Рашиддан айнитиш учун иғво-бўхтошларни ишга солишади. Ахлоқий бетайин Қозим бу ярамас кирдикорларнинг бошида туради. У Қаримов образида ифодаланган муддаони ўзига хос йўсинда давом эттиради ва чуқурлаштиради. Қозим Дилафрўзга эриша олмаганлиги туфайли аламзадалигидан таниқари текинхўрлик йўлига кирган ижтимоий зарарли шахсдир. Бу иғво ва бўхтошлар туфайли Рашид ва Дилафрўз кечинмаларида шубҳа ва иккиланишлар пайдо қилади.

Ёзувчи томонидан севишганларнинг туйғуларини ва бошқа образлардаги руҳий кечинмаларни баъзан деталлар орқали чизишга интилгани диққатга сазовордир. Дилафрўз ҳижрондан юраги сиқилган дамларда беихтиёр кундалик дафтариини варақлайди. Сочида дам олган кезларида битилган ёзувлар қизинг қалб туйғуларига айна ҳамоҳанг бўлиб туюлади.

Дилафрўз ўз пинҳоний қалб кечинмаларини денгиз тўлқинлари мисолида ўзига хос ҳаё ва ибo билан бавосита ифодалаган бўлса, Рашид баланд учган турналарга мурожаат қилиб, ўз муҳаббатини, севгидаги садоқатини уларга қиёс қилади, қалб туйғуларини йиғитларга хос ҳайқирӣқ билан турналар парвозига улаб юборади.

«Чуқур хаёлга толиб ўтираркан, Рашид қўшиқни ўзини шундай талқин этди: ҳа, турналар баланд учади. Ўларнинг борадиган йўллари, ўлкалари олис. Ҳали улар тоғ чўққиларидан, кенг адирлардан ўтиб, қанча шаҳарлар, қишлоқларни ортда қолдириб, чарчамай, интизом билан саф-саф бўлиб узоқ-узоқларни кўзлаб учиб боришади. Шундай бирлик ва садоқат уларни маънавиятга етказди. Омон бўлсин, шу бирлик, шу садоқат.

У бепоён самога беихтиёр қаради. Гўё юлдузлар чамани ичра турналар галаси учиб ўтаётгандек туюлди унга.

Эй, сиз баланд учган турналар, сиздан сўрайман, соғинган юрак ҳисларимни ўша сарви хирамонимга етказсангиз. Эй, сиз гўзал жонажон ўлкам йўлларига чиққан баландпарвоз турналар галаси, қалбим дарди битилган юрак тўлқинларимни дилдоримга етказинг, осмондек мусаффо муҳаббатимдан Дилафрўзимга дарак берсангиз. Зоракни бу хушxabар унинг юрагида меҳр уйғотса!»

М. Қориев образлар руҳий оламини очишда мажозий образли ифода ва публицистик мурожаат усулларидагина фойдаланиб қолмай, реалистик деталлаштиришда ҳам муайян муваффақиятга эриша олишини кўрсатди. Самарқандлик Дилафрўзнинг отаси Қосим ака образи ҳаётий ва психологик деталлар орқали чизилган қуйидаги руҳий ҳолат тасвирида жонли гавдаланади: Тошкентдан келган совчилар ўз эзгу орзуларини Қосим акага ётиги билан маълум қиладилар, «Қосим ака қўққисдан айтилган бу таклиф олдида бир оз савол назари билан меҳмонга қаради. Нима жавоб беришини ҳам билмай, бошини қуйи қилганча тарелкадаги самарқандча нўхат билан кишимиз мағзини беихтиёр бир-биридан ажратиб тера бошлади. Айниқса, оталар учун бу масала оғир туюлади, гўё ҳозирнинг ўзидаёқ қизини узоқларга олиб кетадигандек туюлди. Одатда ҳар қанча кўнни кўрган, турмуш мактабини ўтаган кишилар ҳам ана шундай

дақиқаларда гап тополмай қолишади. Чунки шу топда масала жигарбандининг тақдирини ҳақида кетяпти.

Қосим ака рухсат сўраб ўрнидан турди, айвонга чиқиши билан эрини пойлаб турган Сарвихон «нима гап» дегандек чопиб келди.

— Ошга олов ёқиб юбор,— деди Қосим ака».

Рашиднинг бобоси Абдурахмон ота ҳам танқидчилик тўғри қайд этганидек, ибратли фазилатларга эга образдир. У янгиликка хайрихоҳгина бўлиб қолмай, уни ҳимоя қилади. Рашид характеридаги ҳақиқат учун кураш туйғусининг негизи ҳам Абдурахмон ота образига бориб тақалади. Қиссада Рашид образидаги ҳалоллик, ростгўйлик учун кураш ғояси ишчи оиланинг эзгу фазилати сифатида муайян **умумлаштирувчи мазмун** касб этади. Ёзувчи бу муҳим ғоявий муддаони Абдурахмон отанинг набираси Валентин воқеаси орқали ҳам таъкидлайди. Абдурахмон отанинг ўғли Расул ва унинг рафиқаси — рус аёли урушда қаҳрамонларча ҳалок бўлишди. Расулнинг ягона фарзанди Валентин ўз ота авлодини излаб топади. Асарда ифодаланган бош ғоявий муддао шу йўсинда чуқурлаштирилади, натижада Рашид образининг ижтимоий салмоғи ортади. Хуллас, *Рашид ярим асрдан бери ишчилар синфи сафида садоқат билан хизмат қилиб келаётган, Ватан ҳимоясида фидойилик кўрсатган, интернационал дўстлик туйғуларига эга бўлган шарафли оиланинг авлодидир. Бу ҳол Рашиднинг меҳнатсеварлиги, ҳақиқат ва софлик учун курашдаги собитлигининг сабабини янада ойдинлаштиради.*

Юқорида қайд этилган айрим ҳиссий тасвир намуналари одатдаги бадний воситалардир, албатта. Бироқ биз бу хусусиятларни алоҳида таъкидлаш билан ёзувчининг жонли образ яратиш борасида маълум бадний маҳорат имкониятларига эга эканини кўрсатмоқчимиз. Маълумки, ана шу маҳорат намуналари кенг ҳаётий мушоҳада, катта ижодий меҳнат натижасида рўёбга

чиқади. «Проза,— деб ёзди М. Горький,— жуда нозик нуқталарни кўришни, бошқалар кўрмаган нарсаларни ўткир кўз билан кўриш ва пайқаш қобилиятини, сўзларни одатдан ташқари пухта, маҳкам қилиб жойлаштиришни талаб қилар эди»... «яъни сўзлардан жонли картина яратилиши, улар образининг асосий белгисини лўнда қилиб кўрсатиши, тасвирланган кишининг ҳаракати, сўзининг оқими ва оҳангини китобхон хотирасида дарҳол нақшлаб қўйиши керак. Одамлар ва буюмларни сўз билан «чаплаб ташлаш»— бошқа гап, уларни «пластик», жонли қилиб тасвирлаш — бошқа гап. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи қаҳрамонларини кўп вақт одам қўл билан ушлагиси келганидай, ҳар қандай тасвирда ҳам тасвирланган нарсаларни одам ушлаб кўргиси келсин»¹.

Устод Максим Горький ўғитлари нуқтаи назаридан ёндошганимизда қиссада конфликтлар тугуни, образлар кураши, уларнинг хатти-ҳаракатида, руҳий олами, нутқлари тасвирида конкретлаштириш, таҳлилчи чуқурлаштириш зарур бўлган ўришлар, ғоявий муддао яхлитлигига тағин ҳам кўпроқ риоя қилиш, бадий сўз билан расманки нутқ фарқини чуқур ҳис этиш лозимлиги, ижодда ғоят зарур бўлган бадий интуициянинг баъзан хиралашиб қолиши каби нуқсонлар учрайдики, академик Воҳид Зоҳидов ўз мақоласида бу ҳақда ажиб назокат ва фавқулодда донолик билан фикр билдирганлиги туфайли мен бу ҳақдаги сўзимни мухтасар қилмоқчиман².

Хуллас, ҳақиқатнинг йўлини нурафшон қилувчи инсоний фазилат, покиза қалб, ҳалол меҳнат, кўзланган мақсадга қатъий интилувчанлик, бурчга садоқатдир.

¹ М. Горький. Адабиёт ҳақида. Бадий адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1972 й., 93—95-бетлар.

² В. Зоҳидов. Митти ҳикоят ва ажиб ривоят. «Шарқ юлдузи», 1975, 6-сон.

«Афросиёб гўзали» қиссаси ана шу муҳим замонавий ғояни талқин ва ташвиқ этади. Шундай фазилатлар коммунизм асри кишисига янги руҳ бағишлайди ва уни юксакларга кўтарди. Қисса иккинчи қисмининг «Турналар баланд учади» деб номланиши ҳам шу муддаонинг рамзий таърифидир.

«Сўз азобидан кўра кучлироқ азоб оламда бўлмаса керак», деган эди бир шоир. Ғоят машаққатли ижод йўлида ёзувчига ҳамиша хайрихоҳмиз.

МАНГУЛИК ҚУШИГИ

Шоир ва романпавис Юсуф Шомансур (1936 — 1978) нинг ўлими олдидан ёзган сўнгги поэтик асарини «Устозлар» дoston-қасидаси инсон умрининг мазмуни ва мангулиги ҳақида баҳс этади. Бу проблема адабиёт ва санъатнинг умуминсоний мавзуларидан бири ҳисобланади. «Умрлар бўладики, тиригида ўликдир, умрлар бўладики, мангуликча тирикдир!» деб хитоб қилган эди Мақсуд Шайхзода «Окопдан овоз» шеърисида. «Ҳамма нарса одамларга қолади» кинофильмининг бош қаҳрамони машҳур олим бир йирик руҳоний билан баҳсга киришиб; унинг инсоннинг ҳақиқий абадий умри у дунёда давом этади, деган ақидасини кескин рад этади.

«Устозлар» дoston-қасиданинг сюжети шартли хаёлий воқеа асосига қурилган. Шоир ўз умрини яшаб ўтган, Тошкентдаги Чигатой қабристонида дафн этилган улуғ халқ фарзандлари Ойбек, Фафур Фулом, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Ҳабиб Абдуллаев, Аброр Ҳидоятлов ҳузурда бўлиб, уларни абадий уйқусидан аста уйғотиб суҳбатга тартади, Абу Али ибн Синонинг минг йиллик тўйига таклиф қозни топширади.

Поэма Ибн Синонинг минг йиллик тўйига бағишланганлиги бежиз эмас. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти қарорига мувофиқ бу улуғ санани бутун жаҳон халқи нишонлади. Ибн Сино инсон умри абадийлигининг буюк тимсолидир. Дostonда асосий муддао — инсон умрининг мангулиги концепциясини поэтик талқин этиш

учун Ибн Сино сиймоси асосий йўналиш нуқтаси бўлиб хизмат қилган. Шоир Ибн Сино умри чўққисидан туриб, халқимиз буюк фарзандлари умрига назар солади, инсон мангулигининг ижтимоий, маънавий омиллари ҳақида поэтик ўй суради.

Қасида юксак ижтимоий, маънавий ғоя ва туйғуларнинг ёниқ эҳтиросли ва романтик талқинидир. Шу бондан шоир бу улуғ зотларнинг умр йўлини ҳикоялаш, тугал портретини чизишни мақсад қилиб қўймайди, балки инсоний гўзаллик, илмий даҳо, улуғ истеъдодлар маънавият дунёсини хаёлан гавдалантиради. Улуғ даҳо-лар фаолияти ва шахсидаги энг асосий хислат — муҳим белгини идрок этади, поэтик мадҳ этади. Достонда буюклар сиймоси муайян ғоя, эзгу фикрлар, олижаноб фазилатлар тимсоли бўлиб гавдаланади.

Инсон умрининг абадийлиги унинг буюклик сари қўйган қадамидан бошланади. Фаолияти ўз эҳтиёжларидан юксакроқ уфқни, ўз ҳаётидан кенгроқ кўламини қамраб ола бошлаши билан инсон умри буюклик касб эта бошлайди. Бу уфқ қанчалик кенгайса, унинг мазмуни шунча теранлашади ва инсон муайян соҳанинг улуғ сиймосига айланади. Юсуф Шомансур Ойбекнинг буюклиги ҳақида сўзлаганида уни Алишер Навоийга қиёс қилади. Ойбекнинг ижодий-маънавий олами билан таниш бўлган китобхон бу дадил қиёс шоғирдининг устозга беҳад муҳаббати ифодасигина бўлиб қолмай, унинг негизда маълум ҳақиқат мужассам эканига қаноат ҳосил қилади. Ўзбек совет адабиётининг пойдевориغا мустаҳкам гишт қўйган, унинг муҳташам биносини тиклашга муносиб ҳисса қўшган, миллион қалбларни забт этган теран интеллектуал адиб — буюк сўз санъаткори Ойбек даҳоси Навоий сингари ёниқ машъал бўлиб, кенг уфқларни ёритоладиган кучга эга. Шунинг учун ҳам шоир Ойбекка мурожаат қилиб, Навоий ҳайкали билан «бўй ўлчаш ҳаққингиз эди бегумон» деганида ҳақлидир.

Ғафур Ғулом ўз поэзиясида Шарқ донишмандлиги ва ҳаёт тарзини, психологияси ва идеални интернационал ғоявий йўналишда поэтик мужассамлаштирган, ўзбек совет адабиётида янги босқич яратган адиб, Юсуф Шомансур Ғафур Ғулом ҳақида дейди:

Мана ўзи ҳамон Алпомиш қомат,
Турар Шарқнинг битта бўлаги бўлиб.

Бу мисралар шоирнинг буюклиги ҳақида ажиб бир романтик туйғу ва тасаввур уйғотади. Зотан улуғ фарзандлар ўз хизматлари билан халқ руҳи ва Ватаннинг бир парчасига айланадилар. Буюк олим Ҳабиб Абдуллаев, санъаткор Аброр Ҳидоятлов, Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода ҳақидаги образли публицистик шеърӣ мадҳларда ҳам шу ғоя мужассам.

Ўрта Осиё ер ости бойликларини аниқлаган, бебаҳо янги конлар кашф этган, геология илмида жаҳонда табиқланган буюк ўзбек олими Ҳабиб Абдуллаев ҳақида фикр юритганда, шоир унинг улуғвор сиймосини энг истеъдодли ҳайкалтарош яратган қабр ёдгорлиги — мрамор ҳайкалга сиғдириш асло мумкин эмас, дейди. Олимнинг илмий, фалсафий тафаккурини саҳрони кесиб ўтган дарёга, тош-харсангни эритувчи алашгага, ниҳоят заминни ларзага келтирувчи zilzila кучига қиёс қилди.

Сейсмолог мени кечирсин, балки,
Сиз каби фарзандлар киргач қабрга
Юзага чиқмаган тафаккур, хулқи
Гоҳ zilzila бўлиб тўш ураг Ерга:

Бу оригинал публицистик образни Аброр Ҳидоятлов истеъдодига нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Ҳабиб Абдуллаев тафаккури замиши ҳаракатга келтирувчи куч тимсоли бўлса, Аброр Ҳидоятлов истеъдоди миллион қалбларни ларзага солувчи мўжиза сифатида воқе бўл-

ди. «Ўзбек актёрлик санъатида романтик йўналишга асосланган, мактаб яратган» улуғ ўзбек актёрини шоир биринчи навбатда ииглиз драматурги Вильям Шекспир трагедиясининг бош қаҳрамони Отелло қиёфасида тасаввур этади.

Муҳаббат — улуғ маънавий қудрат. Унинг замирида Қуёш қудрати-ю, Ер вазминлиги, табиат гўзаллиги-ю, инсон ақл-заковати мужассам. Муҳаббат фақат инсонга хос, уни маънавий юксалтирувчи, ҳаётига нур бахш этувчи фазилат. Бироқ, инсон ўз қалбида зуҳур этувчи муҳаббатнинг бу қадар беқиёс қудратини фақат санъаткор талқини орқалигина яхлит, чуқур ва аён ҳис этолади. Аброр Ҳидояттов инсон муҳаббатининг ички қудратини индивидуал қалб қўри билан юксак даражада ифодалай олган улуғ санъаткор. Шу билан бирга, буюк артист қалбида зуҳур этган бу муҳаббат бир қалб туйғуси эмас (шундай бўлганда санъат даражасига кўтарила олмас эди), балки бир қалбда санъаткорона намоён бўлган миллион қалблар туйғуси.

Буюклик — умуминсоний гоё. Бироқ, у миллий заминда вужудга келади. Аброр Ҳидояттов Шекспир трагедиясидаги умуминсоний муҳаббат туйғусини миллий руҳ ва характер заминда талқин этиб, миллий санъат мўжизасини яратади. Артистнинг буюклиги шундаки, Шекспирни унинг ўзидан ҳам кучлироқ «ўзбакӣ» пафосда гавдалантиролди.

Отелло нидоси шундоқ ўзбакӣ,

Бани инсонга хос эдики дўлвор:

Англадик Шекспир улуғ бир закӣ

Ундан қолишмайди бизнинг бу Аброр.

Зотан, Аброр Ҳидояттов сахнамизда муҳаббат Прометейи эди ва шундай бўлиб қолади. Унинг санъатидан халқимизнинг бутун бир авлоди маънавий ва эстетик баҳра олади. Артистнинг умри миллион қалблар гўзаллик хазинасига қўшилиб, абадийликка айланди.

Шахснинг истеъдод ва ижод, фикр-гоялар буюклиги, характер ва хислатлар буюклиги ҳамдир. Юсуф Шомансур буюк зотларни муайян умуминсоний гоялар тимсоли сифатида мадҳ этиш билан бирга, улар сиймосидаги типик мислатларни ўзи инсоний, эстетик идеал деб ҳисоблаган муҳим характер белгиларини конкрет деталларда ҳам ифодалайди.

Мақсуд Шайхзода портретига хос суюмли фазилат жилоларини унинг ўзига хос нутқ деталлари, ибратли одатлари тасвирида акс эттиради. М. Шайхзода ҳозир-жавоб допишманд, одамларга меҳрибон, самий, камтар, олижаноб инсон сифатида замондошлари қалбидан чуқур жой олган эди. Шайхзода дўстлар билан учрашувда саломга алик ўрнида суйиб қўллайдиган, суҳбатдошда беихтиёр шоднана табассум уйғотадиган «ўзларидан сўрасак» ибораси шоир шахсини одамларга янада яқинлаштирган эди. У сўзларни бир-бирига чақмоқдай қиёслаб, фавқулудда янги маъно ҳосил қилар, фикрнинг тағин ҳам чуқурлаштирар, оригинал образ кашф этиларди, «Тоқатимиз тоқ» ибораси Шайхзода томонидан «Тоқатимиз тоғ» тарзида қўлланганда фавқулудда инкордан тасдиқ маъносига эга бўлар, бу эса, суҳбатдошда ҳайрат ва муҳаббат туйғусини уйғотарди.

Достонда Абдулла Қаҳҳор буюк заҳматкаш сўз заргари, бошқа ижодкорлардан ҳам ана шундай ҳалол меҳнатни талаб этувчи, адабиётимизнинг равнақи ҳақида ғамхўрлик қилувчи, оташин гражданин адиб сифатида характерланади. Адиб сиймосидаги бу улуғвор фазилатни шоир мажозий образ ҳамда типик психологик деталларда жонлантиради.

Боларидай билмас эдингиз тиним,
Езардингиз сўзингдан ёритиб.
Боларидай чақар эдингиз ҳам, ким —
Яшаса қаламини, гулни хор этиб.

Адибнинг чуқур маъноли «ним юнқа кулгиси», ёмонликка нисбатан заҳарли пичинги унинг курашчан ақл-идрокидан нишона эди.

Сўзлашишдан аввал ним кулиб Қаҳҳор,
Сўнгра ноҳақликни бурда-бурдалаб —
Қўлингга берарди: йўлланма тайёр,
Ҳалол яшай билгил, дерди уддалаб.

Шундай қилиб, биз улуғларни муайян гоё ва фази-латлар тимсоли сифатида ҳис этиш билан бирга, жонли шахслар қиёфасида ҳам тасаввур этамиз. Бу улуғ халқ фарзандлари умри ижодий ва инсоний буюклиги билан миллионларнинг маънавий хазинасига айланди.

Биз юқорида характерлаган буюк шахслар умри мангулик тимсоли Ибн Сино умрига пайванд бўлиб, абадийлик орбитасига ўтди. Бошқача қилиб айтганда, Ибн Синонинг абадий барҳаётлиги ўз улуғ фарзандлари умрбоқийлигидадир. Совет даври улуғ фарзандларининг фан ва техникадаги кашфиётлари ёрдамида мўжиза рўй беради: Ибн Сино, Берибий, Алишер Навоий, Фурқат қайта тирилиб тилга кирдилар, ўз замони ҳамда бизнинг аср ҳақида доно фикр-мулоҳазалар изҳор этадилар. Бу шартли воқеа тасвирида катта маъно бор: Инсон умрининг мангулиги вақт билангина белгиланмайди. Буюк шахс умрининг инсонийлик моҳияти муайян инсоний макон билан боғланган тақдирда ҳақиқий мангулик касб этади.

Ўтмишдаги бу улуғ зотлар умрлари мангулигини эксплуататорлик жамияти тан олмаган, шу сабабли улар умри авлодлар назаридан четда, вақт тизгишидаги муаллақ бир ҳодиса сифатида мавжуд бўлиб келган эди. Зотал, муайян макон билан боғланмаган умр авлодлар беҳабар конга ўхшайди. Социалистик жамият улуғлар умрига ҳақиқий макон бўлди, уларни қайтадан кашф этди. Шу тўғайли улар умрининг мангулиги ҳаққоний

инсоний ижтимоий мазмунга эга бўлди. Буюкларнинг мангулигига макон бўлган жамият ҳам мангудир.

Достон-қасидада Ибн Сино буюк инсонпарварлик, Беруний жаҳоншумул илмий кашфиётчи, донишманд, Алишер Навоий нафис ва қудратли сўз санъаткори, Фурқат ўзбек юртида Россиядан эсан янгилик нафасини биринчилардан бўлиб сезган «илғор илғовчи», маданият арбоби тимсоли бўлиб гавдаланадилар.

Буюк ва мутафаккирлар билан улар яшаган жамият орасидаги қарама-қаршилиқни шоир фавқулодда оригинал тушунча ва образли мисраларда лўнда ифодалайди. Ибн Синонинг инсон умрини узайтириш борасида захмат чекиб яратган кашфиётлари замонанинг ғайриинсоний тартиблари зарби билан барбод бўлади. Унинг қўйидаги видосида буюк шахснинг улкан инсонпарвар қалби мужассам.

Кўрдим мендан шифо топган ҳар инсон
Чўзилиб қоларди нон топмай бир пайт.

Берунийнинг дунёни кашф этиши, уни яшартиришни кўзда тутган илмий башорати ҳам ўтмиш ҳокимларининг бузғунчилик кирдикорларига кескин энд эди.

Буюклик кунлар, ойлар, ҳатто йиллар ҳақиқати эмас, асрлар ҳақиқатини ифодалашдир. Ибн Сино, Беруний кашфиётлари, Навоий даҳоси инсоний яратувчилик моҳияти билан ҳамма даврлар учун замонавий бўлиб, социалистик жамиятнинг моддий, маънавий хазинасига қўшилди. Ибн Синонинг инсонпарварлик таълимоти ўз моҳияти билан ҳозирги замон қиргин уруши қуроллари рад этади: Ибн Сино «Сизнинг замонда медицина оламшумул ютуқларга эришган. Шу билан бирга, инсонни қириб ташлаш илми ҳам шунчалик ривожланган», дейди. Буюк табиб дунёда ўлим йўқолмагунча тинч-маслигини айтади. Ибн Сино гуманизмнинг умрбоқийлиги ҳам шундадир.

Достон-қасиданинг эмоционал пафосини оширган воситалардан бири шоирнинг лирик образидир. Юсуф Шомансурнинг поэтик ижодида ўзи меҳр қўйган устозлари Фафур Гулом, Мақсуд Шайхзода поэзиясининг ижодий таъсирини сезиш мумкин. Устозлар поэзиясини ҳаракатга келтирувчи актив публицистик гражданлик руҳ Юсуф Шомансур шеъриятининг ҳам бош белгисига айланган эди. Унинг «Қўш юрак», «Райчарон», «Қонсиз фожиа» каби ижтимоий мавзуда яратган достонларида рўёбга чиққан актив гражданлик руҳ «Устозлар»да умумлашган ҳолда ёрқин намоён бўлган. Гражданлик — тасвир объектига ҳаётни ўзгартириш нуқтаназаридан эҳтиросли актив муносабат демакдир. Бу хусусият достон-қасиданинг романтик услубига янада ғоявий-эмоционал кўтаринкилик бахш этган. Поэманинг актив гражданлик пафоси аввало юксак ижтимоий ғояларнинг эҳтиросли талқинида кўринади. Шоир улур мутафаккирларнинг йўлига тўсиқ бўлган адолатсизлик, ёвузлик каби ғайриинсоний иллатларни қанчалик қораласа, социалистик жамиятга хос ҳаётбахш инсонпарварлик, халқлар тенглиги ва дўстлиги, миллий ифтихор туйғуларини ўз ҳаётини эътиқоди ва қалб ҳиссиёти сифатида тараннум этади. Тошкент зилзиласи воқеасида намоён бўлган халқлар қардошлигини инсоний мўжиза, деб атайди.

Достоннинг ҳар бир сўз ва мисралари чуқур маъно ва ёлқинли самимият билан йўғрилган. Шоир муҳаббати буюк устозлар ҳузурида романтик ҳайратланишдан тортиб, улардан ўрганиш, улар буюклигининг илмий-адабий, эстетик қимматини, умуминсоний аҳамиятини чуқур англаш даражасидаги актив ҳаётини муҳаббатдир. Ёш шоир улур Ойбекнинг буюк истеъдодидан, бадий ижод олами жозибасидан шу қадар сеҳрланганки, устозга қўл узатганда унинг сиймосида афсонавий ҳазрати Хизрга алоқадорлик ҳис этиб, бош бармоғини эзиб кўришади. Мақсуд Шайхзоданинг юпун

талабаларга ғамхўр, меҳрибонлигида, ҳатто Ғайратийнинг таниш ҳассасида ҳам фақат буюкларга хос поэтик маъно, хислат англайдн.

Достонда устозлар сўзи ҳам одатдагилан чуқур маънога эга. Шоир бу улуг зотларни фақат ўзига илм, санъатдан таълим берганлиги учунгина эмас, балки умумга фойда келтирган буюк халқ фарзандлари сифатида катта муҳаббат билан суйиб, ардоқлаб, устозлар, деб атайди. Ҳар бир халққа унинг улуг фарзандларига қараб баҳо берадилар, деган эди Расул Ҳамзатов. Шоирнинг халқ фарзандларига муҳаббати халққа бўлган муҳаббатидир.

Шоирнинг ўз замондоши буюклар билан учрашувдан ҳосил бўлган нафис тўлқинли таассуротлари, ёлқинли муҳаббати Ибн Сино, Беруний, Навоий, Фурқат даҳосига таъзим пафоси билан қўшилиб, маъно касб этади. Бу Ватанимиз улуг фарзандларининг ўз халқи ва жаҳон маданияти хазинасига қўшган буюк ҳиссасидан қонуний фахрланиш, буюк ифтихор туйғусидир. Достон шундай ёрқин гоя билан суғорилган.

МУҲАРРИР МАҲОРАТИ

Ўзбек совет маданиятининг байроғини қийин ва машаққатли йўллардан олиб ўтиб, ҳозирги юксак чўққи-га етказиб келган ва давом эттираётган аёлларимиз ҳақида гапириш социалистик воқеликнинг фазилатини улуғлаш демакдир. Адабиётчи муҳаррир Холида Сулаймонованинг сермазмун фаолияти чорак аср вақтдан буён ўзбек тили ва адабиёти пропагандасига бағишланиб келинмоқда.

Ҳақиқий муҳаррирлик санъати ўзбек маданиятида Октябрь революциясидан кейин шаклланган ва ривожланган янги соҳадир. Бу санъатнинг ўз бошловчилари ва асосчилари бўлган, Холида Сулаймонова Совет Ўзбекистошида муҳаррирлик санъатининг кўзга кўринган вакилларидан.

СССР Ёзувчилар союзининг М. Горький бошчилигидаги биринчи съезди бўлиб ўтган — 1934 йили Холида Сулаймонова муҳаррирлик столига ўлтирган эди. Нафосат мухлиси, ўткир зеҳли ёш муҳаррир қиз тез орада ўзбек адабиёти гулшанига кира олди. Холида опа ўша йиллардаёқ адабиётимизнинг азамат чинорлари Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Гулом, Абдулла Қаҳҳор, Шайхзода, Уйғун, Яшин сингари адибларнинг дастлабки асарларининг биринчи китобхони, муҳаррири бўлди.

— Бу ёзувчиларнинг ҳар бири ўша вақтдаёқ ўзига хос бир нафосат олами эди,— дейди Холида опа.— Бу-

ларнинг асарларини ҳаққоний таҳрир этмоқ учун улар ижодининг ғоявий-тематик моҳиятини, ўзига хос услуб хусусиятини чуқур тушуниб етмоқ зарур эди. Тасаввур этинг: забардаст сўз санъаткори табиий кўникма ҳосил қилган ёлғиз ўз услуби билангина ижод қилади. Муҳаррир эса, шундай услублардан бир нечасининг масъулиятини ўз зиммасига олади.

Холида опа бевосита таҳрир қилган, унинг назаридан ўтган ўзбек ёзувчилари асарларини, таржима китобларни бир жойга тўпласак, улкан бир кўргазма ҳосил бўлар эди. Булар орасида ўзбек совет поэзиясининг беш жилдлик антологияси, Ҳамид Олимжоннинг кўп жилдлик асарлари тўпламининг бир неча нашрлари, Ойбекнинг ўн жилдлик мажмуаси ва бошқа кўплаб асарларни кўриш мумкин.

Х. Сулаймонованинг муҳаррирлик фаолиятига нақ ярим аср, «Ўқитувчи» нашриёти тил ва адабиёт бўлими бошлиги вазифасида ишлаб келаётганига қирқ йилдан ошди.

Бўлим бошлиғи шу бўлимга қарашли ҳар бир редакторнинг устози, деган сўз. Холида Файзиёвна бўлимида ҳозирги вақтда 10 та редактор ишлайди. Қирқ йил давомида бўлимда ишлаган редакторларни бир ерга тўпласа ўзига хос бир мактаб вужудга келарди. Шулларнинг қарийб ҳаммаси редакторлик қаламини биринчи марта қўлга олган кишилардир. Уларнинг ҳар бири Холида опадан дастлаб редакторлик алифбесини ўрганиб қолмай, аста-секин маҳорат пайдо қиладилар, уста ношир даражасига кўтариладилар. Бўлимда ишлаган собиқ редакторлар орасидан ўнга яқин фан кандидати, ношир-раҳбар, ношир-ташкilotчилар етишиб чиқди. Бўлим бошлиғи шу ҳар бир китоб-қўлёзманинг масъул мутасаддиси бўлиб қолмай, редактори ҳам деган сўздир. Бўлимдаги ҳар бир китоб қўлёзма Холида Файзиёвнанинг назорат кўзгусидан ўтказилгач, ишончли манбага айланади ва нашрга тақдим этилади. Опада

қўлёманинг савия ва сифатини, ундаги фазилат ва нуқсонларни, оддий саҳвлардан тортиб жиддий хатоларгача қисқа кўздан кечириш жараёнидаёқ жуда тез ва муфассал пайқаб олиш туйғуси мавжуд. Бундай ишончли назорат туйғуси кўп йиллик ноширлик тажрибаси ҳамда редактор ва авторларнинг қобилияти, савияси ва ҳатто характерини чуқур билиш патижасида шакллانган малакадир.

Холида Файзиевнанинг ярим асрлик редакторлик, ноширлик фаолияти мобайнида тажриба ақлга, ақл тажрибага сайқал бериб, бир-бирини бойитиб борди, натижада муҳаррирликнинг мазмунаи умумий, айни чоқда Она фаолиятига хос индивидуал принциплари шаклланди, қарор тонди.

Холида Сулаймонова таҳрирда ҳар бир сўз, ҳар бир жумлани чуқур тушуниш ва ҳис этишдек муҳаррирлик туйғусига эгадир. Муҳаррир ўз фаолиятида бадий ижодкорнинг маъно ва услуб тиниқлигини сақлаш, унга янада сайқал беришга ҳаракат қилди. Баъзан муҳаррир томонидан таҳрир жараёнида ўрилли қўлланган бир сўз ёки ибора ижодкорнинг айни муддаоси бўлиб чиқар, муаллиф назарида муҳаррирнинг обрў-эътиборини оширар эди. Чунки адабий ижод тарихида энг зарур, ўрилли бир сўзни йиллаб қидирган ёзувчилар бўлган. Холида она ўз меҳнати билан мисқоллаб обрў орттириб, адабиётимизнинг чинорлари назарига тушган, ишончига сазовор бўлган муҳаррирлардандир.

Хуллас, ўзбек совет адабиёти намоёндалари асарлари Холида Сулаймонова учун катта муҳаррирлик мактаби бўлди. Бадий асар таҳририда асарни ҳар тарафлама чуқур тушуниш ва ҳис этиш, ёзувчи услубига қатъий амал қилиш — муҳаррирнинг кейинги фаолиятида асосий ижодий принциплардан бўлиб қолди.

Муҳаррирлик санъатини автор қўлёмасини ёритувчи нурга қиёс қилиш мумкин. Агар шу нур етарли ёрит-

маса, қўлёзма босилиб чиққанда ҳам унинг китобхон онги ва дилни ёритувчи қуввати, шубҳасиз, хира тортиб туради. Холида онанинг автор қўлёзмасига равшанлик бахш этувчи муҳаррирлик принципларида яна бири асар мазмунини китобхонга хатосиз етказишдир. Бу принцип замирида муҳаррирнинг китобхонга чексиз ҳурмат ва муҳаббати мужассамлашгандир.

Холида Файзиевна фактик далиллар ва назарий концепцияларнинг ростғўй ифодаланишига эришиш билан бирга, ижтимоий, маданий, адабий ҳаётимиздаги тарихий ҳодисалар, фактларнинг сиёсий жиҳатдан ҳаққоний баҳоланишига ҳам катта эътибор қилади. Бир мисол. Олий мактаблар учун дарслик — «Ўзбек адабиёти тарихи, III қисм»нинг қайта нашрида Холида Файзиевна жадидизм ҳодисасига берилган сиёсий таърифнинг хатолигини кўрсатиб, «Ўзбекистон Компартияси тарихи очерклари» (1974) асосида қайтадан кўриб чиқишни жадид таърифатчилар ижодининг прогрессив аҳамиятини кўрсатишни тавсия этди. Бу эса қайта нашрнинг сиёсий-илмий мукаммаллашувига ёрдам қилди.

Таҳрирда ростғўйлик принципи тонналардан иборат дон ҳосилини қўл билан битталаб, сарасини саракка, пучагини пучакка ажратиб чиқишдек машаққатли оғир меҳнатдир. С. Мирзасев, Ҳ. Доппёровнинг «Ўзбек совет адабиёти» дарслигининг биринчи нашрида 20-йиллар адабиётидаги айрим ёзувчилар (масалан, Чўлпон ижоди)га берилган баҳога ҳам Холида Файзиевна ижобий тузатишлар киритди.

М. Абдурахмоновнинг «Ўзбекча-русча афоризмлар лугати» (1976) ҳамда «қисқача ўзбекча-русча фразеологик лугат» (1980) китобларининг гоёвий мукаммаллашувида онанинг катта ҳиссаси бор. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Авторнинг ўз қўлёзмасидаги саналар, рақамлар, цитата — кўчирмаларнинг

тўла-тўқислиги, ҳаққонийлиги хусусида гапириб, муҳаррирни астойдил ишонтиришига қарамай, Холида опа буларнинг ҳаммасини асл нусха билан саҳифама-саҳифа солиштириб қайта кўздан кечиради. Шундан кейин саҳифалар, сўз ва иборалардаги хато кетган ўринларни авторга кўрсатиб дейди:

— Қўлёзмани шу ҳолда босмадан чиқарганимизда китобхонни ранжитган бўлар эдик. Нашриётимиз ўз номига муносиб элга ўқитувчилик қилади. Ўқувчилар ҳурматини қадрловчи ўқитувчи эса уларга ҳар жиҳатдан ростгўй китоб тақдим этмоғи лозим.

Холида Сулаймонованинг «Ўқитувчи» нашриётидаги муҳаррирлик принципларидан яна бири таҳрирда илмий аниқлик, изчиллик ва соддаликдир. Бу принципнинг мақсади дарслик ва қўллаанмаларда илмий қонда, концепциялар, фикр-мулоҳазаларнинг мўлжалланган соҳа кишилари савиясига мувофиқ тушунарли ифодаланшига эришишдир. Катта ҳажмли қўлёзманинг таркибини чуқур таҳлил этиб, илмий фикр аниқлиги ва изчиллигини собитлик билан кўздан кечириб чиқиш бу принципнинг моҳиятини тапқил этади. Авторнинг муҳокамаларидаги анализ-синтез қуввати, қўйилган муаммоларнинг талқини, ҳал этилиши, ҳар бир абзацнинг ўз мазмуни, ўзидан кейинги абзацлар билан илмий-мантиқий боғланиши, фикрларнинг мантиқий хотимаси — буларнинг ҳаммасини батафсил текшириб чиқиш ва шу асосда қўлёзмага ўзгартиришлар киритишга авторни ишонтира олиш — муҳаррирнинг катта илмий-ижодий муҳофазага эга бўлишини тақозо қилади.

— Баъзи тажрибасиз редакторлар, — дейди Холида Файзиевна, — қўлёзманинг ҳар бир саҳифасига, қалам теккизмасам меннинг ишим кўринмаса керак, деб ўйлайдилар. Бундайлар асардаги илмий-назарий концепциялар талқини йўналтиришга эмас, қўлёзманинг стилистик жиҳатига асосий эътиборни қаратадилар. Шу принципга

амал қилган редактор ўзи таҳрир қилаётган авторнинг услубига эътибор бермаслиги мумкин: ишда талқин этилаётган илмий концепциялар ва далиллар хиралашуви, баъзи ўринларда илмий изчиллик бузилиши ҳам мумкин. Бизнинг нашриётимиз профессионал нашриёт. Авторларимиз стилистик жиҳатдан асосан мукаммал малакага эга бўлган кишилардир.

Холида Файзиевна таламли олим Ғайбулло Саломовнинг стилистик жиҳатдан мукаммал ёзилган «Таржима назариясига кириш» (1979) китобини асосий редактор билан бирга кўришда назарий-илмий фикрларнинг изчиллиги ва далилланишига алоҳида эътиборни қаратди. Китобда шў йўналишни янада конкретлаштириш ва чуқурлаштиришни редакторнинг асосий вазифаси деб белгиланади. Наттижада олий мактаблар учун юксак савиядаги ўқув қўлланмаси бунёдга келди.

Ёшнинг жазирама иссиғи қирқ даражадан ошган. Учинчи қаватдаги хонада Холида опа ўзига ёнма-ён ўтирган автор билан қўлёзмадаги мунозарали факт ва тезислар хусусида баҳслашмоқда. Хонадаги иссиқликни янада оширган бу баҳс ҳарорати қўлёзма мазмунига тағин ҳам фойз киритаётганини сезиш қийин эмас эди. Дарҳақиқат, Холида опа иш услубида автор билан қизғин баҳс, қаттиққўллик ва талабчанлик, авторга ҳурмат ва унинг меҳнатини ҳаққоний баҳолаш туйғуларига асослангандир. Автор, муҳаррир ва бўлим бошлиғининг жиддий меҳнатидан сўнг қўлёзма босмага тушириб юборилади. Худди ўз асарини нашрга тайёрлаган кишидай Опа чехрасида мамнулик ва қониқиб. Бир дақиқадан сўнг бошқа авторнинг қўлёзмаси Опа столига қўйилади. Опа иш услубидаги сюжет йўналиши яна қайтадан давом этаверади. Бундай ижодий ҳамкорликлар сўнггида Опа ҳар бир автор ҳақида ўзининг ҳаққоний баҳосини беради: «Бу киши бизга маъқул услубда ёза олар экан,— дейди Опа мамнуният билан

дарслик ва қўлланамаларнинг специфик хусусиятини назарда тутиб,— бу киши билан ишлаш ҳузурижон экан, ҳар бир мулоҳазанинг оғиздан чиқиши биланоқ тўғри англаб, кўнгилдагидай бажаради.»

Холида опа билан махсус келишувимизга мувофиқ унинг кабинетига ташриф буюраман. Опа столи тортмасдан кенг ҳажмли муқоваси расмли китобни қўлга олади. Дарахтдан эндигина пишиб етилган мевани узиб олиб одамларга кўз-кўз қилаётган деҳқоннинг ҳолатини эслатовчи ажиб бир қувонч туйғуларини сезаман Опа чехрасида. Китоб муқовасида қалбимизга яқин — Ўзбекистон халқ шоираси Зулфия. Мактабда шоира ижодини ўрганиш учун чиқарилган бу тўпلامни тайёрлашда Опа қанчалик-қанчалик адабиёт ва маданият намояндалари, олимлар, ёзувчилар билан махсус учрашди. Москва ва бошқа шаҳарларга хат ёзиб, Зулфия ижоди билан таниш арбобларнинг фикрларини олди. Масалан, марҳум совет ёзувчиси Константин Симоновнинг Зулфия ижодига юксак баҳо берувчи қисқа, бироқ, сермазмун сўзи ва бошқа материаллар Опа ташаббуси билан бунёдга келиб қолган обида фикр-мулоҳазалардир. Бундан аввал Ҳамид Олимжон ва Ойбек ҳаёти ва ижодига доир худди шундай тўпламлар ҳам Опа муҳаррирлигида нашр этилган ва адабиётчи педагогларга жуда манзур бўлган эди. Опа нашриётда шу серияни ташкил этиб, ўзбек адабиётининг дурдоналарини ёшлар онгига сиғдиришда муносиб ҳисса қўшмоқда.

Холида Сулаймоновани филология фақлари соҳасининг ялми даражасиз яхши билимдонини, деб атаса хато бўлмайди. Холида опанинг муҳаррирлигидан мамнун ва миннатдор бўлган авторлар орасида академиклар, фан докторлари, профессорлар, фан кандидатлари, тажрибали педагоглар бор. Холида опанинг муҳаррирлик таълимини олган талай ёшлар тажрибали мутахассислар сифатида турли нашриётларда хизмат қилмоқдалар.

Холида Сулаймонова поширлик соҳасидаги хизматлари учун «Ҳурмат белгиси» ордени билан мукофотланган, 1975 йилда унга Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими деган унвон берилди.

Холида Сулаймонованинг элимизга зиё бахш этаётган кўркам меҳнати Совет Ўзбекистони хотин-қизларининг социалистик тараққиётга қўшаётган улкан ҳиссасини кўрсатувчи ёрқин мисолдир.

Драматургик лавҳалар

ҲУРРИЯТНИНГ ЖАСОРАТИ

Колхозларимизни ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустақкамлаш, колхозда катта куч ҳисобланган хотин-қизларни раҳбарлик вазифаларига дадиллик билан кўтариш, колхоз тараққиётида янгиликка қарши бўлган кишиларга нисбатан шафқатсиз кураш олиб боришдан иборат энг муҳим ижтимоий-сиёсий аҳамията эга бўлган масалалар ҳаммавақт адабиётимизнинг диққат марказида бўлиб келди.

Колхоз ҳаёти мавзуй драматург Уйғун ижодида муҳим ўрин тутди. Унинг «Навбаҳор», «Олтинкўл» драмалари ва бошқа асарларида колхоз ҳаётининг энг муҳим масалалари, замондошларимизнинг ёрқин образлари маҳорат билан акс эттирилган. «Навбаҳор» драмасида совет кишилари учун буюк синов бўлган Улуғ Ватан урушидан кейинги даврдаги кишилар характерлари чизилади. Асарда халқдан ажралиб қолган колхоз раҳбарининг тақдирини кўрсатиш муҳим ўрин эгаллайди.

Драматург «Ҳуррият» асарида ана шу муҳим масалани янги давр, янги шароит билан боғлиқ равишда давом эттиради. «Навбаҳор»да бутун асар давомида Дадавойнинг маънавий инқирози, унинг колхоз ҳаётига келтирган зарарлари, унга қарши олиб борилган кураш кўрсатилиб, асар Дадавойнинг рансликдан туширилиши, унинг район партия ташкилоти олдида ўз хатоларига иқрор бўлиши билан тугайди. «Ҳуррият»да эса асосий воқеа колхоз ҳаётининг тараққиётига гов бўлиб қолган,

колхозни тараққий эттиришнинг энг муҳим омилларидан бири механизацияга қарши бўлган Қосим аканинг раисликдан туширилиши, унинг ўрнига илғор пахтачилик бригадасининг бошлиғи Хурриятнинг сайланиши билан бошланади. Драматургнинг асосий эътибори «Навбахор»-дагидай илғор колхоз раҳбарининг қандай қилиб аяшчи, фожиаали аҳволга тушиб қолганлигини кўрсатишга эмас, балки колхоз ҳаётида хотин-қизларнинг ролини, аёллардан сайланган янги раиснинг маънавий эволюциясини, турмушдан орқада қолган эски раиснинг Хуррият ва бошқалар таъсирида «тузалиши»ни кўрсатишга қаратилган.

Колхоз раислигига сайланган Хуррият жуда қийин шароитда иш бошлайди. Колхоз хўжалиги, экономикаси анча орқага кетган, колхозда меҳнат интизоми йўлдан чиққан. У колхоз иқтисодини кўтариш, колхозни ташкилий-хўжалик жиҳатдан мустаҳкамлаш, эски раиснинг ва унинг қапоти остида энг кам меҳнат талаб қиладиган «ёғлиқ» вазифаларга жойлашиб олган омбор мудирни, чойхоначи, товуқ фермасининг мудирни каби кишиларнинг қаршичилигини енгиш учун кураш олиб боради. Улар ҳар қандай йўллар билан бўлса-да Хурриятга зарба бериш, у бошлаган ишни барбод қилиш, ўз мавқеларини сақлаб қолишга интиладилар. Эшон ака ўз растратини ёпиб юборадиган қалбаки ҳужжатни тасдиқлашни рад этган Хуррият ҳақида бўҳтон гаплар тарқатади, уларнинг оилавий ҳаётини бузади. Рихсвой оиладан чиқиб кетади. Жуда қийин аҳволда қолган Хуррият партия ташкилотининг раҳбарлигида Қосим ака ва шерикларининг қаршичилигини енгиб, уларнинг ҳаммасини жисмоний меҳнатга жалб этади, колхоз экономикасининг ривожланишини таъминлайди.

«Хуррият» ыесасида эскилик сарқитларидан тамомла қутула олмаган кишиларга қарши кураш олиб бориш билан бирга, илғор механизацияни кенг жорий қилиш, зарарли хашоротларга қарши кураш, соғлом оилавий

ҳаёт, уларнинг эркин муҳаббати масалалари ҳам ифода-ланган. Асардаги барча проблемалар, йўл-йўлакай пайдо бўлаётган турли ҳаётий масалалар кишиларнинг характери ни шакллантириш вазифасига хизмат қилади. Асарда асосий ва муҳим ўрин тутган Ҳуррият образи бу масалаларни бир тугунга бирлаштиради.

Драматург Ҳуррият зиммасига катта масъулият юклайди. Унинг маънавий қиёфаси, характери, бутун истеъдоди ана шу масъулиятни нақадар чуқур ҳис этиши, ўз зиммасига юклатилган шарафли, лекин оғир вазифани қанчалик зўр активлик билан амалга ошириши билан белгиланади. Ҳурриятни раисликка сайлаган бутун колхозчилар оммаси унга катта умид боғлайдилар. Ҳурриятнинг сайланиши билан «Қолхоз ҳаётида янги давр бошланади», дейди район партия комитетининг секретари Жабборов, «Пахта ишига моҳирсиз, деб уқтиради у Ҳурриятга,— техникани биласиз, агрономиядан хабарингиз бор, тажрибангиз катта... илгорсиз... ёшсиз... гайратлисиз...» Ҳуррият ўзига топширилган бу вазифа оғир ва гоят масъулиятли эканлигини чуқур ҳис этади. Шу тугайли унда маълум даражада иккиланмиш пайдо бўлади. «Менда юрак нима қилсин...— дейди Ҳуррият Ҳайдар акага,— биласиз-ку, ўлгудай қўрқоқман. Бировга тик гапиролмасам, бировга сўзимни ўтказа олмасам, пошуд бўлсам, қандоқ қилиб раис бўламан».

Унинг характеридаги баъзи бир заиф томонлардан фойдаланган Қосим ака ва бошқалар унга қарши турадилар. Шундай қилиб, умумколхоз маънафати, халқ маънафати билан боғланган ижтимоий конфликт келиб чиқади.

Асардаги воқеаларни ҳаракатга келтирувчи бош конфликтнинг асосини Қосим акага хос мансабпарастлик, аёл кишига бўйсунмаслик, уларнинг куч-қобилиятига ишончсизликдан иборат эскича нуқтан назар ташкил қилади. Улар: «Хотин кишига қўллуқ қилгандан кўра ўлган яхшироқ», деган принцинга асосланиб иш кўради-

лар. Драматург ҳам, театр ҳам ана шу конфликтни акс эттиришда психологик характерлар яратишга асосий эътибор беради. Спектаклда Хуррият характерини кўздан кечирар эканмиз, биз дастлаб унинг ички дунёси, ҳозирги замон ўзбек аёлларига хос маънавий қиёфаси билан танишамиз. Хуррият характерида ўзбек хотин-қизларига хос тортинчоқлик, андишаллик, катталарга чуқур ҳурмат, позиклик, маъсум латофат хусусиятлари ифодаланган.

СССР Халқ артисти Сора Эшонтўраева ана шу позиклик, тортинчоқлик, катталарга ҳурмат ва эҳтиром хусусиятларини Хурриятнинг табиий заифлиги эмас, балки маънавий гўзаллиги, фазилати сифатида галқин этади. Хурриятга хос бўлган бу позик хусусиятлар образни кучсизлантирмайди, балки ундаги яширин қобилият, истеъдод, кишилар билан муомала қила олиш каби олижаноб хусусиятларни юзага чиқаради. Хуррият — Сора Эшонтўраева катта колхоз рўзгорини бошқара олмайдиган, ташкилотчиликни эплай олмайдиган заиф аёл эмас, балки узоқни ўйлайдиган, чуқур мулоҳазали, ақлли, доно аёлдир.

Спектаклда энг кучли драматик ва психологик образ бўлган Хурриятнинг характери шиддатли кураш жараёнида такомиллашади. Хуррият — Сора Эшонтўраева Қосим ака билан дастлабки тўқнашувда етарли қаршилик кўрсата олмайди. Унда қатъийлик етишмайди. Алам ва адоват юрагида алапгаланиб турган Қосим ака уни қаттиқ қўйишди. «Раис эмиш! Қўғирчоқ! Э, ошингни пишир! Қаштангни тик!» Бу ҳақоратларга чидай олмаган Хуррият қаттиқ изтиробга тушади. «Қандай қилиб буларга раҳбарлик қиламан», деб кўз ёши тўқади. Унинг юраги куяди, ички алам билан ёнади, бироқ қийинчиликлар олдида чекинмайди. Қосим акага ўхшашларни фойдали жисмоний меҳнатга жалб этиш, қандай усуллар билан уларга таъсир этиш ҳақида чуқур ўйлашиб қолади. Хурриятда сабот ва матонат билан ҳаракат қилиш, ўз

мақсадни аста-секинлик билан амалга ошириш хусусияти намоён бўла бошлайди.

Душманлар Ҳурриятга янада қаттиқроқ зарба бериш учун оилавий эъдиётни келтириб чиқарадилар. Асардаги асосий кураш, конфликт билан чамбарчас боғлиқ бўлган бу оилавий конфликт жараёнида Ҳуррият ўз эрига содиқ, вафодор, софдил аёл сифатида тавдаланади. Сора Эшонтўраева аста-секин образнинг бутун моҳиятига, ички дунёсига кириб боради. Ҳуррият — Эшонтўраева оила манфаатларини умумколхоз манфаатлари билан бир бутун, чамбарчас боғлиқ деб билади. Шунинг учун ҳам у Рихсвойининг қалбини ўз қалбидай сезади, ҳис этади. «Негадир кейинги вақтларда орамизга аллақандай совуқлик туша бошлади,— дейди у Рихсвойга.— Аввал бундай эмас эдик. Бир-биримизга иноқ, тотув эдик». Рихсвой унинг олдига жуда қаттиқ талабни қўяди: «Ариза бер, раисликдан бўша!» Ана шундай жиддий бир сипов олдига Ҳурриятдаги энг яхши маънавий фазилат намоён бўлади. Раисликка сайлангандан бери ўтган вақт ичида Ҳуррият колхоз хўжалигининг бутун моҳиятига кириб борди, уни иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожлантириш туйғуси билан яшади. У эндигина раисликка сайланган, эплай олармикаман, деб иккиланиб турган Ҳуррият эмас, балки бутун қалби билан колхоз ҳаётига сингиб кетган моҳир ташкилотчи. Уни бу вазифадан ажратиш катта фожиа бўлар эди.

«О, биз Ҳайдар ака билан колхоз планини қайтадан кўриб чиқдик. Колхозни бутунлай бошқача қилиб юбормоқчимиз», дейди у Рихсвойга. Бу сўзларда ўз колхозининг порлоқ истиқболини равшан кўриб турган, уни тезроқ рўёбга чиқариш ништиёқи билан яшовчи ўзбек аёлининг юксак олижаноб туйғулари ифодаланган.

Ҳуррият эрнинг талабига рози бўлмайди. Уни юмшоқлик билан кўндиришга, ўз муҳаббатининг сўфлигига ишонтиришга ҳаракат қилади. ЎзССРда хизмат кўрсатган артист М. Юсупов Рихсвой характерини Ҳурриятга

бўлган қизғин муҳаббат фоиида очиб беради. Рихсивой — Юсупов Хурриятни астойдил севади. Хуррият ҳақидаги ярамас гапларга ишониб унга жуда оғир. У Хурриятга бўлган муҳаббатдан ҳам кечолмайди ва бу гаплардан шубҳаланмасдан ҳам тура олмайди. Оғир руҳий зиддият исканжасида қолган Рихсивой — Юсупов уни шу аҳволга туширган тоғаси Эшон акага чексиз нафрат билан қарайди ва уни ўз рўзгоридан ҳайдаб чиқаради.

Эшон ака — артист С. Олимов ижросида ниҳоятда мугомбир, ўз мақсади йўлида ҳеч нарсадан қайтмайдиган чиркин одам. Артист Эшон аканинг ўз олдига қўйган асосий мақсади жинояткорона текинхўрлик билан кун кечиришдан иборат эканлигини тўғри тушунади ва унинг бутун характерини ана шу мақсад йўлидаги хатти-ҳаракатларида конкрет ифодалайди. У Хурриятдан ўз жиноятини ёниб юборишни сўрайди. Бундай ифлос ишда Хуррият қаттиққўл эканлигини сезган Эшон ака — Олимов Рихсивой орқали иш кўради. У билан қилган мумолаларида ўзини жияни Рихсивойга меҳрибон, жонкуяр, гоят ақлли, доно тоға — қариндош қилиб кўрсатади. Артистнинг маҳорати шундаки, унинг ана шу илиқ муомалалари ва насиҳатлари тагида машъум мақсади ётганлигини, Эшон ака ўз жияни Рихсивой оилавий ҳаётининг яхшилангани учун эмас, балки ўз жинойи кирдикорларини ёниб юбориш йўллариини қидираётганлигини томошабинлар сезиб, кучли ҳаяжонга келадилар.

Эшон ака билан тўқнашувда Хурриятнинг умумколхоз манфаатини ўз шахсий манфаатидан устун қўювчи, софдил совет аёли эканлиги намоён бўлади. У қариндошлик, меҳр-муҳаббатни қадрламайдиган аёл эмас. Шунинг учун колхозга ҳам, эрининг қариндоши Эшон акага ҳам зарар келтиришни истамайди. Эшон аканинг растратини қалбаки ҳужжат билан ёниб юборишга рози бўлмайди. Шу билан бирга, у ўз ёнидан ёрдам тақдим қилади. Аммо Эшон ака ишни бошқача ҳал қилишни, ўзига гард

ҳам юқтирмасликни, шу йўл билан колхозчилар олдидан ўзини софдил киши қилиб кўрсатишни ва бу жинояткорона кирдикорларнинг бундан кейин ҳам давом эттиришни истайди.

Драматург ва режиссёр бутун қарама-қаршиликларни бир тугун қилиб Ҳуррият образига йўналтиради. Бу эса, Ҳуррият образидаги психологизмни тобора кучайтиради, уни ҳар тарфлама характерлашга ёрдам беради. Ана шу қарама-қаршиликларнинг таъсирида Ҳуррият ўсиб-улғайиб боради, тобора такомиллашади. Унга зарба бериш, у бошлаган ишни барбод этишга ҳаракат қилган душманларнинг бутун кирдикорлари Ҳурриятни заифлаштирамайди, балки чиниқтиради.

Рихсивойнинг уйдан чиқиб кетиши Ҳурриятни жиддийроқ ўйлашга, масалани чуқур мулоҳаза қилишга олиб келади. «Тўғри, қизим, йиғламаслик керак... Инги ёрдам бермас экан. Рост, кўз ёши ҳеч қачон аёлга ёрдам берган эмас. Инги ожизликдан дарак беради, ожизларнинг эса, бераҳм одамлар кўкрагидан босиб ўтар экан. Ҳа, қизим, ҳали жанг кўп экан!» У энди ўзини ёмон одамлар хўрлаётганлигини, улар билан юмшоқ муомала қилиш мумкин эмаслигини, улар билан қаттиқ ва кескин кураш олиб бориш зарурлигини тушунади. Чупки Қосим, Эшон акалар уни менсимадилар, Ҳурриятнинг юмшоқ муомала қилишидан, андиша сақлашидан фойдаланиб, унга қарши турдилар, оиласини буздилар, ҳар хил туҳматлар тарқатиб, уни шарманда қилмоқчи бўлдилар. Йўқ, бу аҳвол узоқ давом этиши мумкин эмас. Ҳурматни билмайдиганлар билан қатъий ва кескин гаплашиш керак! У ана шундай қатъий қарорга келади. Ўзбек аёлининг ўсиш йўли, маънавий тараққиёти ана шундай давом этиб боради.

Ҳурриятнинг Қосим ака билан тўқнашувини эпизоди Ҳуррият характери тараққиётидаги дастлабки кульминациядир. Қизини калтакламоқчи бўлган Қосим ака жаҳл билан уни қувиб Ҳурриятнинг уйига кириб келади,

Хуррият Қосим аканинг қўлидан қамчинини тортиб олади. «Ишимга аралашма!» дейди Қосим ака ғазаб билан. «Хуррият (дадил). Аралашман! Энди ҳамма нарсага аралашман. Мени ожиз деганларни, мени қўғирчоқ деганларни шармандаи шармисор қиламан!.. Боринг, дўстларингизга бориб айтнинг, энди Хуррият бўҳтонлардан қўрқмайди, иғволардан ҳайиқмайди, йўлидан қайтмайди...»

Хуррият образидаги бу ўсиш ва ўзгариш ўз-ўзидан пайдо бўлган эмас, образ характеридаги ўзгариш драмада воқеаларнинг қонуний тараққиёти, ҳаётий ситуациялар, характерлар кураши натижасида ишонтирарли кўрсатилган. Сора Эшонтўрасванинг юқоридаги сўзларини эшитган томошабинлар курашга чорловчи бу қатъий сўзлар юмшоқ муомалали, андишалли, камтар ўзбек аёлининг қалб сўзлари эканлигини, Қосим ака ва у бошлиқ бўлган бир тўда ишёқмасларнинг қаршилиги, ўжарлиги уни ана шундай қатъий қарорга келишга мажбур этганлигини тўла ҳис этадилар ва уларнинг қалбида Хуррият — Эшонтўраевага нисбатан чуқур муҳаббат пайдо бўлади. Шу пайтда томошабиннинг Хуррият курашига мадад бергиси келади, у билан биргаликда ана шундай ишёқмасларга қарши курашга киришиб кетади. Хурриятнинг жанговар характери ана шу ситуацияда, характер кульминациясида тўла шаклланади.

Парторг Ҳайдар ака Хуррият рансликка сайланган колхоз умумий мажлиси тамом бўлгандан кейин Хуррият характери ҳақида гапириб: «Шу фазилатларга яна жиндак шижоат ҳам қўшилса борми, олам гулистон-да!» деган эди.

Биз Хурриятда ана шу шижоат, ишёқмасларга нисбатан шафқатсизлик, жасорат пайдо бўлганлигини кўрамиз ва Хурриятнинг ғалаба қозонишига тўла ишонч ҳосил қиламиз. Аммо Хуррият тамомила шафқатсиз, қаттиққўл рансга айланиб кетмайди, у бундан кейин ҳам ана шундай хушмуомалали, камтар, раҳмдил аёл

сифатида одамлар билан муомала қилади, ана шундай юксак фазилатларга эга бўлган колхоз райси сифатида катта хўжаликни бошқаради. Биз қурилиш ишларига қатнашиб толшириқни муддатидан анча олдин бажарган Қосим акалар билан учрашганда уларнинг бу ғайрат ва ташаббусидан ғоят мамнуи бўлган, бу кутилмаган хабардан ўз ҳаяжонини, хурсандчилигини яшира олмаган Хурриятни кўрамиз. У, ўзини анча маломатларга, қолдирган, ҳатто ҳақорат қилган Қосим акага: «...Ҳали ҳам мендан хафамисиз?» деб юмшоқлик билан ёқимли мурожаат қилади, ўз онлави бахтига чанг солмоқчи бўлган енгилтак танноз аёл Дўндиқ билан қилган сўнгги суҳбатида юрагида бировга кин, адоват сақламайдиган, йиқилганни тепиб ўтиш эмас, балки суяб қўйишга, инсонга ёрдам беришга, уни тўғри йўлга бошлашга ҳаракат қилган Хуррият сифатида гавдаланади.

Шуни ҳам айтиш керакки, драмада Хурриятнинг қатъийсизлиги, заифлиги, кўнгли бўшлиги анча таъкидлаб кўрсатилади, у кўп ўринларда ўзини заиф, кучсиз ҳис этади, йиғлоқи аёл бўлиб гавдаланади. Ҳатто, у ҳаётий, мантиқий жиҳатдан ҳал этилиши лозим бўлган аниқ масалаларда ҳам қатъиятсизлик кўрсатади, иккиланиб туради. Угилхон эркакларнинг ҳаммасини қийқиратиб далага ҳайдаш керак, «Қосим акалар четда қолиб кетаверадимми? Э, уларни ҳам дала ишларига тортиш керак. Ишласин! Тер тўксин!» деганида Хуррият... «Бе, кўнармиди!», «Қийин бўлади...» деб жавоб беради. Унинг бу қадар қатъиятсизлиги, ўз кучига ишончсизлиги кишини ҳайратда қолдиради. Ахир, колхозда ишламаган тиш-ламас, деган принцип амал қилади. Қосим ака раисликдан туширилгандан кейин далага чиқиб, меҳнат қилмаса, қандай кун кечириши мумкин? Наҳотки, Хуррият шуни тушунмаса?!

Ўзбекистон ССР халқ артисти Х. Хўжаева Хурриятдаги тортиноқлик, раҳмдиллик, аёлларга хос кўнгли бўшлик, позиклик хусусиятларини баъзи ўринларда меъё-

ридан ошириб юборди. Хуррият — Хўжасванинг правление мажлисида сўзлаган монополи ҳам таъсирсиз, артист ўзи айтаётган сўзларини чуқур ҳис этмайди.

Бу фақат артистнинг айби эмас. Колхоз правлениеси мажлиси картинаси драмада ҳам, спектаклда ҳам колхоз ҳаётига доир маълум бир ташкилий ёки муҳим бир проблематик масала асосига қурилмаган.

Автор ва режиссёр бу эпизод орқали Хуррият билан Қосим акани тўқнаштириш, Қосим аканинг маънавий тушқунлигини, Хурриятнинг юксак инсоний фазилатларини таъкидламоқчи бўлган. Қосим ака Хурриятни ҳақорат қилади, Хуррият эса, олижаноблик кўрсатиб правление аъзолари тузган актни йиртиб ташлайди. Агар бу картина фақат ана шу мақсад учун келтирилган бўлса, Хурриятнинг колхоз эришган ютуқларини қуруқ изоҳловчи зўрма-зўраки пунтқи бу ерда ортинча бўлиб, унинг ўрнига мажлисни жонли мунозара асосига қуриш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Асосий мақсадга қайтайлик. Хурриятдаги қатъиятсизлик, ўз кучига ишонмаслик каби хусусиятларни бўрттириб кўрсатиш билан автор партия ташкилоти секретари Ҳайдарнинг колхоз ҳаётидаги ролинн, Хуррият характериинг шаклланиши, шижоатли, қатъий иродали ранс даражасига кўтарилишини таъкидлаб кўрсатмоқчи бўлган. Аммо Ҳайдарнинг (бу ролни ЎзССРда хизмат кўрсатган артист М. Умархўжасв ижро этади) Хуррият билан қилган суҳбатида, насихатларида партия ташкилоти секретарига хос жанговарлик, кескилик ва жиддийлик кўринмайди. Унда амаллий иш ўрнига насихатгўйлик хусусиятини сезиш мумкин. Хуррият Қосим акалар билан жанг қилаётган, қурашаётган жиддий пайтларда Ҳайдар хотиржамлик билан кузатувчилик қилади ёки Хурриятга насихат қилиш, далда бериш билан шугулланади. Хуррият Қосим акаларнинг ўжарлигидан қаттиқ хафа бўлган бир вақтда Ҳайдар ака райондан келади. Томошабинлар Ҳайдар ака бу масалага жиддий муноса-

батла бўлиб, Хуррият билан биргаликда дарров тегншли зора ва тадбирлар кўриш ҳақида фикрлашади, деб кутадилар. Афсуски, бундай эмас. «Ҳа, нима бўлибди?— дейди Ҳайдар ака,— осмон узилиб ерга тушибдими? Ҳа, бир тўда ишёқмасни далага чиқ дебсан, унамабди! Шунга шунча ташвишми? Ҳа, бугун чиқмаса, эртага чиқар!»

Пьесада ҳам, спектаклда ҳам партия ташкилоти секретарлари образи бирмунча суст ифодаланган. Уйғуннинг «Навбахор» пьесасидаги райком секретари Комилов драманинг асосий руҳига сиғдириб юборилган, Дадавойга кучли таъсир этувчи, колхоз партия ташкилотига, қишлоқ коммунистларига (Қодир, Баҳор ва бошқаларга) ёрдам берувчи жанговар ташкилотчи, коммунист раҳбар сифатида гавдаланади.

«Хуррият»даги райком секретари Жабборов (ЎзССРда хизмат кўрсатган артист З. Муҳаммаджонов)да эса, жонли амалий фаолият еттишмайди. У, Хуррият раисликка сайланганда бир кўринади, сўнгра қизғин курашлар ҳал бўлиб, Хуррият галаба қозонганда, ютуқлардан хурсанд эканлигини билдиради, одамларни галабаларга даъват этувчи илҳомбахш сўзлар айтади. Энг яхши насиҳатгўй, ҳазилкаш, хушчақчақ одам — Жабборов — З. Муҳаммаджоновнинг хусусияти шундай. Хуллас, Ҳайдар ака ва Жабборов партия ташкилотининг секретарлари бўлганликлари учун ҳам кишида ҳурмат туғдиради, аммо сезгига таъсир этмайди, ҳаяжонлантирмайди.

Қосим ака образи пьеса ва спектаклда бадний ва гоёвий, мукмал ишланган образлардан биридир. Яқин кунларгача колхозларимиздан бирига раҳбарлик қилиб келган Қосим ака қиёфасида машъум эскилик сарқитлари нақадар яшовчан эканлигини, унга қарши курашни бир минут бўлса-да сусайтириш ишмизга зарар келтириши мумкин эканлигини кўрамыз.

Бир вақтлар колхозни яхшилашга маълум даражада ёрдам берган Қосим ака сиёсий саводининг камлиги натижасида эскилик таъсиридан тамомила қутула ол-

майди, янгиликни тез пайқаб, унинг ўсишига ёрдам бера олмайди. Бундай раиснинг раҳбарлик вазифасида туриши колхоз ишига зарар келтириши мумкин эди. Шунинг учун колхозчилар уни бу вазифадан озод қиладилар. Бир неча йиллардан бери колхозга бошлиқ бўлиб, раислик мансаби бутун қонига, тушунча ва онгига сингиб кетган Қосим ака бу ҳаққоний ва ўз вақтида амалга оширилган зарур тadbирдан қаттиқ порози бўлади. Вазифадан тушишни ўзи учун шармандалик деб билади. ЎзССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти лауреати Л. Назруллаев Қосим ака образидаги мансабпарастлик, ўта такаббурлик хусусиятларини моҳирлик билан гоят ишонтирарли акс эттиради. Қосим ака — Назруллаев раисликдан туширилганлик учун парторг Ҳайдардан қаттиқ аламзада. Ўша менинг тагимга сув қуйди, дейди у. Шу билан бирга, у мумкин қадар орияг сақлашга, мансаб учун куйиб-ёнаётганлигини сездирмасликка, ўзини мағрур тутишга ҳаракат қилади. У ўзининг бу куйинишлари, аламазадаликларига асосли сабаб кўрсатишга уринади. «Йўқ, мени раисликдан туширганлари алам қилмайди, аммо ўрнимга оғзинг қани деса қулогини кўрсатадиган бир бедаво аёлли сайлаганлари алам қилади! Гўё эркак уруғи қуриб кетгандек! Тавба!» Сен эплай олмадинг, мана аёл киши уддалайди, деган андиша унинг нафсоиятига қаттиқ тегади. Л. Назруллаев Қосим акадаги мансабпарастлик хусусиятларини, хотин кишига бўйсунмасликдан иборат ўжарлик, қайсарлик хусусиятлари билан бирга қўшиб, тўла мужассамлаштирди.

Автор ва режиссёр Қосим аканинг ички дунёсини тўла очиб бериш, уни психологик жиҳатдан характерлаш учун мувофиқ саҳна кўриниши, психологик деталлар топа олган. Тўртинчи кўринишда Қосим ака ва унинг тарафдорларининг колхоз правлениесидаги ҳолати ва Ҳуррият билан учрашуви бу жиҳатдан гоят характерлидир. Қосим ака эшикдан кириб келиши билан, ўрганиб қолган одаги-

га мувофиқ, раис столига бориб ўтиради. Секретарь Аббоснинг эслатишидан кейин туриб бошқа ерга ўтиради. Хурриятнинг бир оз куттириб қўйишидан, айниқса, Қосим ака диққат бўла бошлайди. Эндигина раисликка сайланган бу «ношуд» аёл нега бунча куттиради?! Унинг ўтирганларга қарата Хуррият ҳақида сўзлаган гапларида, уни «раис опа», деб аташида нақадар аччиқ киноя ифодаланган.

Спектаклнинг саккизинчи кўринишида ўз сафдошлари билан биргаликда қурилиш ишларида меҳнат қиляётган Қосим ака — Назруллаев ҳали ҳам ўзининг аввалги мавқеидан тушмаган Хурриятга бўйсунганлигини, аёл раиснинг галаба қозonganлигини эътироф этишни истамайди. Артист образдаги бу позик психологик бўёқни муваффақият билан бера олади. Хурриятнинг саволига Қосим ака «Э, нега хафа бўлар эканмиз. Ишласак колхоз учун, ўзимиз учун ишляяпмиз... Сиз учун эмас», деб жавоб беради.

Унинг бу сўзларида зарда аралаш кўрсаткишнинг ҳали ҳам таъсири сезилиб туради. Ўзларининг расми босилган газетани кўриб, Қосим ака чехрасида ҳам билинар-билинимас табассум, хурсандлик ифодаланadi. уларнинг меҳнатини тақдирлаб газетага хабар берган Хурриятга ҳурмат ва эҳтиром пайдо бўлади. Аммо Қосим ака бу ички туйғуни шериклари олдида эмас, балки улар чиқиб кетгандан кейин изҳор этади. Расми босилган газетани қўлтиқ чўнтагига солган Қосим ака — Назруллаев Хурриятга ийманиб, мулойимгина «рахмат!» дейди ва биринчи марта унинг олдида юрагини очиб гапирadi, у қизи Нодирани жуда соғинганлигини, уни уйга қайтариб юборишини Хурриятдан илтимос қиладди. Мана, энди биз ўжар ва қайсарликдан тамомила қайтиб янги одамга айланган Қосим акани кўраемиз. Хуррият бундай одамлар билан биргаликда янада катта галабаларга эришини мумкин эканлигига тўла ишонч ҳосил қилямиз.

Дўндиқхон образи пьесада ва спектаклда ҳам сирдан қараганда унчалик аҳамиятга эга бўлмаган, баъзи аламзада жиноятчилар қўлида ўйинчоқ бўлиб қолган енгилтак аёл сифатида кўзга ташланади. Лекин бу образнинг моҳиятига чуқур диққат қилинса, жуда муҳим ғоявий-бадий вазифага эгадир. Дўндиқхоннинг ҳаёт йўли, тақдири Ҳурриятга кескин контраст, қарама-қарши тарзда берилади. Бу образ орқали автор ва режиссёр меҳнат ва унинг инсон тақдиридаги родини кўрсатишни ўз олдларига асосий мақсад қилиб қўядилар ва бу мақсадни тўла-тўқис рўёбга чиқарадилар. Шуниси характерлики, Дўндиқхон Ҳурриятнинг ҳамқишлоғи, тенгдоши ва мактабдошидир. Бирга ўйнаб, бирга ўсган, бир мактабда ўқиган бу икки аёлнинг тақдири нима учун бир-бирига шу қадар қарама-қарши?

Ҳуррият иккинчи марта кечирим сўраб келган Дўндиқхоннинг нима учун бундай аҳволга тушиб қолганини ҳақида гапириб, дейди: «...Менга озор берганингиз учун эмас... йўқ... шу аҳволга тушиб қолганингиздан хафман...» Нима учун ақлли, ҳушли қўлидан яхши ишлар келадиган, аввалларни меҳрибон, оқкўнгли бўлган Дўндиқ ўзини тубанлик ботқоғига отди? Бунга Дўндиқхон характерининг ўзи жавоб беради. Ҳуррият ўз бахтини меҳнатда топади, қолхоздаги ижодий меҳнат уни жисмоний ва маънавий камолотга эриштиради. Дўндиқ эса, мутлақо қарама-қарши йўлни таплайди. У ҳалол меҳнат қилиб жамиятга фойда келтириш ва шу туфайли бахтли яшашни эмас, балки енгил, кайф-сафо билан кун кечириш йўлига киради, ўзини тубанлик ботқоғига отади. Ҳалол меҳнатдан юз ўгириш уни ана шундай маънавий тубанликка олиб келади.

Дўндиқ образининг ғоявий ва бадий моҳиятига тўғри тушунган Ўзбекистон ССР халқ артистлари Ш. Маъзумова, И. Болтасвалар ғоят маҳорат билан ижро этадилар. Айниқса, Ш. Маъзумова ижросида Дўндиқ енгил кайф-сафо йўлини қидирувчи, маънавий по-

лойиқ аёл бўлиб гавдаланади. Дўндиқ ўз мақсади йўлида ғоят усталик билан ҳаракат қилади. У қуруқ гапга чечан, унинг кинояли сўзлари софдил киши қалбига найзадай санчилади. Ҳуррият раисликка сайлангандан кейин Дўндиқхон Рихсивой олдига келади. У Рихсивойнинг руҳига зид, жиғига тегадиган сўзларни топиб гап-ради ва уни хотинига қарши қилиб, ўзига қаратиб олишга ҳаракат қилади.

«...Хўжайинингиз қанилар?» дейди у киноя билан Рихсивойга. «Менинг хўжайиним бўлмайди», деб жавоб беради у. «Ҳурриятхон юксакка қараб қанот силкитди,— давом этади Дўндиқ,— у энди баладпарвоз бўлади. Сиз эса мен шўрликка ўхшаб пастда қоласиз ва ишонаманки, ёнимга қайтасиз». У ўзининг ана шундай енгилтак, пасткаш хусусиятлари билан Эшон ака тузоғига илинади, унинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолади.

Дўндиқ — Маъзумова дастлабки даврда ўзини жуда эркин тутиб, дадил ҳаракат қилади. Унинг кўз олдига қандайдир бир умид учқунлари кўрингандай бўлади. Ана шу умид учқунлари унинг кўзини хиралаштириб, ақл-ҳушини қоронғилаштириб қўяди. Аммо унинг бу умидлари пучга чиқади, у одамлардан ажралиб қолади. Артист Маъзумова унинг характерндаги бу хусусиятларни меҳнатдан юз ўгирган, бировнинг бахтига чанг солган аёлнинг шахсий трагедияси сифатида тўғри талқин қилади.

Дўндиқ образи пьесада, бинобарин спектаклда ҳам анча ихчамлаштиришни талаб қилади. Рихсивой Ҳуррият билан уришиб, уйидан чиқиб кетгандан кейин Дўндиқ ўз қилмишларига иқрор бўлиб, Ҳурриятдан кечирим сўрайди. Бу эпизод Дўндиқ образининг кульминациясидир. Томошабинга характер ниҳоясига етказилган ва мааниқий ҳал этилган бўлиб туюлади. Бироқ Дўндиқ образи яна давом эттирилади ва у Ҳуррият олдига иккинчи марта кечирим сўраб келади. Агар бу образ ана шундай давом эттириладиган бўлса у вақтда

биринчи марта ўз қилмишларига иқроп бўлиб, кечирим сўраши характернинг ризожланиш мантиқига тўғри келмайди, образни заифлаштириб, томошабиннинг унга бўлган қизиқишини йўқотиб қўяди.

Салбий образларнинг «тузалиши» процесси драматургнинг ҳаммавақт диққат марказида туради. Қосим ака, унинг шериклари ҳамда Низомхоиннинг «тузалиши» меҳнатда, амалий фаолиятда ишонтирарли акс этирилган.

Пьесанинг характери ва унинг саҳнада ифодаланиши ҳақида гапирганда шуни айтиш керакки, режиссёр Т. Хўжаев пьесанинг психологик ва комик хусусиятларга эга эканлигини тўғри тушуниб, унинг бу хусусиятини спектаклда тўла акс этиришга эришган. Бу жиҳатдан И. Илялованинг режиссёр пьесанинг специфик хусусиятига тўғри келмайдиган сунъий драматик моментлар яратади, ўринсиз пауза ва музыка киритади, деган таъкидий фикрга қўшилиб бўлмайди («Театр» журнали, 1959 йил, 6-сон, 115-бет). И. Илялова пьесанинг асосий моҳияти комедиядир, унинг асосини қулғили ситуациялар ташкил қилади, дейди.

Агар режиссёр таъкидчининг шу фикрга амал қилиб, спектаклнинг комедиявийлик хусусиятини биринчи планга чиқарса, асарнинг асосий ва бош образи бўлган Хуррият характерига катта зарар етказган бўлар эди. Чунки, юқорида кўриб ўтганимиздек, Хуррият пьесада мукамал психологик образ сифатида ифодаланади ва Илялованинг ўзи тўғри таҳлил қилганидек, спектаклда Сора Эшонтўраева ижросида ҳам худди шундай жонли психологик образ сифатида гавдаланади. Режиссёр ва артист ҳақли равишда Хуррият образида психологизмни кучайтириб, унинг ички дунёсини, намуна бўладиган маънавий фазилатларини ёрқин ва тўла-тўқис очиб беради.

Айниқса, бош образ Хурриятни характерлашда психологизмга катта эътибор берган режиссёр пьесанинг

комедиявийлик хусусиятини ҳам унутмайди. Психологизм ва комедиявийликнинг бирга қўшилиши «Хуррият» спектаклининг асосий хусусиятидир. Спектаклнинг комедиявийлик хусусияти аёл бошлиққа бўйсунмасликка уринган Қосим ака ва унинг шерикларининг айрим хатти-ҳаракатларида, баъзи образларнинг характерларида конкрет ифодаланган. Айниқса товуқ фермасининг мудири Пўлатжон образини ижро этган ЎзССР да хизмат кўрсатган артист Г. Аъзамовнинг ҳар бир хатти-ҳаракати, ҳар бир сўзи томошабинларда қувноқ кулги пайдо қилади. У сўзларида товуқ, паррандаларга оид ибораларни қўшиб гапирди, Хуррият уларни ишга чиқишга таклиф қилиб жон куйдириб гапирётган бир вақтда у чўнтагидан товуқ тухуми олиб чақиб ютади. Томошабинларнинг хушчақчақ, шу билан бирга, енгил истеҳзоли кулгиси остида, у ўзининг кирдикорларини фош этади.

Артист Ҳ. Юнусов Пўлатжон образида, унинг характерида муҳим ўрин тутган кулгили хусусиятларни старли юзага чиқара олмаган. Унинг хатти-ҳаракатлари ўз қаҳрамони характерига ёнишмайди, артист сўзларни чуқур ҳис этиб, эркин ифодалай олмайди.

Спектаклда ҳалол меҳнат қилувчи софдил колхозчиларнинг хушчақчақ ҳаёти, уларнинг ишёқмас, ялқов, маънавий тубан кишиларга қарши курашишлари, бундай кишиларни фош этишлари томошабинларда ҳақли равишда қувноқ кулги ҳосил қилади. Спектаклда Зухра ва Уғилхон (Ўзбекистон халқ артисти Т. Султонова) характер жиҳатдан бир-бирига яқин турувчи кулгили—комик образлардир. Спектаклда бу икки образ маънавий қиёфаси, меҳнатга актив муносабатда бўлиши, Хурриятга хайрихоҳлиги жиҳатидан бир-бирига ўхшайди. Аммо артистларнинг маҳорати шундаки, улар образнинг ўзига хос индивидуал хусусиятларини топа оладилар. Уғилхон — М. Еқубова эркакларга хос жасур ва жанговар, хатти-ҳаракатлари кескин, сўзларни кинояли

ва хушчақчақ. Уғилхошнинг Қосим ҳақоратларига қаттиқ хафа бўлган Хурриятга далда бериб: «Э, хотин кишига ўхшаб ҳадеб йиғлайверма!.. Уша сендан кулмоқчи бўлган даканхўрозларнинг тумшугини ерга ишқа!» деган сўзлари томошабинларнинг самимий кулги ва олқишига сабаб бўлади. Шу билан бирга, Уғилхон софдил кишиларга зарар келтирувчиларга, ишёқмасларга нисбатан шафқатсиз, у спектаклнинг сўнгги картиналаридан бирида райондан қайтиб келган Дўндиқни кўриб, уни оёғи билан заҳарли қуртдай эзиб ташлагиси келади.

Зухра — Т. Султонова қушдай енгил ва абжир, юрагидаги ҳис-ғуйғуларни бир онда тўкиб солишга тайёр, бидиллаб сўзлайди. У Қосим аканинг ёмон хусусиятларидан газабланиб, эркакларнинг ҳаммаси бир гўр, «эркак зоти борки, ҳаммасининг таъзирини бериш керак», дейди.

Бу икки образ бир-бирини такрорламайди, балки бир-бирини тўлдиради, такомиллаштиради. Тасаввур энинг, агар шу образлардан бирортаси, айтаётган Зухра, спектаклга киритилмай қолдирилганда, Уғилхоннинг хатти-ҳаракатлари шу қадар самимий кулгили ва ҳаётбахш бўла олмас, у томошабинга шу қадар кучли таъсир этолмас эди.

Ана шундай қувноқ колхозчи аёлларнинг сафдоши бўлган Тўтихон спектаклда яна бир ўзига хос янги образдир. ЎзССР халқ артисти С. Қаримова Тўтихондаги энг характерли индивидуал хусусиятларни маҳорат билан ифодалайди. У яратган Тўтихон образи завқли комизм ва поэтик лиризм билан суғорилгандир. У ўз умр йўлдоши Аббосни астойдил севади. Аббосга бўлган соф ва алангали муҳаббати туфайли у ҳаммавақт эркакларга хайрихоҳдир. Эркаклар ҳақида бўлаётган гаплар Аббосга ҳам қаратилгандай, эркакларни ёмонлаётган Зухра ва Уғилхон Аббосни ҳам қоралаётгандай туюлади унга, «Вой, намунча, Қосим ака ёмон деб ҳам-

ма эркакии ўлдирмоқчисизларми?» дейди у Зухра ва Ҳилхонларга. Тўтихон — Қаримова очиқ кўнгилли, соддадил, беозор, самимий ва меҳрибон аёлдир.

С. Қаримова айрим поўрин, помувофиқ, ёпишмайдиган енгил-елии қилиқлар билан кулги уйғотишга ҳаракат қиладиган артистлардан эмас. Унинг бутун кулгили хатти-ҳаракатлари, характерли хусусиятлари образнинг моҳиятидан, характер мазмунидан келиб чиқади. У эркакларни койиётган аёлларга, бу фикрларнинг менга унчалик маъқул эмас, дегандай синовчан кўз билан тикилиб туриб, гап орасида позик бир оҳангда сўз қистираркан ёки саҳнада ўз Аббоси томон бедана юриш қилиб ўтаркан, томошабинларда самимий лирик туйғу, қувноқ кулги ҳосил қилади. У астойдил соддалиги, севган ёри Аббосни эҳтиёт сақлашга интилиши билан характерлидир. У ана шу хусусияти билан Дўндиқнинг тузоғига тез илинади. У Рихсивой олдига келганда ҳам газаб ва алам ўтида гуриллаб ёниб кетадиган баъзи бир аёллардай эмас, балки ундан раҳм-шавқат сўраётган кишидай мулозимлик билан Рихсивойдан Ҳурриятга насиҳат қилишини илтимос қилади.

Асарда колхозчи ёшларнинг меҳнатга муносабати, уларнинг эркин муҳаббати Анор, тракторчи Қаримжон ва Ниёмхон образлари орқали ифодаланган. «Қутлуғ қон», «Ганг дарёсининг қизи», «Жазоир менинг ватаним» каби спектаклларда ёшлар ролини муваффақият билан ижро этган талаптли артист Эркили Маликбоева «Ҳуррият»да ҳам ўзига хос янги характер яратди. «Ганг дарёсининг қизи» ва «Жазоир»да биз уни ўз бекасига меҳрибон, қашшоқларга раҳмдил, ватаи хонларига ва мустамлакачиларга нафрат билан қаровчи, озодлик курашчиларига астойдил ёрдам беришга тайёр, эрксевар шу билан бирга андак безори ва ҳазилкаш бола сифатида, «Қутлуғ қон»да оғир ва машаққатли ҳаёт исканжасида эзилган, гам-қайғу билан ҳаётни бўғилган ёш маъсума қиз сифатида таниймиз. «Ҳуррият»да эса, у

гўё юқоридаги спектакллар артист учун бир пиллапои бўлгандай, янги давр, янги ҳаёт кишиси, баркамол колхоз қизин бўлиб гавдаланади.

Маликбоева ижро этган бу образ комизм ва қисман драматизм билан суғорилган. Апор — Маликбоева доимо чехрасида ёқимли, самимий кулги ифодаланган оддий колхозчи— тракторчи Қаримжонни (бу ролни артист Ёқубов яхши бажарган) чин юракдан севади, жисмоний ишдан ҳазар қилувчи сохта «маданиятли» Низомхоннинг ҳиссиз, юраксиз «муҳаббат»ини рад этади.

Апор — Маликбоеванинг меҳмони Қаримжонни хафа қилиб кетказиб юборган Низомхондан опасига шикоят қилишларида, учинчи кўришида Низомхоннинг кўзинча Қаримжонга ёқимли назар ташлаб: «Ҳеч кимга тегмайман, ҳеч кимга!» деб таъкидлаб чиқиб кетишларида, Қаримжондан трактор ҳайдашни ўрганишга бўлган зўр иштиёқда, онасининг гам-қайгуларига шерик бўлиб, унга далда беришларида ҳақиқий ўзбек қизининг поэтик қалби, юксак маънавий қиёфаси намоён бўлади.

Низомхон образининг спектаклда ифодаланишида артист Искандаров драматургининг мақсадини тўла юзага чиқара олмаган. Артистнинг бадиий ҳаваскорлик тўғарагининг бошлиғи самовар қўйсинми, ҳамманинг хотинидан атир ҳиди келганда менинг хотинимдан керосин ҳиди келсинми, каби сўзларида сунъийлик сезилиб туради. У ҳатто автор томонидан тақдим этилган сўзларни ҳам баъзан тўла айтмайди. Артист бу образни такомиллаштириш устида янада кўпроқ ишлаши, уни фақат комик образ сифатидагина талқин этиб қолмасдан, ундаги сатирик бўёқларни қуюқлаштириши керак. Пьесада Низомхон ана шундай образ сифатида акс этирилган.

Драматик асарнинг ўзинга хос хусусияти шундаки, унда характер тез тараққий қилади, ҳаммавақт олга,

пьеса охирига қараб шитилади, Гёте роман ва драманинг ўзинга хос хусусиятлари ҳақида гапириб, бундай деган эди: «...Романда воқеа секин ҳаракат қилиши ва бош қаҳрамоннинг фикрлари қандай қилиб бўлса-да асосий воқеанинг тараққиётини тутиб туриши керак. Драмада эса воқеа тез тараққий этиши, бош қаҳрамон характери охирига қараб шиддат билан тез ҳаракат қилиши ва асосий воқеа пухта бўлиши керак»¹.

«Хуррият»даги характерлар мазмунида, уларнинг такомилланишида муҳим роль ўйнаган драматизм тўртинчи парданинг охиригача шиддат билан давом этади. Хуррият билан Қосим ўртасидаги конфликтнинг энг охириги нуқтаси, тўртинчи парданинг охири — колхоз правленисидаги тўқнашувдир. Бу тўқнашувдан сўнг ўқувчини, томошабинларни ҳаяжонга солиб келган драматизм асосан тугайди. Шундан кейин драматург учун жиддий масъулият тугилади. У китобхон ёки томошабин билан алоқасини бўшаштириб қўймаслик учун драматик кульминациядан кейин асарнинг хотимасини узоққа чўзиб ўтирмаслиги керак. Драмада характерларнинг хотимаси, уларнинг сўнгги тақдирини кўрсатилган бешинчи парда бирмунча чўзиб юборилган. Аммо режиссёр Т. Хўжаев спектаклнинг эстетик таъсир кучини бўшаштирмаслик учун бу пардани анча ихчамлаштиришга ҳаракат қилган, ундаги комедиявийлик бўёқларини қуюқлаштирган.

«Хуррият»да коллектив ҳаёт, қишлоқ кишилари образи акс эттирилган. Шу сабабли спектаклнинг оммавий саҳналарини кучайтириш керак. Масалан, правление мажлиси кўринишида энг илгор колхозчилардан кўпроқ қатнаштирилса, асарнинг гоёвий-бадий савияси янада ошади.

¹ Проблемы теории литературы. Москва, «Наука», 1958 г., стр. 238.

Рассом Рифтин спектаклнинг руҳига мувофиқ картиналар чизган. Айниқса, Хурриятнинг оддийгина жиҳозлардан иборат ихчам уй шароити бу уйда яшовчиларнинг характерида дарак бериб туради. Аммо рассом тўққизинчи кўринишдаги манзарани ҳозирги кундаги машиналашган, типик колхоз далалари кўринишига мувофиқ қилиб янада бойитиши керак.

Яна шу парсаи қайд этиш керакки, охириги картинада режиссёр ҳам, рассом ҳам пахтани қўл билан теришга катта аҳамият берган. Бу, пьесанинг гоявий-бадний руҳига (унда пахтачиликда механизацияни кенг қўллаш ҳақида ҳам гап боради) мувофиқ эмас. Шу сабабли бу кўринишда пахтани машина билан териш биринчи планда туриши керак,

1958

ҲАЁТБАХШ ҚУДРАТ

Партизанларнинг Белоруссия тупроғида гитлерчиларга қарши олиб борган кураш таниқли ёзувчи Назир Сафаровнинг Яздон Худойқулов билан ҳамкорликда ёзган ва Ҳамза номли Академик драма театрида саҳналаштирилган «Лукаш ботир» спектаклининг асосий мазмунини ташкил этади. Пьесанинг жони саҳнадир, деган эди А. П. Чехов. Дарҳақиқат, режиссёр Баҳодир Йўлдошев бошлиқ ижрочилар коллективи яратган спектакль буюк ёзувчи сўзларининг ҳаққонийлигини яна бир бор тасдиқлайди.

Улуг Ватан уруши мавзусини талқин этувчи мазкур спектакль айни замонавий гоялар билан мунаввардир. СССР халқларини дўстлигининг социалистик Ватан тақдири ҳал этилаётган энг оғир дамлардаги ҳаётбахш қудратини кўрсатиш спектаклининг етакчи йўналишидир. Белоруссия тупроғи учун кураш ўзбек, грузин, арман ва бошқа миллатларнинг тенгҳуқуқлилиги учун, социалистик Ватан, келажак учун кураш демакдир. Спектаклдаги қаҳрамонлар жасурлиги ва фидойилигининг асл моҳиятини ана шу олижаноб фикр ташкил этади. Арман йигити Ашот (артист Ж. Зокиров), грузин йигити Шанидзе (артист Э. Комилов), белоруссиялик партизанлар командири Шиш (ЎзССР халқ артисти М. Умархўжасев) ва бошқаларнинг ҳар бири саҳнада индивидуал инсоний тақдирлар сифатида гавдаланиш билан бирга, фашизмга қарши курашдаги иборат ягона мақсад асосида бир жон, бир тап бўлиб ҳаракат қиладилар.

Гитлерчилар Ватанимизга бостириб кирганларида халқларимиз дўстлигининг қудратини тушуниб етмаган эдилар. Немис офицери фон Шульц (ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Т. Оринов): «Иттифоқ деган сўзнинг маъносига тўғри баҳо беролмай, чучварани хом санаган эканмиз», дейди ва ўз тақдирининг фожиали тугаллашишга ана шу машъум хато сабаб бўлганлигини тан олади. Партиямиз теварагига мустаҳкам жипслашган турли миллат вакиллари душман босиб олган ерларда шундай вазият вужудга келтирадиларки, гитлерчилар қадам босган ҳар бир қарич ер уларга қарши ўт бўлиб ёнарди. Ҳеч қаерда душманга бир дақиқа ҳам ором ва тишчилик йўқ! Бундай оғир вазият гитлерчиларни қаттиқ ларзага келтиради. Ўзи қўмондонлик қилаётган фронтда юз берган мағлубият, партизанларнинг узлуксиз зарбаси, севикли ўглининг ҳалок бўлиши оқибатида маънавий иккирозга учраган фон Шульцнинг ўз-ўзини отиб ўлдириши гитлерчилар фожиали тугалланмасининг рамзий нинъикоси сифатида таассурот қолдиради.

Партизанлар жасурлиги ва муваффақиятининг неғизи бу ҳаракатга оқилона партия раҳбарлигидир. Пьесада бу гоёвий йўналиш Киров район яширин партиа комитетининг секретари Александра Хромова (Ўзбекистон ССР халқ артисти Эркин Маликбосва) образида мужассамлаштирилган. Хромова душман босиб олган ерларда фашистларга қарши курашнинг ташкилотчиси ва раҳбари сифатида катта ишлар олиб боради. Райком Лукаш бошлиқ партизанлар ҳаракати билан алоқа боғлайди, уларнинг курашига уюшқоқлик тусини беради.

Спектаклда Хромова образини конкрет ва жонли очинишга ёрдам берадиган ҳаётий восита ва деталлардан унумли фойдаланилган. Хромова — Маликбоева биринчи навбатда сиёсий-ижтимоий фаолият кишиси, Ватан, халқ манфаати унинг учун ҳамма нарсадан муқаддасдир. Огряд комадирларидан бири Шинш Верани фашист-

лар чапгалидан қутқаришга қарор қилганида Хромова: «Бир менинг қизим деб, бутун бир отрядни таҳлика остида қолдиришга ҳаққимиз йўқ», деб рад жавоби беради. Шу билан бирга, спектаклда райком секретари Хромованинг улкан инсоний қалби ҳам таъсирли очилган. Қизи Веранинг тақдири ҳақидаги чуқур ўй-кечинмаларида меҳрибон она сифатида тавдаланади. Дор тагида мардона турган қаҳрамон қизга қаратилган она сўзлари репродуктордан аста таралганда томошабинлар қалбида фашизмга, урушга нафрат туйғуларини қўзғайди. «Уруғинг қурисин, фашистлар, не кунларини солмадинг оналар бошига! Жоним қизим, мен ўзимни гаровга қўйиб, сени озод қилишга кўзим етганида бир жон-ку, минг жон бўлса қурбон қилмасмидим. Ҳа, лашкар беҳатар, уруш қурбонсиз бўлмайди. Бу ачиқ ҳақиқат. Сени балки қатл этар, жаллодлар. Ғунчасида хазон бўлган гулим. Ҳар баҳорда гулларга қўшилиб очиласан, белорус ўрмонларида, Минск гулзорларида сайр этганлар гулларга қўшиб сени бағирларига босадилар. Ватан учун шаҳид бўлган фарзандлар оналар қалбида, халқлар дилида абадий яшайдилар. Қуёшдек умр кўрадилар».

Партиявий раҳбарлик сифатларининг инсонийлик туйғулари билан табиий уйғун ифодаланиши Хромова образини ҳаётний характерлашга ёрдам берган. Бироқ, ўлим сиртмогидаги Вера қиёфасида бирмунча расмийлик устун. Линкроги, қиз образида она руҳиятини характерлашдаги сингари руҳий деталлар етишмайди. Шу туфайли Вера айни даҳшатли вазиятни ҳис этувчи конкрет индивидуал инсонга нисбатан кўпроқ авторларнинг фикрини ифодаловчи восита каби таассурот қолдиради.

Партизанлар ҳаракатининг муваффақияти, қаҳрамонлик ва жасорат спектаклда партия раҳбарлигининг бавосита самараси сифатида реалистик кўрсатилади. Партизанлар яширин райком бошчилигида тузилган

план асосида фашистларга қақшатқич зарба берадилар. Душманининг муҳим объектларини яқсон қиладилар.

Умум маънафати йўлида қаҳрамонлик ва жасорат — пьесанинг бу ғоявий йўналиши Лукаш Уроқов ва унинг шериклари образларида ҳаяжонли ифодаланган. Инсон учун энг азиз ва қимматли нарса озодлик ва мустақилликдир. Партизанлар қаҳрамонлигининг негизини социалистик Ватанга садоқат, душманга кучли нафрат туйғулари ташкил этади. Гитлерчилар қийноқларининг қурбони бўлган Лукаш ота ўлими олдида ўз номиин Уроқовга васият қилиб қолдиради. Партизанлар душманга шу қадар катта талафот етказадиларки, Лукаш фашистлар учун энг даҳшатли қасоскор номга айланади. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Пўлат Саидқосимов Лукаш сиймосидаги ватанпарварлик, қаҳрамонлик ғоясини лирик-романтик йўналишда жонли ва таъсирли талқин этади. Режиссёрнинг ижодий ютуғи ҳисобланган ўрмон-ертўла саҳнаси бу жиҳатдан диққатга сазовор. Бегона қизнинг ўз қароргоҳлари томон келаётганини кўрган партизанлар бирдан ниқобли вазият ҳолатига ўтадилар: пистирмага яширинадилар, баъзилар оддий-ҳаётий юмушлар билан шуғулланидилар. Аёл кийимидаги Арон бошига рўмол ўраб, хотинча хиргойи қилиб кир юва бошлайди. Қайғули танишин руҳи билан суғорилган халқчил юмор партизанларнинг айни вазиятдаги маънавиятига хос бу типик хусусият, уларнинг галабага бўлган буюк ишончини, енгилмаслик туйғусини ёрқин ифодалайди. Лукашнинг белорус қизи Маргаритага (Бу ролни артистка Гулчеҳра Иброҳимбекова лирик йўналишда жозибали ижро этади) муҳаббати жанговар курашчи қалбидаги самимий инсонийликни ёрқин очади. Яширин партия ташкилотидан олинган топшириқ — муҳим ҳарбий объект аҳамиятига эга бўлган кўприкни портлаганш режаси билан фикр-зикри банд бўлган Лукаш Маргаританинг саволи-

ларига беихтиёр қўрслик билан жавоб қайтаради. Бироқ қизнинг тимқора сумбул сочларига кўзи тушиши биланоқ юрагини бир майин туйғу чулғаб олади: қиздан кечирим сўрайди. Лаънати уруш йиғит қалбини қизнинг назокатини ҳис этишдек инсоний туйғудан ҳам бегоналаштира бошлаган эди. Томошабин бу эпизоддаги ғоят ҳаётий, самимий муносабат орқали урушнинг инсон тақдиридаги асоратини беихтиёр янгидан ҳис этади.

Режиссёрнинг худди шундай топилма санъатини шу сахнадаги кўприкни портлатиш имитацияси — ўхшатма ҳаракат тасвирида ҳам кўрамыз. Лукаш — Пўлат Саидқосимов портловчи модда жойлаштирилган махсус солни муайян вақт ва масофани ҳисобга олиб оқизиш ва айни кўприк тагига келганда портлаш ҳаракатини шу қадар ҳаяжонли ижро этадики, гўё «портлаш зарби» томошабинларни тўлқинлантиради. Кейин сахна орқасида бўладиган портлатиш эпизодини конкрет тасаввур этишга ёрдам берувчи, шунингдек, Лукаш образини жасоратга мафтулкор ўйчан, тадбирли жангчи сифатида характерловчи бундай шартли сахна усули спектаклнинг бошқа кўриш.пларида ҳам муваффақиятли қўлланилган.

Верани дорга осини сахнасида офицер Шульц, Лукаш ва номаълум аёл (артистка М. Орипова) шартли диалогда фашизмнинг ёвузлик мафкураси қаттиқ фош этилади. Шу билан бирга, немис офицери сўзларига партизанлар командирининг шу ондаёқ фош этувчи, қораловчи жавоблари ғайритабиий туюлмайдди, балки томошабин Лукаш ботир жавобларини ҳаяжон билан чуқур ҳис этади. Дарҳақиқат, шартли сахна усули қаҳрамонлар қиёфасидаги жасурлик, фидоййлик сифатларини янада таъсирли намоён этувчи, таъкидловчи бадий воситадир. Оналик қалби даъват этган бир оғиз сўз учун ўз жонидан жудо бўлишни тушунган ҳолда, «Веранинг онаси мен бўламан», деб оломон ичидан ла-

дла майдонга чиқишга журъат этган номаълум аёл қиёфасида нақадар кучли жасорат мужассам.

Гестапода таржимон вазифасида ишлаб турган яширили ташкилот аъзоси Лея (ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Л. Бадалова) сотқин Генрих етказган маълумот оқибатида партизанларнинг қирилиб кетиши мумкинлигини англайди ва ўз ҳаётини қурбон қилиб бўлса-да, бу фожианинг олдини олишга қатъий қарор қилади: сотқин сўзларини тинглаган немис офицерини отиб ўлдиради. Гитлерчи соқчилар ўқидан ҳалок бўлган Лея, коммунист Тимошенко, Лукаш ота ва бошқа ватанпарварлар одатдаги ўликлардай ерга қуламайдилар, халқ кўзига тик боқиб: «Мен ҳалок бўлдим, лекин йиллар оша, асрлар оша фашизмнинг ёвузлигини унутманг, урушга асло йўл қўйманг!» деб васият қиладилар. Бу шартли мурожаат Ватан, халқ озодлиги учун курашда жасурлик, фидойилик тимсоли бўлган қаҳрамонлар эл назарига мангу барҳаёт сиймоларга айланганлигидан далолат беради. Чиндан ҳам улар ҳаёти совет халқи қаҳрамонлигининг жоли саҳифаларни бўлиб тарихга киради. Балки уларнинг хоки Дўстлик ҳисбонадаги номаълум солдат қабрида мангу аламага айлангандир: «Исминг сенинг ноаниқ, мардлигинг мангу ёниқ!» деган сўзлар томошабин дилида бсихтиёр такрорланади.

Режиссёр топилимаси ҳисобланган бундай шартли усул ва деталлар спектаклнинг эстетик таъсир қувватини, шубҳасиз оширган. Ҳамма нарсаи предметлаштириб, муфассал деталлаштириб саҳнада кўрсатиш усулига кўникиб келган томошабиннинг янги шартли усулини осонлик билан қабул қилиши тасодифий эмас, албатта. Шартлилиқ эстетик диди ўсган, онгли томошабинга мўлжалланган шаклдир. Халқ оғзаки ижоди асарларида муҳим ўрин тутган халқ бадий тафаккурига хос шартлилиқ усулининг реалистик саҳна тасвирида томошабин дидига мувофиқ, янги оригинал

шаклларда қўлланилиши ҳозирги замон ўзбек театр санъатининг муҳим ютуғидир.

«Лукаш ботир» воқеий драматир. Хужжатли фактларни бадиий ҳақиқатга айлантириш — тажрибали драматург Н. Сафаров ижодига хос бу хусусият мазкур драмада ҳам муваффақиятли намоён бўлган. Спектаклнинг асосий қаҳрамонлари ҳаётда асл нусхаси мавжуд бўлган кишилардир. Спектакль тугагач, кўкракда орден ва медалларини ярақлатиб саҳнага чиққан самарқандлик Луқмон Уроқовни, белоруссиялик меҳмонлар А. И. Хромова ва бошқаларни — пьесанинг тирик қаҳрамонларини томошабинлар узоқ олқишлайдилар. Пьесанинг бу тирик қаҳрамонлари спектаклдаги воқса ва характерларнинг ҳаққонийлигини мамнуният билан алоҳида таъкидлайдилар. «Назир Сафаров, — дейди А. И. Хромова, — бизнинг орамизда яшаган, операцияларимизга шахсан қатнашган кишидай, партизанлар ҳаёти ва курашини билимдонлик билан акс эттирган. Лукаш ботирни Улуғ Ватан уруши ветерани ҳарбий ёзувчи Назир Сафаров ижодида, партизанлар тили билан айтганда, муваффақиятли операция, деб ҳисоблайман».

Спектакль совет халқининг Улуғ Ватан урушида қозонган ғалабасининг ҳаётий манбаларини жонли гавдалантиради. Партиявий раҳбарлик, халқлар дўстлиги, қаҳрамонлик, опгли фидойилк руҳи билан суғорилган мазкур спектакль муҳим эстетик, тарбиявий аҳамиятга эгадир.

1975

ФИДОЙИЛИК АБАДИЙЛИКДИР

Улуғ Ватан уруши совет жамиятининг ҳаётбахш барқарорлиги, совет кишиларининг юксак маънавий фазилатлари учун буюк бир синов бўлди. Иброҳим Раҳимнинг Муқимий номли театр саҳналаштирган «Жоним фидо» деб номланган драматик асарида ана шу асосий ғоявий йўналиш ўзига хос йўсинда бадиий ифодаланади. Бу — фронтчи журналист, ёзувчи Иброҳим Раҳим ижодида анча муфассал талқин этилган асосий мавзулардан биридир. «Ихлос», «Фидойилар» романлари, қисса ва ҳикояларида совет халқининг қаҳрамонлиги ўзбек фарзандларининг фидокорлиги, буюк жасорати мадҳ этилди.

«Жоним фидо» совет кишиларининг буюк ватанпарварлиги ҳақидаги драматик ҳар қандай оғир қийинчиликлар ҳам, даҳшатли жудолик ҳам совет кишиларининг Ватанга садоқатини, юксак эътиқод ва иродасини бука олмайди. «Жоним фидо» драмаси асосий қаҳрамонларининг ҳаёт йўли бу фикрни ишонтирарли тасдиқлайди. Фарғоналик Гапайон Пулатов фронтда тўпчилар қисмида хизмат қилади. Фашистлар уни беҳуш ҳолда асир оладилар. Душман Ганижонни сафдан чиққан совет солдати ҳисоблаб четга суриб ташламайди, ундан ўз мақсадида фойдаланмоқчи бўлади. Уша йилларда совет ракетасимон қуроли «Катюша» тўпи душманга

қақшатқич зарбаси билан шуҳрат таратган эди. Фашистлар сеҳрли қурол «Катюша»ни қўлга тушириш, унинг сирларидан огоҳ бўлишга жон-жаҳдлари билан интилар эдилар. Тўпчилар қисмида хизмат қилган Фанижон фашистларнинг бу мақсади учун айна мударо эди. Фанижон душман қароргоҳида немис майори билан юзма-юз тўқнашади. Немис майори Фанижонга, «сени тупроқ остида олиб чиқиб, тирик сақлаб қолдик», деб мионат қилади. «Жуда чакки қилибсизлар,— дейди Фанижон,— жисмим ўша она тупроқ остида қолиб кетгани яхшироқ эди. Бу сўзлар немис майорини ҳайратга солади: «Россия ери қандай қилиб сенга она тупроқ бўлсин, ахир. Сенинг Ватанинг Ўзбекистон-ку?».

Улуғ ва бепоси Советлар Ватанини ўз она юрти, деб хис этиш ва бу Ватанга жон фидо қилиш — драманинг бош қаҳрамони Фанижон характериинг негизини ташкил этади. Фанижон (Ўзбекистонда хизмат кўрсатган артист Суръат Пўлатов) немис майорининг сотқинлик ҳақидаги таклифидан қаттиқ нафратланади. Сотқинлик бутун она-Ватан фазилатларини оёқ ости қилиш, ёру муҳаббатга хиёнат, дўстлар юзига тупуриш дунёда инсон учун энг азиз ва мўътабар нарсаларининг ҳаммасидан воз кечиш, хуллас, инсоний ҳаётдан тирик жудо бўлиш демакдир. Фанижоннинг кўз олдидан севган диёри, севимли ёри ўтади, Ватан ишқи унинг қалбини ларзага келтиради. Лекин фашистлар унинг номидан сотқинлик мазмунида сохта варақа ёзиб тарқатадилар. Махсус диверсантлар группаси билан бирга Фанижоннинг ҳам лагердан «қочинини» уюштирадилар. Фанижон жафокаш асирлар қисфасида ўзи билан бирга келаётган кишилар пухта тайёрланган диверсантлар эканини охири дақиқалардагина сезиб қолади. Аммо бу тушунча тугёни ватаншарвар ўзбек йигитининг фожиаси билан яқунланади.

ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Суръат Пўлатов Фанижон образи замиридаги маънавий софлик, қатъий

прода фазилатларига асосланган юксак ватанпарварлик хислатини ишонтирарли шакллантиради. Ганижон лагердан қочирилгач, бутун вужуди билан Ватанга, ўз қисмига қараб ишгилади. Оёғидан оғир ярадор бўлган фрицга астойдил инсонпарварлик кўрсатади, унинг ҳамроҳлари йўлида оғир юк—фрицдан тезроқ қутулишга ҳаракат қилса, Ганижон уни кўтариб узоқ йўл босади. «Агар қисмимизга етиб олсам, сенга ўз қонимдан бериб соғайтирадим», дейди. Унинг бу сўзларидан немис солдати ҳайратга келади. Ганижон ўз «йўлдошлари»нинг олға босишдаги беқарорликларини сезганда, ҳатто, уларга қарши қурол ўқталишга қадар бориб етади: «ватандошларнинг» бу қадар бўшанглик билан ҳаракат қилишлари уни ғазаблантиради.

Суръат Пўлатов яратган бу образдаги яна бир хислат бурч ва эътиқоддаги, барча хатти-ҳаракатлардаги самимият ва соддадилликдир.

Бу образ яна бир муҳим ғоявий хусусияти билан диққатни жалб этади. Маълумки, инсон тақдирига расмиятчилик, қаттиққўллик билан муносабатда бўлиш — совет ватанпарварлари ҳаётига узоқ вақт соя солиб келган бу сиёсий-маънавий муаммо кейинги ўн йилликларда яратилган совет адабиёти ва санъати асарларида кенг талқин этилди. Асирда бўлган совет солдатларини ёпнасига қоралашдан иборат расмий қаттиққўлликнинг инсонпарварликка зид эканини Ганижон тақдири мисолида холисона ҳис этиш мумкин.

Драматург ва театр ижодий коллективи мураккаб вазиятга тушиб қолган, умуман совет солдатининг, хусусан ўзбек фарзандининг ватанпарварлик, садоқат туйғусини алоҳида таъкидлаб кўрсатишга муваффақ бўлганлар.

Жанговар мавзудаги бу асар психологик драма ҳамдир. Психологик йўналиш ўтмишга экскурс ситуацияларида ёрқин намоён бўлади. Қаҳрамоннинг қалб кечинма-

ларни очишда режиссёр томонида муваффақиятли қўлланилган бу усул Ғанижон образи таъсирини оширишда муҳим воситалардан бўлиб қолмай, умуман маъқул спектаклга лирик-психологик руҳ, ўзига хос эстетик жозиба бағишлаган. Спектаклда ўтмишга эскурсе сифатида гавдалантирилган ўзбек оиласи — ота-она саҳнаси ўзига хос лирик-драматик новелладир. Бу саҳнада уруш йилларидаги тинч ўзбек оиласи ўз миллий урф-одатлари, психологик туйғу ва тушунчалари билан ёрқин кўринади. Ёш умрининг беҳуда хазон бўлишига йўл қўйиш инсонийлик нуқтан назаридан гуноҳ саналади. Она (ЎзССРда хизмат кўрсатган артист С. Алиева), ота (артист О. Ҳусанов) шундай қадимги таомилга амал қилувчи мўтабар кексалардир. Ғанижондан қорахат келгач, улар севимли келинини турмуш қуришга даъват этадилар. «Биз розимиз. Бозорбой қадрингизни билади, йўқ деманг, қизим». Онанинг бу сўзларида нақадар кучли ички драматизм мужассам: ўтган умрини — ўғил фожиасини ҳам, ҳаёт ҳақида, келгуси ҳақида ғамхўрлик туйғусини ҳам чуқур ҳис этади томошабин. Бу қисқа руҳий туйғулар исканжасида ота-она образи жонли, таъсирли намоён бўлади. Муҳими шундаки, бу новеллада драманинг асосий қаҳрамонларидан бири ватанпарвар ўзбек қизи Фазилат (артист Нанма Пўлатова) образининг муҳим хислати — лирик ички кечинмалари, ундаги севгига садоқат туйғуси таъсирли ифодаланган. Фазилат сиймосида севгига садоқат ижтимоий бурч туйғуси билан қўшилганда янада гўзаллик касб этади. Фазилат Ватан, халқ, келажак тақдири ҳал этилаётган оғир ва мураккаб шароитда шахсий ҳаёт муаммолари ҳақида ўйлашни ўзи учун номуносиб иш деб билади. Қайнона ва қайноталар таклифи бу ватанпарвар қиз шаънига бачканалик бўлиб туюлади: Бозорбойга ички алам билан «чиқиб кетинг» деб кескин буюради. Фазилатнинг фронтга жўнатилишининг асосий сабаби уни турмушга чиқишга таклиф этишлари эмас, албатта. Фронтга жўнаш ҳақида Фазилат характери ва

тушунчасида аввалдан шаклланган қатъий қарорни амалга оширишда бу таклиф бир туртки бўлди, холос. Спектаклда Фазилатнинг бу ватанпарварлик хатти-ҳаракати ўша давр совет ёшларига хос ички маънавий фазилат сифатида ҳаққоний кўрсатилади.

Наима Пўлатова Фазилат образидаги аёлларга хос ички нафосатни, ҳарбий давр тақозоси била қиз характерида шаклланган жанговарлик хусусиятларини ҳаққонийлик билан очади. Истеъдодли актриса, менинг назаримда, томошабин учун янги бир образни кашф эта олган. Фазилат юрагидаги Ватанга муҳаббат ва ёр ишқи муносабати образ кульминациясида энг муҳим аҳамият касб этади. Ҳаётда баъзан бир дақиқа улкан бир тақдирни ҳал этиш учун кифоя қилади. Ғанижоннинг сотқинлиги ҳақидаги хабар Фазилат юрагини ларзага келтирган шиддатли бир вазиятда чегара тўсиғи олдида ногаҳон Ғанижон пайдо бўлиб, узоқ жудолик изтироблари алашгасида кучли ҳаяжон билан Фазилатга интилади. Шу он қиз қўлидаги автоматдан отилган бир ўқ Ғанижон гавдасини чегара тўсиғига миҳлаб қўяди. Унинг сотқин эмаслиги ҳақидаги хабар, афсуски, бир нафас бўлсада, кечикади. Бундай ҳолатда шиддатли характерларга хос хатти-ҳаракатлар табиийдир. Англашилмовчилик қурбони бўлган ватанпарвар йигит хотираси севган ёри қалбидагина эмас, эл-юрт юрагида ўчмас юлдузга айланади. Спектаклнинг финал оммавий саҳнаси Ватан озодлиги, халқимиз келажаги учун қурбон бўлган эл фарзандлари хотирасига ҳурмат ва эҳтиром белгиси сифатида таассурот қолдиради.

Спектаклда муҳит, шароит колоритини ҳаққоний гавдалантириш давр ҳақиқатини ифодалашда муҳим аҳамиятга эгадир. Режиссёр ЎзССРда хизмат кўрсатган артист Бахтиёр Ихтиёров буни чуқур ҳис этиб, театр санъати спецификасига мувофиқ шартли, мажозий детал ва бўёқлардан ўринли фойдалана олган.

Спектаклда фронтчи қизлар саҳнаси ҳаққонийлиги

билан томошабинни ўзига жалб этади. Фронтчи қизлар ҳарбий ҳаёт шаронтида ҳам аёллик латофати, руҳий олами, қалб кечинмалари билан яшайдилар. Фронтчи аёллар фашизмга қарши курашувчи жангчиларгина эмас, балки она ҳамдирлар. Ксения (артист Г. Обидова) болаларни олиб кетаётган эшслон душман самолётлари томонидан бомбардимон қилинганлигидан қаттиқ изтиробга тушади. Посездда унинг қизи ҳам бор эди. Фронтчи қизлар саҳнасида улар характеридаги жангворлик хусусиятларини таъкидловчи воситалардан ўринли фойдаланилган. Бироқ, қизлар характерида, улар фаолияти билан боғлиқ саҳналарда уруш доғи, лирик йўналишга нисбатан жангварлик йўналишини янада бурттириброқ таъкидлаш асарнинг пафосини оширарди.

Асар конфликтининг иккинчи уфқини гитлерчи офицер ва диверсантлар гуруҳи ташкил этади. ЎзССР халқ артисти М. Ғофуров ҳарбий асирлардан диверсантлар ёллаш, бу йўлда ҳар қандай провакациялардан фойдаланишда пихини ёрган немис офицери — майор образини муваффақиятли ижро этган. Ғанижонга сиёсий, маънавий, психологик таъсир кўрсатиш мақсадида майор ўзбек диёри, миллий маданиятига доир далилларни ўз нутқида усталик билан қўллайди.

Ҳамза Умаров ижро этган Крак образини алоҳида қайд этиш лозим. Артист Крак қиёфасида гоҳ ваҳший душман, гоҳ меҳрибон дўст, гоҳ эзилган жабрдийда ҳарбий асир қиёфасига усталик билан кира олувчи ўта чиниққан немис диверсанти образини ростгўйлик билан гавдалантиради. Катта диверсантлик тажрибасига эга бўлган Крак совет диёрига қадам қўйгач, мушкул аҳволга тушиб қолади. Крак совет кишилари мададидан фойдаланиш у ёқда турсин, ҳатто ўзи билан бирга келаётган ёлғиз Ғанижонни ҳам ўз мақсадига онгли равишда жалб этолмайди. «Бу халқни енгиш мумкин эмас!» деган қать-

ий хулосага келади пировардида Крак. Ўз операцияларининг муваффақиятсизликка учрганлигини кўрган диверсантлар бир-бирларини отиб ўлдирадилар. Диверсантлар тақдирининг фожияли тугалланмаси гитлерчилар бошлаган хунхўрликнинг пировард рамзий ифодаси сифатида чуқур маъно касб этади.

Спектакль одамларни доимо ҳушёр бўлишга даъват этади, садоқат ва жасорат руҳида, ватаншарварлик руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

1974

ТАРИХИЙ РОМАН ВА ТЕЛЕСПЕКТАКЛЬ

Халқимизнинг гоязий-эстетик эҳтиёжлари ҳамда илмий-техника тараққиёти тақозоси билан 60-йилларда ўзбек санъатида янги жанр — телеспектакль пайдо бўлди. Театр ва кино санъати бадий тасвирий воситаларининг ўзаро ижобий бирикуви ҳамда такомиллашуvidан ҳосил бўлган бу янги жанр эстетик талаб ҳамда аудиториянинг кенглиги туфайли тез раvнақ топди. Кейинги ўн йиллик давомида Ғафур Ғуломнинг «Шум бола», Мирмуҳсиннинг «Умид», «Меъмор», Асқад Мухторнинг «Чинор», Улмас Умарбековнинг «Ёз ёмғири» каби роман, қиссалари асосида ишланган телеспектакллар зангори экрандан намойиш қилинди.

Маълумки, телеспектакль махсус драматик талқинни тақозо қилади. Бу жанрнинг қочун-қондаларини пухта эгаллаган теледраматурглар етишиб, телеспектаклнинг мукамал намуналарини яратмоқлари зарур, албатта. Бироқ, бу қутлуғ ниятнинг бирданига амалга ошуви қийин, албатта. Шу туфайли телевидение, юқорида қайд этганимиздек, ҳозирча тайёр бадий асарларни экранлаштириш билан шуғулланмоқда. Бу соҳада муайян ижодий ютуқлар қўлга киритилди.

Телеспектаклларни махсус гаҳлил этиш, режиссёр ва сценарий муаллифларининг тажриба ва маҳоратларини умумлаштириш фойдалидир. Биз бу ўринда «Улуғбек хазинаси» телеспектакли муносабати билан алабий асар ва уни телеэкранлаштириш муаммоси ҳақида ўз мулоҳазаларимизни билдирамиз.

Ўзбек халқи маданияти тарихида уйғониш даври аҳамиятига эга муҳим бир давр — XV асрнинг бадний манзарасини яратиш, бу мураккаб тарихий жараёнда қўлларида машғал кўтариб тараққиёт йўлини ёритмоқ учун фидойилик кўрсатган буюк фарзандларга қайта жон ато қилиш меҳнаткаш халқ даҳосини улуглаш демакдир. Буюк адиб Ойбекнинг «Навоий» романи, Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмаси, Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» романи, Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улугбек» драмаси ана шундай олижаноб ният билан мунаввар бўлган асарлардир.

Истеъдодли ёзувчи Одил Ёқубов устозлар изидан бориб, бу борадаги адабий анъанани давом эттирди. Унинг «Улугбек хазинаси» романи китобхонларда қизиқини тугдирди. Академик Воҳид Зоҳидов, танқидчи Иброҳим Гофуров ва бошқаларининг мақола ҳамда тақризларида роман таҳлил этилди ва ижобий баҳоланди.

Роман, баъзи тақризчилар қайд этганидек, буюк олим ва султон Улугбек «босиб ўтган мураккаб ҳаёт йўлини ифодалаган тарихий-биографик» асар бўлмай, балки исми жисмига монанд проблематик романдир. Феодализм шаронтидаги маърифат ва жаҳолатнинг шиддатли кураши романинг гоявий-бадний конфликтини ташкил этади.

Маълумки, Мовароуннаҳрда XV асрда илм-фан, адабиёт ва бошқа соҳаларда муайян жоғланиш юз берди. Темурийлар авлодидан султон Улугбек Самарқандда илм-фан тараққиётига раҳнамоллик қилди. Улугбек ва унинг садоқатли шогирдлари астрономия, риёзат ва бошқа фан соҳаларида жаҳоншумул кашфиётлар яратдилар. Улугбек мактабининг аниқ фанлар соҳасида, айниқса, коинот олами сирларига доир буюк кашфиётлари асрлар бўйи халқ онгига кишан бўлиб келган ислом ақидаларига берилган кучли зарба эди.

Жаҳолат ҳомийлари одатдагидай бу гал ҳам мазкур йўналишга қарши болта кўтариб майдонга чиқадилар. Хўжа Аҳрор сингари ашаддий реакцион шахслар бу жоҳилларга раҳнамолик қилишади.

Ашаддий зулмат ҳукм сурган бундай шароитда илм-фан соҳасининг маълум ижтимоий таянчсиз бу қадар тараққий этиши мумкин эмас эди, албатта. М. Шайхзоданинг машҳур драмасида таъкидланганидек, Улугбек шоҳликни маърифатга дастёр қилган буюк тарихий шахс эди. Шу сабабли бу даврдаги маърифат ва жаҳолат кураши чуқур ижтимоий-сиёсий заминда юз беради. Жаҳолат тарафдорлари ўзининг побакор хатти-ҳаракатлари билан танилган шаҳзода Абдуллатифни Улугбекка қарши қўядилар. Улугбекни сиёсий, маънавий, жисмоний маҳв этишни кўзлаган бу гуруҳ аслида умуман маърифатга қарши ошкора бош кўтарган хурофот эди.

Романда қаҳрамонлар тақдири ана шу ижтимоий-ғоявий конфликт нуқтаи назаридан акс этирилади.

«Ота», «Хоразм» сингари тарихий-революцион ва автобиографик романларни муваффақиятли телеэкранлаштирган М. Юнусов мазкур асарда ҳам тарихий давр ҳақиқатининг моҳиятини чуқур тушунади ва буни зангори экранда гавдалантиришнинг ўзига хос воситаларидан унумли фойдаланади. Буни аввало телеспектаклдаги қаҳрамонлар сиймосида аниқ кўрамиз.

Улугбек мураккаб тарихий шахсдир. У жаҳон фани тан олган буюк сиймо, шу билан бирга, йирик феодал давлат арбоби. Романда, бинобарин, телеспектаклда ҳам Улугбек ҳаёти ва фаолиятининг ғоят қисқа, шу билан бирга, энг қалтис, кескин юқори нуқтаси, буюк шахс умрининг сарҳисоби кўрсатилади. Улугбек мамлакатда илм-фанининг равиқини таъминлашга интилди. Бироқ, у ўзининг бу идеалини халқ ҳаётида қарор топтиришга муваффақ бўлолмади. Жаҳолат ҳомийлари паноҳида ўғли Абдуллатиф Самарқандга қўшин тортиб келаётган оғир ва кескин бир вазиятда Улугбек қирқ йиллик фао-

лияти давомида фан ва маърифат соҳасида эришган муваффақиятларининг барбод қилиниши хавфидан қаттиқ даҳшатга тушади. Иккинчидан, шундай олижаноб эзгу орзулар раҳнамоси бўлган кишининг фарзандлари бир-бирига, жумладан, отага нисбатан ҳам бўридай ёвуз муносабатда бўладилар. Учинчидан, ота ўз фарзанди билан тахт талашини иснодидан ор қилиб қиличини ерга эгади. Тўртинчидан, Улуғбек раҳнамолигида от миниб қилич таққан энг ишончли кишилар ҳам қалтис вазиятда унга хиёнат қиладилар. Бу ҳодисаларнинг ҳаммаси улуғ олим, султон Улуғбекни қаттиқ руҳий қийноққа солади. Нега шундай?! Нега одамлар бир-бирига шу қадар тошмехр ва ёвуз?! Нега эзгу орзу ва хайрли иш шу қадар қаттиқ тўсиқларга учрайди?! Улуғбекнинг қўйидаги монологи унинг дунёқарашининг ҳаққоний ифодасидир:

«О, юлдузлар... Юлдузлар, эллик йил сизларга ошуфта бўлдим, кечаларни бедор ўтказиб, ҳар бир ситора, ҳар бир юлдуз йўлини кузатдим. Шунча йил умримни сарф этиб, юлдузлар сирини, киннот сирини ўргандиму замин сирига, инсонлар ҳаётига келганда ғафлатда қолдим. Фалақийёт сирини билсам, замин ва ҳаёт сирларини ҳам билурмен, деб ўйлаган эдим, йўқ, янглишган экашман! Инсоният!.. Инсоният! Наинки инсоният, ҳаттоким ўз пушти камаримдан бўлган зурриётларнинг юракларига кўя солиб кўра олмадим. Мақсадлари не, билолмадим».

Худди шундай тугёнли саволларни биз улуғ Навоидан ҳам эшитган эдик. Дарҳақиқат, Улуғбек қалбини: ўртаган, унинг тафаккурини ларзага келтирган бу жумбоққа ундан олдинги ва кейинги ўтмиш донишмандлари ҳам ҳаққоний жавоб топа олмадилар.

Улуғбек руҳий изтиробларининг негизи, улуғ инсон фожиасининг илдизи якка ҳукмдорликка асосланган феодал давлат системасида, ижтимоий тузумда экашнинг афсуски, ўз даврининг фарзанди бўлган улуғ инсоннинг

тушунмоги мумкин эмас эди. Муҳими шундаки, эзгу орзулар билан қанотланган Улуғбек халқ оммасининг қудратли ижтимоий куч эканини англаб етмаган эди. Салоқатли лашкарбошиси Бобо Ҳусайнинг: «Фуқаро сизга содиқдир, оңқазратим. Ижозат этсангиз беш-ўн минг черик йилга эдик!» деган таклифига Улуғбек: «лашкар бас келолмаган жойда черик не қилур...» деб рад жавоби беради.

Улуғбек мағлубиятга учрагандан кейин ҳам ўз эътиқодига содиқ қолади: ўзини қурбон қилган шу ижтимоий муҳит ичидан нажот излайди. У жаҳолат кўлашқасига айланиб қолган ўғли Абдуллатифни ўз илмий меросига — хазинасига нисбатан инсофли ва адолатли бўлишга даъват этади. Бироқ, қутуриб васвасага тушган жаҳолатдан шафқат кутиш мумкин эмаслигини англаган томошабин улуғ бобо фожиасидан қаттиқ изтироб чекади. Томошабин туйғуларининг образ талқини билан табиий боғланиши телеспектаклнинг эмоционал қувватини оширган.

Истеъдодли артист Зикир Мухаммаджонов Улуғбек маънавияти ва руҳий оламининг ана шу чигал тугунида жамулжам бўлган ўзига хос идеали ва фожиасини, бу зиддиятли туйғу ва тушунчалар қуюни ичра яшириган улкан инсоний қалбини асосан тўғри очади ва уни улуғ олим, давлат арбоби ва инсон сифатида конкрет гавдалантиради. Бироқ, тажрибали артистга томошабин талаби ҳаммавақт юксакдир. Қирқ йил илмий ва ижтимоий ҳаёт тажрибасига эга бўлган бу улуғ инсон характериға хос асосий хусусият, романда тасвирланишича, салобат, босиқлик, вазминликдир. У ўз ҳаёти ва мамлакат тақдири билан боғлиқ бўлган жиддий ўзгаришларни теран идрок этади. Унинг дил тугёни асосан ботинан амал қилади. Шу жиҳатдан қараганда артист талқинидаги образда феодализм шох характериға хос асабийлик, аччиқ алаҳзадалик хусусиятлари меъъридан ортиқроқ даражада таъкидланади. Масалан, Шайх Ни-

зомиддин Хомуш, Абдуллатиф билан учрашув саҳна-лараридаги Улуғбекнинг уларга қарши қаратилган ачық кинояли сўзларида асабийлик оҳангининг кучайиши ундаги мантиқ кучини маълум даражада заифлашти-ради, бинобариц, жаҳолатни қораловчи айбнома сифа-тидаги таъсирини камайтиради. Ҳақлигига ишонган до-но инсон ҳар қандай вазиятда ҳам ўз мувозанатини сақлайди, босиқ ва хотиржам сўзлайди. Улуғбек ана шундай образдир. Бу ўринда шуни айтиш керакки, Улуғбек хизматларини баҳоловчи айрим монологлар-нинг кўп ўринларда қаҳрамоннинг ўз тилидан ошкора айтилиши улуғ даҳо сиймосига у қадар муносиб эмас. Масалан, юқорида мисол келтирганимиз юлдузлар мо-нологи ва бошқалар. Ички монологлар орқали образ-нинг руҳий олами таъсирли очини — телеспектакль та-биатига хос бу ижодий усулдан фойдаланиш айни муд-даодир.

Улуғбек қатл этилгандан кейин жаҳолат ва маъ-рифат кураши унинг хазинасининг тақдири учун ку-рашдан иборат бўлади. Улуғбек хазинаси романда ҳам, спектаклда ҳам кенг маънога эгадир. Улуғбек яратган асарлар, расадхоналар, кутубхона бойликларини сақлаб қолишнинг ўзи кифоя қилмайди. Улуғбек хазинаси — етиштирган шогирдлар, маърифат курашчилари ва улар-га хайрихоҳ кишилар тақдири ҳам демакдир.

Телеспектаклда Али Қушчи, Қаландар Қарноқий, Уста Темур Самарқандий, Хуршидабону, Босқонбек, Муҳиддин образлари тимсолида даҳшатли реакция шар-ронтида маърифат учун курашнинг машаққатли йўли ҳаққоний гавдалантирилган. Улуғбек шогирдлари — Али Қушчи ва Муҳиддинга икки қанотим, деб ишонади.

Али Қушчи (артист Обид Юнусов) бу ишончга тўла сазовор бўлган шогирддир. У устоз хазинасини емири-лишдан сақлаб қолиш учун кўрган тadbирлари билан томошабинининг ҳурмат ва муҳаббатини қозонади. Али Қушчининг бу ҳаётий принципи устози ҳамда онаси

билан суҳбатда, Абдуллатиф билан тўқнашув сахна-ларарида ойдинлашадн. Айниқса, зиндондаги қатъий матонати, Абдуллатиф ҳузурнда ўзини мардона тутиши, устози эришган маданий хазиналарни оёқ ости қилган жоҳил шоҳга хизмат қилишдан бош тортиши инсоний эътиқодга садоқатнинг тимсоли сифатида таъсирлидир.

Муҳиддин образида ҳиссиётнинг нисбатан таъсирлироқ ифодаланишига сабаб унинг чигал руҳий кечинмалар гирдобида қолганлигидир. Ўзбекистон халқ артисти Еқуб Аҳмедов Муҳиддин қалбидаги нур ҳамда жаҳолат кўланкасини томошабин чуқур ҳис этоладиган даражада оригинал яратган. Романда таъкидланишича, Муҳиддин рибзат илмида маълум янгиликлар яратган тапикли олим. Қатта тажрибали инсон Улуғбек то умрининг охиригача шогирди Муҳиддинда эътиқодга соя соладиган бирор қинғир хатти-ҳаракат сезмаганлиги туфайли Али Қушчига хазина тақдири учун курашда уни ўзига ҳамроҳ қилиб олишни маслаҳат беради.

Ҳақиқий олимлик учун тадқиқотчилик истеъдодининг ёлғиз ўзигина кифоя қилмайди. Олимлик — жасорат, фидойилик, илмий ва инсоний эътиқодга қатъий садоқат демакдир. Бу ҳақиқатни биз Али Қушчи сиймосида чуқур ҳис этган эдик. Бу принципга хиёл хиёнат олимни маънавий, ҳатто жисмоний ҳалокатга маҳкум этади. Машҳур америка ёзувчиси Ф. Купернинг «Қўрқув ақллиларни тентак, полвонларни заиф қилади», деган сўзлари Муҳиддин образининг ҳаётий ва мангикий негизини тушунишга ёрдам беради. Иродасизлик, қўрқоқлик Муҳиддинни мўрт қилиб қўйган иллатлардир. Қамоқда Али Қушчининг қаттиқ дашномларига Муҳиддин: «Не қилай мен бир ногирон бандан ожиз бўлсам...» деб ўзининг қўрқоқлигини самимий тан олади. Шаҳзода Абдулазизнинг ярамас қилмиши учун Улуғбек салтанатидан норози бўлган Салоҳиддин заргар (артист Маҳсум Юсупов) ўғли Муҳиддиндаги бу руҳий

зафликни янада чуқурлаштиради. Уни Улуғбек хази-
наси учун курашдан четга тортиб қолмай, жаҳолатга
бўйсунушига ундайди. Муҳиддин иродасизлиги туфайли
содир бўлаётган кескин ўзгаришлар, оилавий муҳит
таъсирига бардош беролмай қаттиқ саросимада қолади.
Улуғбекнинг қатл этилиши, ўлкага жаҳолатнинг булут-
дай ёпирилиб келиши, бу кескин вазиятда фойдалан-
ган отанинг таъсири Муҳиддинни ўз ҳаёти ва оила тинч-
лигини кўзлаган худбинлик ботқоғига чуқтиради. Белин
китоблар учун оллонинг газабига дучор бўлдик, деган
тушунчага кўр-кўрона ишонади. Ота топшириғи билан
Абдуллатифга қўл қовуштириб қуллуқ қилади, шохнинг
буйруғи билан Али Қушчидан Улуғбек хазинасини то-
пиб бериб, бу балолардан тезроқ халос этишни илтимос
қилади.

Муҳиддиннинг бу қилмиши образ маънавиятида акс-
садо беради, албатта. Буларнинг ҳаммаси унинг қал-
бидаги Улуғбекка муҳаббат, олимлик масъулияти уч-
қунини тамомила ўчира олмайди. Олимликни Улуғбек-
дан, «одамийлик»ни отадан ўрганган Муҳиддин икки ўт
орасида виждонан қийналади. Унинг бу ҳолати қизи
Хуршидабонунинг ғойиб бўлиши муносабати билан
Абдуллатиф томонидан бўладиган таҳдидлардан қўрқув
оқибатигина эмас, шу билан бирга, Улуғбекка бўлган
муҳаббатда, эътиқод ва садоқатда изчил бўлолмаганлик
туфайли виждон азобининг хуруж қилиши ҳамдир.
Телба Муҳиддиннинг китоб гулхани олдида пайдо бўли-
ши воқеаси Абдуллатифнинг надаркушлигини фош этиш
билан бирга, умуман, жаҳолат устидан чиқарилган айб-
нома сифатида ҳам томошабинда кучли таассурот қол-
диради.

Китоблар гулхани олдида погаҳон пайдо бўлган
жулдур кийимли телба Муҳиддин тўпланган оммага қа-
раб ҳақиқатни беихтиёр ошкор қилади. «Бу оловда имо-
нини шайтонга сотган шайхлар ёнур,— деб қичқиради
Муҳиддин,— кўриб қўйинглар, аҳли мўминлар!» Уғри-

либ шаҳзода Абдуллатифга тикилган Муҳиддиннинг газаби хуруж қилади: «Ҳа-а... падаркуш! Ҳой мусулмонлар! Уз падари бузруквори Мирзо Улуғбек ҳазратларини қатл қилган падаркушни тошдим. Ушланглар уни! Ушланглар! Дўзах ўтида ёнмоғи керак бу падаркуш! Ўтга ташланглар уни, ўтга!»

Хуллас, Муҳиддин эътиқодига оғли хиёнат қилган сотқин эмас, балки жаҳолатнинг қурбонидир.

Али Кушчининг эътироф этишича, «риёзат илмида ҳеч бир аллома бас келмайдиган машҳур ва маълум Муҳиддин ҳазратлари»нинг, «Дони мағрибдан машриқ-қача кетган бу фозилнинг» Улуғбек хазинасидаги дурдона илмий асарларни «макруҳ китоблар» деб аташи ва устоз Улуғбек мактабига нисбатан шу қадар тубанликка юз ўгириши китобхонда бу образ мантиқига нисбатан муайян ишончсизлик туғдирмаслиги мумкин эмас, албатта. Режиссёр Муҳиддиннинг телесаҳна образини яратилиши жараёнида шу ҳақда ўйлаб кўриши ва тегишли ижобий таҳрир киритиши айтиш мумкин бўлар эди.

Муҳиддиннинг аччиқ қисмати унинг характеридаги руҳий заифлик натижасигина эмас, давр таъсиридаги инсоний хато, замон фожиасидир. Телеспектаклда қаҳрамонлар характерида давр тақозоси билан табиий ҳолда юз берган ва улар тақдирида фожиали из қолдирган хатолар ҳам кўрсатилган. Улуғбекнинг халқ оmmasи кучига ишончсизлик билан қараши, Қаландар Қарноқийнинг севгида журъатсизлиги оқибати ва ниҳоят Муҳиддиннинг фожиаси XV аср кишиларининг сиёсий-ижтимоий дунёқараши билан боғланган инсоний хатолар эди.

Улуғбек хазинаси тақдири учун курашчилар сафида фақат унинг шогирдларигина эмас, балки ёруғликка ташна оддий халқ вакиллари ҳам мавжуд эди. Уста Темур Самарқандий (артист Турғун Азизов) меҳнаткаш халқнинг тож-тахт талаш ва қон тўкишларга норозилиги, маърифатга муҳаббати тимсолидир. Уста Темур бир вақтлар Амир Темурга аслаҳасоз бўлиб

хизмат қилган эди. Амирга позик санъат билан ясаб берган қиличи эркпарварлар бошини олганидан аламзада бўлган уста бу касбдан қасамёд қилиб воз кечадди, маърифатга жон-дили билан хизмат қилишга рози бўлади. Ота ясаб берган темир саидиқлар Улуғбек хазинасини жаҳолат чангалидан сақлаб қолишда муҳим роль ўйнайди.

Қалаандар Қарноқий (артист Толиб Қаримов), Хуршидабону (артистка Гулчеҳра Жамилова) ва бошқалар истибдодга қарши курашда эркинлик учқунлари бўлиб гавдаланадилар. Мураккаб ҳаёт жараёнини ўз бошидан кечирган Қарноқий устоз Улуғбек руҳига садоқат ва чинакам фидойилик кўрсатади. Унинг хазина тақдири учун курашдаги жасоратида жозибали романтик кўтаришқилик мужассам.

Маърифатга, халқ йўлини ёритувчи машъални барбод этишга қаратилган иллатлар тизини маълум даражада ўтмаслаштиришда ижобий кучларнинг хизмати катта. Бироқ, ижтимоий тузум жаҳолатнинг таянчи бўлганлиги туфайли маърифатпарварлар ёққан машъалнинг нури, афсуски, узоқни ёритолмайди. Истибдод устунлик қилади.

Алишер Новой Абдуллатифни «савдои мизож ва васвасий таъ ва девона киши эрди», «ғариб бадфеълликлари бор эрди», деб характерлайди. Телеспектаклдаги Абдуллатиф образининг гоъвий моҳияти улуғ шоир сўзларининг яққол ифодасидир. Артист Пўлат Саидқосимов Абдуллатиф образидаги мураккаб ижтимоий психологик жараёни очиқ беришга астойдил ҳаракат қилган. Абдуллатиф қиёфасида истибдоднинг инсонпарварликка зид моҳиятини яққол кўрамыз. Яқка ҳукмдорликка асосланган феодал шўҳратпарастлиги энг яқин қариндошларни ҳам бир-бирига исбатан бўрига айлантиради. Улуғбекнинг Мовароуннаҳрдан ихтиёрий чиқиб кетишга аҳд қилганлиги ҳам шаҳзодаларни тинчитмайди. Салтанат даҳисизлигини тўла таъ-

минламоқ учун уни қатл эттиради. Олим хазинасининг изига тушади, қўлга киритилган китоблардан гулхан ёқади.

Абдуллатиф бу ёвуз ниятларини дин пешволарининг қўли остида амалга оширади, натижада уларнинг қўғирчоғига айланади. Артист отаси ёққан барча чироқларни шафқатсизлик билан ўчиришга аҳд қилган, мамлакатни жаҳолатнинг зулмат пардасига ўрашга интилган, бу ярамас хатти-ҳаракатларининг ҳаётга зид келиб қолганидан қаттиқ васвасага тушган шоҳнинг мураккаб кечинмаларини ҳаққоний ифодалайди. Абдуллатиф тахтга ўлтиргандан сўнг отаси Улуғбек билан биринчи марта учрашганда улуғ ипсон салобати олдида бир муддат беихтиёр довдираб қолади. Сўнг ўзини ўнглаб олиб, тахтни сизнинг илтифотингиз билан эмас, ўзим курашиб қўлга киритдим, деб ўзига мағрур тус беради. Ўлимга маҳкум этилиб кишанланган укаси Абдулазизнинг уни падаркушликда айблашидан ларзага келади. Салтанат тинги билан унинг ҳам овозини ўчиради. Ниҳоят телба Муҳиддиннинг ҳақорати шоҳни руҳан таназзулга олиб келади. Ўз қилмишларининг интиқоми уни ҳамиша ва ҳамма ерда таъқиб этиб боради. Артистнинг маҳорати шундаки, бу руҳий кечинмаларни виждон азоби сифатида эмас, балки тахтдан жудо бўлиб қолиш васвасаси, ўлимдан қўрқиб ваҳимаси сифатида ҳаққоний талқин этади.

Салбий ижтимоий куч вакиллари Шайх Низомиддин Хомуш Хўжа Аҳрор (артист Қудрат Хўжаев), Салоҳиддин Заргар (артист Махсум Юсунов), Амир Жондор (артист Тўйчи Орипов), Абдулазиз (артист Лутфилла Саъдуллаев) образлари ҳаётий ҳаққонийлиги билан томошабинларни ҳаяжошлантиради.

— Телеспектаклда баъзи воқеаларни романда тасвирланганидек натурал ҳолда суратга олиш айни муддао эмасми?

— Баъзи воқеаларни кино лентасига кўчириш у

қалар бадий эффект бермайди,— дейди М. Юнусов.— Асосий воқеа йўналишини саҳнада кузатиб бораётган томошабиннинг умумий тасаввур ва ҳиссиётлари оқини бўлиб юборади.

Менимча, кино лептасига кўчириш фойдадан ҳоли бўлмаса керак. Романда маҳорат билан чизилган Ургут тоғи манзараларини, уста Темур истиқомат қиланган гордаги воқеаларни ва бошқа шундай эпизодларнинг натурал ифодаси спектакл бадийлигини оширади, албатта. Лекин бу ҳол қўшимча ижодий меҳнат ва айрим моддий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқдир.

Сценария муаллифининг маҳорати шундаки, беш қисмдан иборат бўлган телеспектаклнинг ҳар бир қисминини композицион жиҳатдан тугал повелладай пухта ишланган. Қисмларнинг ҳаяжонли деталлар, қизиқиш уйғотувчи давомли эпизодлар орқали бир-бирига пухта боғланиши томошабинларда яхлит ғоявий-эстетик туйғу ҳосил қилишга ёрдам берган. Телеспектаклда ўринли қўлланилган қўшалок саҳналар бундай таассуротни янада оширган. Улуғбекнинг зиндонда ётган Али Қўшчи тасаввурида намоён бўлиши шогирдга сабот-матонат, ирода бағишлайди. Абдуллатифга, «илм аҳлига тегсанг бир умр бадном бўлурсан», деган ота сўзларини эслатувчи эпизод, Абдуллатифнинг даҳшатли туш кўриши ва ўлими олдида Улуғбекнинг яна намоён бўлиб: «Жигаргўшам болам... Падаринг бошига етган бу қузғунлар сенинг ҳам бошингга етибди», деган таъсирли сўзларининг янграши ва бошқа шундай дид билан ишланган қўшалок саҳналар зангори экран асари таъсирчанлигини ошириш билан бирга, Улуғбек образини бутун телеспектаклнинг асосий йўналишида давом этишини таъминлаган.

* * *

Телеспектаклнинг асосан муваффақиятли чиққанлигини қайд этиш билан бирга, уни янада мукам-

маллаштириш имкониятлари мавжудлигини алоҳида таъкидламоқчиман.

Мақсуд Юнусов асар мазмунига мумкин қадар ижодий ёндошишга ҳаракат қилган. Буни аввало телеэкран санъати спецификасига мувофиқ роман воқеаларини жой бирлиги принципи асосида бирмунча сиқик ифодалашга иштирилишида кўрамиз. Масалан, Иброҳимбек ўғлининг Абдулазиз томонидан қатл этилиб, унинг саройга келтирилган беваси Хуршидабону билан Улуғбекнинг учрашуви саҳнасининг ҳозирги замонга кўчирилиши, Абдуллатифнинг ўлдирилиши, тарихий манбалар ҳамда романда тасвирланганидек, «Боғи майдон»дан қайтаётганда йўлда эмас, «Боғи майдон»даги шоҳ резиденциясида содир бўлиши ва бошқа шу каби ижодий таҳрирлар романинг асосий ғоясини телеспектаклда янада сиқик, конкрет ва таъсирли ифодалашга ёрдам берган.

Телеспектаклнинг ғоявий-бадий савиясини мукамаллаштиришга ёрдам берадиган бундай ижодий таҳрирлар, биринчидан, режиссёр — сценаристнинг мустақил ижодий меҳнати асосида амалга оширилса, иккинчидан, ёзувчи ва режиссёр ҳамкорлигида бажарилиши мумкин.

Лекин телеспектакллар яратишда режиссёр ва ёзувчи ҳамкорлиги ижодий принципи ўзбек телесанъатида старли даражада қарор топган дея олмаймиз. Юқорида зикр этилган телеспектакллар қисса ёки роман авторларининг асосан иштирокисиз ҳамда адабий асарлардан айнан нусха кўчириш асосида яратилгандир.

«Улуғбек хазинаси» телеспектакли хусусида ҳам шуни айтиш мумкин.

● Хуллас, ўзбек телеспектакларида оригиналдан айнан нусха кўчириш принципи амал қилаётганини қайд этиш керак.

Бадий асар телеспектакллар учун мўлжаллаб ёзилмаганидек, телеспектакль ҳам экранлаштирилаётган

асарнинг драматик структурага солинган айнан нуسخаси эмас. Бу ерда гап режиссёр ва сценария муаллифининг телескранлаштирилаётган бадий асарга писбатан ижодий, эркин муносабати ҳақида кетяпти. Режиссёр — сценарист баъзи воқеаларни экран санъати спецификасига мувофиқ ўзгартиши билан бирга, ўзи ҳам янги қўшимча образлар ва эпизодлар ижод қилиши, хуллас, асарни янада мукамаллаштирадиган ижодий таҳрирлар киритиши мумкин. Режиссёрнинг бундай иши ёзувчи билан ҳамкорликда олиб борилганда янада самаралироқ натижаларга олиб келади.

«Улуғбек хазинаси»даги муаммонинг долзарб ва мураккаблиги яна шундаки, ёзувчи мазкур муаммони оддий маиший-ҳаётий йўналишда эмас, катта ижтимоий-сиёсий кўламда талқин ва тадқиқ этишни асосий мақсад қилиб қўяди.

Шу олижаноб мақсадни рўёбга чиқаришда романда юз берган айрим етишмовчиликларни телеспектаклда тўлдириш, мукамаллаштириш имкониятлари мавжуд эди, албатта. Шулардан бири тарихий факт ва бадий тўқима масаласига доирдир. О. Ёқубов роман сюжетини асосан тарихий факт асосига қурган. Улуғбек ва Абдуллатиф қарама-қаршиликлари, Улуғбек ўлимига доир маълумотлар, Абдуллатифнинг шахсияти, ҳукмронлик усуллари, ҳатто «Боғи майдон»даги резиденциясида кўрган туши ва таҳлика остида шаҳарга қайтаётганда Бобо Ҳусайн Баҳодир томонидан отиб ўлдирилгани тафсилотларигача тарихий манбаларда, жумладан академик В. В. Бартольд асарларида муфассал қайд этилган. Романи яратиш жараёнида ёзувчи ихтиёрида катта тарихий ҳужжатлар ҳамда бадий материаллар мавжуд эди.

О. Ёқубов тарихий манбаларда қайд этилган воқеаларнинг қарийб айнан ўзини роман сюжетига асос қилиб олган. Маълумки, Улуғбек ва Абдуллатиф ҳақидаги тарихий маълумотларда асосан сиёсий-ижтимоий

ҳаёт кўламида содир бўлган воқеаларгина қайд этилган эди. Шу сабабли тарихий ҳақиқатга қатъий амал қилган ёзувчининг тасвир кўлами асосан сарой аҳллари ва юқори табақа вакиллари ҳаёти, кураши манзаралари билан чегараланиб қолган. Аниқроғи романдаги сиёсий-ижтимоий воқеалар, сарой аҳллари ҳаёти ва кураши ўша давр тарихий манбаларида конкрет қайд этилмаган оддий фуқаро ҳаётидан бирмунча ажралган ҳолда тасвирланадики, бусиз тарихий давр ҳақиқатининг тўла ва ростгўй ифодаланиши мумкин эмас. Асарнинг 18-бобида Абдуллатифнинг шаҳар кўчасидан шохона юришини кузатиб саждага бош эгиб турган оломон, аҳён-аҳёнда кўча кезиб юрган айрим қалаңдарлар гуруҳини ва бошқа шу каби айрим эпизодларни мустафо қилганда қадимий шаҳар ҳаётининг реалистик манзаралари ва оддий кишилар ҳаёти роман сюжети доирасидан четда қолган. Гўё сарой можароларининг шаҳар аҳолиси ҳаётига алоқаси йўқдай, бу можаролар ундан ажралган ҳолда содир бўлаётгандай таассурот қолдиради. Ҳолбуки, китобхон сарой аҳллари ва юқори табақа вакиллари орасидаги ўзаро курашлар ҳамда зулм-истибоднинг оддий меҳнаткаш фуқаро тақдирдаги акс-салосини кўришни ва ҳис этишни, шаҳар кўчалари ҳаётига аралашиб, оддий косиблар, зиёлилар ва бошқа қуйи табақа кишиларининг хонадонига киришни, суҳбатлашишни уларнинг рўзғори, урф-одатлари, хулқ-атворлари билан танишишни истайди.

Хуллас, тарихий ҳужжатли фактларнинг айнаиб баддий талқини, умумҳақиқат ҳисобланган фикрлар ва романтик ҳис-туйғулар тасвирида ёзувчи ўзини қанчалик эркин ҳис этса, XV аср ҳаётининг айрим реалистик турмуш деталлари ва манзараларини тасвирлашда шунчалик ҳадиксираш сезилади. Бунга сабаб ёзувчида ўша даврга оид тарихий-ҳужжатли, этнографик материалларнинг етишмаслигидир. Даврнинг тарихий-этнографик материалларини, меҳнаткаш халқ ҳаётига, иқти-

содий, адабий ҳаётга оид хилма-хил манбаларни, халқ урф-одатининг энг кичик деталларигача чуқур ўрганш, бу материалларни илмий-фалсафий идрок этиш жуда катта ижодий меҳнат талаб қилади. Мухтор Аvezов «Абай» эпопеясини, Ойбек «Навоий» романини яратишда ўн йиллаб давом этган машаққатли ижодий жараённи бошдан кечирганликлари маълум.

Романда образлар руҳий тасвиридаги бир хиллик, яъни Улуғбекнинг нуқул афсус-надомат, Абдуллатифнинг ҳадик, қўрқув, таҳлика, Муҳиддиннинг ногиронлик, йиғи ва илтижо, Қарноқийдаги омадсиз муҳаббатдан нолиш каби бир хил туйғу йўналишларининг қайта-қайта таъкидланиши ҳақида гапириб ўлтирмаймиз. Масалан, Улуғбекнинг илм-маърифат борасидаги қирқ йиллик хизматларининг зое кетмаслиги ҳақидаги ўйлари ички монолог ҳамда диалогларда бир неча бор такрорланади. Режиссёр ва ёзувчининг сюжет тармоқларидаги ситуация қайтариқларини ихчамлаштириш борасидаги ижодий ҳамкорлиги айниқса, фойдали бўлур эди. Хуршидабону ва Қарноқий, Абдуллатиф ва Али Қушчи каби персонажлар муносабатлари тасвирланган ситуацияларда тавталогия аниқ кўринади. Романда шаҳзода Абдуллатиф ҳибсга ташланган Али Қушчини уч марта ўз ҳузурига келтириб суҳбатлашадди. Бу учрашувларнинг дастлабкисида Али Қушчининг Улуғбек билан сўнгги суҳбатда ва китобларни яшириш эпизодларида бизга маълум бўлган характер белгиси — устозга, бинобарин эътиқодга садоқати, мард ва танглиги яна бир бор таъкидланади. Олимнинг ҳукмдор Абдуллатиф билан юзма-юз тўқнашуви воқеасининг муҳимлиги туфайли бу эпизодни ўрнили деб ҳисоблаш мумкин. Али Қушчининг шаҳзода билан иккинчи ва учинчи учрашувларда эса, қаҳрамон характери тараққий этиш ўрнига яна қайта таъкидланади. Иккинчи учрашувда таҳликада қолган Абдуллатиф Али Қушчидан зойича кўриб, тақдиримни сўзлаб беринг, деб

илтижо қилади. Али Қушчи «фақир кўпдан бери илму ҳужумни тарк этганман», деб шоҳ таклифни рад этади. Охирги, учинчи учрашувда олим ҳукмдорни фикран надаркушликда айблайди ва унинг талабини қатъий рад этади. «Надоматлар бўлсинким, камина бу борада маърифатсиз бир овамдурмен. Фалакда юлдузлар ҳалокатидан сўрасангиз эҳтимол сўзлаб берсам».

Кўришиб турибдики, кейинги учрашувлар Абдуллатиф ҳамда Али Қушчи образларига деярли янгилик қўшолмайди, уларнинг аввалги характер белгисини кучайтириш, ўстиришга ҳам хизмат қилолмайди. Чунки Али Қушчи Абдуллатифга заррача таслим бўлиш Улуғбек руҳига хиёнат эканини, юқорида кўрганимиздек, аввалги эпизод ҳамда биринчи учрашувдаёқ ишонарли намоён қилган эди. Улим хавфи остида таҳликада қолган шоҳ ҳолати ҳам янгилик эмас. Китобхон Абдуллатифнинг айтиши шу ҳолатини Амир Жондор билан учрашув ва «Богин майдон»даги ўз резиденцияси манзараларида ҳис этган эди. Абдуллатиф фитна хавфидан ҳар қапча васваса ва таҳликага тушган тақдирда ҳам мутлоқ ҳукмдорларга хос кибр ва қаҳр-ғазабдан холи бўлган эмас. Шу сабабли ҳибсдаги ўз душманига ўзи ва салтанати тақдирини ҳақида фол очишини илтижо қилиб бир эмас, уч марта ялишиб мурожаат қилишига ишониш қийин. Мутлоқ ҳукмдорнинг бундай вазиятларда ғазаби хурж қилиб, қиличнинг кучини ишга солиши ҳақиқатга яқинроқдир.

Шундай мантиқий номувофиқликлар бошқа баъзи бир образлар мазмунида ҳам учрайди. Масалан, Улуғбек образидаги шундай бир деталга диққатни жалб этмоқчиман. Али Қушчи устод Улуғбек маслаҳатига кўра Салоҳиддин заргар оиласига ташриф буюриб, китобларни яшириш ишларига кўмаклашишларини сўрайди. Салоҳиддин заргар ва унинг измида бўлган ўғли Муҳиддин эса аксинча бу қутлуғ ишни барбод этишга ҳаракат қиладилар. Бу тасодифий эмас, албатта. Маъ-

лумки, шаҳзода Абдуллатиф Салоҳиддин заргарнинг кувини қатл этиб, невараси Хуршидабонуни саройга келтирган ва бу воқеа заргар оиласида катта норозилик туғдирган эди. Қирқ йиллик онгли ҳаёт, сиёсий, илмий тажрибага эга бўлган донишманд ҳукмдорнинг Улуғбекдан ўз вақтида кўп яхшиликлар кўрган бўлишига қарамай, мағлубиятга учраган шоҳ юмушларига ёрдамлашувига умид боғлашига ишонини қийин, албатта. Ёки Улуғбекнинг Муҳиддинга муносабатига оид бошқа бир детални олайлик. Али Қушчи Муҳиддиннинг ожизлиги ҳақида фикр юритиб, «бу одам ҳамнаша шундай қилар, бошига мушкул тушиб иродаси синаладиган пайтларда доим кўз ёши тўкиб қутулиб кетарди», дейди. Улуғбекнинг ўз шогирди Муҳиддин билан бўлган узоқ йиллик мулоқотлари жараёнида унинг характеридаги бу заифликни сезмаслиги ва бундан Али Қушчининг огоҳлантормаслиги мумкин эмас. Шу туйғайли Улуғбекнинг китобларни саранжомлаш борасида, «бу мушкул ишда суянган бир тоғим сен бўлсин, бир тоғим мавлоно Муҳиддиндир», деб Али Қушчига қатъий таъкидлаши улуғ донишманд олим ва маърифатпарвар ҳукмдор характериининг ростгўйлигига бир оз путур етказди, албатта.

Ҳўш, режиссёр бу такрорий ўринлар ва мантиқий номувофиқ деталларга нисбатан қандай ижодий муносабатда бўлган? Режиссёр Абдуллатиф — Али Қушчи учрашувларидан бирини қисқартириб, мазмунни бирмунча сиққ ҳолда ифодалашга интилган. Воқеа оқимидаги ёйиқликни эмас, драматик ихчамлик ва психологик конкретликни ҳуш кўрадиган телеспектаклда режиссёр бу уч эпизоддаги мазмунни бир воқеага сингдириши ёки автор билан ҳамкорликда бошқа бир ҳаётий факт ва материал асосида янги қўшимча оригинал эпизод яратиши ҳам мумкин эди.

Бошқа айрим образлар, масалан, Хуршидабону сюжет чизиғида ҳам таҳрир талаб ўринлар мавжуддир. Роман-

да Хуршидабону ўзига хос бадавлат оиладан бўлганлиги туфайли феодализм шароитида омадсиз севги ғоясини ифодалаш мақсадида белгиланган Қарноқий — Хуршида сюжет йўналишини ҳаракатга келтирувчи интрига воситасига айланиб, омадсиз севги ғоявий йўналиши бирмунча хиралашиб қолган. Буни фаҳмлай олган режиссёр сценарияда омадсиз севги ғоясига хиёл урғу беришга ҳаракат қилган, Хуршида образига ижодий ёндошиб, уни бирмунча ихчамлаштирган.

Хуршида образи кўрсатилган, қўшимча маъно ифодаламайдиган айрим саҳналарни ябада ихчамлаштириш кўрсатув бадий савиясини оширган бўлар эди. Абдулазиз одамлари томонидан Иброҳимбек ўғлининг қатл этишга олиб келиши, Қарноқий — Хуршида учрашувларидаги айрим эпизодлар, ортиқча воқеалардир. Масалан, телеспектаклнинг тўртинчи қисмининг бошланишидаги Қарноқий — Хуршида учрашувини эслайлик. Қарноқий Хуршиданнинг отаси Муҳиддин билан учрашни мақсадида келганини айтади. Хуршида отасини шох сипоҳлари саройга олиб кетганлигини билдиради. Шундан кейин Қарноқий Хуршидани вақтида ўз юртига олиб қочмай журъатсизлик қилганлигидан афсусланади. Улғубекнинг ўлимини хабар қилади, устоднинг илмий хазинасини яшириш тарадудларини, Муҳиддиннинг бу хайрли ишга ёрдам бераолинидан ташвишланаётганини айтади. Хуршида бу масалада отаси ёрдамига ишончи барқарорлигини таъкидлайди. Бу эпизоднинг телеспектаклда ортиқчаллиги шундаки, биринчидан, бу диалогда ифодаланган маълумотлар воқеаларнинг содир бўлиши, персонажлар нутқи орқали китобхонга аввалдан маълум. Иккинчидан, бу фикрлар сўзлашувчи персонажлар характерига ҳам бирор янгилик қўшолмайди. Хуллас, телеспектаклда ҳам драматик саҳна асарига бўлганидек ҳаракат ва образлар характерининг шиддатли ривожига ёрдам бермайдиган ёки персонажлар характерига янгилик қўшолмайдиган ҳар қандай катта-кичик эпизод, тафсилот,

деталь, хатти-ҳаракат ортиқча бўлиб, асарнинг бадиий сифатини хиралаштиради.

Телеспектаклда персонажларнинг томошабинга аллақачон маълум бўлган маълумотларни бир-бирларига қайта-қайта хабар қилишлари (масалан, Улуғбек ўлими ҳақидаги хабар бир неча марта такрорланади), Абдуллатифнинг дин-шариат пешволари қўлида қўғирчоққа айланиб қолганлиги, шайхнинг Қаландар Қарпоқийга жосуслик топшириқлари берганлиги каби воқеа ва маълумотларнинг қайтариқлари санъат асарининг қусуридир.

Телеспектаклнинг муайян муваффақиятида Карим Мақсудхўжаев, Иброҳим Алиев, Илс Шонноятовларнинг операторлик маҳоратлари муҳим роль ўйнаганлигини алоҳида қайд этмоқ керак. Воқеаларнинг худди бадиий фильмдагидай характерли ҳаётий-психологик деталлар орқали саҳнадаги саҳнага паузасиз пайванд қилиниши, образларнинг аниқ руҳий ҳолатини изчиллик билан йирик планда кўрсатиш санъати телеспектаклнинг гоаявий-ҳиссий яхлитлигини таъминлаган, унинг психологик таъсирчанлигини оширган.

Рассом Жавдат Тахтаров давр руҳини ҳаққоний акс эттирувчи манзаралар яратган. XV аср орнаментларидан ўринли фойдаланиб чизилган Кўксарой, Расадхона, кутубхона, Боғи майдон кўринишлари телеспектаклнинг тарихий ва бадиий пафосини оширган.

Телеспектаклда тайёр халқ ва классик куйлардан фойдаланиш билан чегараланмасдан (музикаларни Амир Холмуродов танлаган), янги махсус оригинал куйлар ҳам яратилганлиги диққатга сазовор. Турғун Алиматов басталаган ва ўзи танбурда ижро этган бир неча куйлар муайян воқеалар руҳига аниқ ҳамоҳанг.

«Улуғбек ҳазинаси» телеспектакли (редактори Самад Пўлатов) ёш ўзбек телесанъатининг муваффақиятидан дарак берувчи тарбиявий-маърифий аҳамиятга эга бўлган асардир.

МУНДАРИЖА

В. Зоҳидов. Истеъдодли тадқиқотчи ва тарғиботчи	5
Маънавий етуклик—замон белгиси	7
Даъват этувчи қаҳрамонлар	24
✓ Юксак образ	33
✓ Ҳаёт ҳақиқати ва бадий маҳорат	59
Маъно, ранг, туйғу	91
Тип=муаммо—характер	106
Замондошимиз портрети	157
Ноёб тақдирлар	170
Ақл ва мушоҳада поэзияси	181
Уфқ сарҳадлари	186
Ижод мактаби	200
Чиниқин сабоқлари	219
Меҳри дарё кишилар	250
Иқиқлоб фарзанди	279
Адибнинг ижодий кўлами	294
Мавзу ва ҳозиржавоблик	310
Турналар парвозига муштоқлик	324
Мингулик кўлиги	342
Муҳаррир маҳорати	351
<i>Драматургияк лавҳалар</i>	359
Ҳурриятнинг жасорати	359
Ҳаётбахш қудрат	381
Фидоилик абадийликдир	388
Тарихий роман ва телеспектакль	395

На узбекском языке

АЧИЛ ТАГАЕВ

ВОСПРИЯТИЕ И ТВОРЧЕСТВО

Редактор *Азим Суюн*

Рассом *А. Крюков*

Расмлар редактори *В. Нелировский*

Техн. редактор *Н. Жураева*

Корректор *О. Турдибекова*

ИБ № 1906

Босмахоняга берилди 11-08-82. Босишга ружсат этилди 10.10.82. P-45034. Формати 70x108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л 18,2 Нашр л. 18,51. Тиражи 3000. Зака з № 1440. Баҳоси 1 с. 60 т. Фафур Фулом номдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси Тошкент, Навоий кўчаси, 30.